ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XII

ЛЕСКОВАЦ

1972.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Новинско издавачко предузеће „Наша реч" — Лесковац, тел. 23-23

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XII

ЛЕСКОВАЦ 1972.

Венцеслав Глишић

Злочини у другом светском рату у светлу историје и права

(с посебним освртом на Србију)

Други светски рат, поред страховитих масовних уништавања војне силе на бојном пољу и разарања материјалних добара, остаће забележен у историји као најмрачнији и најтрагичнији период у развоју људске заједнице због злочина које је починила нацистичка Немачка и њени савезници према цивилном становништву окупираних земаља Европе.

Посматрајући феномен злочина у склопу процеса другог светског рата ограничили смо се на његову историјску и правну димензију.

Ако историјски посматрамо почетке и развој терора и злочина према окупираним народима потребно је да објаснимо како је дошло до тога да једна земља, која је дала човечанству истакнуте умове уметности и културе и, коначно, једног Маркса, у свом крилу одгаји злочинце типа Хитлера, Химлера, Хајдриха, Ајхмана и др. Да бисмо то објаснили морамо се вратити уназад непосредно на завршетак првог светског рата, када се стварао програм и идеологија националсоцијализма. Малобројну националсоцијалистичку партију мучио је проблем како да се омасови, односно да привуче масе немачког народа разочаране и измучене исцрпљујућим ратом. Њени идеолози сматрали су да је појам **нације** већ довољно био експлоатисан у буржоаским револуцијама, пре свега у Француској, и да немачком народу треба понудити нешто ново, освежавајуће, а то је појам **расе** са којим су веровали да ће наметнути преуређење света. Због тога су прихватили и искористили у политичке сврхе разна псеудонаучна открића о расама.

Ти први расни погледи националсоцијалиста нашли су одраза у њиховом програму из 1920. године, а касније су разрађени у низу дела као што су: „Моја борба“, „Мит 20. столећа“, „О крви и земљи“. Насупрот марксизму, према тим теоријама људи се не деле на класе него на расе. Сви народи на земљи подељени су на две групе: аријску групу која је предодређена, као виша раса, да води све неаријске народе у које су се убрајали, али на дну лествице били, Словени и Јевреји. Ова концепција о нижој вредности других народа била је за неке слојеве немачког народа примамљива, јер је означавала истовремено обећање да ће са протеривањем и уништавањем тих народа на њихово место доћи они, припадници више расе.

Осим тога развијена је теорија „Животног простора“. Немачки народ је наводно сузбијен на уске просторе и да би опстао, он мора без сентименталности у спољној политици себи безобзирно обезбедити веће територије. То се имало учинити пре свега на штету словенских народа Пољака и Руса према којима су националисти гајили посебну мржњу. Хитлер је сматрао да је један од главних задатака немачке политике у будућности, да спречи „даљи пораст словенских народа као ниже расе“.

Ова мржња испољена је касније и према Србима нарочито после пуча од 27. марта 1941. године.

Ови расистички принципи у самој Немачкој почели су се примењивати убрзо после доласка нациста на власт од 1935. године усвајањем Закона о заштити немачке крви и немачке части и о грађанину Рајха. Тим законима ударени су темељи истребљењу других народа. Могао је уживати политичка права у Немачкој само онај који је могао доказати да су најмање три од његова четири претка припадала аријевској расној групи. На основу поменутих гледишта и закона почели су у Немачкој прогони Јевреја, слање у концентрационе логоре, стрељања, погроми.

Са избијањем другог светског рата нацисти су терор и злочине на расној основи пренели на окупиране територије. Први злочини извршени су у Пољској и Чехословачкој. Посебно масовне репресалије извршили су нацисти у Пољској, које су добиле обележје геноцида. Сличне методе истребљења употребили су у Совјетском Савезу и Југославији.

Целокупна политика истребљења других народа остала је у писаним актима најистакнутијих злочинаца нацистичке Немачке недоречена, јер су свесно избегавали да је писмено формулишу. С једне стране да би имали одрешене руке за самовољне акције и најнижих старешина војске и полиције, с друге стране у случају губитка рата да што мање остане писаних трагова о томе, да се могу бранити да то нису наредили или учинили. То се колико се могло крило и од самог немачког народа. Ужасна истина о масовним злочинима иза бодљикавих жица продрла је у свет тек после слома нацистичке Немачке и приликом суђења злочинцима.

Већ смо рекли да је руководство нацистичке Немачке, а нарочито Хитлер, било иритирано пучем од 27. марта 1941. године у Југославији, за који је сматрало да главну кривицу сносе Срби и да их треба, као „легло нереда", што више притегнути, примењујући најбруталније мере. Било је чак мишљења да Србија треба да нестане са географске карте и да се место ње формира држава подунавских Немаца с центром у Београду, која би се касније ширила према југоистоку. У вези с тим планом ширили су се вести да би Срби, у случају победе Немачке над Совјетским Савезом, били пресељени са Балкана најверовatније у Сибир.

На основу досадашњег истраживања може се рећи да планови за уништавање српског народа као целине нису сачувани. Међутим, са остварењем плана о оснивању државе подунавских шваба угрозио би се опстанак српског народа.

Све ове намере нацистичке Немачке биле су противзаконите јер међународно ратно право не дозвољава окупатору да врши било какве територијалне промене и да мења правни поредак и друштвени систем окупиране територије. Нацисти су без обзира на ове међународне правне норме раскомадали Југославију и поделили је административно са својим савезницима, не водећи рачуна ни о једном од југословенских народа. Разбојничким нападом на Југославију и њеном деобом нацистичка Немачка је починила злочин против мира и прве ратне злочине против југословенских народа.

Због ратне ситуације није било јасно прецизирано шта урадити са Србијом, изузев што је њен највећи део остао под немачком окупацијом, са намером да се изврши пљачка материјалних добара у ратне сврхе, да се искористе саобраћајнице и да се не дозволи организовање отпора у било ком виду.

Ако посматрамо целовито процес окупације у Србији, а терор и злочине нацистичке Немачке као део тог процеса, можемо јасно издвојити два периода, први је од априлског рата до почетка устанка а други од првих дана устанка до краја окупације.

У првом или, како га ми називамо, предустаничком периоду нацисти су предузели све мере да стабилизују и дограде окупациони систем са основним циљем да целокупну привреду Србије подреде ратним интересима Немачке. При спровођењу својих замисли користили су различите форме застрашивања народа од хапшења до стрељања, са циљем да га заплаше да не отпочне оружану борбу. Неколико стотина затворених и стрељаних од оних који нису предали оружје, или од оних који су учествовали у пучу и демонстрацијама 27. марта 1941. године требало је да послужи као опомена српском народу да ће се окупаторске одредбе ригорозно примењивати, и да он може даље егзистирати само ако буде мировао под окупацијом. Према томе не може се говорити ни о каквом „мирном пролећу", кога су се са носталгијом присећали нацисти, када се разбуктао устанак, јер су масовне злочине починили у току априлског рата и после њега.

Овај други период у процесу терора и злочина могао би се поделити на три фазе:

Прва фаза започиње са устанком и траје до краја септембра 1941. То је време првих одмазди као одговор на устаничке акције, када још није била прецизирана квота за одмазду, па се на разним местима различито реаговало на губитке немачких војника и број стрељаних талаца је био различит. Злочини у то време поред расног попримају антикомунистичко обележје. Наиме почињу, у синхронизованим акцијама, прогони комуниста по целој Србији. Истовремено, то је фаза формирања првих концентрационих логора у Србији: Бањица и Ниш за прикупљање и уништавање талаца.

Друга фаза почиње са Кајтеловом наредбом, половином септембра 1941, која је важила за све окупиране земље, да се за једног убијеног немачког војника стреља 100 а за рањеног 50 лица са окупиране територије. Убрзо одговарајуће наредбе у том смислу за Србију издао је опуномоћени командујући генерал Беме. Са овим наредбама отпочео је талас масовних одмазди широм Србије. Најпре крајем септем-

бра и почетком октобра 1941. у Мачви, затим Краљеву, Крагујевцу и Београду, а крајем 1941. у западној Србији. Док је број жртава од руку немачких окупатора у првој фази износио 2—3.000, у другој се попео на 20.000 лица, која већином нису уопште учествовала у акцијама против немачке војске. У овој фази репресалија дефинитивно је изграђена мрежа концентрационих логора у Србији: Бањица, Сајмиште, Шабац и Ниш.

Трећа фаза злочина у Србији у другом периоду почиње крајем 1941. и траје до краја рата. За њу је карактеристично да су нацисти стрељали за једног убијеног свог војника 50 а за рањеног 25, а за акцију партизанских јединица 100 цивилних лица. Исти однос важио је и за бугарске војнике, с тим што су репресалије спроводили бугарски трупни команданти. Они су били овлашћени да то чине у току борбених операција, или када оцене да је то у интересу „реда и мира" на окупираној територији. Прва њихова масовна одмазда спроведена је овде у Бојнику. Иначе уништили су на разне начине око 11.000 лица на територији Србије у току окупације.

Касније, новембра 1942, немачке окупационе власти узеле су под своју заштиту и квислиншке оружане формације и чиновнике. Од тада је за сваког погинулог њиховог припадника стрељано 10, а за рањеног пет талаца. Одмазду за квислинге у почетку је вршила немачка полиција, а почетком 1943. то је пренето на квислиншке оружане формације и Специјалну полицију.

За почетак и за целу ову фазу злочина карактеристично је да се потпуно уходао механизам за уништавање српског народа. Све одмазде су биле везане за лично одобрење војно-управног команданта Србије. Док су у 1941. постојале несугласице ко и у ком опсегу треба да врши репресалије, сада је то све прецизно било регулисано. Поступак је био следећи: трупа је јављала губитак крајскомандатури, ова даље фелдкомандатури која је обавештавала војноуправног команданта преко начелника штаба. Истовремено са извештајем о губицима предлагане су мере одмазде. Захтеву за одмазду се увек излазило у сусрет и, уколико дотична крајскомандатура односно фелдкомандатура није располагала довољним бројем талаца, који су тренутно требали да се стрељају, или није могла да их сакупи на свом терену, узимани су затвореници из концентрационих логора. Често се догађало да су због неке партизанске акције стрељани таоци који не само што нису учествовали у тој акцији, него нису ни чули за место где се то догодило. За нацисте је било важно да испуне одређену квоту за одмазду, а ко су били ти људи није их интересовало. На тај начин они су у Србији уништили око 80.000 лица. Кроз концентрационе логоре је прошло око 100.000 лица, од чега је депортовано у Норвешку 4.000 и десетине хиљада у концентрационе логоре у Немачку и друге земље. Поред тога око 70.000 радника из Србије налазило се на принудном раду у Немачкој.

Кад је реч о злочинима окупатора и њихових сарадника у Србији потребно је покренути неколико питања. Пре свега ту је констатација, која је раширена у западнонемачкој историографији, да су жртве које је поднео српски народ у току другог светског рата резултат братоубилачке борбе. Научна истраживања злочина нациста су недвосмислено показала да број жртава није тако мали. Осим тога злочини које су починили њихови сарадници иду такође на конто окупатора јер их је омогућио, подстицао и наређивао.

Неки бивши немачки команданти у својим мемоарима покушавају да оправдају почињене злочине. Они се бране да зато нису криви, јер су добијали наређења од врховног руководства, која су морали извршити. Затим да су мере репресалија биле нужне јер су их изазвали покрети отпора окупираних народа у конкретној ситуацији народноослободилачки покрет у Србији. Осим тога по сваку цену настоје да негирају учешће немачке војске у вршењу злочина, наглашавјући да су злочине вршиле само СС јединице и полиција. Међутим, позната је чињеница да су у Србији 1941. највећи број злочина починили припадници Вермахта.

Примењујући репресалије у Србији нацисти се нису обазирали на међународно ратно право. Они нису признавали народноослободилачки покрет у Југославији као ратујућу страну, иако је зато испуњавао одређене услове, као што су, на пример, знаци за распознавање, јавно ношење оружја и друге, па су његове припаднике третирали као бандите и при заробљавању их стрељали, или спроводили у концентрационе логоре, где су их уништавали.

Ни то им није било довољно па су целокупно становништво Србије прогласили сукривцем за све акције народноослободилачког покрета, убијајући хиљаде недужних талаца из редова цивилног становништва.

Неприхватљиво је гледиште појединих западних историчара да су терор и злочини проузроковали устанак народа Југославије. Са оваквим ставом жели се негирати организаторска и руководећа улога КПЈ у устанку 1941. године, коју је немогуће оспорити. Злочини нису само под-

стицали масе на устанак, него су у више случајева деморализаторски деловали на народ и повремено доводили до криза народноослободилачког покрета, али не као једини узрок. С друге стране, репресалије су изазвале мржњу код народа према окупатору и појачавале његову одлучност да се бори до победе. Самим тим стварали су се повољни услови за мобилизацију маса у редове народноослободилачког покрета. Какво ће дејство имати поједини злочини на народ зависило је од времена када су извршени, у којим местима и под којим условима. За њихов утицај на масе био је важан и тренутни однос снага двеју зараћених страна, као и од могућности чланова Комунистичке партије да на време народу објасне смисао злочина и да се деморализација претвори у мобилизацију за народноослободилачки покрет.

НОП је предузимао све што је могао да спречи окупаторе да пљачкају и уништавају незаштићени народ. Тај отпор се стално повећавао да би по ослобођењу Србије формирани ратни судови уз помоћ комисије за утврђивање ратних злочина осудили све познате ратне злочинце на заслужену казну.

Неколико речи о правном аспекту репресалија.

Од постанка човечанства зараћене стране дуго је мучио проблем како да се приликом сукоба и касније код побеђених заштити цивилно становништво да не постане жртва победника. Тек почетком овог века четвртом Хашком конвенцијом прецизирана су права и дужности зараћених страна. У односу на цивилна лица заштићени су појединци и приватна својина и изричито речено да „никаква колективна новчана или друга казна не може бити изречена против цивилних лица због индивидуалних акција у којима нису учествовали нити се са њима сагласили".

Иако је овде недвосмислено наглашено да победничка страна нема право на одмазду, нацисти се нису на то обазирали па су починили милионске злочине у свим окупираним земљама, правдајући све то непрецизношћу хашких конвенција које, наводно, нису предвиделе индивидуалну кривичну одговорност за повреде закона и обичаја рата за које се током времена усталио термин „ратни злочини".

Пошто нису међународним актима биле предвиђене казне за ратне злочине, то је признато победничким државама да суђења злочинцима спроведу применом свог законодавства. Тако је први пут у историји суђено ратним злочинцима за њихова недела, док је најистакнутијим руководиоцима Националсоцијалистичке партије и државе судио међународни војни суд у Нирнбергу.

Не може се рећи да нису постојала никва међународна акта по којима је суђено поготово главним злочинцима. Та акта су стварана у процесу рата. Први акт такве врсте, „Декларација о немачким зверствима", објављен је 30. октобра 1943. од Совјетског Савеза, САД и Енглеске у коме је јасно речено да ће се немачким официрима и члановима Националсоцијалистичке странке који су починили злочине, судити у земљи где су извршени злочини, изузимајући оне руководиоце нацистичке Немачке чији се злочини нису могли локализовати и који ће бити кажњени заједничком одлуком савезника.

Ова декларација дала је подстрека многим покретима отпора и народноослободилачком покрету Југославије да још тада формирају комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Таква комисија у Југославији формирана је на Другом заседању АВНОЈ-а. Она се налазила при председништву Националног комитета и њен задатак је био да утврди чињенице, које су требале да послуже за проналажење и привођење на суд злочинаца из редова окупатора и њихових помагача. Комисија је донела и свој Правилник маја 1944. године у коме су била наведена главна кривична дела.

Сличне комисије су формиране по републикама, у Србији 1. новембра 1944. године. Она се налазила при Председништву АСНОС-а а касније владе. Осим ње у Србији је постојала покрајинска комисија за Војводину и две обласне за Косово и Санџак. Ниже инстанце су биле окружне, среске и општинске комисије или повереништва.

Комисија за Србију поред правилника користила је за свој рад и Уредбу о војним судовима и то оне чланове који дају дефиницију ратног злочинца и набрајају дела која се сматрају за ратне злочине. Од прописа међународног права коришћене су пре свега Хашка и Женевска конвенција, Московска декларација, Кримске одлуке од 11. 2. 1945. године, затим Лондонски споразум од 8. августа исте године о оснивању Међународног војног суда и његов Статут за суђење главним ратним злочинцима, затим Закон бр. 10 Контролног савета за Немачку. У свим тим прописима фиксиране су три врсте злочина које је починила нацистичка Немачка и друге земље у савезу с њом, а то су: злочин против мира, ратни злочин и злочин против човечности.

У Србији одржани су судски процеси свим ратним злочинцима који су заробљени или изручени од савезника. Одвојено је суђено генералима и официрима, затим полицији и сарадницима окупатора.

Сви нацистички злочинци добили су заслужене казне смрти од наших судова као Мајснер, Данкелман, Лер и други.

Међутим, то се није догодило на неким другим процесима ван наше земље. У склопу процеса организацијама нацистичке Немачке одржано је суђење пред Међународним војним судом генералима, који су се у току рата налазили на дужностима на Балкану и наређивали злочине. Тај процес остао је у историји забележен као процес „убицама талаца". Процес је трајао неколико месеци и ниједан од оптужених није осуђен на смрт, шта више неки од њих као Гајтнер и Пемсел су ослобођени. Цео ток суђења и одлуке су изазвале оправдане протесте напредне светске а посебно југословенске јавности.

Узгред да напоменем да су многи злочинци још живи било да се налазе у Јужној Америци или Савезној Републици Немачкој, па је питање њиховог кажњавања актуелно и данас у више земаља Европе. Како гоњење злочинаца још није застарело, југословенске власти предузимају мере да се преостали злочинци изведу пред суд. Ја бих само поменуо имена двојице: др Емануела Шефера, који је био шеф Гестапоа и службе безбедности у Србији више од две године, и његовог сарадника Бруна Сатлера, за које је наша влада инсистирала да се ухапсе и да им се суди.

Међународно кривично ратно право није престало да се развија са завршетком другог светског рата. Крупан корак у њиховом развоју су Женевске конвенције из 1949. године које садрже низ одредаба којих нема у Хашком правилнику: о поступку и заштити интернираних лица, о забрани узимања талаца, колективној казни и забрани свих мера застрашивања.

Поред овако прецизних међународних правних норми мере одмазде још увек се примењују у савременим локалним ратовима, на пример у Вијетнаму, Средњем истоку и др. Изгледа да ратови у људима буде рушилачке демонске снаге које до сада нису успеле да обуздају одредбе међународног ратног права.

Светска јавност, поучена искуством другог светског рата, када су масовно уништавана цивилна лица, са гнушањем осуђује сваки нови злочин агресора, па ма где се он догодио на земљи.

Venceslav Glisić

VERBRECHEN IM ZWEITEN WELTKRIEG IM LICHT DER GESCHICHTE UND DES RECHTES

In diesem Werk beschränkte sich der Verfassen auf das Auslegen der geschichtlichen und juristischen Dimension des Phänomens des Verbrechens im zweiten Weltkrieg. Zur Erklärung des geschichtlichen Aspektes des problems ist es wichtig das Programm und die Ideologie des Nationalsozialismus, im dessen Mittelpunkt sich der Begriff der Rasse befindet, zu betrachten. Außerdem, nimmt im Programm des Nationalsozialismus eine wichtige Stelle die Theorie vom »Lebensraum« ein. Die Verwirklichung dieser zwei Punkte des nationalsozialistischen Programms bildet den geschichtlichen Hintergrund des Verbrechens als Methode des Kampfes der Nationalsozialisten im zweiten Weltkrieg.

Eine solche Beziehung unter Zielen und Mitteln verursachte auch die Vernachlässigung aller juristischen, festgestellten Normen, die für alle Länder im Kriege und verschiedene Beziehungen verpflichtet sind. So kam es auch zum Brechen aller zwischenstaatlichen Vorschriften und unerhörten Verbrechen, die die Faschisten in allen eroberten Ländern Europas, besonders in Serbien, angerichtet hatten.

Die Verhältnisse und Verfahren der Okkupanten in Serbien hat der Autor besonders in Rücksicht genommen.

Драги Миленковић

Литература и масовни злочин

— Оглед о човечном и нечовечном —

Општи приступ теми

Расправљати о проблему злочина и његовог исказивања, описивања, квалификовања и интерпретирања у литератури свих родова и видова у бити је исто што и расправљати о односу **човечно-нечовечно.** И **злочин је друштвена појава,** чак и онда када је индивидуалан а поготову када је масован, као што су ратни злочини. Злочин се може третирати са разних полазишта, а то значи и различитим методама и садржајем научних дисциплина, грана или наука, као и кроз разне стваралачке области и врсте — литература, филм, сценска уметност, епска поезија народна и уметничка, народна и уметничка проза, фотоси, ликовна остварења и друго.

Да би се дао целовит дијалектичко-материјалистички приказ **злочина као нечовечне појаве** из међуљудских односа, морала би се добити синтеза, то јест резултат његовог истраживања у свим видовима научног и уметничког посматрања. Зато би га ваљало анализовати: филозофско-антрополошки, историјски, књижевно-теоријски, ликовно-теоријски, **јуридички,** социјално-психолошки, политиколошки и етнолошки. Такву свеобухватну анализу, колико је познато, нико није правио. Најчешћа је била заступљена правна и медицинско-патолошка и понека психолошка компонента тога нецеловитог изучавања. Такође је познато да је тек после другог светског рата одржано прво међународно суђење ратним злочинцима — само за 22 ратна злочинца у Нирнбергу. Колико год то изгледало нелогично, самим тим суђењем, које је утврдило ратни злочин као међународну појаву и повреду људских права, злочин је подигнут на степен једне егзистенције која не само међународно постоји, него се њој правно-фундирано суди, а то значи две ствари. Прва, да се злочин третира као велики антидруштвени прекршај и преступ. Друго, да се он, као нешто што се правно и друштвено мери, признаје, па макар и ради кажњавања. То је у историји прво увођење у правни катастар једне масовне антиљудске појаве, што је истовремено и констатација њеног ранијег и будућег постојања.

Зато се филозофско-антрополошко-етички може поставити питање: шта су човек и човечно тиме добили — одбрану од злочина или легализацију таквог чудовишта какво је масовни злочин са епитетом ратни? То се може прочитати и као диференцирање — само је масовни ратни злочин — заиста злочин. Међутим, лако се може илустровати постојање, од давних времена па до данас, масовног злочина других врста и мирнодопских облика: верски, расни и национални погроми и прогони, линчеви, данак у крви, трговина робљем и белим робљем, тровање дрогама, инквизиције, концентрациони логори, политички терор и насиље, бели терор и тд. Већина тога или готово све није нашло своје место у јуридичким кодексима многих земаља, чак и земаља са развијеном грађанском демократијом, то јест диктатуром буржоазије. У Нирнбергу су проглашене за злочинце само разне нацистичке (само нацистичке!) полицијске организације, а ниједна војна. Није тамо суђено ни италијанским ни јапанским ни мађарским ни бугарским ратним злочинцима, а ни другим. Додуше, свака земља у којој је победио демократски или социјалистички поредак могла је, ако је и докле је хтела, да се судски обрачуна са својим великим и малим ратним злочинцима. То је за мало времена обавезивало друге земље да им издају чак и такве злочинце какви су били Павелић, Стојадиновић, Борман, Ајхман, Мачек и тд. Шта више, свако је ускоро себи придржао право да „у име хуманих разлога" брани Алојза Степинца, Дражу Михаиловића и многе друге. Само

тамо где је нека земља имала сопствених снага да уништи такве злочинце, то је и рашчишћено, али уз велике тешкоће и свестрани отпор земаља које су давале уточиште ратним злочинцима у Европи, обе Америке, Аустралији и на другим континентима, у разним легијама и субверзивним организацијама. Тако се догодило да су поједини злочинци не само остали некажњени, него су се и легализовали као равноправни грађани, као политички, војнички и други чиниоци. Сад се већ публикују и њихови дневници и мемоари, па често служе чак и објективно прогресивним снагама да се међусобно разрачунавају.

До које мере масовни злочини и злочинства свим тим нису бачени у старо гвожђе показују и догађаји у свету за последњих неколико деценија. Они у основи имају три облика: спољна агресија, војне интервенције и пучеви изнутра (разуме се увек и уз помоћ споља) и диктаторско гушење прогресивних и народноослободилачких снага. А порекло је двојако: из колонијалних или неоколонијалистичких настојања да се влада туђим земљама и народима или из стварања великих блокова, мостобрана, база и окружења око земаља које силом историјских и друштвених услова морају изаћи из ранијих друштвено-економских, политичких и културних односа и стања у којима су заостале иза савременог прогреса, културе, цивилизације, иза данашњег развоја производних снага и производних односа. Овде није нужно анализовати особености, разлике и нијансе између онога што се догађало и догађа на обалама Тихог океана, у афричком и азијском Средоземљу, у Конгу и готово свим тек ослобођеним земљама од колонијалне владавине у Африци, Азији, по острвима Океаније или у Латинској Америци или око Кине и у њој. Најновији рат избио је око целокупног прогоњеног народа Бангла Деша, односно источног Бенгала или источног Пакистана у коме је згажена легално изражена воља народа. Оно што је пре могло бити тајна за многе, данас, захваљујући телевизији и другим техничким средствима, постало је очигледно милионима људи. Готово једновремено са догађајима, сазнавало се и гледало како поступају агресори или петоколонаши у Кореји, Вијетнаму, Камбоџи, Конгу, Нигерији и тако даље. Нигде се није сазнало све — ни у Индонезији, Конгу, Нигерији, Индокини нити на арапским територијама под израелском окупацијом, као ни под интервенцијама у Европи.

За разлику од многих теоретичара, научних радника, публициста, књижевника и културно-политичких радника, сматрам да је марксистичко-лењинистичко учење, да је дијалектичко-материјалистички поглед на свет заснован на синтези посебних знања, а не на специјализацији појединих од њих и да се прави одговор на друштвено-економска, историјска, културно-историјска и сва друга друштвена питања може добити **једино полазећи од те синтезе.** Управо тако може се постићи и право марксистичко-лењинистичко образовање и васпитање. Зато, мада нисам ни правник ни економиста, овде додирујем те области, јер ми не би било могуће да ово питање расветлим само са становишта антрополошко-философског, друштвено-историјског, књижевно-теоријског и етичког. Ни од тих области и научних дисциплина, формално говорећи, подоста њих нису моје, али поставити питање злочина као **античовечног** не може се само на основу једне науке, научне дисциплине или области стварања. Ако се и даље жели да уважава древна поставка Historia magistra vitae est, онда се мора одлучно одбацити свака теза о такозваној **ужој или чак најужој** специјалности као достатној за јавно деловање појединаца или, тачније, јединке у јавном животу и раду. Имајући све то у виду, овде се понеким питањима прилази, како се то уобичајено каже, истраживачки. Отуда ово излагање, по својој суштини и домашају, само је увод у научно-истраживачко деловање, приступ теми и обради. Да постоје синтетично обрађени материјали, овакав приступ би био излишан и неприхватљив.

За разлику од многих других, који енциклопедијске текстове не сматрају научним радовима, или их своде на ниво компилација, сматрам да су они, ако су савесно и озбиљно обрађени, макар нека врста конспекта, на основу целокупног ранијег истраживања и сазнања, о појединим друштвеном проблему или научном питању. Зато сам слободан да се, за оне области којима се други специјализовано баве, користим енциклопедијским синтезама из два разлога. Прво, зато што су оне доступније од појединачних дела; друго, што су, ако су ваљано припремани, они извод, закључак из научноистраживачког рада — до дана њихове обраде, па омогућују да аматери-истраживачи не расипају своје снаге и тамо где је остварено специјалистичко истраживање.

У погледу књижевно-теоријског истраживања не постоје посебне студије о проблему масовних злочина, а тај проблем је додириван углавном у критикама и огледима о појединим деловима, пре свега књижевним и ликовним. Није много повољнија ситуација ни у публицистици која је, у основи, сведена на грађу и дескрипцију таквих догађаја и поступака и на критичке анализе таквих дела.

Јуридички аспект масовног злочина

Према „Малој политичкој енциклопедији": „Ратни злочини су **тешке** повреде **ратног права,** злочини извршени према лицима и **противправна дела** према имовини **непријатељске државе.** Учиниоци могу бити **припадници оружаних снага, органи цивилних и војних власти и појединци кад делују по свом личном нахођењу** односно кад испољавају **претерану ревност** у извршењу наређења која представљају р.з." (у оригиналу неподвучено). Колико је у данашњем свету, у овом веку, било дотужило стање са ратним злочинима доказ је и сама чињеница да су у Версајском уговору о миру садржане неколике одредбе о кажњавању таквих злочина. Дакле, у време пуне владавине колонијалних сила, капитализма и остатака феудализма и постојања једне једине социјалистичке земље. Али ни једина „блага суђења у Лајпцигу" нису била знак да ће се такве одредбе и примењивати у сузбијању масовног, ратног злочина. Зато је вршење масовних и посебно ратних зло чина пред и у току другог светског рата достигло раније непознате размере чак и под инквизицијом, верским ратовима, турским и аустријским и другим најездама и покољима, експанзији у обе Америке и тако даље.

На помолу пораза фашистичких сила осовине, рађања нових социјалистичких земаља и победе антихитлеровске коалиције, силом историјских чињеница, морала је осуда масовних злочина у рату добити своје место у уређивању будућих међународних односа. То утолико пре што је дошло и до оснивања Уједињених нација, које су све више бивале нешто друго и друкчије него женевско Друштво народа без обзира на то што том организацијом још увек поједине велике силе манипулишу у свом интересу. Фундирано политичком одлуком московске конференције 1943. кажњавање ратних злочина и **формулисање појма ратни злочин** извршено је на основу Лондонског споразума четири главне савезничке силе (СССР, САД, Велика Британија и Француска) од 8. VIII 1945, а практичну примену добило радом Међународног суда у Нирнбергу 1945 — 1946, који је судио **главним ратним злочинцима Немачке** и изрекао пресуду 1. X 1946: на смрт 12, доживотна робија 3, временске казне од 10 до 20 година 4 и ослобођено кривице 3. Главним ратним злочинцима Јапана суђено је пред Међународним војним судом за Далеки исток. Генерална скупштина ОУН својом резолуцијом 95 (I) из 1946. потврдила је начела суђења у Нирнбергу „као начела међународног права", а Женевске конвенције о заштити жртава рата из 1949. „кодификовале су **у одређеној мери појам** ратног злочина који се дотле развијао у актима предвиђеним за конкретне случајеве". Нирнбершки процес обухватио је три врсте злочина: злочини против мира, злочини ратни и злочини против човечности, али је друга и трећа врста касније спојена у једно. Конвенцијама је прописано кажњавање ратних злочина против рањеника, болесника, ратних заробљеника и цивилног становништва за: „убиство, мучење и нехумано поступање, подразумевајући и биолошке опите; намерно проузроковање велике патње или наношење озбиљних повреда телу или здрављу; лишавање права на редовно суђење; незаконите депортације, пресељења и затварања; узимање талаца" (МПЕ чланак „Ратни злочини", страна 1019—1020). Али није признато чак ни право зараћене стране за покрет отпора, партизанске и ослободилачке снаге и слично, те су они остали **ван заштите.** Накнадно одустајање од посебне категорије **злочина против човечности** погодовало је злочинима у Конгу, Бијафри, Гвинеји, Јужном Вијетнаму, Камбоџи, Јерусалиму, Синају, Лаосу, Источном Пакистану итд. Толико о правној и историјској страни овога питања.

Али основна дилема у вези са **масовним злочинима** није у томе да ли су сви њихови видови унесени у конвенције, кодификирани и подложни суду и казни, него у томе **колико је ефикасна индивидуална казна и највећег злочинца** за масовни злочин који може обухватити од неколико десетина до неколико милиона људи. Проблем масовног злочина настао је још у прадавна времена, што је познато чак и из библијских и сличних записа, али за нас је значајније од тога да је он у овом веку достигао највише размере и најсуровије облике упркос целокупном културном, умном, правном, етичком, друштвеном и општем човековом и људском развитку и изменама у друштвеним, међуљудским, међународним и међудржавним односима. У овом веку је радикално измењена слика света не само по томе колико постоји држава и народа, него и по томе што је дошло до масовног прегруписавања снага у блоковским и ванблоковским оквирима, у социјалистичким и антиколонијалним поделама, али и по тенденцијама радикалног светског преображаја од капитализма ка комунизму, без обзира на то што још живимо, чак и у социјалистичким земљама, на почетку прелазне фазе. Упркос томе, нагомилавају се огромне војне снаге и војни потенцијали који би могли донети далеко веће злочине него прошли светски рат. Зато се поставља питање правог приступа масовном (ратном) злочину

као последица још неликвидираних ратних сударa, употребе све разорније и убојитије ратне технике и претварања рата у тотални обрачун са целокупним народима и земљама.

Историјски аспект питања о масовном злочину

За нас, балканске народе, ова питања имају посебан значај из више разлога. Прво, ми смо трпели многе најезде, злочине свих видова и дуга робовања. Друго, ми смо у недавном рату избили у први ред ослободилачких и револуционарних снага. Треће, ми смо као тековину ослободилачке и револуционарне борбе имали и то да смо закорачили у претходницу социјалистичког самоуправног развитка као блоковски невезана земља ослоњена на сопствене револуционарне тековине и на даљи развитак ослободилачких и револуционарних борби у другим земљама. Историјски гледано, ми спадамо у изузетно несрећне земље, па смо тако предодређени по месту, простору, пролазу и односима у којима смо живели за протагонисте индивидуалне и масовне народне трагедије. Тешко и бесмислено је размишљати да ли би нам било горе или боље у прапостојбини, прадомовини. Нама остаје да ретроспективно погледамо своју народну судбину од доласка на Балкан, у ове крајеве, за ових четрнаест или нешто мање столећа. Навезени на валове великих сеоба народа и ношени њима преко равница, мочвара, река и планина, излили смо се у ове крајеве и просторе. Нико нас није хлебом и сољу за добродошлицу дочекао, али нико није имао снаге да нас мачем и копљем врати натраг — преко Дунава и Карпата, тамо у међуречја и мочваре.

Преостале су три могућности: да нас, родовске и племенске савезе униште; да нас културнији и развијенији асимилирају и упију као расушена земља бујице; или да се одржимо, да опстанемо као народне скупине, па макар и као збегови на неприступачним местима, или као дошљаци тамо где се силом оружја одбранимо. А онда, када смо се одбранили, постали смо за сву даљу историју староседеоци. Тако се завршила наша древна миграција у ове крајеве и претворила се у самоодбрану од најезда свакојаких освајача са југа, севера, истока и запада. Да се Власи не сете, смишљена је варка о балканском бурету барута. Стварно, увек се радило о томе да је некоји осиљени освајач посезао за тим територијама и поробљавао те народе.

Поред онога што је дала историографија на основу откривених извора, посебан је допринос археологије за утврђивање предсловенске историје и цивилизација на овом подручју. Није више тачно да су Словени наишли само на хеленска, византијска и римска насеља. Сада се поуздано зна за културна наслеђа Илира, Трачана, дачко-гетска, а онда келтска, али и за друга наслеђа из Мале Азије и западне Европе. Балканске земље нису стајале само на географском размеђу Балканског полуострва, него и на размеђу и контаминацији неколиких цивилизација и култура. Нико не зна на каква ће се још открића и ископине наићи, али се зна да је ово древни коридор народа, цивилизација и култура које размеђују Панонија, Подунавље, Поморавље и Повардарје. Та судбина коридора међу народима, правац најезда са свих страна, остала је трајна све до средине овога века. Сада је питање: да ли је, у условима данас нерешених међународних спорних питања и аспирација разних земаља, престао да делује војни аспект и остали те делују само културни у односу на народе наше земље?

Због свега тога за нас третирање масовних злочина у нашој земљи — из ближе и даље прошлости — нема никакав академско-јуридички смисао. То је за нас саставни део питања општенародне одбране, самозаштите, очувања и развијања тековина Револуције. Иако наше ратне жртве, то јест масовни злочини учињени према нашим народима и народностима, значе цену којом је плаћена слобода и наш самоуправни социјалистички развитак, расправа о томе значи, пре свега, визију колика би **одмазда** била примењена према нашој земљи, њеним револуционарним снагама и тековинама, ако бисмо поново постали ратно поприште. Јер ми смо, у ослободилачкој и револуционарној борби, из основа изменили многе ствари претварајући земљу у независну, слободну, самоуправну социјалистичку заједницу Југославију, чија је улога битно измењена према ономе што је раније била у самој себи и у свету.

Да би спречили такав ток и исход догађаја, рађање нове Југославије под непосредним руководством Комунистичке партије Југославије, окупатор и домаћа контрареволуција применили су не само све видове борбе, него и све облике масовних злочина. Злочине су вршиле војне јединице и посебне казнене експедиције свих врста окупатора — Немаца, Италијана, Мађара, Бугара, као и све врсте домаће контрареволуције — четници, усташе, фолксдојчери, белогардејци, балисти, недићевци, љотићевци, разне милиције, домобрани и други. На постојању заједничке војне и казнене акције заснивао се си-

стем окупације у поробљеној и издељеној Југославији, а на заједничким договорима и искуствима било је засновано вршење злочина, те су се у облицима зверстава узајамно надметали.

Масовни злочини почели су 6. априла бомбардовањем Београда као отвореног града, а онда су вршени по целој Југославији за све време трајања окупације и злодела контрареволуције. Злочине су вршиле окупаторске и, под њиховим покровитељством, домаће полицијске снаге по затворима и другим мучилиштима, по логорима и на масовним губилиштима. Злочине су вршиле војне и војно-полицијске јединице за време ратних операција. Злочини су вршени истим снагама— такозваним казненим експедицијама — као терор и одмазда над ненаоружаним народом у циљу застрашивања и одвајања народа од ослободилачких и револуционарних снага, али и у циљу остварења хитлеровске расистичке теорије о истребљењу словенског живља и стварању Lebensrauma за поданике Трећег Рајха. Тако су поступали и припадници војних и полицијских снага и казнених експедиција Бугарске, Италије, Мађарске, Черкези и други. При томе је убијање и мучење обухватало свако људско биће од најмлађег до најстаријег, од здравог до болесног и рањеног, независно од тога да ли је имало или не оружје у рукама приликом хватања. Због тога се и догодило да је 23,5% нашег живља било, за време рата, убијено, присилно мобилисано, рањено, депортовано, интернирано, мучено, затварано у концентрационе и заробљеничке логоре, одгоњено на присилне радове, расељавано и да је 10,8% нашег живља било жртва рата и ратног злочина, а од тога је само 18% (305 672) било војник или официр НОВ и ПОЈ. Све друге су биле жртве терора, одмазде, масовног убиства од стране казнених експедиција и по затворима, логорима и у одмаздама. На злочине бугарских окупаторских трупа у Србији отпада 9 429 убијених људи, жена и деце, интернираних 12 149, одгоњених на присилне радове 24 093, присилно расељених 2 046, мучених 26 892 особе и спаљених 25 049 кућа из којих је уништавано све живо што је било ухваћено. Тако је поступљено и с Бојником и Драговцем, чије су стрељане сахрањивали становници Придворице уз цинично обећање да ће њих сахранити они из Ђинђуше. Посебно се мора нагласити да су окупационе трупе и у првом светском рату вршиле многе и често сличне масовне злочине у Србији, па и у Јабланици, Пустој Реци, Топлици и тако даље. У току прошлог рата многа насеља — села, засеоци, паланке, па чак и градићи остали су без становника, а све зграде су биле спаљене или срушене.

Употребљена литература за ову тему

О томе говоре многобројни документи објављени у „Зборнику докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа" и друга издања од којих је, за обраду ове теме, консултовано 55 књига, мада их је објављено далеко више за сва подручја Југославије.

Сва та, у приложеном попису наведена и у тексту ненавођена литература, може се поделити на:

— изворне документе и званична саопштења Комисије за утврђивање ратних злочина,

— студије, историјске, правне и друге расправе о ратним злочинима у нашој земљи и другим земљама,

—разне дневнике, записе, описе и сећања о ратним злочинима,

— хронике и друге публицистичке радове о ратним злочинима,

— романе, поеме, песме, зборнике поезије и прозе који говоре о злочинима,

— етичке и психолошке студије и расправе,

— записе са суђења ратним злочинцима или стенографске белешке,

— биографије ратних злочинаца и друго.

Управо такав избор литературе у најширем, а не само у књижевном смислу, узет је као основ и извор за обраду ове теме. Иначе многе од таквих врста књига коришћене су у свету за друга остварења — сценска, филмска, али и за свакојаке приручнике у разним војним и полицијским школама, а то је примењено на многобројне начине у свим агресијама, гушењу ослободилачке и револуционарне борбе, интервенцијама и пучевима (само у Африци 31) и одмаздама у ратовима после другог светског рата у Европи, Азији, Африци, на Блиском истоку и другде. Бројни неекстрадирани и некажњени ратни злочинци постали су при томе консултанти, експерти, учитељи и извршиоци тих нових злочина нарочито у Африци и Азији. Методи масовних злочина постали су оруђе у рукама чак и појединих народа који су се од прогоњених и мучених претворили у агресоре.

Масовни злочини врше се не само у рату, него и у миру и не само у туђој земљи, него и у својој. Они имају све одлике и древни континуитет свирепе и нечовечне традиције човека и људског рода. У њима се човек и људске скупине појављују у два вида — као жртве и као извршиоци злочина, а то значи — као позити-

вни и као негативни јунаци. Такав приступ је имала и наша народна поезија, па и велики број класичних дела светске литературе од најстаријих до најновијих времена. Тако је створена и даље се ствара огромна сваковрсна литература о овоме је после другог светског рата (и свих оних иза њега) у највећем броју земаља данашњег света. Зависно од свога идејног погледа и становишта односно од друштвено-политичких система у којима живе, аутори су са различитих позиција приказили исказивању својих јунака, па су у злочинима једни видели злодело, а други ревностан подвиг и савесно извршење заповести или чак и самоиницијативу која је достојна похвале и одликовања. Тако се често губила граница између онога што је човечно и онога што је нечовечно, односно људско и нељудско. Тако се створила упоредна и континуирана традиција — истовремено и готово равноправно виђење жртве и злочинца, злодела и подвига, нека врста равнотеже или контрапункта: злочин-подвиг, жртва-злочинац, човек—нечовек. И литература је све то помно и равноправно исказивала и исказује. Управо ту почиње дилема.

О суштини масовног злочина и његовог описа

Зато што нема жртве без злочинаца и злочина без човековог злодела, то јест нечовечног поступка, они се морају упоредно приказати и исказати. Да би се исказала величина страдања жртве, исказује се сваковрсна вештина и разноликост вршења злочина, страсти вршења злочина, обреда вршења злочина. Према томе, свака књига о злочину и особито о масовном злочину побуђује диференцирана осећања, размишљања и поступке у сваком поједином читаоцу. За једне, таква књига бива сазнање о могућим и испробаним видовима, облицима и уживањима у злочину, нека врста приручника за будућег злочинца. За друге, она бива узор о снази и величини жртве, упутство како да се и у најнечовечнијем злоделу остане достојанствен и нескрхан упркос најтежим и најразноврснијим средствима и методима терора, насиља, мучења и злочина како да жртва својим човечним туче нечовечно у злочинцу, кукавичко и устрашено у другом човеку.

Све је то добило на хиљаде варијација у разним описима, сликању и исказивању. У рату је то све изнијансирано — напад, агресија, убијање других људи и народа — је злочин. Отпор, одбрана, самоодбрана, самозаштита од агресора — је очување својих човекових, људских и народних права, али и освета нападача, агресору, поробљивачу. На то, по бесправљу силе и поробљавања, следује казна за устанике и осветнике — дакле — одмазда. И тако све док освета (снаге освете и самоодбране) не постану јаче од злочина, агресије, одмазде— те туђинске најезде и масовног злочина.

Злочин, дакле, спада у категорију онога што значи повреду човекових и људских права и угрожавање живота на окрутан, суров, свиреп и језив начин. Масован злочин, као погром верски, расни и класни у миру, или истребљивање живља и насеља у рату од најмлађег до најстаријег, означава извесну хипертрофију злочиног дела у којем се масом злочина жели да сломи, угуши или доведе до безнађа човеково природно и друштвено право на слободу, самосталност, једнакост и сопствени стваралачки чин. Друштво је, међутим, присиљено да суди само последицама злочиног дела и индивидуалног и масовног. То тако траје од библијских времена до данас по формули: „Рану за рану, око за око, зуб за зуб. Иста штета тјелесна што ју је он некоме другоме, нека се и њему нанесе“ (III Мојс. 24, 20). Тако је озакоњена примена **одмазде** по пропису: „Ако ли настане даљна штета, онда имаш дати живот за живот, око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу, ужег за ужег, рану за рану, масницу за масницу“ (II Мојс. 21, 23—25). Крвна освета је, према томе, облик одмазде. (Олег Мандић: Лексикон јудаизма и кршћанства, страна 354—355). Замишљен, ваљда, као препрека злочину закон одмазде је прерастао у самоправље силе, насиља и насилника да угуши отпор своме насиљу и најезди путем масовне одмазде, па је хитлеризам наплаћивао једну нацистичку главу стотином устаничких односно поробљених, то јест осветничких глава.

Тако смо у овом веку, у коме је започела и готово у половини света извршена смена капиталистичко-феудалног и империјалистичког друштвеног економског система (формације), социјалистичким друштвено-економским и друштвено-политичким односима, стигли до једног правног нонсенса: глава једног великог злочинца (Бенита, Геринга, Ајхмана, Драже Михаиловића итд. све до Каврана, Бећаревића и Степинца) на кантару правде (iuris-a) једнака је хиљадама, чак и милионима других глава, док је глава обичног злочинца (хитлеровца) — извршиоца једнака стотини глава жртава одмазде. Јер, такав је биолошки закон, један (не)човек има једну главу и правда само њом може да одмазди сва злодела која је он починио. Литература је забележила, подробно расветила и описала Освјенћим, Јасеновац, Да-

хау, Сајмиште, Јајинце, Бухенвалд, Љубељ, Варшаву, Крагујевац, Лењинград, Козару, Нови Сад, Бојник... готово је немогуће набројати све од Европе до Азије и Африке, до обала свих мора и океана. Описала је све „деобе" у људима и међу њима — на људе и нељуде, како је то окрстио Елио Витории, а злочини ни мањи ни лакши, нити немасовнији и данас трају.

Поставља се сада основно питање: коме и како је послужила литература (свих врста) описујући масовне (ратне и мирнодопске) злочине? Како се догодило да савремени масовни (ратни) злочини дођу у надлежност Раселовог и Сартровог суда правде упркос томе што су усвојене конвенције и створена међународна јуридичка пракса у Нирнбергу и пред Међународним војним судом за Далеки исток?

Књижевно-теоријски аспект питања

За човека, људе и свет, који живе у социјалистичком прелазном периоду од капитализма комунизму, сва ова питања и (назови) дилеме не би се могли нити разјаснити нити исправно интерпретирати, а то значи ни указати на праву перспективу, ако би се масован злочин узео као полазна тачка. Масован злочин је последица, облик испољавања и окрутно средство за тобожње решавање дубљих нерешених друштвених проблема и односа, а не само психо-патолошка црта у човеку. Као и у свему другом, што чини масовне друштвене феномене и појаве, тако и иза масовног злочина мора се видети отуђени човек, људи, друштво, слојеви, класе, нације и свет. Докле год постоји отуђеност човека, а то је марксистичка наука довољно расветлила и отворила перспективе њеног укидања, постојаће и услови за међународне и међуљудске сукобе (ратове, грађанске ратове, класне борбе), а они ће се решавати уз испољавање човечног и нечовечног, то јест одбране од злочина и примене терора, насиља и масовног злочина.

Зато се не сме имати илузија да би у будућем рату, у који бисмо могли да будемо увучени или гурнути, у коме бисмо у својој самоодбрани, самозаштити и општенародној одбрани морали да се боримо против агресије споља и контрареволуције изнутра, морали да рачунамо са новим масовним злочинима и одбраном од њих. Чак је вероватно да би они могли бити још масовнији него ови прошли, јер би били везани за даље губљење позиција и простора капиталистичког друштвеног поретка осуђеног на умирање самим законима друштвено-економског и историјског кретања. А закон борбе (и рата) је такав да се непријатељ (противник), па макар био и далеко надмоћнији, може туђи ако се добро познаје не само његова снага, него и средства (и она најсвирепија) којим би се могао служити да би извојевао победу над самоодбраном народа и прогресивних снага. Ми смо историјски и револуционарно — као целина — диференцирана земља и народи на страни прогресивних снага, без обзира на то што међу нама још постоје и не мирују остаци контрареволуције.

Према томе, већ сам напад на нашу земљу, било са чије стране, представљао би општи масовни злочин из кога би се рађали појединачни масовни злочини, да би се победиле, покориле, сломиле наше револуционарне, прогресивне и самоодбрамбене снаге. При томе, појединачни масовни злочини били би последица и оруђе свеопштег масовног злочина — рата, агресије, инвазије, интервенције на нашу земљу и народе. У основи исте елементе је садржавала и наша ослободилачка и револуционарна борба у другом светском рату, само с том разликом да су радничка класа и радни народ, под руководством Комунистичке партије Југославије, тада имали да изврше национално и социјално ослобођење, да извојују основне револуционарне тековине, да измене друштвено-економске, друштвено-политичке, међунационалне и културне односе. Сада би, пак, имали да одбране остварене социјалистичке револуционарне тековине и перспективу и услове даљег самоуправног социјалистичког развитка и тековина. Али, и онда и тада, имали би да однесу победу над агресијом и контрареволуцијом, да се одбране од масовних злочина, терора и насиља. Управо зато наш човек је присиљен да мора познавати не само оно што је човечно него и оно што је нечовечно у човеку и људима, да мора унапред знати сва средства, методе, облике и димензије које би применио агресор, интервент и контрареволуција.

То је једна страна и саставни део литературе о масовним злочинима. На жалост она није једина. Друга страна тога јесте могућност да се сазнају, изуче, упознају и, кад то буде могуће, примене методе, ритуал, облици и начини вршења злочина као нечовечне, срамне и, са становишта човекове и људске прогресивне мисли, недозвољене, чак и правно кажњиве појаве и чинови. Тако се у литератури стичу и напоредо живе две педагошке одлике — она позитивна и она негативна. У нашој земљи, у којој је преко пет векова живео и постао народним митом сан о освети Косова и у којој су извршени многи покољи и помори не само од

Турака него и од Аустријанаца и других, бележење, памћење и књижевно обликовање масовних злочина увек је имало и обележје позива на освету, јер је било тумачење последица агресије, извршеног злочина или злочина одмазде у којој су затрвена читава насеља и опустели целокупни крајеви. Таква осећања, као последица извршеног злочина или одмазде, бивала су и основ неповерења према некадашњој земљи агресору, поготову ако је она поново испољавала своје освајачке и реваншистичке тенденције и претен зије. Постојање таквих осећања, према томе, било је последица једног извршеног кажњеног, некажњеног или опроштеног злочина и она су оживљавала пред претњом од нових масовних злочина из те земље.

Ако је једна земља, само у једном веку, у неколико махова и у неколико ратова доживела драстичну потврду таквих бојазни и осећања, онда је тешко разумети како земље бивши агресори то не виде, не осећају или потцењују. Јер суштину сведочанстава, записа, исказивања масовних злочина и хумки жртава над којима је злочин или злочин одмазда вршен, чини истина за коју нема противтеже, контрапункта у човечном, јер су они истина не само по облицима и ритуалу како су извршени, него и по томе што су — као злочини — извршени. За људе у којима није пробуђено и разбуктано оно нечовечно, који се нису отиснули низ поледицу нељудског, та истина је истовремено доказ, истина о нечем грозном, човека и човечног недостојног и човеку и човечном недопуштеног.

Управо на тој линији страве, грозоте, ужаса и чина човека и човечног морално недостојног диференцирале су се наше ослободилачке и револуционарне снаге, као војници Револуције и радикалне измене света, од таквих злочиних традиција, поступака, од таквих злодела. Они који су, као домаћа и инострана контрареволуција, покушали или покушавају да дижу главе, верујући да су снаге Револуције кратког даха, кратког памћења и богате илузијама, заблудама и наивношћу, чак и поред таквих стравичних сведочанстава, показује кратковидост и слепило у два правца. Један је — непознавање и неувежбавање моћи коју као истину чувају сведочанства (литература, гробља, споменици, сећања) о масовним злочинима. Други је — њихова заблуда да снаге Револуције могу заборавити, отписати, одрећи се снаге и искуства тих злочина, тог доказа о оном нечовечном и нељудском у човеку и људима који су злочине вршили и желели би да их поново врше, јер мртви не лажу, они имају своју једину и неизмењиву истину, они не познају Рашомон живих.

Жртве масовног злочина сведоче, доказују и потврђују оно што се не може побијати другим истинама, а још мање лажима: колико и какво је недело нечовека и нељуди према човеку и људима. По томе оне и инспиришу човека — ствараоца да их опише, опева, искаже, наслика и сачува за сазнање живих и оних што долазе. То је она трагична — горка и отровна истина о човековом успону, о његовом изласку из отуђености, из класно подељеног света, из друштвено-психо-патогених стања нечовечног и нељудског, о историјској цени (у крви и животима) по коју је човек бранио и одбранио у себи, у људима, у свету човечно и људско од нечовечног и нељудског. То је ланац, златни ланац, његовог самоослобађања без кога би дошло до самоуништења људског рода.

Била је и још увек је дијалектичка нужност да писци, ствараоци сликајући, исказујући чудовишну и сурову слику масовног злочина и злочинаца, као негативног јунака, изазивањем згражања и одвратности буде у човеку човечно, у људима људско, да јачају њихове снаге самоодбране и самозаштите од агресивног рата, као тоталног злочина, и његових последица изражених у сваком појединачном масовном злочину. Управо на тој црти диференцира се одбрамбени рат, као праведан, од освајачког агресивног рата, као неправедног.

На жалост, у овом светском прелазном периоду од капитализма комунизму, који је негде започео а негде тек мора започети, и земље судије великим ратним злочинцима у Нирнбергу и на Далеком истоку лањају се масовног злочина (ратног и мирнодопског или грађанско-ратног) за гушење управо тога преображаја света од капитализма комунизму. Управо зато што све више прогресивних снага и народа схвата сву грозоту и немоћ масовног злочина, као нечовечног и нељудског рецидива прошлости и негативне традиције људског рода, која се остварује у ратовима, агресијама, интервенцијама и другим видовима очувања постојећег класно-ропског стања, они имају моралне и људске снаге да односе победе и над многоструко јачим противником, агресором и домаћом издајом. О томе сведочи сва литература о овом питању.

Философско-психолошки аспект питања

Историја људског рода зна за многе изумрле и истребљене народе, ишчезле кул-

туре и цивилизације. Археологија то зна и за преисторију. Али историја такође зна и за народе који су се одржали упркос масовним поморима, покољима и истребљивању. Наши народи спадају у ове друге. Предисторија и историја људског рода зна за дијалектичко јединство противуречности: човечно-нечовечно, људско-нељудско и за друго дијалектичко јединство противуречности: жртва масовног злочина као доказ отпора човечног (људског) нечовечном (нељудском) и масовни злочин (и злочинци) као срамотни доказ о немоћи нечовечног (нељудског) који је посезао за масовним злочином као немоћним средством да у човеку убије човечно и у људима људско. На том дијалектичком јединству противуречности човечно-нечовечно настајала је и расла литература као исказ јунака човека-нечовека од прадавних времена до данас. На тој основици ницала је и разрастала се и наша народна и уметничка књижевност са оваквом тематиком и сви други облици дела (научних, публицистичких, мемоарских и других) везаних за исказивање и интерпретирање масовног (и индивидуалног) злочина. Само тако се може објаснити како је литература о масовном злочину (и индивидуалном) превасходно играла улогу буђења свести о човечном, ослободилачком и револуционарном код угњетених класа и народа, а није била и школа злочина. И обрнуто, искуства масовног злочина, од древних времена до данас, служила су као школа за нове, све масовније и све усавршеније злочине једино агресорима, угњетачима, контрареволуцији и браниоцима старог класног поретка. Да би се неко послужио масовним злочином, он мора да склизне са позиције прогресивног, револуционарног, човечног, људског — дакле хуманог. Али, макар колико била противуречна, сурова, свирепа и трагична, историја људског рода кретала се, успињала се од нечовечног и нељудског ка човечном и људском, одбраном и очувањем човечног и људског, без обзира на цену и жртве које су за то даване.

Литература о масовним злочинима у овом веку, а они су масовнији, сурови и до научне усавршености доведени, бележи, према томе, две стране ствари. Оно капиталистичко, класно и агресивно, уздигнуто до степена империјалистичко-фашистичког, ослањајући се на сва ранија искуства о масовном злочину, покушало је да монструозним масовним злочинима, у раније недостигнутом опсегу, зада ударац снагама класно-револуционарним и ослободилачким коришћењем свих облика и поступака злочиног, нечовечног и нељудског. Уместо прижељкиване и самоочекиване победе, то најагресивније доживело је пораз за непуних пет и по година. Тај нацистичко-фашистички пораз стајао је човечанство 15,300.000 погинулих (од тога је било 10,650.000 погинулих антифашистичких бораца) и готово 35.000.000 жртава фашистичког терора. О томе прича литература о масовним злочинима у другом светском рату у току којег је дошло не само да пораза фашистичких сила осовине, него и до крупних друштвено-економских и политичких промена у свету.

До тога рата у свету је постојала само једна социјалистичка земља, а данас оне постоје у Европи, Азији и Латинској Америци. До овога рата постојало је огромно колонијално царство којим се господарило првенствено из Европе. Сада је оно готово на издисају. И оно је одржавано посредством насиља, терора и масовног злочина, који се и даље распирују неоколонијалистичким и империјалистичким махинацијама. Нове агресије, инвазије и интервенције, пучеви и распирени грађански ратови, и они привремено успели и они неуспели, применили су и примењују сва усавршена ратна искуства и усавршене масовне злочине. Конвенције ОУН, пракса Нирнбершког и Далекоисточног суда великим ратним злочинцима за масовне злочине показали су се као немоћна средства да се обузда вршење масовних и још суровијих злочина у Африци, Индокини, на Средњем истоку и тако даље. Међутим, ти сурови, свирепи и масовни злочини, међу којима је први, основни и почетни агресивни, освајачки рат, инвазије и интервенције ни једном агресору нису обезбедили трајну, па чак ни привремену потпуну победу. И све то упркос огромном несразмеру нападачких снага. Обрнуто, то је донело морални, политички, а многима и војнички пораз. Према томе, масовни злочин, почев од рата па до казнених експедиција и такозваних пацификација, што све спада у категорију освајачке и интервентске одмазде, пробудили су свест, збили, ујединили и ојачали устаничке и одбрамбене снаге поробљених земаља и народа. Догађа се сличан процес ономе који се одигравао у нашој земљи за време ослободилачке и револуционарне борбе у коме часне и невине жртве фашистичког терора и масовног злочина нису постале средство за угњетање страха и разбијање ослободилачких и револуционарних снага, него доказ о исправности те борбе, морални и стално присутни извор за јачање снага Револуције. То је оно што је агресорима, освајачима, поробљивачима, инвазорима, интервентима и свим видовима контрареволуције и неразумљиво и неприхватљиво. Пример за потврду овога пуна је литература на коју се ослања ова расправа. Али, то је оно што бива ла-

ко разумљиво и усвојиво за устаничке, ослободилачке и револуционарне покрете и борце.

Закључак

Закључујући ову расправу, може се рећи да масовни злочини имају две компоненте. Прва је да су они доказ, сведочанство, истина о нечовечном и нељудском поступку извршилаца злочина. Зато они и служе нагризању, разарању и укидању привремене победе агресора као злочинца. Друга компонента је да жртве масовног злочина нису само доказ о томе колико је плаћена победа над злочинцима, него истовремено доказ да се жртве нису престрашиле, поклекле, предале се и подале. По том оне нису само доказ злочина, него и доказ човекове и људске снаге у борби, у отпору против нечовечног и нељудског. Управо зато су масовни злочини немоћни да буду оружје у рукама агресора и терориста — злочинаца, те се претварају у оружје — идејно, психолошко, морално, политичко и људско — против њега, у оруђе његовог пораза. Тако злочин постаје сударе и дуел човечног и нечовечног, људског и нељудског, друштвеног и недруштвеног, ослободилачког и поробљивачког, револуционарног и контрареволуционарног. При томе предност никада није на страни онога другог.

Због тога литература — пишући, описујући, сликајући и исказујући масован злочин — мора да обухвати, као дијалектичко јединство, противуречност жртва — злочинац, човечно — нечовечно, моћ жртве — немоћ злочинца, жртву као војника победе — злочинца као војника пораза, моралну снагу жртве — моралну слабост и немоћ злочинца, позитивну традицију жртве — негативну традицију злочина и злочинца, узор жртве — срамоту злочина и злочинца. Једино тако се може објаснити како и зашто литература о свирепим, одвратним и античовечним масовним злочинима не служи за распиривање нечовечних, ниских и подивљалих страсти и не подстиче напредне, ослободилачке и револуционарне снаге да се истим таквим злочинима бране од масовног злочина над невиним и недужним људима, над нејачи, старцима, рањеницима, заробљеницима и слично. То је и чинило један од изузетно значајних елемената моралне снаге и победе у нашој ослободилачкој и револуционарној борби.

Идејна, морално-политичка, па отуда и војничка, моћ наше револуције темељила се и на томе да смо разумели људску моралну снагу жртве и моралну античовечну немоћ извршења масовног злочина. Упркос томе што су нам жртве фашистичког терора и масовног злочина биле четвороструко веће од војних, а жртве убијених ,прогоњених, одведених на присилне радове и тако даље деветоструко веће од оних на бојном пољу. О томе сведоче гробља, губилишта, логори и сва литература о масовним злочинима. Зато су они постали морални и људски елеменат наше самоодбране и самозаштите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мала политичка енциклопедија. Савремена администрација, Београд, 1966.
2. Бранислав Божовић: Поруке стрељаног града, Народна књига, Београд, 1961. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
3. Писма на смрт обсојених осуђених на смрт, збрал и уредил Франчек Саје, Сабрао и уредио, Државна заложба, Љубљана, 1958.
4. Живан Милисавац: Поруке иза решетака, Дневник, Нови Сад, 1968.
5. Лазар Плавшић: Чилаг, Дневник, Нови Сад, 1965.
6. Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945. L'Institut pour l'Etude du Mouvement Ouvrier, Belgrade, 1963.
7. Лијечници злочинци. Повијест о нацистичким лијечничким злочинима, НИП — Новинско издавачко подузеће Загреб, 1952.
8. Лорд Расел: Под бичем кукастог крста, Кратак опис нацистичких ратних злочина, Рад, Београд, 1956.
9. Seweryna Szmaglewska: Дим над логором Биркенау, Култура, Загреб, 1947.
10. С. Кослав: Трагом насилника, Рад, Београд, 1954.
11. Г.М. Гилберт: Велики злочинци (Нирнбершки дневник), НИП, Загреб, 1954.
12. С. Кослав: Догађало се иза кулиса, Рад, Београд, 1955.
13. Рајмон Картје: Ратне тајне октривене на суђењу у Нирнбергу, Међународни проблеми, Издавачко предузеће ФНРЈ, Београд, 1951.
14. Цек Фишман: Седморица из Шпандауа, Рад. Београд, 1954.
15. Др Никола Николић: Јасеновачки логор, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1948.
16. Мирко Першен: Усташки логори, Стварност, Загреб, 1966.
17. Концентрациони логори. Документи усташког терора. „Вјесник" Јединствене народно-ослободилачке фронте Хрватске, 1944.
18. Злочини у логору Јасеновац. Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. НИП „Напријед", Загреб, 1946.
19. Народно-ослободилачка борба у заробљеничким логорима 1941—1945. Антифашистички одбор бивших заробљеника (АФОЗ), Просвета, Београд, 1945.
20. Константин Симонов: Логор уништења, Наклада литературе на иностраним језицима, Москва, 1944.
21. Драго Х. Чолаковић: Јасеновац, Свјетлост, Сарајево, 1948.

22. Милко Рифер: Град мртвих. Јасеновац 1943. Накладни завод Хрватске, Загреб, 1946.
23. Отпор у жицама. Сећања заточеника, I—II. Војно-издавачки завод, Београд 1969.
24. Алан Балок: Хитлер слика тираније, „Задруга", Београд, 1954.
25. Мирко Марковић: Борба у Америци за Нову Југославију, Просвета, Београд, 1946.
26. Милан Дединац: Од немила до недрага — особито: Песме из дневника заробљеника број 60211 (1941—1953), Нолит, Београд, 1957.
27. Олег Мандић: Лексикон јудаизма и кршћанства, Матица хрватска, Загреб, 1969.
28. Уједињене нације — структура и рад, „Архив за правне и друштвене науке", Београд, 1952.
29. Живан Милисавац: Шума није олистала, Матица српска, 1961.
30. Др Миливоје Перовић: Лесковац у рату и револуцији, „4. јул", Београд, 1968.
31. Стојан Љубић: Из прошлости мога краја, Просветно-педагошки завод, Лесковац 1967.
32. Крагујевац: 21. октобар 1941. Едиција Крагујевачки октобар у 10 књига. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
33. Стеван Јаковљевић: Земља у пламену, I и II књига. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
34. Мирко Милојковић: Једна младост у Србији. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
35. Љубиша Манојловић: На часу историје. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
36. Милутин Милутиновић: Довиђења, сви моји гробови. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк Култура, Београд, 1966.
37. Бранислав Божовић: Поруке стрељаног града. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
38. Дуг расутим откосима. Едиција Крагујевачки откобар. Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
39. Крвава бајка, збирка песама. Едиција Крагујевачки октобар, Спомен парк — Култура, Београд, 1966.
40. Драгољуб М. Петровић: Преживели оптужују. Едиција Крагујевачки октобар. Спомен парк — Култура, 1966.
41. Добрица Ћосић: Деобе I—Ш, Просвета, Београд, 1961.
42. Иван Горан Ковачић: Јама. Култура, Београд, 1945.
43. Ерих Кош: Новосадски покољ, „Рад", Београд, 1961.
44. Ерих Кош: Три хронике, Просвета, Београд, 1949.
45. Михаило Лалић: Свадба, Нолит, Београд, 1960.
46. Сима Симић: Туђинске комбинације око НДХ, Графички завод, Титоград, 1958.
47. Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Стенографске белешке. Просвета, Београд. 1945.
48. Издајник и ратни злочинац Дражa Михаиловић пред судом. Стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу Дражи Михаиловићу. Издање Савеза удружења новинара Федеративне Народне Републике Југославије, Београд, 1946.
49. Терористичке и шпијунске акције против ФНР Југославије. Откриће са загребачког процеса против усташке терористичко-шпијунске групе Кавран — Милош. Издавач: Друштво новинара НР Хрватске, Загреб, 1948.
50. Иве Миховиловић: Ватикан и фашизам. Глас рада, Загреб, 1950.
51. Др Хрвоје Месулић: Фашизам крститељ и паликућа, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1946.
52. Дневник грофа Циана, Загреб, 1948.
53. Тајни архиви грофа Циана (1936—1942). Државно издавачко подузеће Хрватске, Загреб, 1958.
54. Др Гавро Перазић: Ратни злочини окупатора и квислиншке војске на Неретви и Сутјесци у светлу међународног права, „Неретва—Сутјеска", издавач В.И.И., Београд, 1969. године, стр. 613—623.
55. Јосиф Стефановић: Жртве фашизма, Лесковац, 1969.

Dragi Milenković

LITERATUR UND MASSENHAFTE VERBRECHEN

Der Verfasser behandelt das Verbrechen als die gesellschaftliche Erscheinung, aber die Erscheinung, die ausgeprägt unmenschlich und auf die Lebensvernichtung, nicht nur der Einzelnen, sondern auch der ganzen Völker und Rassen, gerichtet ist. Solche Dimensionen bekommt Gruppenverbrechen im zweiten Weltkrieg, das die Faschisten als ihr Mittel des Kampfes gegen die Länder im Krieg genommen hatten.

Auch in diesem Werk behandelt der Autor den juristischen und geschichtlichen Aspekt des Themas und hält sich besonders über die bisherige Literatur über dieses Problem auf. Die Literatur stellt das Gruppenverbrechen als eine Beziehung unter Opfer und Verbrecher, menschlichem und unmenschlichem, der Macht des Opfers und Unmacht des Verbrechers, das Opfer als den Soldaten der Sieges und den Verbrechers als den Soldaten der Niederlage dar. Die Literatur nimmt zu dieser Beziehung eine humanistische Stellung, übt ihre Mission der Reinigkeit der niedrigen, Leidenschaften und dient dem Menschen.

мр. Стојан Николић Јоле

Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године

Хашким конвенцијама из 1899. и 1907. године донета су правила о заштити цивилног становништва, о поступку са ратним заробљеницима, о поступању са болесницима и рањеницима и о забрани варварских и подлих средстава ратовања.

Иако је било низ повреда ратног права у првом светском рату, а Версајским уговором о миру од 1919. предвиђено кажњавање тих злочина, у пракси то није спроведено.

После првог светског рата, Женевским конвенцијама из 1929. извршена је нова кодификација Међународног ратног права.

Тешки бројни злочини, извршени у току другог светског рата од стране Немачке и њених савезника, изазвали су да се донесе 1943. године Московска декларација о немачким зверствима, која је прокламовала да ће ратним злочинцима, после победе над Немачком, судити судови земаља у којима су починили ратне злочине. Ради спровођења ове политичке одлуке, савезничке земље у којима су почињени злочини предузеле су мере против ратних злочинаца. Споразумом у Лондону 8. августа 1945. образован је посебан Међународни војни суд за суђење главним немачким ратним злочинцима. Тако би у најопштијим цртама изгледао развој међународног кривичног права.

На бази међународних конвенција југословенски кривични законик предвидео је дела која представљају ратне злочине. И у току народноослободилачког рата суђено је појединим ратним злочинцима, а после другог светског рата југословенски судови су судили и осудили преко 2.000 ратних злочинаца.

Међутим, доцније се су се на Западу појавила настојања да се умањи појам ратног злочина, тако да је одбијен захтев за изручивање Артуковића и неких других ратних злочинаца да им се суди у Југославији, где су вршили злочине и где је требало да им се суди.

Становништво Јужне Србије доживело је тешке и небројене злочине окупатора и за време првог светског рата, који се још и данас памте.

Др Јован Хаџи Васиљевић у књизи: „Бугари и њихова зверства у Србији 1915—1918" — о злоделима бугарских окупационих војника, између осталог пише: . . „И друге су војске убијале, али оваква мучења самих жртава и оваквих чињења њихових не памте се и у средњем веку. Боли су очи живим људима, секли уши и носеве српским рањеницима, и боли их ножевима по телу."[1])

У истој књизи стоји: . . . „Из Лесковца је само 6. децембра 1915. године у 10. сати увече, изведено из кућа и одведено у Сурдулицу и тамо поубијано 112 грађана разног позива. Од 114 спасило се само двојица. Само Арапова долина, недалеко од Лесковца, где су Бугари клали српску децу, жене девојке и старце, сакрива у себи преко 8.000 костура српских невиних жртава. А Ранчин раст и рударско гробље до скора су се белили од костура, што их је вода избацила из земље или што су били остављени да их пси и вране поједу."[2])

Село Барје, недалеко од Вучја, за време Топличког устанка 1917. године доживело је тешку трагедију. Бугарски окупатори су 42 мештана Барја, међу којима је било и десет дечака и једна жена, затворили у једну кућу, коју су посули петролејом и потом запалили. Трагедију је преживео само један, који је још и данас живи сведок овог злочина.

Из тог периода бележе се жртве бугарских окупатора из Вучја и Жабљана — двадесетак угледних мештана на зверски

---

[1] и [2]) Др Јован Хаџи-Васиљевић: „Бугари и њихова зверства у Србији 1915—1918".

начин убијено је у Сурдулици, а само неколико је успело да избегне овај масакр.

Још се нису залечиле ране из првог светског рата, а већ 25 година после тога почела су прва зверства бугарских окупационих јединица на овом подручју.

Већ у првим данима окупације, у току априла 1941. године према Хитлеровим смерницама о подели државне територије Југославије, део власотиначког среза из лесковачког округа, заједно са врањским и пиротским округом, анектирале су бугарске окупационе трупе.

Нова граница између немачке и бугарске окупационе зоне пролазила је преко теригорије лесковачког округа; од Преке Воде на планини Кукавици, гребеном планине Кукавице, преко Врви Кобиле и Репушнице према Грделици, и даље од Грделице, поред Власотинца ка Белој Паланци.

У току јула постављају се граничне карауле и размештају бугарске пограничне јединице. Граничне карауле постављене су код Големог Села, затим у Прекој Води на врху Кукавице, па даље изнад села Слатине и Копашнице, у Грделици, изнад Власотинца и даље према истоку.

Већи дес лесковачког округа остао је и даље под немачком окупацијом, односно у саставу Недићеве Србије. На том подручју, већ од септембра 1941. године, после другог напада на Вучје, формирана је слободна територија Кукавичког партизанског одреда (прва слободна територија у овом делу Србије), која је обухватала читаво Поречје, све до Лесковца, а на истоку све до железничке пруге и међународног пута Лесковац—Скопље.

Бугарске окупационе јединице су са анкетираног дела, преко „границе" већ с јесени 1941. године вршиле упаде на слободну територију Кукавичког партизанског одреда, односно на немачку окупациону зону.

— 4. новембра 1941. бугарске окупаторске снаге са око 300 војника, под командом мајора Александра Апостолова, команданта пограничног батаљона из Владичиног Хана, прешле су границу код Грделице. У селу Велика Копашница покупили су 16 сељака као таоце, којим су запретили стрељањем уколико партизани нападну војнике. Ове сељаке искористили су и као водиће до села Тулова, где је ова јединица заноћила.

Сутрадан, 5. новембра, Влада Ђорђевић, политички комесар одреда, и Бранко Јовановић, заменик команданта, са пратиоцима, на путу према Власотинцу, упали су у бугарску заседу коју је ова јединица поставила изнад села Тулова. Дајући отпор, у неравноправној борби, поменути руководиоци одреда и један пратилац, не успевши да се извуку из блокаде, били су покошени, док је само један пратилац успео да се извуче.

Погинуле партизане Бугари су набили на колце и тако натакнуте на колце донели у село Тулово, да их види народ.

По доласку у Тулово Бугари су се интересовали да ли има партизана у селу. Сељаци су им рекли да их нема, али да су у Чукљенику. Вероватно су погинуле партизане донели у село да би доказали сељацима да чувају партизане.

По повратку у Тулово, ова бугарска јединица покупила је све мушкарце старије од 18 година. Сакупљене људе извела је на једно узвишено место изнад села и издвојила 60 људи за стрељање. На интервенцију једног поручника, мајор је дозволио да се из групе пусти један број сељака, а остале су постројили за стрељање (према другој верзији произлази да су Бугари поткупљени парама пустили један број сељака).

После првог рафала из митраљеза, који је био испаљен изнад строја, неки сељаци су успели да побегну, док су неки из страха полегали на земљу. Други испаљени рафал покосио је четрнаест мештана, три ранио, док су остали, који су полегали на земљу после првог рафала, били покривени стрељанима и тако остали у животу. Мрцварење лешева после стрељања било је такво да су се могли препознати само по оделу.

Пошто се бугарска јединица повукла, мештани су своје сахранили у породичном гробљу, док су за погинуле партизане ископали једну раку, плашећи се поновне одмазде Бугара.

Непознати аутор, вероватно један од преживелих мештана са тог стрељања, написао је песму у десетерцу, посвећену овом догађају, која гласи:

„У хиљаду деветој стотини
четрдесет и првој години;
једног мутног јесењег дана,
а у среду петог новембра
усили се црна мајорчина
и са њиме триста Бугарина
у Тулову поколь да учине.
Кад дођоше село опколише,
на спавању све нас затекоше.
Сваки лего и у миру спије;
Бугар чека само да убије.
Тек тад друзи, мутан дан освану
кроз облаке мутно сунце грану.
Затим поче и киша да пада;
нико незна ко ће да пострада.
Моташе се Бугари до подне,
да би дошли до прилике згодне.
Ал' ето ти јада изненада,
иза брда поче пуцат тада.
На том брду, горе иза пута

борба траје тридесет минута.
Ту три добра друга погинуше,
крв и живот за слободу даше.
Бугари се у село стрчаше
из кућа нас редом истераше,
на брду нас једне сакупише
и у двојне реде постројише.
Постројише, па нас поделише
половину у селу вратише,
а баш мене горе оставише.
Поред мене још тридесет друга,
све нас једне тада обузе туга.
Један Бугар поче да нас броји,
а иза нас митраљез построји.
Тад видесмо да нам нема спаса
сваки виче из својега гласа.
Глас се диже до мутног неба,
ал' молба никоме не треба.
Да чујете шта је било тада
да вам кажем великијех јада;
сви Бугари очи избуљише
у нас једне ватру сасипаше.
Од другова неки побегоше.
Ја сам с овим' на земљици био.
Тад Бугари мучки натрчаше,
пустом пушком тела решеташе.
Пушка пуца, од нежева рска,
људска крвца по људима прса...
Колико је страшно то слушати,
а камо ли то преживети
својим људским очма гледати
кад се стаде крвца пролевати.
Све су главе биле размрскане
људска тела крваве трупине,
Људски мозак крваве гомиле.
Ни слушати ово није мило
ал' други заиста је било,
јесте тако, моји други мили
ми смо све то добро запамтили.
Кад Бугари зулум направише
из села се одмах повукоше.
Преживели што смо останули
у кола смо жртве товарили.
Закукаше стари родитељи
за синове што су изгубили.
Зацвилеше и дечица мила
која нису оца запамтила.
Закукала жена, сеја мила
и заплака сва душа жива.
Кукали смо и дању и ноћи
али од тога никакве помоћи.
Четрнаест гроба ископасмо.
Увече им спомен постависмо.
На спомену урезано слово
да се чита и спомиње ово:
Ту погину Влада Ђорђевићу
и са њиме Влада Николићу,
погину и Станко Јовановић
и погину Петар Николићу
и Стојадин Јовановићу;
Станко Јовић и Љуба Цветковић,
Циле Тошић, Борко Јовановић,
Костадине Милосављевићу
а и Петре Ранђеловићу,
Још погину Крста Ранђеловићу
а и Трајко Јовановићу.
Вечни спомен нама оставише
и животе за слободу даше.
Тад је било, сад се спомињало,
да се некад тако дочекало.
Слављено и име до векова."[3])

28. новембра 1941. године један бугарски батаљон са пуним наоружањем и артиљеријом напао је на центар слободне територије — на Вучје, где се у том моменту налазио штаб партизанског одреда и мањи делови прве чете. Бугари су, најпре, из стројковачке утрине бомбардовали Вучје, а потом планину Кукавицу. После такве артиљеријске паљбе, они су у стрељачком строју ушли у Вучје. Делови одреда, у кањону реке Вучанке изнад Вучја, прихватили су борбу са деловима непријатељских снага који су кренули према хидроцентрали и ту их зауставили.

За то време, друга група Бугара вршила је претрес по кућама, злостављала и малтретирала људе, жене и децу. Псовали су, шамарали, боли цевима напуњених пушака и поигравали се са голим ножевима: „поклаћемо све оне који помажу партизане" — претили су Бугари. Силовали су жене, изгонили људе из кућа. Том приликом запалили су преко 160 амбара са житом и сточном храном и кућа. Још исте вечери, приликом повлачења, већи део стоке Бугари су отерали за Лесковац.[4])

И сам немачки извештај од 16. децембра исте године, упућен немачком министарству спољних послова, истиче непријатељско расположење бугарских јединица према становништву у лесковачком крају у тзв. Недићевој Србији. Пошто, најпре, наводи да се тежиште устаничког покрета пребацило делимично ван Србије, а делимично са севера и запада Србије на исток и југоисток Србије, тј. на подручје српско-бугарске границе, у том извештају се даље каже: ... „Ово подручје налази се сада у политичкој опасности из разлога, што комунисти, који теже да се пребаце за Бугарску, стварају неред, а с друге стране, што бугарске окупационе трупе провоцирају српско становништво, што такође изазива неред. Стога је четнички вођа Коста Пећанац, који је веран српској влади, издао по нашем савету строга наређења, под претњом смртне казне, да избегавају простор дуж границе у

[3]) Белешка аутора. Аутор је ову песму забележио за време једне свечаности у Тулову, око 1955. године.

[4]) Стојан Николић: Лесковачки (Кукавички) партизански одред 1941—43 (рукопис).

дубини 4 км. и на тај начин се склањају од сваке бугарске провокације."[5])

Ову акцију Бугара немачка документација забележила је у својим извештајима од 30. новембра на три места:

. . . „Вучје, 14,5 км. јужно од Лесковца (спаљено је, јер је било поседнуто од комуниста). (Извештај немачког војног заповедника у Србији).

. . . „Дневни извештај (уз 2. б.): Командант отсека из Ниша са бугарским јединицама пали Вучје (14,5. км. јужно од Лесковца), пошто су га браниле банде". (из дневих извештаја 717 немачке пешадијске дивизије).

Овај извештај потврђује да је ова акција вођена под командом немачког команданта из Ниша.

. . . „На подручју 717 пешадијске дивизије Вучје, 14,5 км. јужно од Лесковца, спаљено је као легло бандита". Извод из операцијског дневника Команде немачких трупа L.XV.[6])

— Бечким (Клодијусовим) споразумом одређена је граница између Борисове Бугарске и Недићеве Србије, која је ишла преко територије лесковачког краја.

Јуна 1941. дефинитивно је одређена гранична линија, а тада долазе и бугарске граничне јединице.

Демаркациона линија — „граница", почев са запада полазила је од тромеђе српско-недићевске-бугарске и италијанско-албанске границе на Копиљаку, преко Оштре Главе, спуштала се на реку Ветерницу у Големом Селу код циганског гробља, пролазила је изнад Големог Села на Витановцу, па даље на Лисац, Преку Воду, врх Влаину, Врви Кобилу (Ври Кобила), Бробињак, Репушницу, Бару, Падеж Несвртски Рид, Чашку, Робин Дел и Ораовицу, где се спуштала на Јужну Мораву. Одавде се протезала од Грделице на Лопушњу, Виље Коло, Брезовицу, Јастребац, Манастириште (изнад самог Власотинца) Бољаре, Црнатово, Крушевица — Било до Своња — одакле се протеже пиротски крај.

На свим овим местима од Копиљака до села Своња изграђене су граничне карауле или су, пак, куће и колибе биле претворене у карауле.

На Прекој Води, на планини Кукавици, планински дом је послужио за седиште штаба граничне чете.

На свакој караули био је од 7 — 18 војника.

Седиште команде Четвртог бугарског граничног батаљона било је у Владичином Хану у згради Дуванске станице. Командант овог батаљона био је мајор, касније потпуковник Александар Апостолов, родом из Криве Паланке, све до капитулације фашистичке Бугарске и до повлачења бугарског окупационог корпуса.

Командир граничне чете на Прекој Води био је поручник Евгеније Воздесевски, родом из села Габерцика у околини Варне, и на тој дужности остао све до повлачења и капитулације Бугарске.

У Предејану се такође налазила команда граничне чете. Командир је био Никола Алексијев, родом из Ћустендила, који је остао кратко време, а заменио га Александар Стојанов, родом из села Искар, из околине Софије, познат у Предејану и околини као „крвави Стојанов".

Сви ови команданти, а и многи граничари носе на души тешке злочине над цивилним становништвом лесковачког краја: командант батаљона Апостолов учествовао је у масакрирању становништва Тулова; командир Александар Стојанов — у стрељањима становника Предејана и околних села; командир Вознесевски учествовао у масовним убиствима и пљачки на граничном прелазу на Кукавици.

У овим злочинима нису заостајали ни поједини командири пограничних караула: Иван Гсков, командир карауле у Барку и Падежу на планини Кукавици, потпоручник Најданов, командир карауле у Лопушњи, итд.

Бугарске окупаторске граничне јединице на целом граничном појасу имале су широка овлашћења, јер су сматрале да делују на „својој" територији и да ту немају право да им се мешају ни немачка ни недићевска војска. Оне су вршиле притисак над становништвом околних села и чиниле разна ограничења и злостављања, па и стрељања (нарочито су била масовна на врањском делу територије у току 1941. године, а и током читавог рата).

Поред злочина над мештанима овог граничног рејона, удару репресалија бугарских граничних јединица биле су изложене избегличке породице са бугарског окупационог подручја, које су прелазиле за „Недићеву" Србију.

Своје жртве, од граничног прелаза у Грделици, доводили су до карауле у Прекој Води, на врху Кукавице, где је било седиште команде овог граничног сектора. Пошто су их опљачкали, многе су у планини поубијали — не штедећи жене и децу. Број жртава на овим граничним прелазима никад није установљен, а сељаци околних села: Кукавице, Кунова, Круше-

---

[5]) Микрофилм у архиву В.И.И. — депеша бр. 31 од 16. дец. 1941. — превод са немачког налази се у архиви Лесковачког музеја.

[6]) Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, стр. 612, 671 и 681, Београд, 1949.

ве Главе, Ораовице и других памте та зверства која су била честа и за све време рата.

На граничном прелазу, на путу за Македонију, крајем 1941. године, погинуо је и Орце Николов, као и неколико партијских радника из Врања, а међу њима и Петар Цветковић Бушка.

Комисија за утврђивање злочинаца и њихових помагача огласила је за ратног злочинца Евгена Вознесевског зв. Гене, поручника, командира граничне чете на планини Кукавици на месту зв. Прека Вода, из околине Варне, као једног од највећих крволока српског народа, који је цело своје службовање под окупацијом обележио ликвидирањем невиних жртава мирног сеоског живља и избеглица које су прелазиле границу.

У списку бугарских фашистичких злочинаца, који су од стране државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, оглашени ратним злочинцима, наведена су 1064 имена бугарских официра и војника. Са граничних караула као ратни злочинци, помињу се још: Зарије, војник граничног штаба бугарске војске у Градњи, на караули Прека Вода; Наум, војник 3/4 граничар, подучастука бугарске војске у Власу, срез врањски; Александар Богданов, војник бугарске војске, са караула Прокопије у Трстени, срез врањски; Ђорђе Каралеја, војник граничне групе бугарске војске у Прекој Води са караула „Кључ", и још многи други који су оптужени за слична дела као и њихови командири.[7])

На планини Кукавици, дуж граничног појаса, бугарске окупаторске граничне јединице 1941. године посекле су столетна букова стабла и оставили да пропадају — у дужини од око 20 км., на површини од око 400 хектара. Рачуна се да је тиме посечено и упропашћено око 160.000 кубних метара букове грађе.

Број злочина, у току устанка 1941. године, био је нарочито велики на територији лесковачког ратног округа у врањском крају. Овај крај бугарска војска није третирала као окупирану територију, већ као саставни део своје државе. Сваки отпор становништва, они нису третирали као отпор грађана једне окупиране територије, већ као побуну против наводног суверенитета бугарске државе. Зато су и били веома сурови у гоњењу и кажњавању. Поред политике однарођавања чисто српског становништва (забрањивање сваког националног обележја, језика и културе), нарочито су били сурови према активистима и борцима народноослободилачког рата.

Као пример њихових сурових одмазди, поменућемо само један, а листа таквих и сличних примера веома је дугачка. У ноћи између 21. и 22. децембра 1941. године у селу РАТАЈУ стрељани су сви припадници бушграњске десетине са командиром Драгомиром Митровићем на челу. Да би сакрили свој злочин, тела стрељаних бацили су у бунар. Стрељање су вршили без икаквог саслушања и доказа, а камоли суђења. Исте вечери стрељали су и све осумњичене припаднике НОП-а у Тибужду, са командиром Владом Петровићем на челу.

Ово су први бугарски окупаторски зло чини на слободној партизанској територији Кукавичког партизанског одреда. Оваквих и сличних злочина било је у току читавог ослободилачког рата на целој територији лесковачког ратног округа.

*
* *

Одмах после окупације Југославије штаб XI немачког армијског корпуса од 27. априла 1941. године издао је корпусну заповест бр. 9. у којој се, између осталог, каже:. . . . „Очекујемо да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином", а затим даље: . . .„у немирним областима узимати и надаље таоце и, уколико се појави и надаље непријатељски отпор, треба предложити њихово стрељање."

Ово је била слика окупатора у првим данима окупације земље. Користећи управни апарат бивше Југославије, који се скоро сав ставио у службу окупатора, већ у другој половини јуна, односно одмах после напада на СССР — почела су масовна хапшења родољуба и симпатизера Партије.

У наређењу војног заповедника Србије од 2. јуна 1941. године Милану Аћимовићу, министру унутрашњих послова, стоји: . . . .„На основу последњих ратних догађаја, молим да се одмах изврше, према ранијем споразуму са Вама, хапшења свих водећих комуниста и да се нареди шефу полиције у Београду, да још ноћас изврши хапшења њему познатих комуниста града Београда. Ове особе треба затворити на Ади Циганлији. Доцније, треба, како ове тако и остале у земљи ухапшене злочиначке елементе и комунисте, спрове-

---

[7]) Збирка докумената о развоју револуције на југу Србије 1941—45. — копије књ. IX. Музеј НОБ — Лесковац.

[8]) Стојадин Стошић и др. Развитак НОП-а у Врању и околини, Врање, 1968.

сти у концентрациони логор који Ви, према наређењу, има да организујете.“[9])

И поред будности лесковачке партијске организације, која је исте вечери, после напада на Совјетски Савез, успела да обавести већину својих познатих чланова да се склоне, јер предстоји хапшење, ипак је исте ноћи полиција успела да ухапси 25 родољуба и симпатизера КПЈ. Из ове групе, после два дана, петоро је отерано у логор на Сајмишту, где су их Немци стрељали, а потом обесили са већом групом стрељаних родољуба. Тако су: Драгољуб Томић, студент, др Милан Димитријевић, зубни лекар, Костадин Недељковић Чече, фотограф, Чедомир Шундрић и Бора Миљковић, текстилни радници, сви из Лесковца, постали и прве жртве немачког окупатора.

Развојем народноослободилачке борбе и организовањем првог партизанског одреда на планини Кукавици, као саставног дела ослободилачке борбе и устанка у Србији, Хитлерове старешине издавале су једну заповест за другом за угушивање устанка који се распламсао на читавој територији Србије.

У наредби немачког команданта Србије Бемеа од 21. септембра 1941. године, стоји: . . . .„Безобзирне мере морају бити застрашујући пример, што ће се за кратко време прочути по целој Србији“, а у Наредби од 25. септембра стоји: . . . .„Ваш задатак је да прокрстарите земљом у којој је 1914. године потоцима лила немачка крв због подмуклости Срба, људи и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример, ко ји мора најтеже да погоди целокупно становништво.“[10])

Уследила су поновна групна хапшења. У другој половини септембра, у два наврата, у Лесковцу је ухапшено око 50 лица, међу којима највише омладинаца, који су задржани у затвору као таоци.

Тих дана ухапшено је око 40 Вучјанаца, већином старијих људи и жена, док су се млађи на време склонили. Ухапшене су отерали у Лесковац, а потом у Ниш. Приликом ове акције хапшења, немачке јединице су запалиле и неколико кућа у Вучју. Ово хапшење је условило као одмазда Немаца због напада Кукавичког одреда на фабрику текстила у Вучју.

До децембра 1941. године ликвидирани су сви лесковачки Јевреји. Стрељано је укупно 90 лица из дванаестак породица, ко лико их је било у граду. Само неколико успело је да се склони у Албанију, на територију коју је била окупирала Италија.

Највеће масовно хапшење и стрељање у Лесковцу извршено је 11. децембра 1941. године на месту зв. Арапова долина на брду Хисар. Стрељано је око 500 људи, од чега 320 Цигана.

Ово стрељање Немци су извршили у знак одмазде због пораза у борби с партизанима Јабланичког и Кукавичког одреда код Војловца, честих успешних диверзија на железничкој прузи Ниш—Скопље код Ђорђева (у близини Лесковца), као и поводом погибије три Немца и једног немачког тумача у борби са два партизанска курира Бабичког одреда, Добривојем Ћеранићем и Крстом Вукичевићем код тадашње берберице „Елите“ у Лесковцу. Пружајући отпор до последњег метка, и сами су јуначки погинули.

У летку са потписом: „Народноослободилачки одбор Лесковац“ од децембра 1941., у вези са овим стрељањем говори се, најпре, да се зверски окупатор није задовољио потоком проливене крви српских родољуба у Краљеву, Крагујевцу, Мачви и осталим градовима и селима наше отаџбине, па даље каже: . . . .„Ових дана крвави окупатор стрељао је преко четири стотине грађана из Лесковца и околине. Петнаест камиона везаних људи, и на очиглед целог Лесковца протерани су на Хисар, где су их поубијали. Крв за крв! Смрт за смрт! — то је одговор окупаторским зверствима и његовим слугама за сва недела учињена српском народу.

Никаквог застоја нити страха, само преко мртвих тела наших херојских родољуба остваримо слободу и независност. . .“, стоји у том летку.[11])

У пресуди Владимиру Доленцу, зубном лекару и немачком сараднику и тумачу, који је одмах после ослобођења био од стране Окружног суда у Лесковцу осуђен на смрт стрељањем, о овом догађају између осталог стоји: . . . .„Што је 1941. године, у децембру месецу, када су Немци похапсили око 600 људи за стрељање, као одмазду за погинула три Немца и једног немачког тумача у граду, давао савете немачком команданту кога треба стрељати, јер су међу ухапшенима били и противници народноослободилачког покрета, па му је објаснио, да би била грешка, ако ови људи буду стрељани, већ да их треба пустити, а похапсити симпатизере НОР-а и Цигане, што је командант Крајс-команде и учинио.“[12])

---

[9]) Зборник докумената, том I., Београд 1949. Документ бр. 108, стр. 341.

[10]) Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I. књ. 1. док. 172, стр. 458. исто — док. 173, стр. 459 и 460.

[11]) Архивска грађа лесковачког музеја — радничког и народноослободилачког покрета.

[12]) Архива Окружног суда у Лесковцу — Пресуда Владимиру Доленцу.

У току рата, поводом ових масовних стрељања у Србији, певала се међу партизанима и песма чија се последња строфа односи на ово стрељање у Лесковцу:

„. . .Шумадијо, ти си прва била
ти си својом крвљу земљу потопила.
У Крагујевцу побише нам ђаке,
остадоше сиротице мајке.
У Крагујевцу побише раднике
остадоше пусте све фабрике.
У Лесковцу побише Цигане
од шестнаест лета, са њима и
Шефкета.
Кад је Шефкет своју кларинету свиро'
цео свет је он у срце диро'.“[13])

Партизански одреди: Кукавички, Бабички и Јабланички — имали су широку слободну територију и били су на врхунцу свог успона с краја 1941. године. Лесковац је био у сталној блокади. У том периоду одреди нису имали неких значајнијих губитака.

Највећи губици у одредима уследили су у току марта 1942. године, нарочито у Кукавичком и Бабичком одреду.

Само из редова Кукавичког партизанског одреда погинула су или интернирана за Немачку и Норвешку 152 активна борца.

Посебан терор доживели су заробљени партизани одреда, партизанске породице, враћени партизани из одреда, сарадници и симпатизери НОП-а, што би требало да буде тема за себе. На том задатку нашли су се заједно: Немци, Бугари, недићевци, четници Косте Пећанца, одреди Димитрија Љотића и други сарадници окупатора.

На основу цитираних докумената и података, може се тврдити да су окупаторске јединице починиле низ ратних злочина на слободној партизанској територији Кукавичког одреда и у самом Лесковцу.

И ако ми је тема ограничена на један релативно ужи географски простор и на прве злочине у току 1941. године, регистровани примери показују да и најразрађенија међународна криминологија не би могла да утврди прецизну типологију злочина против цивилног становништва у лесковачком крају.

Људи, жене и деца су убијани без суђења, зато што је неколико Немаца погинуло. Затим, примери убистава из рачуна, из ћефа, из мржње против српског имена. Такође, без икаквог основа, ненаоружано цивилно становништво проглашавано је „комунистима“ и „бандом“, што је било довољно „оправдање“ за масовне и бруталне репресалије. Вршење масовног и појединачног психичког терора над становништвом и одвођење у концентрационе логоре, затим пљачкање и масовно осиромашење становништва, уништавање шумског богатства Кукавице, уништавање сточног фонда, подела и цепање Југославије, па и овог нашег краја на две окупационе зоне — немачку и бугарску — све су то били методи застрашивања и одмазде према окупираном становништву.

Једном речи — од првих дана Немци су смишљено и систематски повели политику злочиначке одмазде над целокупним српским становништвом, тако што се: „за целу Србију има створити застрашујући пример, који мора да погоди целокупно становништво“, како је гласила наредба немачког команданта за Србију — Бемеа.

Окупаторске снаге са снагама домаћих издајника, током 1941. године, нису могле да нанесу губитке партизанским одредима у лесковачком крају, али су зато извршили тешке злочине над цивилним становништвом.

У току зиме и с пролећа 1942. године четничко-љотићевске-недићевске снаге утркивале су се у наношењу злочина: у заробљавању и убијању партизана и њихових породица, партизанских сарадника и цивилног становништва овог краја, заједно са немачким и бугарским окупаторима — али је то тема за посебну обраду.

---

[13]) Белешка аутора.

Mr. Stojan Nikolić Jole

ERSTE VERBRECHEN DER BESATZUNGS MACHT IN PORECJE UND LESKOVAC 1941

Die Besatzungsmacht hat, nach den ersten Handlungen der Befreinngsmächte, auf dem ganzen Territorium Serbiens Repressionsmaßregeln übernommen. Sie erwiderte auf die Unzufriedenheit des Volkes mit Grupenverbrechen. Das geschah auch auf dem Gebiet von Porečje, gleich nach dem Okkupieren dieses Teiles Serbiens. Der Autor beschreibt in diesem Werk chronologicsh die Fälle, als die Besatzungsmacht die Repressionsmaßregeln übernahm und unschuldige Menschen mit dem Tode bestrafte und beschuldigte sie des Verbrechens, das sie nicht gemacht hatten. In diesem Hinsicht waren besonders die Mächte der bulgarischen faschistischen Okkupationstruppe auf diesem Terrain tätig.

Über diese Verbrechen blieb Spur auch in der Dichtung, die die Menschen dieses Gebietes gedichtet hatten.

Хранислав Ракић

Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942. године

Бојник је административно-управни, политички и економски центар Пусте Реке.[1])

Њему гравитирају сва околна села. Везује суседну долину Јабланице са долином Јужне Мораве код Брестовца у Ј. поморављу, а горњи ток Пусте Реке повезује са Лесковачким пољем.

Само насеље је смештено и са обе стране Пусте Реке.

Одмах преко моста на Каменичкој реци настаје Драговац, који има неколико својих кућа са леве стране Каменичке ре ке, на атару села Бојника, али се ове куће броје као драговачке.

Бојник и Драговац су тако повезани да представљају једну целину и због тога имају кроз историју исту судбину.

Ова села се први пут помињу 1858. године од стране аустријског конзула Хана као села: Бојник (Woinik) са 50 домова и Драговац (Dragoftra) са 33 дома.

Бојник и Драговац за време Турака била су два турско-беговска чифлука. У њима су живели Срби, поред Турака, Арбанаса и Цигана, као раја.

После ослобођења ових крајева од Турака 1877/78. Турци и Арбанаси напуштају Бојник и Драговац, а у њима се насељавају нови становници из Масурице, Црне Траве, Врања, Пирота и других крајева. У Бојник долазе Грци-Цинцари и отварају прве кафане и дућане.

Политичка активност од ослобођења 1878. године па до балканског рата није била запажена. Прве општинске управе су биле напредњачке, а после мајског преврата 1903. године радикалске и самосталаца.

Народ је био презадужен. Отплаћивао је дугове са великим каматама и тиме је био преокупиран, тако да је то узрок незаинтересованости за политику.

У балканским ратовима учествовало је око 150 Бојничана и Драговчана. У њима је погинуло десетак људи. За време првог светског рата у војсци је било око 300 људи. Ратовали су на свим ратиштима 1914 — 1918. године. У току рата је погинуло или умрло око 60 Бојничана и Драговчана. Они су служили у Другом гвозденом пуку који се прославио својим јунаштвом у одбрани и ослобођењу своје земље.

Док су се Бојничани борили на Солунском фронту, дотле су Бугари настојали да побугаре српски живаљ. Становништву ових крајева променили су име и презиме, уништили све српске књиге, довели бугарске учитеље, али је народ одбијао такав притисак. На тај отпор бугарски окупатор је оштро реаговао.

Бугари су почели да врше насилну мобилизацију српског живља 1917. године и то је убрзало подизање топличког устанка у коме је око 15 Бојничана и Драговчана учествовало.

За рањавање коња и неколико Бугара од стране комита Бугари су одмах пришли одмазди над невиним становништвом. Пошли су од куће до куће, пљачкали по селу, Драговац до темеља спалили, а Бојник делимично.

При паљењу Бојника и Драговца, Бугари су ухапсили шездесет људи и отерали их у ропство у Плевен. Услед тешких услова живота у интернацији је умрло десетак људи.

После завршетка првог светског рата Бојничани и Драговчани су се почели интересовати за политичка збивања.

Општински избори 1920. године били су прекретница за обрачунавање са политиком Милутина Драговића. На овим изборима је Милутин Драговић истакао свог кандидата Стојана Здравковића из Ђинђуше, а народ је истакао за противкандидата Трајка Илића из Границе. Но и поред личног заузимања и ангажовања Милутина Драговића, народ је изабрао свог кандидата Трајка Илића са огромном већином. На посланичким изборима комунистичка листа је добила 124 гласа, а пр-

едставник комунистичке листе био је Урош Ивковић.

Опљачкана села од Бугара морала су после рата да се обнављају. Но, средстава није било, већ је узимана позајмица од банака. Међутим, банку у Лебану основао је Милутин Драговић и из те банке зајам су добијали само они који су гласали за кандидата оснивача банке. Народ није седео скрштених руку. Они који нису могли да добију кредит из те банке, оснивају 1920. године кредитно-потрошачку задругу која је давала позајмице својим члановима. Потрошачко-кредитна задруга је сметала Милутину Драговићу и његовим експонентима. Они су успели да присиле Задругу да обустави рад 1926. године. Пре станак рада потрошачко-кредитне задруге примљен је у свим селима општине Бојник са негодовањем.

Грађани села Бојника и Драговца нису клонули, већ су проналазили нове форме борбе противу Драговића. Они су се окупили око учитеља Младена Савића Стаљина и основали народну књижницу и читаоницу. Рад књижнице и читаонице био је веома плодоносан. Од чланарине је купљен пројекциони апарат за приказивање филмова и дијапозитива.

Милутин Драговић је увидео да нема ослонца у народу Пусте Реке. Да би га придобио најмио је неколико људи који су му верно служили. Они су се физички обрачунавали са Драговићевим политичким противницима. Прва жртва овакве политике био је председник општине у Косанчићу Милан Лазаревић из Ћуковца, затим Ицко Н. из Доњег Бријања, Александар Н. из Границе. И док су појединци гинули многима су стизала претећа писма. Такво писмо добио је и поп Васа Поповић који се исувише уздао у свештенички чин и чланство у Главном одбору демократске странке, па је рачунао да на њега Драговић неће ударити.[2])

Но, поп Васа се у томе преварио. Једнога преподнева с пролећа 1932. године на мосту код села Придворице поп Васа је изрешетан мецима из пушке. Иако је народ знао чије је дело ово убиство прави кривци нису кажњени.[3])

Убиство поп Васино, долазак фашиста у Немачкој на власт, изборна борба и политичка ситуација у Пустој Реци, све то скупа уздрмало је људе и они су се све више интересовали за политичке догађаје. Из ових села људи су одлазили на сезонско-грађевинске радове као тесари, фасадери, зидари и том приликом су долазили у додир са људима који су били чланови КПЈ, примали су њихову идеологију и преносили је у своја села. Затим у обавештавању народа о ненародним режимима и профашистичким организацијама била је средњошколска и студентска омладина, која је била задахнута напредним идејама и имала велики утицај не само на омладину, већ на скоро цео народ Пусте Реке. Међу њима истичу се: Станимир Вељковић Зеле, Бошко Крстић, Милан Момчиловић и многи други.

Бојник као центар Пусте Реке био је веома погодан за ширење револуционарних идеја.

У ово време под утицајем Комунистичке партије Југославије и СКОЈ-а организује се једна група напредних омладинаца са Милетом Здравковићем на челу.[4])

У периоду од 1933 — 1939. године одржано је више избора посланичких и сеоских. Избијали су и велики штрајкови које је организовала радничка класа широм земље. Пролетаријат је тако водио не само економску већ и политичку борбу противу владајуће класе.

Посланички избори 1938. године показали су да КПЈ, иако у илегалству учествује на изборима и припрема за обрачун са фашизмом и домаћом реакцијом.

Уочи тих избора у Бојнику говорио је Станимир Вељковић Зеле у име удружене опозиције. Са већом експанзијом фашистичких сила на интегритет многих народа, интересовање за политички рад у Бојнику је било све веће. У 1940. и 1941. години по зидовима кућа у Бојнику и Драговцу освањивале су пароле као: „Доле фашизам", „Живео СССР", „Доле Хитлер и Мусолини", „Живела КПЈ" и многе друге.

У Бојнику и Драговцу приступање Југославије Тројном пакту изазвало је у народу негодовање и протесте. Народ се сакупљао око два радио-апарата, колико их је било у ова два села, и слушао вести. Села су била просто искићена паролама: „Доле народни издајници", „Доле слуге Хитлерове", „Боље рат него пакт" и др.[5]) Ове пароле су писали чланови омладинског актива у Бојнику који је формиран уочи рата. Раскидање пакта је одушевљено поздрављено. Бојничани и Драговчани су углавном мобилисани у 49. и 92. пешадијски пук у Врању и Бујановцу. После отказивања пакта ова два пука су отишла на положај код Страцина. Када су Немци напали на Југославију, ова два пука су дала отпор, још се борба није ни развила, уследило је наређење да се јединице повлаче ка Куманову. У том повлачењу је нестао добар део активног кадра. Увиђајући издајство официрског кадра, Бојничани и Драговчани са осталим војницима из Пусте Реке кренули су у правцу свог родног места.

У априлском рату Немци су заробили 19 војника из Бојника и 11 из Драговца. У овом рату из Бојника је погинуо само Ра-

тко Стојановић при бомбардовању Београда од стране Немаца.

Брза победа немачког фашизма над нашом војском, изазвала је у селима општу потиштеност. Оваква брза победа није никоме била схватљива. Војницима је тешко падало, што су стари ратници са прекором говорили о њиховом тобожњем ратовању, говорећи да им се „банице још нису охладиле а они похрлили кућама." Огорчење због свега овога није се ограничавало на официре који су их оставили, већ је прешло на целу тадашњу управу и власт, па и на саму династију.

Половином априла 1941. године, из правца Лесковца, у Бојник је дошла једна немачка јединица. После краћег задржавања наредили су да се почне са прикупљањем ратног материјала. После окупације, у селу и општини остали су исти људи. Управа која је била на власти до окупације радила је на сакупљању ратног материјала за рачун Немаца. Међутим, уместо да овај ратни материјал буде предат Немцима у Пуковац, он је складиран у бојничком пољу. Склањање оружја у Бојнику је урађено по директиви КПЈ, тј. Станимира Вељковића и др. теренских радника.

После напада Немачке на СССР пришло се организованијем раду. Формирани су партијски активи у Пустој Реци и у самом Бојнику. Партијски актив је радио на свим оним задацима и директивама које је постављао ОК КПЈ Лесковац. У Бојнику је прикупљено 36 пушака, 7 пиштоља, 1 „брио" и преко 50.000 пушчаних зрна, а у Драговцу 28 пушака, један пушкомитраљез, неколико бомби и неколико сандука пушчаних и митраљеских зрна.

Одмах по нападу на СССР, у Бојник су упали четници Крсте Михајловића. Они су завели власт и почели да тероришу народ. Но, ова група није дуго остала, јер ју је протерао Милорад Перовић из Коњувца. Поред тога што је вршио терор, М. Перовић је почео да врбује људе у четнике. Тако је из ових села заврбовао једанаест људи и то лажима о тобожњем спасавању српства. Међутим, ови људи су брзо увидели да тај пут не води ка ослобођењу од окупатора и напустили су свога војводу после ослобођења Лебана од стране Јабланичко-партизанског одреда.[6])

У Бојник половином септембра 1941. године упада једна група партизана Кукавичког НОП одреда која је имала 17 партизана са Крстом Миљанићем на челу. Ова група спалила је општинску архиву, а општинска управа и жандармеријска станица су престале са радом. Једина власт су били кметови по селима, а они нису имали готово никакву власт.[7])

Крајем септембра 1941. године дошао је у Бојник Милорад Перовић са групом четника, позвао општинаре и наредио им да почну са радом. Они су избегавали да врше административне послове. Са заузећем Лебана 7/8. новембра 1941. године, ослобођена је скоро цела Пуста Река и укинута квислиншка власт.

Тако је напад Немаца на СССР, долазак групе бораца Кукавичког НОП одреда и пљење општинске архиве у Бојнику утицало, поред рада партијског актива, да се народ пусторечких села листом определи за НОБ.

После ослобођења Лебана у Бојнику су формиране четири десетине, а у Драговцу три десетине. Збор у Лапотинцу је означио коначан раскид са четницима и народним непријатељима тј. домаћим издајницима. Од ослобођења Лебана до овога збора сви они који би били заврбовани од четника, вратили би се кућама и пришли сеоским десетинама. Како је после збора у Лапотинцу повећан број бораца у помоћним десетинама, то се приступило формирању Бојничко- Драговачке чете која је имала седам десетина и 110 бораца."[8])

У току 1941. године Бојничко-драговачке десетине учествовале су 7/8. новембра у борби код Голог Рида и Мрвешким њивама, 3. децембра на Церници итд.

У другој половини децембра 1941. године основани су НОО у Бојнику и Драговцу. Они су имали задатак да се брину о прикупљању хране, оружја, одеће, обуће, муниције итд.[9])

НОО је прикупљао жито које је предавао несметано у млину у Бојнику. За помоћне десетине које су биле на положају исхрана је регулисана на тај начин што се хлеб пекао у пекари, а брашно је узимано из млина. Формирана је заједничка кухиња у којој се у казанима кувало за војску. Храну су борцима износили на положај све до почетка јануара 1942. године.

Крајем 1941. и почетком 1942. године на пространој слободној територији у Ј. Србији од Јастрепца до Кукавице и од Озрена до Бабичке горе дејствовало је више партизанских одреда, чија је укупна јачина износила, са помоћним десетинама, неколико хиљада бораца, с тим што се с обзиром на расположење народа за борбу, на добровољној основи, могло мобилисати још неколико хиљада. На тај начин су у Јужној Србији, имајући у виду број бораца и величину слободне територије, постојали повољнији услови за даље разгарање устанка него у осталим деловима Србије.

Тако су у овом делу Србије ударени темељи нове народне власти и развио се

интензиван политички рад. Четничка организација претрпела је осетне губитке, а Немци су лишени великих привредних богатстава. Саобраћај долином Мораве и Нишаве био је угрожен. Тежиште устанка, после Прве непријатељске офанзиве у Западној Србији и Шумадији и уништење одреда у Источној Србији, пренето је у Јужну Србију где су ојачане снаге створиле базу за даљу борбу против окупатора.

Немачки фашизам је знао да све поробљене народе неће моћи сам да држи у покорности. Он је на рачун туђих територија ангажовао многе земље као сателите. Планом за поделу Југославије дао је фашистичкој Бугарској Источну Македонију, Пирот, Бабушницу, врањски округ и део власотиначког среза.

Фашистичке бугарске снаге долазе 12. новембра 1941. године у Лесковац, Грделицу итд. са циљем обезбеђења пруге. По наређењу немачке команде формиран је посебан бугарски окупациони корпус. Овај корпус већином су сачињавали војни обвезници другог позива, док су војни обвезници првог позива били стационирани на бугарско-турској граници. 17. дивизија овога корпуса стационирана је у Прокупљу, а 13. пешадијски пук ове дивизије стациониран је у Лесковцу и то са једним делом артиљеријског пука и два дивизиона коњице. 17. пешадијска дивизија са својим пуковима, који су имали седиште у Лесковцу, Прокупљу и Крушевцу, имала је следећи рејон: са истока граница Јужне Мораве, са југа (македонско) Бугарско-српска граница, са севера река Западна Морава, а са запада планина Копаоник. Бугарски пук са артиљеријским одељењима и коњичким дивизионима у Лесковцу бројао је око 3.500 савремено наоружаних војника.[10])

Окупациони корпус имао је задатак да са домаћим издајницима очисти овај простор од партизанских снага, установи своје гарнизоне на овој територији и не дозволи појаву нових партизанских снага. Задатак му је био и да чува важније стратегијске објекте од интереса за немачку војну силу.

Прву акцију против партизана Кукавичког НОП одреда предузеле су бугарске фашистичке снаге стациониране поред железничке пруге, због дизања у ваздух једног воза са бугарским војницима код Ђорђева. За време ове прве бугарске акције погинуо је Влада Ђорђевић, а том приликом бугарске фашистичке снаге извршиле су масовно стрељање сељака у Тулову.[11])

Затим су уследиле акције против Бабичког партизанског одреда почетком 1942. године. Тада је окупатор масакрирао становништво са десне стране Јужне Мораве.

Треба напоменути да су бугарски фашисти користилии искуство са овог терена из првог светског рата, јер су се у овим јединицама налазили они људи који су се борили против ондашњих устаника-комита као подофициpи, а сада као нижи и виши официри. Због тога су они сву пажњу усредсредили на Пусту Реку, Топлицу и Јабланицу, јер су та места и била жаришта устаника у првом светском рату.

Услед снажног размаха устанка крајем 1941. године и почетком 1942. године, у овом делу Србије немачки окупатор је био принуђен да одмах по повлачењу наших снага из Западне Србије већи део јединица домаћих издајника пребаци у Јужну Србију. Већ у току јануара и фебруара 1942. године стигли су из Шапца, Београда и Баната у Лесковац, Ниш и Крушевац први и четврти Љотићев добровољачки одред и пети, осми, једанаести, дванаести, шеснаести и двадесет први одред СДС. У исто време пристиже и Први бугарски окупациони корпус. Са овим и већ постојећим снагама непријатељ је у првој половини јануара 1942. године почео да продире на нашу слободну територију. Седамнаеста бугарска дивизија успела је да уђе у Топлицу и заузме Прокупље, овлада планином Пасјачом и са северозападне стране продре у Пусту Реку и води борбе пробијајући се ка Бојнику.[12])

Бугарска фашистичка солдатеска прве веће покрете и нападе на слободну територију Пусте Реке са јачим снагама врши 13. фебруара 1942. године. У то време на Пусту Реку према Косанчићу напада један ојачани ратни батаљон тзв. „Ђустендилска дружина", са око 800 војника, под командом капетана Цветанова. Располажући бољим наоружањем и поред упорног отпора партизанских снага код Обилића, непријатељска „Ђустендилска дружина" продире преко Косанчића у равну долину Пусте Реке и стиже у Бојник 13. фебруара 1942. године. Кмет села са још неколико грађана дочекао је ову јединицу. Командант јединице одмах се интересовао да ли има партизана у Пустој Реци. Од сеоског кмета је добио одговор да их има доста. Официри овог батаљона су смештени по кућама, а војници су се распоредили у сеоској школи и згради општине, а један део у млину.

Долазак фашистичке бугарске јединице у Бојник није остао незапажен. Пред руководством народноослободилачког покрета поставило се питање да ли непријатеља оставити у Бојнику на миру или га напасти? После свих извиђања о снази и распореду фашистичке бугарске војске у Бојнику, одлучено је да се изврши

напад још исте ноћи. У нападу на Бугаре требало је да узму учешће, поред 3. чете Јабланичког НОП одреда, тзв. Пусторечка чета и један вод Пасјачке чете, као и све помоћне оружане снаге Јабланичког НОП одреда села овога дела Пусте Реке: Стубле, Лапотинца, Косанчића, Обилића, Кацабаћа, Сувог Поља, Плавца, Границе, Црквице, Д. и Г. Коњувца. Бојника и Драговца. У нападу је требало да учествује и прва чета Јабланичког НОП одреда, тзв. Горњојабланичка чета, која се са Бојничком и Драговачком четом налазила у селу Турјану на фронту према Лебану. Послати су курири да упознају чете са задацима, но један број курира није стигао да на време обавести одређене јединице и због тога у овој борби нису учествовале помоћне оружане снаге из Стубле, Лапотинца, Бојника и Драговца, као и Прва чета Јабланичког НОП одреда.

Ноћу између 13/14. фебруара 1942. године извршен је напад на ову „Ђустендилску дружину" који је почео у 0,4 часа ујутру.

О распореду јединица за борбу и самој борби Бошко Крстић, заменик команданта Јабланичког НОП одреда, о томе каже: „Са источне стране код млина нападао је један вод 3. чете (мисли се на трећу чету Јабланичког НОП одреда тзв. Пусторечку чету, подвукао Х.Р.) са командиром вода Габарским и борци села Косанчића, Обилића, Кацабаћа, Плавца и Сувог Поља. На овом сектору налазио се командир Воја Ристић.

„Са севера према општинској згради и основној школи, нападао је вод Пасјачке чете Топличког одреда са водником Александром Војиновићем и један вод 3. чете са командиром вода Војом Марковићем.

„Са запада и југа нападао је један вод 3. чете са командиром Левачом и чета села Црквице, Доњег и Горњег Коњувца (са командиром Војканом Крстићем). На овом сектору налазио се заменик команданта одреда Бошко Крстић.

„На знак, на свим секторима, партизани су продрли у село. Пошто су ликвидирали straже, они врше силовите нападе на предвиђене објекте. У зграде око школе, као и у саму школу, успели су у првом налету да убаце велики број бомби и нанесу непријатељу осетне губитке. Иако изненађени и после првог напада, Бугари пружају огорчен отпор. Око утврђених зграда, а посебно школе, млина, као и неких зграда у центру села, развијала се оштра борба из близа, у којој партизани највише користе бомбе.

„Пошто није ликвидирано јако утврђено упориште Бугара у млину командир чете Воја Ристић даје задатак четама јединица Косанчића и другима, да и даље нападају сво упориште, а он са водом Габарског формира прелаз преко моста и под кишом митраљеске ватре, ликвидирајући непријатељске снаге успут успева да пређе мост и прикључује се јединицакоје су се упорно бориле у центру села и око школе.

„Свитање и повећана видљивост омогућује Бугарима да се повежу, среде и појачају отпор. Нерасполажући одговарајућим оружјем за успешнију борбу против утврђених зграда партизани су били принуђени да се повуку. Видљивост и брисани простор помогли су Бугарима да митраљезом са крова млина нанесу групацији која је нападала са истока при повлачењу осетне губитке. На бојишту је пало једанаест партизана, међу којима и командир вода Левач.

„... Тачан број погинулих Бугара није одмах утврђен према причању мештана, који су саоницама отерали мртве и рањене Бугаре за Лесковац, било је 73 погинулих и 18 рањених међу којима и сам командир Цветанов.

„Борци бојничке чете који су се налазили на положајима према Змијином камену и Лебану чим су чули у зору прве пуцње, појурили су према своме селу, али на своју велику жалост недалеко од Бојника срели су партизане у повлачењу."[13])

У овој борби највеће губитке је претрпела Сувопољска помоћна десетина. У повлачењу, после борбе, погинули су Милан Вељковић, Станко Вељковић (отац Милана и Станимира Вељковића, а Стојан Стошић је био рањен и ухваћен. Бугарски војници су после тога сакупили погинуле партизане и из њихових докумената су видели да су већина из Сувог Поља. Мајке и жене погинулих дошле су да виде шта је са њиховим најрођенијим. На очиглед свих Стојана Стошића су малтретирали а потом су га стрељали у присуству његове мајке. Но, ово је био само почетак зверског поступка бугарске фашистичке солдатеске према људима овога краја. Поред горе поменутих погинули су Драгољуб Стевић и Чеда Илић, а Стојан Станисављевић из Придворице тешко рањен у главу био је заробљен и стрељан у Лесковцу.

У току борбе многи Бојничани и Драговчани су избегли из села и склонили се у оближња села. У селима су остали старци жене и деца, а задесио се и неки млађи човек који није успео да се извуче.

После борбе, бугарски фашисти, чим се разданило, прикупили су своје мртве и рањене и склонили их у школску зграду. Око осам часова су упутили патроле у

Драговац и Бојник. Уз пуцњаву, војници су истеривали из куће све људе, жене, старце, децу, па и болесне и гонили их у школско двориште. Народ је истериван онако како се затекао. Недовољно обучени су се смрзавали стојећи на снегу.

При истеривању народа из кућа, Бугари су поступали као подивљале звери. Тукли су недужне старце, жене и децу. Кроз оба села се разлегао плач и кукњава а том приликом изгубила је живот Даница Младеновић, која се налазила пред порођајем и молила да је оставе онако „тешку" поред ситне деце коју је имала. Међутим, бугарски војници без иједне речи почели су да је туку кундацима и боду бајонетима. На крају, у полумртву Даницу испалили су пет метака. То су све учинили пред њеном децом. Даница је остала мртва неколико дана на кућном прагу, а када су дошли да је сахране нашли су је скоро раскомадану од сеоских свиња. Ружу Цветковић су Бугари убили због тога што је хтела да се врати у кућу и узме нешто топло да би се сачувала мраза, Ружу Димитријевић што се мало задржала у кући (нису хтели да сачекају да изађе већ су је, пуцајући кроз прозор, изрешетали куршумима). Стојадин Ђорђевић лежао је у постељи тешко болестан. Ипак почели су да га туку. Он није могао да трпи ова зверства и поступке Бугара, па је почео да их грди. Због овога Бугари су га изрешетали мецима и оставили у дворишту да лежи. Док је недужни народ стојао на снегу и мразу, Бугари су ставили митраљезе испред њих и нишанећи у народ захтевали од сваког појединца да одмах каже ко су „шумци" из ова два села и ко је учествовао у нападу на њих. Но, ни туча ни мучења нису натерали ове људе да постану издајници.

Када није помогло овакво испитивање, Бугари су почели са појединачним мучењем. Извели су Марковића из Бојника, човека са лепо негованим брковима, и почели пред народом да га испитују, туку мотком и газе ногама. Када је он све то енергично одбио, почели су да му чупају бркове, но и после тога није ништа признао иако је био сав у крви. Када сви нељудски поступци нису помогли, онда су Бугари навалили на беспомоћног Марковића и моткама и кундацима, наочиглед сакупљеног народа, дотукли недужног човека и оставили га да лежи на снегу. Пошто су искалили свој бес над Марковићем, они су се окомили на Вукашина Вучка Петковића. И њега су тукли да би сазнали који су све „шумци", И њега су тукли до смрти.

Пошто су сакупили све становнике села и онако голе и босе држали више од шест часова на снегу, капетан Цветанов је наредио да се људи поређе. Пошто нису успели да ухвате припаднике НОП-а из Бојника и Драговца, дошло је наређење да се њихове куће спале. Док су патроле палиле по селу куће партизана, а Бугари товарили своје мртве и рањене, неколико официра и војника су извели из гомиле народа двадесетак људи који су били у рођачким везама с партизанима. Поворка од 15 саоница и преко 20 талаца са обезбеђењем пошла је за Лесковац. Предња одељења, која су ишла напред, истерала су све људе из Придворице и Ђинђуше на друм, а то су вероватно урадили из предострожности да би се обезбедили од евентуалног партизанског напада.

У селу Стопању је ову поворку пресрео командант бугарског гарнизона у Лесковцу који је ишао у сусрет овима. Када је погледао саонице, мртве и рањене бугарске војнике, а у њима и команданта Цветанова разбеснео се и почео да виче. У грдњи упућеној Цветанову и војницима говорио им је да их није послао у сватове, већ по одређеном задатку. Погледавши на групу жена и људи, који су терани као таоци, повикао је зашто су уопште терани из Бојника, када је са њима требало тамо завршити. Бугари су после овога постали још грубљи. Један од њих је том приликом убио Данила Крстића из Бојника. Људе који су на саоницама терали мртве и рањене вратили су назад.

Таоци су дотерани у Лесковац и затворени у подрум лесковачке гимназије. У подруму су их саслушавали и мучили, а нарочито су се били окомили на Милана Марковића из Бојника кога су толико тукли и мучили да је под батинама умро. И остале ухапшене су исто тако мрцварили да би Борка Станковића, Теодосија Тасића, Светислава Здравковића, Ђорђа Крстића, Радисава Ђокића и Стојана Николића отерали изван Лесковца и тамо стрељали. Уз мито у новцу и намирницама остали су пуштени кућама.

По доласку бугарских фашиста из села, преко ноћи су дошли борци Бојничко — Драговачке чете у село и помогли да се стрељани сахране, као и у гашењу попаљених кућа.

У Бојнику је завладао привидан мир. Страже су биле постављене и мотрило се да ли ће непријатељ поново наићи. Бугарске фашистичке снаге нису биле задовољне оним што су учиниле у Бојнику и Драговцу, већ су спремале нове покоље недужног становништва. Негде поподне 16. фебруара 1942. године, партизанска стража код црепане у Бојнику приметила је долазак бугарских снага у Бојник. То је била патрола јединице која је наилазила. Стража је припуцала на бугарс-

ку патролу и то је био знак да се приближава опасност.

Нешто око 16 часова 16. фебруара 1942. године у Бојник је дошла од Косанчића једна бугарска јединица ратног батаљона. На челу ове јединице био је пуковник Влахов који је тражио од сеоског кмета да смести војску као и да припреми вечеру. Он је рекао кмету да ће наводно рано да настави пут. Није прошло ни пола сата од доласка ове јединице, а у Бојник је стигла са исте стране још једна бугарска јединица.

Кмет села је по наређењу одвео и сместио војнике у црепану и млин и дао им све што су тражили.

Народ Бојника и Драговца је био узнемирен присуством оволике војске у ова два села и предосећао да ће се нешто десити, јер су им Бугари пре два дана говорили да ће до темеља спалити села и то је допринело да велики број напусти село и оде код рођака у друга села.

Као што смо напред истакли релативан мир за ова два дана допринео је да су се неки вратили у село, јер нису очекивали да ће уследити трагичан 17. фебруар који ће се памтити док постоје ова два села.

Бугарске фашистичке снаге поставиле су страже на прилазима у оба села. Сутрадан патроле су крстариле, никога нису дирале нити узнемиравале. Чак су се шалили и питали жене шта им спремају за ручак

Међутим, негде око 10 часова примећена је ужурбаност бугарских војника. Нико није ни могао замислити да је резервисано држање Бугара била само варка, и да је трајала све дотле док јединице нису блокирале оба села и затвориле све прилазе.

Овако блокирана села су остала опет мирна све до пред подне. Но, чим је подли непријатељ констатовао да су села блокирана и да су добро обезбеђена од евентуалног напада партизана, Бугари су повећали број патрола и ове су почеле ужурбано да се разилазе по селима. Одмах после десет часова настао је лелек, плач и вика, као и пуцњи пушака који су оглашавали почетак масакра у ова два села.

Патроле су истеривале све живо из кућа и предавали их патролама које су стајале на улицама. Војници из других патрола улазили су у дворишта и палили све зграде одреда.

Паљење зграда је уследило после свестраног претреса сваког кутка и пљачкања свега онога што се нашло у кући од вредности.

Истерајући народ из кућа бугарски фашисти су се зверски понашали. Тукли су изнемогле старце и старице. Нису поштедели ни бремените жене, ни болесне, ни малу децу.

Непомичног Јована Петковића укућани су морали да изнесу. Вида Костић је била на порођајној постељи. Бугарски фашисти су је затекли у порођајним мукама. И њу су почели да туку. Жене су је завиле у чергу и однеле на место на коме се народ сакупљао. И Даницу Здравковић из Бојника су истерали из куће дигавши је из породиљске постеље, са тек рођеним дететом које је тек стигла да одвоји од себе.

Истерани голи и боси, старци и старице, око двадесет бременитих жена, неколико десетина деце још на сиси и деце до десет година старости, све је то стајало у дубоком снегу прозебло и помодрело од зиме. На стрељање ових немоћних бића нико није ни рачунао. Кад су се мајке лаћале топлих одела да би утоплиле своју децу фашистички џелати су их одбијали грубо говорећи: „Неће им требати топло одело, јер и тако ћемо вас све пострељати."

Око 14 часова када су се уверили да је сав народ дотеран на зборно место, бугарска солдатеска је почела да сврстава мушкарце по три у ред. Чим су формирали колону, потерали су је под јаком стражом ка млину, а потом иза млина уз саму обалу Пусте Реке.

Затим су почели да постројавају жене и децу, али са женама није ишло тако лако као са мушкарцима, због тога што су са њима била и деца, а оне нису хтеле да се одвоје од њих.

Када су жене дотеране иза млина, затекле су мушкарце сатеране испод обале реке опкољене бугарским војницима и постављеним митраљезима на обалу.

Негде око 14,30 часова, поред женске колоне прошао је бугарски официр и у пролазу казао супрузи свештениковој да на питање која жена није из Бојника, каже да је из Лесковца. На тој основи одвојено је око 60 жена и деце.. Ова група је одмах издвојена од групе жена и деце рођених у Бојнику и Драговцу. Бугарски војници су одмах опколилии ову групу жена из Бојника и Драговца.

Међутим, стрељање није одмах почело. Очекивало се нешто. Негде око 15 часова појавио се Љубиша Момировић, окупаторски председник у Лебану, и он је том приликом предао једно писмо бугарском команданту. Пошто је прочитао писмо бугарски командант је дао знак да се са стрељањем отпочне.

На дати знак бугарског фашистичког команданта, заштектали су митраљези и чуо се продоран крик из стотине грла, да у моменту затаји. По испаљеним рафалима, група бугарских крвника сишла је и почела да гази по покошеним телима људи, ударајући свакога ногом и кундацима. Нико се није померао с места. Мртви то нису могли, а живи су се притајили да би сачували живот.

Када су видели да се нико не јавља бугарски фашисти су се послужили лукавством. Фелдфебел који је руководио стрељањем, позвао је све да се јаве који су остали живи и том приликом је обећао да ће им живот опростити. На овај позив из оне покошене гомиле дигло се је тридесетак људи. Фелдфебел је са смешком на лицу позвао преживеле да се поређају према митраљезима по четири.

Људи избезумљени од страха поређали су се и мирно чекали. Овај бугарски подофицир дао је неприметно знак митраљесцима, који су сложно отворили ватру и покосили их.

Када је извршено ово друго стрељање, наређено је војницима да провере да ли има живих и уколико нађу неког живог да га дотуку. Но и поред тога преживело је ову трагедију више људи, иако су их бугарски војници газили после стрељања.

Ноћ се приближавала, и на месту где су Бугари стрељали Бојничане и Драговчане вероватно су хтели да приведу жене и децу. Бугарски војници су покушали да поређају жене, али у томе нису успели. Жене су се опирале трпећи ужасне ударце. Нису никако дозвољавале да их одвоје од деце. Видевши да нема никаквог спаса скривале су децу испод себе.

После стрељања бугарски зликовци налазили су живу малу децу које су мајке заклањале да их бугарски митраљез не би покосио. Но уколико су наилазили на живо дете ови зликовци би га бајонетом проболи. Унезверен мали дечак Цветко Марковић извукао се испод лешева и почео да бежи, но за њим је потрчао бугарски војник који га је пушком убио.

Но, благодарећи отпору жена, које су настојале да својим телима сачувају децу стварајући одбрамбени зид, подоста жена и деце се спасило или остало са лакшим рањавањем.

Оним женама са децом које нису биле из Бојника и Драговца наређено је да одмах иду и изгубе се из Бојника.

По завршеном овом неславном послу бугарски фашисти су са јаким обезбеђењем кренули ка Лесковцу. Одмах после стрељања послали су једну коњичку патролу и наредили Придворчанима да изађу на раскршће. Том приликом су им саопштили да сутрадан иду у Бојник и закопају стрељане, а њима су рекли да ће њих да закопају Ђинђушани.[14])

У оваквом нехуманом поступку према људима било је више потресних призора. У књизи „Хроника о Пустој Реци", поред осталог, записано је и следеће: „. . .Људе сведоше с друма, удаљише око 100 метара сатераше у једну бару пуну воде. Вода је на неким местима била до колена. Неколицина попадаше у воду. Војници су их боли бајонетима.

„. . .Вида Костић се породи у снегу. Још када су је истерали била је у порођајним мукама. Породила се баш онда када су одвојили и отерали мушкарце. Лежала је у големом снегу, јер јој мокру чергу узеше жене да у њу умотају новорођенче.

„. . .Доведоше је команданту. Држала је дете у наручју умотано у чергу. Из черге је допирао тихи цвилећи гласић. Командант је дуго испитивао, као да му беше жао што је пусти. Најзад постави одлучујуће питање:

— Јели мушко или женско?

— Не знам, — стењала је жена и почела да развија чергу да види дете.

— Девојче, — убаци једна жена.

— Пусти је, нареди командант.

— То беше једини случај где бугарски фашисти показаше мало људске самилости.

„. . .У тој црвеној, крвавој зимској ноћи, када је умирао Бојник, орила се писка жена и деце да би и камен проплакао. Али не и пијани, дивљи, на крв острвљени људи.

„. . .Даница Јанковић се породила за време стрељања. Ујутру су је нашли мртву у гомили. А под њом дете које се још није одвојило од ње.

„. . .Стана Маркова је погинула са мужем и троје деце. Најстаријем је било седам година итд.[15])

Тешко је утврдити колико је људи у Бојнику стрељано 14. и 17. фебруара 1942. године. Сигурно је да је стрељање преживело 93 из Бојника и 36 људи из Драговца.

Дивизијски генерал Ст. Радовановић у свом извештају министру унутрашњих послова од 26. фебруара 1942. године о догађајима у Бојнику поред осталог каже „. . .5. Ноћу између 16. и 17. фебруара т.г. заноћила је бугарска војска у селу Бојнику срез Јабланички (Лебане) која је вршила чишћење терена од комунистичких банди. 17. II око 4,30 извршили су комунисти напад на Бугаре. У борби је погинуло 12 бугарских војника, а 16 рањено. Бугари су у Бојнику упалили око 100 кућа, стрељали око 90 људи и интернирали око 70 људи. У селу Драговцу које је у непосредној близини Бојника, стрељано је

30, интернирано 20 људи и спаљено око 40 кућа. Овако су Бугари поступили због тога, што су им сељаци, при доласку изјавиле да у Бојнику и Драговцу нема комуниста нити прети опасност од истих. У ова два села влада потпуна пустош,"[16])

Анализирајући овај извештај да се закључити да су домаћи квислинзи прикривали злочине које су у Србији вршили бугарски фашисти као и окупатори. Чињенице које се наводе у извештаају не одговарају истини, јер је утврђено да су у Бојнику и Драговцу запаљене 17. фебруара 1942. године 164 куће, 182 плевње, 82 амбара и салаша. Погинуло је 235 људи, жена, деце и стараца, уништена сва покретна имовина итд. Вероватно да је овога дана стрељано више људи, али је тешко то утврдити, јер се не зна колико је људи избеглица боравило у Бојнику придошлих из Македоније и Босне.

Стрељање у Бојнику потресло је све људе. Народ овог региона је био озлојеђен овим зверствима фашистичких колонизатора. Ово је био још већи подстрек за борбу противу окупатора и домаћих издајника. Народ Пусте Реке је у току НОР-а доказао да га жртве не обесхрабрују у борби за слободу и човечнији живот. На терену Пусте Реке формирају се бригаде и дивизије, а то доказује и формирање бригада и дивизија на терену Пусте Реке у 1943. и 1944. години.

Смрт у Бојнику инспирисала је народног гуслара Обрада Симоновића да испева једну од најуспелијих тужбалица о Бојнику која је у народу позната као „Смрт Бојника". То је песма која спада у најлепше творевине поезије из народноослободилачке борбе. Обрад Симоновић је ту песму испевао одмах по масакру Бојничана, овај певач је у име народа и тумачећи вољу народа рекао:

„. . . Пуста Реко и ја ћу те клети
Ако Бојник нико не освети.

„. . Немој вило Бојник село клети
Партизан ће њега, вило,
да освети."[17])

Визију будућности овога певача народ је прихватио и масовно учествовао у ослобођењу наше земље од окупатора и домаћих издајника.

БЕЛЕШКА:

1. Др Јован Ћирић — Бојник; Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, стр 139/40.
2. По казивању Зафира Трајковића и Милета Здравковића, обадвојица из Бојника.
3. Јоца Михајловић — Поп Васа; Лесковачки зборник X, стр. 191—201.
4. По казивању Мил. Здравковића из Бојника.
5. По казивању Симе Стојановића, службеника из Бојника.
6. По казивању Михајла Додића из Бојника.
7. По казивању Крсте Миљанића, пензионера из Београда.
8. С. Николић, Х. Ракић и Ј. Стефановић — Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије 1941., Лесковац 1966. год. стр. 82.
9. Исто стр. 89/90.
10. Б. Митровски, Др В. Глишић и Т. Ристовски — Бугарска војска у Југославији 1941—1945., Београд 1971, стр. 39 и 97.
1. С. Николић Х. Ракић и Ј. Стефановић — Хронологија, стр. 70.
12. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, Београд 1957 (прва књига) стр. 216/217.
13. Бошко Крстић — Борба на Бојнику „Наша реч", бр. 8 од 25. II 1961. год.
14. Казивање о овом тешком злочину фашистичке бугарске солдатеске — Ђорђа Марковића, Милице Вуковић, учитељице, Зафира Трајковића, Добривоја Марковића, Бошка Пантазијевића и др.
15. Др Миливоје Перовић — Хроника о Пустој Реци Београд 1952., стр. 43/45.
16. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату Југословенских народа Том. I, књ. 3., Београд стр. 354.
17. Лесковачки зборник IX стр. . . . .

Hranislav Rakić

BOJNIK UND SEINE TRAGÖDIE AM 17. FEBRUAR IM JAHRE 1942

Die bulgarischen Okkupationstruppen haben einen Angriff der Freiheitskämpfer auf eine Truppe der bulgarischen faschistischen Armee mit gräßlicher Repressalie über unschuldige Bevölkerung der Mittelpunkt von Pusta Reka — Bojnik bestraft. Da sich die Männer mit Flucht zu retten geraten hatten, fanden sich auf dem Schlag der wütenden Faschisten vor allem Greise und Kinder. Die Faschisten haben ohne Barmherzigkeit die ganze Bevölkerung dieser kleinen Ortschaft geschoßen. Der Verfasser beschreibt eingehend Ereignisse, die die Tragödie verursachten, und auch das Ereignis des Schießens. Aus dieser Beschreibung kann man sehen, daß die Okkupanten alle juristischen Vorschriften vernachlässigten, und daß ihr Ziel war, vollkommen den Wiederstand des Volkes zu vernichten. Dieses Ziel wurde aber nicht erreicht.

Милан М. Миладиновић

Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године

НОР и Револуција били су у великом замаху на југу Србије почетком 1942. године. Велика ослобођена територија, дејствује организовано народноослободилачка власт, партизанске јединице налазе се на вратима Ниша, Крушевца, Лесковца, Прокупља, Лебана, Власотинца и других градова. Партизанске јединице стално угрожавају пругу и цесту Београд — Ниш — Скопље. У немогућности да сам обезбеди ове виталне саобраћајне магистрале и центре окупационог система у овом делу Србије, немачки окупатор ангажује Први окупациони бугарски корпус. Довлаче се и нове снаге контрареволуционара после повлачења партизанских јединица из Западне Србије. Тако се припрема општи напад на слободну територију на југу Србије. Пошто су контрареволуционарне снаге претрпеле више пораза то у напад крећу бугарске фашистичке јединице. Тако долази до борбе још јануара 1942. године између партизана и Бугара код Белановца, 2. фебруара код Биљанице и још неким местима. У напад на ослобођену територију Добрича и Пусте Реке креће 13. пук 17. бугарске пешадијске дивизије. О борбама код Косанчића 12. фебруара и Бојника у току ноћи 13/14. фебруара 1942. године већ сам писао, па их овде само наводим.[1])

После борбе код Косанчића, Бојника и на Пасјачи главнина 13. пука добила је наређење да изврши одмазду над становништвом неких села Пусте Реке и Добрича. Важно је напоменути да је одмазда у Бојнику и Белановцу извршена за вођене борбе код ова два села, а у Косанчићу су стрељани и становници оних села близу којих није вођена борба. То се односи и на паљење и стрељање у Печењевцу, Петровцу и Лапотинцу.

Репресивне мере (паљење, хапшење па и убиства) примењиване су одмах од стране главнине 13. пука. Имамо паљење села Топонице, хапшење људи и паљење кућа у Коњарнику, убиства на Пасјачи. Борба код Косанчића и у Бојнику је само још више потенцирала строже мере одмазде. Ово наглашавам зато што има схватања да Бугари нису нападнути у Бојнику до репресивних мера не би дошло. На то наводи закључак да Бугари нису никога дирали када су ушли у Косанчић и дошли у Бојник. При том се заборавља да се ради о претходници која није имала задатак да врши репресивне активности већ да испитује снагу партизана. Чин одмазде је већ раније планиран и он би дошао, само је питање да ли би било стрељано толико у Бојнику и да ли би се бугарски фашисти одлучили да стрељају жене и децу, јер сем у овом месту, у другима над женама и децом нису предузимали крајње мере — стрељање.

Бугарски фашисти предузимали су све облике злочина: убиства, паљења зграда и имовине, силовања, пљачке, батинања, претње, психичко-физичке тортуре итд. Предузимане су и то једновремено и скоро у свим селима, сем убистава која су вршена у неколико центара.

У овом реферату биће обухваћени злочини учињени над делом становништва доњег Добрича и доње Пусте Реке. Ово је било јединствено операционо подручје бугарских фашиста а дошло је и до групног стрељања у Косанчићу становника дела Добрича и Пусте Реке.

Бугари су 15. фебруара 1942. године били у Дубову, Новом Момчилову и Житном Потоку, а налазили су се и дуж пруге Ниш — Лесковац и дуж реке Јабланице узводно од Печењевца према Свирцу и

[1]) Види: Борба против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1942, Лесковачки зборник, Т. XI, 1971.

Пертату. Циљ је био да се изврши блокада и чишћење терена у Добричу и Пустој Реци и да се не дозволи партизанским јединицама да се пребаце према Бабичкој гори и планини Кукавици. За то време Пусторечка чета са неким помоћним партизанским јединицама налазила се ван обруча бугарских фашиста. Једино су помоћне партизанске јединице: Г. Бријања. Стубле, Кацабаћа, Лапотинца, Плавца, Су вог Поља, Душанова, Белановца, Петровца и других села остале у замишљеној блокади која је остварена тек 16. фебруара. Дакле, велики број помоћних партизанских јединица био је у могућности да се извуче. На то наводи и податак да су Михајло Митровић Мика Чича, Пера Михајловић Луња, Коста Сретић, Милутин Пауновић и Драгољуб Томић Цица (сви из Косанчића) успели да 16. фебруара изађу из блокаде и прикључе се Пусторечкој чети која се налазила у Речици. Зашто те јединице нису добиле наређење да се извуку — то остаје да се утврди. Оне сигурно нису имале за то наређење, иако је било могуће да се такво наређење упути и то је тражила дата ситуација. Неке команде помоћних партизанских јединица понашале су се пасивно. Тако су се борци помоћне партизанске чете Белановца, заједно са народом, договорили како да се држе кад наиђу Бугари али нико није настојао да се извуче према Радану. То се односи и на друге помоћне партизанске јединице села која смо већ навели. Интересантно је истаћи и чињеницу да су у блокади биле и помоћне партизанске јединице које су учествовале у борбама код Косанчића и Бојника. Тако се у своја села враћају: вод Горњебријанчана, десетине Ћуковца, Плавца и Обилића, чета Кацабаћана и вод Граничана. Са собом су понели и оружје које није употребљено и сакривено је. На зборове које су Бугари сазвали велики број бораца помоћних партизанских јединица се одазвао.

Хапшење становника села Злате извршено је 15. фебруара у зору. Одборници овог села Тоза Димитријевић и Добросав Стојичић одредили су своје мештане да сакупљену муницију носе у Ново Момчилово и предају Ударном воду Пасјачке чете, који се наводно налазио ту, на положају. Одређени су: Сибин Савић, Богосав Костадиновић, Борисав Андрејић, Теодосије Андрејић, Стојан Андрејић, Љубисав Антић, Владимир Ђокић и Велимир Јовановић. Прва тројица — Владимир Ђокић, Александар Ђокић и Велимир Јовановић су раније отишли. На улазу у Ново Момчилово бугарска заседа их је заробила и спровела до команданта официра. Ови су успели да преваре Бугаре говорећи да су муницију донели њима а да су је узели од партизана. Официр им је поверовао и пустио их је. Када су излазили из села наишла је друга група становника села Злате. Бугари су их приметили и отворили ватру на њих. Двојица нису успела да побегну. Бугари су заробили Борисава Андрејића и Богосава Костадиновића.[2]) На саслушању Борисав Андрејић је рекао бугарском официру: зар пустисте комунисте а нас нећете.[3]) Тада су Бугари успели да поново заробе Владимира и Александра Ђокића и Велимира Јовановића. Одмах су ухапшени и 15. фебруара увече пребачени у Дубово. Шеснаестог ујутру бугари су блокирали село Злату и ухапсили по списку 34 мештана, припадника помоћног партизанског вода, али нису нашли њихово оружје. Били су издвојени за стрељање, али пре него што је приступио извршењу казне поручник је упутио Димитрија Младеновића са писмом до Жи тног Потока, где се налазио командант 13. бугарског пука. Када је Димитријевић предао писмо, командант је размишљао шта да ради а тада му је млађи официр рекао „Море мани бре", што је значило немој да издаш наређење за стрељање. Тако је и било. Предао је писмо Младеновићу и овај је донео натраг у Злату.[5]) Поручник је одредио ухапшене становнике села Злате да им носе муницију за Бојник. Када су полазили из Новог Момчилова, Бугари су повели и групу становника овог села. Сви скупа су кренули и увече 16. фебруара преко Д. Коњувца стигли у Бојник где су сви били затворени.

У Новом Момчилову Бугари су ухапсили Алексу Младеновића, кмета села, који није хтео да призна да у селу има партизана. Довели су га увече 15. фебруара у села Каре и ту затворили.[6])

Део снага Бугари су повукли из Новог Момчилова у Дубово и ту ухапсили мештане. Затворили су их у школу и кафану. Ухапшено је преко стотину Дубовчана. У овом селу било је затворено пет становника села Злате, више мештана Зладовца и десет чистача снега из Д. Црнатова које су Бугари повели са собом. За време смештаја успели су да побегну Бугарима браћа Тричковић из Ћуковца, који су ухапшени у Грудашу и осумњичени за партизанске обавештајце. Бугари су залазили ноћу у куће и пљачкали и узнемиравали мештане а нарочито жене.

---

[2]) На основу изјаве Љубисава Антића, из села Злате дата аутору марта 1968. године.

[3]) То наводи у својој изјави, која се налази код аутора, Ђокић Јован, из села Злата.

[5]) Димитрије Младеновић је то навео у изјави коју је дао аутору, марта 1968. године.

[6]) На основу изјаве Добривоја Лазовића, која се налази код аутора.

Начелник штаба 13. пука, са делом штаба, налазио се у селу Каре. Он се после боравка на терену са јединицама које су дејствовале према Пасјачи — село Зладовац, вратио 15. фебруара увече и заноћио у Кару. Одмах је ухапсио већи број Карана за које је имао податке да су припадници помоћне партизанске јединице, да имају рођаке у Пасјачкој чети и да су помагали партизане. Још пре доласка, 13. фебруара, начелник штаба се хвалио да је као наредник био 1917. године и тукао неке људе из Кара. Међу присутнима налазио се и Голуб Крстић кога је вешао за ноге и тукао.[7]) Каранима је рекао да је сада потпуковник.[8]) У овом селу назалила се и батерија топова, чета за везу и јединице за снабдевање.

Шеснаестог фебруара 1942. године Бугари су напустили село Каре. Кренули су делом према Ћуковцу а делом снага на челу са начелником штаба преко Дреновачког атара за Косанчић. Приликом поласка повели су са собом Радисава Живковића, Ивана Роксандића, Божу Савовића, Новака Савовића, Божу Миљковића, Страхињу Михајловића, Милу Ћетковића, Душана Јовановића, Благоја Крстића, Раку Зировића, Николу Милуновића и Милорада Миљковића.[9]) Ове су одмах ухапсили иако су формално позвани да носе ратну опрему до Косанчића. Тако је Радисав Живковић носио радио станицу, остали су носили муницију и другу опрему. У зору Бугари су запалили 12 кућа у селу Кару и то: Милуновића, Добривоја Лазовића, Милана Живковића, Драга Крстића, Милована Крстића, Сава Драговића, Милата Мијушковића, Лукића, Максимовића и других.[10]) Оно што је још карактеристично јесте да су Бугари захтевали да Карани сами међусобно пале себи куће. Тако је Видна Живковић морала да пали кућу девера Милана Живковића. Поред ње у паљењу комшијских кућа учествовали су: Плана Лазовић, Стоја Зировић, Стана Савовић, Видак Савовић, Марко Живковић, Милован Крстић и други.[11]) Тиме су фашисти желели да посеју семе раздора међу Каранима. Искуснији старији људи су у сламу стављали снег и тако је запаљена слама давала велики дим али није могла да гори и запали кућу. По што су Бугари брзо отишли то су мештани, а посебно жене, имале могућности да угасе више кућа.

У зору, пре сванућа, Бугари су стигли изнад села Ћуковца и Границе. У Ћуковцу су одмах сазвали збор и запретили да ће поубијати оне који се не буду одазвали. Тако је на збор изашао комплетан помоћни партизански вод само без оружја. У овом селу су била три борца помоћног вода села Кара и то: Милутин Савовић, Марко Вучуровић и Милош Минић.[12]) Поред њих ту се нашао и Ђорђе Стојановић, борац ударне Горњедреновачке помоћне партизанске десетине, који се налазио код Станислава Раденковића. На збор су изашли Милутин Савовић и Марко Вучуровић. Ђорђе Стојановић је остао у скривници, а Милош Минић је остао у кући Ранђела Милошевића, правећи се да је болестан. Када су се мештани сакупили, Бугари су одмах издвојили Милутина Савовића, из Кара, и ставили га под стражу. Марко Вучуровић није хтео да се издваја од Ћуковчана и тако се спасао.[13]) Захтевали су од Михајла Лазаревића да им покаже партизанске куће и призна ко је од присутних партизан. Пошто је тврдио да из села никога нема у партизанима и да су сви сељани присутни, да би га застрашили, Бугари су Михајла повели његовој кући. У дворишту су поново тражили од њега да призна а када он није хтео ништа да каже, издвојили су га и испалили два хица изнад његове главе. За то време били су присутни сви ухапшени Ћуковчани и Карани који су преносили ратни материјал на саоницама. Жена са децом је плакала и гледала како Бугари хоће да убију њеног мужа. Пошто нису ништа успели да сазнају, Бугари су запалили све зграде у дворишту и нису дозволили ни стока да се пусти из обора и штале. Све је изгорело. Бугари су затим отишли а оставили Михајла Лазаревића код куће која је била у пламену.[14]) Затим су кренули даље и запалили једну зграду Станоја Лазаревића као знак распознавања са јединицом која се кретала Дреновачким атаром. Упутили су се према Обилићу. На излазу из села, код Завоја, пустили су групу старијих Ћуковчана. Остале су потерали према Обилићу. Близу овог села пустили су и другу групу а оставили само

---

[7]) Према изјавама Милана Живковића, Сретена Савовића и Добросава Лазовића — сви из села Кара, које се налазе код аутора.

[8]) Миливоје Перовић наводи да се ради о Борису Митрову, који је вршио дужност начелника штаба 13. пука.

[9]) О таквом односу Бугара према ухапшеним Каранима аутору су говорили: Милан Живковић и Добривоје Лазовић, син Радисава Живковића.

[10]) Аутор је снимио разговор са Миланом Живковићем, Видном Живковић и Добривојем Лазовић који су говорили о паљењу њихових и комшијских кућа у селу Кару.

[11]) О томе изјава Сретена Савовића која се налази код аутора.

[12]) Ово су аутору саопштили Ранђел Милошевић и Станислав Раденковић.

[14]) Крвави трагови у снегу крај Косанчића (изјаве), стр. 131 (изјава Станислава Раденковића).

12 Ћуковчана,[15]) које су спровели даље: Сибина Стаменковића, Душана Атанацковића, Ранђела Милошевића, Стевана Лазаревића, Божидара Петровића, Драгу Денића, Владимира Миленковића, Радисава Лазаревића, Миладина Миленковића, Стојана Толета Црнотравца, Стевана, брата учитељице Ратомирке, и још једног чије име нисам установио.[16]) За ухапшеним Ћуковчанима кренуле су жене и деца али су Бугари отворили ватру из пушака и митраљеза. Престрашена деца и жене кукајући вратили се у село чекајући шта ће се десити са њиховим мужевима, очевима и рођацима.

Негде око подне Бугари су стигли у село Обилић. Мештани из помоћне партизанске десетине одржали су пре тога састанак и договорили се да не чекају Бугаре у селу већ да се склоне. Када су Бугари дошли у Ћуковац, Обиљевчани су имали могућност да избегну из села, али они то нису учинили сем Бошка Лакићевића.[17]) Чим су дошли, Бугари су сазвали збор код куће Драга Миловића. Сви одрасли мушкарци морали су изаћи на збор. Тако су изашли и борци помоћне партизанске десетине. Бугарски поручник је извео кмета села Драгу Миловића и тражио да ода ко је од присутних партизан и да ли има партизана из Обилића. Драго није хтео ништа да призна. Тада су тражили и од осталих да признају али нико није то учинио. Пошто није изнудио признања, поручник је извадио списак и почео да чита имена активних партизана из Обиљевачке десетине која се налазила у саставу Пасјачке чете Топличког НОПО.[18]) Људи су били изненађени кад су чули имена својих мештана а нико од њих није одао. Значи да су бугарски фашисти већ раније имали списак активних партизана припадника Пасјачке чете.[19]) Срећом нису имали података о партизанским помоћним јединицама на територији доње Пусте Реке. Пошто нису успели ништа да дознају, Бугари су издвојили 12 Обиљевчана и то: Радула Перошевића, Михајла Митровића, Светозара Николића, Миливоја Николића, Милутина Ристовића, Душана Ђорђевића, Петра Мићуновића, Славка Цветковића, Душана Цветковића, Вукашина Вујачића, Ђока Дрекаловића и Светозара Бранковића. Потерали су Драга Миловића и близу села Обилића га убили.[20]) Са Бугарима је за Косанчић кренуо и Лазар Ристовић који није хтео да се одвоји од ухапшеног сина Милутина. При поласку Бугари су запалили неколико кућа. Тако су бомбама запалили кућу Драга Миловића, Новице Биговића и Мике Биговића. Тукли су неке мештане а посебно Новицу Биговића који није имао ракије да је да једном официру.

Док је ова бугарска колона ишла од Кара преко Ћуковца за Косанчић, друга колона која је из Дубова кренула за Границу извршила је блокаду овог села. И овде су Бугари сакупили све мештане. Једино се сакрио Драгољуб Томић Цица из Косанчића који је нашао скривницу у штали Илије Илића из Границе. Хапшење су избегли Михајло Митровић Мика Чича и Петар Михајловић Луња који су после борбе на Бојнику изгубили везу и кренули ка Косанчићу. Пошто су обавештени да су Бугари стигли у Ћуковац они су успели да се, и поред ватре коју су на њих отворили бугарски фашисти, пребаце према Д. Коњувцу и тако избегну заробљавање. Са њима је био и Коста Сретић, из Косанчића, а од села Зоровца им се придружио и Милутин Пауновић, из Косанчића.[21]) Бугари су пуцали за Стојаном Илићем, одборником НОО села Границе, који је бежао са сином према Зоровцу. Ни-

---

[15]) Исто, стр. 134, 141 (изјава Ранђела Милошевића) 148 (изјава групе Ћуковчана).

[16]) Најпотпунију изјаву о томе дао је Станислав Раденковић из Ћуковца (М. Миладиновић: Крвави трагови у снегу крај Косанчића (изјаве), стр. 134.)

[17]) У својој изјави, која се налази код аутора, Бошко Лакићевић је позвао Радула Перошевића Драга Миловића и Николу Николића. Нико није прихватио позив. Сву тројицу су Бугари стрељали. (М. Миладиновић: Крвави трагови у снегу крај Косанчића (изјаве), стр. 190).

[18]) Петог фебруара 1942. године на састанку свих одраслих мушкараца села Обилића донета је одлука да Обиљевачка десетина ступи у Пасјачку чету. Тако је и урађено. (Из изјаве Мише Лакићевића, дате аутору).

[19]) Аутор је дошао до закључка да су Бугари имали свог шпијуна на Пасјачи који их је тачно обавестио ко су све партизани из: Обилића, Кара, Коњарника, Злате, Новог Момчилова, Пасјаче и других села. Имали су тачне спискове. Зато су у Коњарнику запалили партизанске куће Милована Ивановића, Давора Мировића Радоја Беговића, Драга Беговића, Вука Бајевића и друге. Поручник Бојанов је тражио да изађу они који ће заменити партизане да буду стрељани. Изашло је свих 18 Коњарчана који су били спремни добровољно да буду стрељани али нису хтели никога да одају. Изненађен овакзим држањем Коњарчана он је само запалио куће и отишао. (Две хронике из Народноослободилачког рата, Просвета, Београд, 1957. године. стр. 171—174 и изјаве дате аутору од стране Јована Рајичевића, Милана Беговића и Сретена Савовића — које се налазе код аутора).

[20]) М. Миладиновић: Крвави трагови у снегу крај Косанчића 17. фебруара. чланак у „Четврти јул" бр. 349—356, 1969. год.

[20]) На основу изјава: Данице Митровић, Пере Митровића и Бошка Лакићевића, дате аутору.

[21]) Ове податке дали су аутору: Михајло Митровић Мика Чича, Будимир Тричковић из Ћуковца и Драгољуб Томић из Косанчића. Изјаве се налазе код аутора.

су успели да га погоде, али су дознали да се ради о њему и хтели су да му запале кућу. Мештани су утицали на бугарског официра који је одустао од намере да запали Стојанову кућу.[22]) Нису се дуже задржавали у овом селу већ су продужили за Зоровац. Са собом су повели групу Граничана, спровели их до Бојника и пустили их.[23])

Бугари су после подне стигли у село Плавце. Опет су сазвали на збор све мештане. Пошто су сви изашли, Бугари су говорили против партизана и претили, али нису имали података о партизанском воду села а нико није хтео никога да ода. Тако су после тога Бугари пустили Граничане а са собом повели групу Плавчана до Сувог Поља где су преноћили.[24]) Намеравали су да преноће у селу Плавце, али није било подесних просторија па су продужили за Суво Поље.

Бугарска колона из Обилића са ухапшеним Ћуковчанима, Обиљевчанима и групом Карана који су возили ратну опрему приближавала се Косанчићу из правца Бојника. Друга колона на челу са потпуковником Митровим и ухапшеним Каранима, Дубовчанима, Црнатовчанима стигла је на утрину села Косанчића и чекала да колона из Обилића стигне у Косанчић. Тако су обе ове колоне истовремено ушле у Косанчић. Бугари су одмах блокирали село и позвали мештане да дођу на збор код општине. Почело је саслушавање мештана. Лично је саслушавао Митров, начелник штаба 13. пука. Он није имао података о партизанима села Косанчића, а вод Косанчана и није био у селу већ у Речици. У Косанчићу је било неколико бораца партизанског вода, који нису дошли на збор већ се сакрили. Тако се сакрио Милан Сретић Јашко и у току ноћи успео да изађе из блокираног Косанчића. Милоје Станојевић Чољка, који је учествовао у борби на Бојнику, дошао је у Ћуковац и, када су Бугари ушли у ово село, побегао је за Косанчић. Бугари су увече стигли и у Косанчић. Уместо да се сакрије, Станојевић је изашао на збор. Приликом уласка Бугара у село три дечака почела су да беже. Бугари су пуцали за њима и успели да их ухвате. Један од њих је признао да се међу Косанчанима налази Милоје Станојевић, борац Бабичког НОПО. Бугари су га одмах издвојили и тукли. Бобиле Гудурић се веома лоше сакрио. Бугари су га пронашли и одмах издвојили. За време саслушавања Славко Сретић је рекао да је кмет села ћопав и да му је умрла жена, па је остао код куће. Митров је Сретића одмах извео из строја и затворио у општину. После тога Косанчане су затворили у подрум кафане Ице Стаменковића, који је био без прозора и врата. Они ће ту провести две ноћи и један дан.[25])

Када је стигла група Бугара из Обилића, све ухапшенике су затворили у општину. У великој сали били су затворени Карани, Обиљевчани и Ћуковчани. У малој сали Бугари су са собом довели неколико жена из Новог Момчилова и затворили их. Пошто се Лазар Ристовић није хтео да одвоји од сина и њега су Бугари затворили у општину.[26])

Кад су видели да Бугари наилазе из правца Г. Дреновца, група Стубљана, плашећи се репресалија, кренула је у Косанчић. Сматрали су да ће тако избећи репресалије, а у ствари су сами дошли у руке злочинцима. У Косанчић су дошли Стубљани: Антанас Ђорђевић Грк, Данило Миладиновић, Душан Војиновић, Стојан Томић са сином Томиславом од 12 година, Велимир Миладиновић, дете од десет година, Стеван Ђорђевић, дете од 11 година, Милутин Булајић, Миле Пешић, Симеон Стаменковић, Уско Јашаревић и Војислав Ристић. Бугари су их одмах од млина, где су се склонили, привели до школе. Ту је почело саслушавање. Прво је саслушан Милутин Илић-Булајић, који је убрзо пуштен. За њим је позван Миле Пешић и он се дуго није задржао. Тада су позвали Стојана Томића, кога су задржали. Када су ухапсили Војислава Ристића мислили су да се ради о командиру Пусторечке чете и њега су тукли. Затим су саслушавали и затворили Симеона Стаменковића, Уска Јашаревића, Радована Војиновића и Данила Миладиновића. За време саслушавања један официр је излазио и нешто питао Милутина Булајића и одлазио натраг у школу. Милутин нам

---

[22]) На основу изјава: Радована Илића Властимира Степановића и Илије Илића.

[23]) Тада су Бугари потерали ове Граничане: Никодија Илића, Гишу Мицића, Драгишу и још једног. Они су их водили до Бојника и Придворице. Гледали су кад су стрељани Бојничани (Изјава групе Граничана).

[24]) Изјаве о доласку Бугара у село Плавце дали су аутору: Владимир Илић Бугарче, Љубисав Златковић и Бранковић из Плавца које се налазе код аутора.

[25]) О овом догађају аутору су дали изјаве Милан Сретић Јашко, Роска Петровић, Динка Ђурковић (сви из Косанчића), Дана и Пера Митровић из Обилића.

[26]) О овом догађају аутору је дало више Косанчана изјаве. Овде наводимо само неке од њих: Тренча Михајловић. Милорад Станојевић, Јован Ђорђевић, Радомир Сретић, Михајло Миладиновић, Светислав Станковић Иса и други.

није хтео да каже шта су га питали. Антанас Ђорђевић је успео да се сакрије у школску шупу и тако избегне саслушавање а можда и смрт. Негде око 10 часова 17. фебруара Стубљане су отерали у општину. Затворили су: Симеона Стаменковића, Стојана Томића, Уска Јашаревића, Радована Војиновића и Светолика Трајковића, а Милета Пешића и Милутина Булајића пустили кућама.[27])

Чим су дошли у Косанчић Бугари су упутили једну чету која је ухапсила Горњебријанчане. Цео вод овог села био је у борби на Косанчићу и Бојнику и вратио се у Г. Брijање. Само Војислав Марковић, Благоје Цветковић и Бошко Ристић Змијски су остали са Пусторечком четом. Бугари су имали списак партизана из Г. Брijања. Вероватно су га добили од Милутина Булајића и Милета Пешића из Стубле. То закључујемо по томе што су Бугари већи број Горњебријанчана тражили по надимцима а нису знали права имена. Пошто су ухапсили групу Горњебријанчана, довели су их и затворили у кафану Милића Миладиновића, у Косанчићу. Још у току дана су их саслушавали у општини. Све су пустили, само су Бору Цакића задржали и саслушавали у штабу који се налазио у кући браће Анђелковића. Пошто је обављено саслушање, два бугарска војника су допратили Бору Цакића до краја села и дозволили му да оде у Г. Брijање.[28]) Разлози за такво поступање према Горњебријанчанима нису познати аутору.

Пронеле су се лажне вести да је Горњедреновачка десетина за време борбе у Бојнику 13/14. фебруара претрпела велике губитке, па су Зага Анђелковић и Даница Ивановић пошле да нешто више о томе сазнају. Са истим циљем се упутила према Ћуковцу и Граници и Милица Момчиловић, која је чула да јој је брат Добри погинуо у Бојнику. Рано у зору 16. фебруара Даница, Милица и Зага нашле су се у Ћуковцу, баш у време када су Бугари наилазили у ово село. Оне су ушле у кућу Стојанче Савића и виделе умрлу девојку коју су сви оставили и отишли на збор. Бугари су приметили улазак жена у кућу и дошли по њих. Најмлађа Милица, која је имала 13 година, најбоље се снашла и рекла да су дошли на сахрану умрлој девојци. Бугари су их оставили и изашли из куће. Када су Бугари напустили Ћуковац Милица, Зага и Даница су наставиле према Граници. Тамо су затекле свог сељанина Александра Сандру Миловановића који им није дозволио да иду даље. После подне Сандра Миловановић и Милица Момчиловић кренули су натраг према Дреновцу. Зага и Даница су остале и даље у Граници. Већ је почео да пада мрак, када су Сандра и Милица кренули из Ћуковца. Сандра је хтео да остане у селу да преноћи али Милица је тражила да се врате кућама. Тако су у току ноћи наставили да иду према Г. Дреновцу. Наишли су на сметове и одлучили да се врате и изађу на пут Ћуковац —Косанчић и преко Косанчића наставе према Г. Дреновцу. Кад су дошли близу Косанчића наишли су на бугарску стражу која их је спровела до општине. Милицу су затворили заједно са неким женама, које су Бугари довели са собом вероватно из Новог Момчилова.[29]) У току ноћи Бугари су покушали да силују Милицу Момчиловић, али је Сандра Миловановић викнуо: „Војниче, пусти моје девојче, не греши душу!“. И на изненађење свих ухапшеника Бугари су Милицу пустили и пребацили у просторију са ухапшеним Каранима, Обиљевчанима и Ћуковчанима.[30]) Остале жене су Бугари силовали.

У току ноћи 16/17. фебруара Бугари су саслушавали и тукли више Косанчана, узимали им ствари од вредности, хватали кокошке и терали жене да им спремају гозбе. Покушали су да ухвате и силују жену Станоја Вељковића и ћерку Јоце Живковића. Интервенцијом неког бугарског поручника до тога није дошло.

Кад је освануо 17. фебруар Бугари су из Ициног подрума извели десетак Косанчана, који су имали коње и саонице да им терају ратни материјал према Бојнику. Тада су Бугари издвојили: Лазу Венчевића, Перу Павловића, Душана Живковића, Јову Ђорђевића, Тренчу Михајловића, Милу Бекседића, Милића Миладиновића и још неке. Са групом Бугара кренуо је и потпуковник Борис Митров са штабом пука. Близу Сувог Поља дошло је до неспоразума између двеју бугарских коло-

---

[27]) Аутор располаже изјавама: Томислава Томића Саве Ивановића, Младена Марковића — сви из села Стубле. Треба напоменути да су 1943. године Милутин Булајић и Миле Пешић ступили у недићевце у Нишу. Булајићу се губи сваки траг, а Миле Пешић је при крају рата ступио у партизане. Нема сумње да је Булајић одао Стубљане.

[28]) Група Горњебријанчана је дала изјаву аутору о овом догађају.

[29]) Аутор није могао да установи тачан број жена и одакле су. Жене избегавају да говоре да су биле затворене а поготову да су их Бугари силовали. Зато остаје тајна која се мора открити ради историјске тачности.

[30]) Аутор је ово сазнао путем изјава: Милице Момчиловић — Ганић, Ранђела Милошевића и групе Ћуковчана.

на. Једна је из Сувог Поља ишла према Косанчићу а друга од Косанчића према Бојнику. Забуна је трајала око једног сата и после тога Митров је кренуо и стигао око подне у Бојник.

У Косанчићу негде око 11 часова 17. фебруара капетан Цветанов почео је са стрељањем ухапшеника. Прво је повео на стрељање Каране. Бугари су извели Каране код гробља села Косанчића ради стрељања. Када су стигли на одређено место Душан Јовановић је успео да му Бугари пусте сина Милорада, који је присуствовао стрељању осталих Карана. Из групе издвојили су Новака Савовића, младића који је имао 16 година, и боли га ножевима тражећи да призна где му се налази брат Петроније Савовић. Иван Роксандић својим грудима је штитио Новака све док их обојицу нису ножевима убили. Остали Карани су све то посматрали. Када су завршили са Новаком и Иваном, постројили су остале Каране и стрељали их. Са Каранима је био и Саво Даковић из Балчака са Пасјаче и Бојовић. Пошто су извршили стрељање Карана, Бугари су кренули по другу групу — по Обиљевчане. Када су се одмакли први се дигао са стрелишта Радисав Живковић и питао да ли има кога живог. Јавили су се Никола Милуновић и Саво Даковић. Сваки је од њих рањен али најтеже Радисав Живковић. Бежали су заједно око пет стотина метара и када је Радисав видео да не може више замолио је Даковића и Милуновића да беже даље и да обавесте његове у Кару да је тешко рањен и да дођу по њега. Међутим, када су Даковић и Милуновић дошли до села Кара приметили су у селу ватру и чули кукњаву жена. Они су помислили да су се Бугари вратили у Каре и наставили да беже ка Новом Момчилову где им је указана прва помоћ. Када су Бугари довели другу групу видели су крваве трагове у снегу и дошли до онесвешћеног Радисава Живковића и ножевима га убили.[31]) Тада су Бугари стрељали ове Каране: Радисава Живковића, Ивана Роксандића, Божа Савовића, Мића Савовића, Новака Савовића, Божу Миљковића, Страхињу Михајловића, Мила Ћетковића, Душана Јовановића, Благоја Крстића и Рака Зоровића. Остали су живи Никола Милуновић и Саво Даковић.

Бугари су дошли по Обиљевчане у општину где су били створени. Пустили су Ђоку Дрекаловића и Вукашина Вујичића. Остале Обиљевчане су потерали према излазу из Косанчића. Кад су дошли до гробља Обиљевчани су видели да ће их Бугари стрељати, па су се ухватили за споменике говорећи „Убијте нас овде поред мртве српске браће". Пошто Лазар Ристовић није хтео да остави сина Бугарима, дошао је до гробља. Тада су Бугари и њега сврстали међу ухапшенике. Син и отац су сада били заједно и спаса им није било. Молбе Лазареве да замени сина Милутина бугарски командант Цветанов није прихватио већ их је обојицу стрељао. Успели су Обиљевчане да изведу из гробља и да их построје за стрељање. Док су уређивали строј Обиљевчана Михајло Митровић Шуто бацио је капут на Бугарина и навалио голим рукама на њега. Дошло је до гушања око пушке. Шуто је ухватио и за нож који му је порезао прсте, али се није предавао. Дошли су и други Бугари и ножевима убили Шута. У исто време убијени су и остали Обиљевчани: Радуле Перошевић, Лазар Ристовић, Милутин Ристовић, Михајло Митровић Шуто, Светозар Николић, Миливоје Николић, Петар Мићуновић, Славко Цветковић и Душан Ђорђевић. Са стрелишта Цветанов је пустио Душана Цветковића и Светозара Бранковића. Ови су обавестили Обиљевчане да су сви остали стрељани. Бранковић је одмах легао у кревет и после месец дана умро.[32]) Бугари нису више дозволили да им неко побегне. Цветанов је ишао од једног до другог стрељаног Обиљевчанина и пуцао у главу.

У трећој групи су били Стубљани. Извели су их на прве дужи поља Косанчића и стрељали. Када су пролазили поред школског дворишта видели су их остали Стубљани. Стојан Томић позвао је синчића и бацио му новчаник. Бугарски фашиста је пришао и то узео претећи дечаку да ће га убити. Син је гледао како фашисти спроводе на губилиште његовог оца. И Стубљани су пружили отпор на месту погибије. Неки су почели да се рву с Бугарима све док их ножевима нису изболи и поубијали. Узели су им личне ствари од вредности: новац, сатове и друге предмете. Тада су Бугари стрељали шест Стубљана: Стојана Томића, Војислава Ристића, Симеона Стаменковића, Уска Јашаревића, Светолика Трајковића и Радована Војиновића.[33])

---

[31]) Види — Милан М. Миладиновић: „Крвави трагови у снегу крај Косанчића 17. фебруара 1942.", Четврти јул, Београд бр. 353, од 25. III 1969. године и „Бекство од смрти" у листу Граничар, Београд бр. 1065 од 4. јануара 1970. године.

[32]) Види: Милан М. Миладиновић, Последњи загрљај, Граничар, Београд бр. 1066 од 11. I 1970. године. О стрељању Обиљевчана аутор је прибавио изјаве од Василија Михајловића из Косанчића, Данице Митровић и Бошка Лакићевића из Обилића.

[33]) О стрељању Стубљана аутор је писао у чланку „Крвави трагови у снегу крај Косанчића 17. фебруара 1942." за едицију „Сећање учесника — 1942." за потребе Војног дела, Београд. 1967. године, а на основу изјава Томислава Томића, Даринке Томић и Саве Ивановића (сви из Стубле).

Пет становника села Злате стрељани су у четвртој групи. И они су били затворени у општини али одвојено од Карана, Обиљевчана и Ћуковчана. Са њима је стрељан и Циганин из Дубова, чије име аутор није установио. Влада уверење да су тада стрељана и два мештана из села Зладовца. Међутим, они су пуштени. Тада су стрељани из села Злате: Александар Ћокић, Владимир Ћокић, Борисав Андрејић, Владимир Јовановић и Борисав Костадиновић. Са њима је стрељан и кмет села Новог Момчилова Алекса Младеновић.[34])

На крају су Бугари дошли по Косанчане и Ћуковчане. Они су били одвојено затворени. Од 12 Ћуковчана Цветанов је одабрао Сибина Стаменковића и Душана Атанацковића, младиће од по 19 година. Остале Ћуковчане је пустио дозвољавајући убицама да их ударају кундацима и цокулама. Затим су извели Славка Сретића и Добривоја Бобила Гудурића и спојили их са Душаном Атанацковићем и Сибином Стаменковићем. Пуштени Ћуковчани били су сведоци стрељања њихових мештана и Косанчана. Били су удаљени око две стотине метара, видели како им Сибин Стаменковић маше руком и како их Бугари стрељају. Ни Славко Сретић се није дао лако убити. Скочио је на најближег убицу и с њим се ухватио у коштац. И њега су Бугари убили ножевима јер нису смели да пуцају да не би убили свог друга у злочинству.[35])

У општини су остали Милоје Станојевић, Александар Миловановић Сандра и Милица Момчиловић. Још рано ујутру пустили су жене тако да се не зна о којим се женама ради. Милоја Станојевића су спровели за Лесковац преко Бојника. Њему се губи сваки траг из лесковачког затвора, а Сандри и Милици су дозволили да пређе у Косанчићу и сутра крену кућама.[36])

Бугари су завршили стрељање у први сумрак. Остали су да преноће у Косанчићу 17/18. фебруара. И Косанчани затворени у подруму Ицине кафане провели су другу ноћ у неизвесности. Знали су да су многи стрељани и очекивали су да је на њих ред чим осване 18. фебруар. Такве зле мисли ширили су и бугарски стражари који су говорили како је извршено стрељање и да исто и затворенике у подруму чека. Тако су без сна провели Косанчани још једну ноћ. Бугари су се још више распојасали после стрељања и насртали на жене, правили гозбе по кућама, претили мештанима. Остали затворени Стубљани, који нису стрељани, провели су ноћ у школском дворишту, али међу њима није било Милутина Булајића и Милета Пешића које су Бугари у току дана пустили.

Дакле, Бугари су у Косанчићу стрељали 12 Карана (један побегао са стрелишта), два Пасјачана од којих је један побегао са стрелишта, 6 Стубљана, 9 Обиљевчана, пет становника села Злате, једног из Новог Момчилова, једног из Дубова, два из Ћуковца и два из Косанчића. Ако се томе дода убиство Драга Миловића 16. фебруара, онда су Бугари стрељали четрдесет и једног човека. Полазећи од тог сазнања, не одговара тачности цифра која се наводи у **Хронологији догађаја Лесковца и околине** да је у Косанчићу стрељано око сто људи.[37]) Треба рећи да је нужно још истраживати број стрељаних у Косанчићу, јер су изјаве које је прибавио аутор доста противуречне.

Косанчани који су 17. фебруара били одређени да саоницама пребаце ратни материјал до Бојника присуствовали су стрељању Бојничана. Бугари су Косанчане зауставили на улазу у Бојник. Ту су видели како су Бугари запалили кућу а жена је кукала и гледала ватру која је гутала њену имовину. За то време Бугари су стајали и смејали се жени. Кад су фашисти отишли Косанчани су рекли жени да гаси кућу и да позове комшике што је и урадила. Кућа је делимично спасена. Један бугарски војник, сигурно подмићен довео је до излаза из Бојника Богосава, поткивача из Сувог Поља, и омогућио му да побегне и не буде стрељан.

Кад су Косанчани стигли у Бојник почело је извођење Бојничана ради стрељања. Косанчани су дошли до црепане и видели када су Бугари почели да стрељају Бојничане. У току стрељања пришао је бугарски официр на коњу и питао Косанчане да ли је ово „хубаво". Пера Павловић је одговорио да није. Тада је официр рекао да ће све стрељати. Међутим, овај

---

[34]) Код аутора се налазе изјаве о стрељању становника села Злата, које је добио од: Роске Ћокић, Милице Андрејић Љубисава Антића, Будимира Костадиновића (сви из села Злата), Сретена Савовића из села Кара, Милице Сретић из Косанчића.

[35]) О стрељању Славка Сретића и отпору који је пружио причали су пијани Бугари у току ноћи 17/18. фебруара.

[36]) Драги Сретић је изјавио аутору да је видео и разговарао са Милојем Станојевићем у лесковачком затвору и видео када су га Бугари заједно са Милојем Ристићем из Лапотинца и још једним Лапотинчанином повели камионом вероватно према Нишу и на Бубњу стрељали сву тројицу. Изјава Драгог Сретића се налази код аутора.

[37]) Види: „Хронологија НОР и Револуције на југу Србије", 1942. године, Лесковац, 1967. ср. 52. Треба рећи да у Стубли није стрељано пет него у Косанчићу, и то шест Стубљана.

официр је затим отишао до стрелишта и наредио да се прекине са стрељањем. Косанчани су видели када је једна група Бојничана пуштена са стрелишта кућама. После тога су Косанчани посматрали како су Бугари убијали из пиштоља оне који су били рањени и показивали знаке живота. Бугари су напустили Бојник, а за њима су гореле куће, зграде, стока ишла слободно по улицама. Чуло се и пуцање: вероватно је експлодирала муниција у запаљеним кућама Бојника. Неки Косанчани су дошли до Драговачког потока и вратили се назад а други наставили ка Придворици. Наишли су на тешко рањене Бојничане. Видели су управника поште Гоцу, а затим Алексу, председника, општине, који је дошао из правца стрелишта али није му било ништа. Он је понео Гоцу, који је био рањен у кичму и вукао се по улици.[38])

Кад је свануло 18. фебруара, Бугари су кренули из Косанчића пошто су у саму зору запалили куће: Михајла Миладиновића, Милића Миладиновића, Душана Сретића Ћелеша, Тренче Михајловића, Синадина Анђелковића, Алексе Мирковића, болницу и школу. Срећом, бугарски војници су били подмитљиви па су тако остале само делимично запаљене куће Милића Миладиновића и Синадина Анђелковића. Свакако да је и брзина повлачења Бугара из Косанчића омогућила да се још неке куће спасу, али су болница и школа потпуно изгореле. При поласку Бугари су бацили бомбу на кућу Марице Костић. Срећом бомба није погодила прозор и ушла у собу, већ је експлодирала поред куће. Иначе у соби се налазила Марица са двоје мале деце и Сандра Миловановић са Милицом Момчиловић из Г. Дреновца где су се склонили после пуштања из општине. Са собом су Бугари потерали двадесетак Косанчана да им носе опрему и Стубљане са колима који су остали у животу. Кретали су се у правцу Стубле.[39])

Близу Стубле Бугари су наишли на Новака Љубеновића који је кренуо ка Косанчићу. Није јасно зашто је Љубеновић пошао у сусрет Бугарима када је могао из далека да их види и да се склони, поготово што је био партизански активиста. Бугари су од Љубеновића затражили легитимацију и он им је место ње извадио партизански летак. Одмах су га везали и повели са собом. Кад су дошли у Стублу на брзину су сазвали збор и са собом повели један број Стубљана да им носе ратни материјал и да буду таоци. Тада су, поред осталих, повели: Саву Ивановића, Душана Ивановића, Добривоја Томића, Никодија Златановића, Тису Ивановића, Добривоја Стојановића, Добривоја Николића, Петра Ристића, Симеона Томића, Борка Николића, Младена Цветковића, Славка Љубеновића, Младена Марковића и друге. Остале Стубљане су пустили кућама као и оне који су провели два дана и две ноћи у Косанчићу. Од њих су сазнали за стрељање Стубљана у Косанчићу.

Стубљани[40]) су носили сандуке муниције све до више Вирова на путу Косанчић — Стубла — Лесковац. На овом месту су Бугари наредили да колона и носачи терета стану. Издвојили су Новака Љубеновића из строја и наредили му да бежи. Хтели су у „бежању" да га убију. Новак је то осећао и није хтео да бежи, али је ипак морао да иде напред. Када се удаљио око педесет метара Бугари су почели да пуцају за њим. Успео је да се удаљи двадесетак метара, али је пао погођен у снег. Пришла су му два Бугарина и ножевима га дотукла. После ове игре обесних бугарских фашиста, која је плаћена једним људским животом, колона је кренула путем према Белановцу. Убиству Љубеновића присуствовао је и његов син Славко коме остали Стубљани нису дали да се јави или било чим да стави до знања Бугарима да су му убили оца. Да су то знали и њега би стрељали. Стубљани су видели како се Славко савлађује и наставља да носи сандук муниције. Кад је колона стигла до Паљинаца — ту је стала. Бугари су поставили радио станицу и разговарали са претпостављеном командом. Добили су наређење да крену за Петровац а затим у Белановце.[41])

Чим су стигли до Паљинаца Бугари су блокирали куће и извели целу породицу Ристића. Извршили су претрес и ништа

---

[38]) О стрељању Бојничана аутору су дали изјаве: Тренча Михајловић (два пута), Јован Ђорђевић и Душан Живковић (сви из Косанчића).

[39]) Значајно је рећи да је у гашењу куће Милића Младеновића учествовала и Госпава Николић чија су два сина Бугари стрељали у Косанчићу и она гледала када су их одводили на стрељање. Гица Младеновић је подмитила Бугаре који су палили кућу и онда су дозволили да се угаси ватра која се тек разгарила. (Изјаве дали: Душан Младеновић, Тренча Михајловић, Милорад Станојевић, Милица Сретић, Владимир Миладиновић). О бацању бомбе у кућу Марице Костић изјаву дала Милица Момчиловић.

[40]) О доласку Бугара у Стублу и одвођењу Стубљана изјаву дао Младен Марковић, у разговору са аутором 18. августа 1971. године у Косанчићу.

[41]) Овом разговору присуствовали су и ухапшени Стубљани. Младен Марковић сматра да је разговор вођен са Нишем. Међутим, ради се о радио вези са штабом пука који је био у Придворици. Према изјави Душана Живковића из Косанчића Бугари су поставили радио станицу на брду изнад Ђинђуше и водили разговор издајући наређење за блокаду Петровца и Белановца. (Изјаве се налазе код аутора).

нису пронашли. Запалили су шталу и кош пун кукуруза. Подофицир који је руководио овим чином рекао је тројици војника да стрељају породицу Ристић чим се јединица приближи шуми. Колона фашиста је наставила да се креће према белановачкој шуми. Ристића су и даље чувала три Бугарина. Срећом наишао је лекар, капетан по чину, и затражио од најстаријег Ристића млеко. Када је овај одговорио да има, лекар је наредио бугарским војницима да пусте укућане. Фашисти су отишли а лекар је остао да попије топло млеко. У разговору је питао Влајка Ристића да ли има у близини партизана и да ли би хтео да га повеже с њима. Влајко Ристић није имао поверења и рекао да он о партизанима ништа не зна, а ако баш жели може да се сам повеже ако се удаљи само неколико километара од своје војске. Тада се овај лекар насмејао и рекао „Чврст си ти, деда".[42])

Бугари су се упутили према Петровцу. Са собом су повели и Стубљане, а Косанчане су пустили кућама од Паљинаца. Одмах су блокирали Петровац и позвали људе на збор. Ту су стрељали кмета села Стојана, а пустили Милорада Вуксановића.[43]) Део јединице стигао је на белановачку утрину али Бугари нису ушли у село Белановце. Чекали су да и остале јединице из правца Бојника дођу и блокирају село са југа и југо-запада. На утрини су остали око три сата правећи заклоне у снегу.

Негде око 13 часова бугарски фашисти су блокирали Белановце 18. фебруара 1942. године. Ушли су у село и позвали све одрасле мушкарце на збор. Већина Белановчана изашла је из кућа праћена бугарским фашистима. Кад су се Беланов чани сакупили, бугарски поручник није грубо поступао према ухапшеницима и говорио је да не треба да иду и помажу партизане. Тражио је легитимације и већина је имала. Одвојио је само двојицу који нису били из Белановца. Дошли су из Придворице у намери да се склоне испред Бугара. Све је текло мирно док није дошао други поручник на коњу. Овај фашиста није питао за легитимације већ је све прогласио партизанима. Одмах је тражио од првог мештанина до кога је дошао да каже ко је међу присутнима партизан или сарадник партизана. Нико није одавао. Затим је ишао поред строја и изводио људе. Чудно да је скоро тачно погађао. Изводио је одборнике власти или скојевце из помоћне партизанске чете. Чим би некога извео из строја бугарски војници би га тукли кундацима не питајући ништа. Тада су издвојили: Алексу Марковића, кмета села, Душана Степановића, Спасу Тасића, Милета Стефановића, Драгог Стефановића, Стојмена Димитријевића, Петра Стојичића, Милију Митровића, Драгишу Костића, Милутина Ђокића, Јована Мишића, Ђорђа Станковића и друге. Нико није хтео ни речи да ода. Бугари су издвојили повећу групу и тукли из митраљеза. Сви су пали у снег. Тада је поручник — зликовац рекао: „Ко је жив нека устане, опростићу му живот". Они рањени су се дигли. И тада је настала драма. Тражи се од њих да кажу ко је партизан међу Белановчанима који су стајали и посматрали стрељање својих мештана. Ову гужву искористио је Петар Стојичић, који је био рањен у раме, сакрио се међу Белановчанима у строју и остао жив. Почео је да издаје Ђура Коцић, који је био рањен у ногу, али су и њега Бугари стрељали. Милорад Марковић се такође дигао и почео да одаје. Чим би показао на некога Бугари би га изводили из строја. Тада су издвојили: Милентија Динића, Глигорија Станковића, Борка Миленковића, Мију Стефановића, Љубу Костића, Чедомира Стефановића, Александра Костића, Борка Марковића, Мирка Мишића, Станка Трајковића и још неке. Они су тучени и стрељани.[44]) У првој групи су стрељана била и двојица из Придворице.[45]) Тада су стрељали: Алексу Марковића, Душана Степановића, Спасу Тасића, Милета Стефановића, Драгу Стефановића, Стојмена Димитријевића, Петра Стојчића, Милију Митровића, Драгишу Костића, Милутина Ђокића, Ђорђа Станковића и друге. Када су завршили са стрељањем Бугари су повели са собом: Јована Мишића, Милутина Ђокића, Ђорђа Станковића, Зафира Мишића и још неке. Прву тројицу су стрељали на Бубњу код Ниша а Зафир Мишић се вратио у село објашњавајући то неким случајним сазнањем да му је кум Бугарин и да је добио бугарско име.[46]) Кад су се Бугари удаљили тешко рањени Мија Стефановић, стари Богдан, Ђоле и Младен Мишић, поучени искуством са првом групом, нису хтели да

---

[42]) Према изјави Драгољуба Ристића Паљинца коју је дао аутору 8. новембра 1970. године у Београду. Према неким подацима овај лекар се јуна 1944. године предао ко[illegible] Прекопчелице партизанима, 11. српској бригади.

[43]) То потврђују својим изјавама Младен Марковић из Стубле и Мија Стефановић и Љуба Стефановић из Белановца.

[44]) Милорада Марковића Бугари нису стрељали.

[45]) Аутор није био у могућности да сазна имена стрељаних Придворичана у Белановцу.

[46]) На основу изјаве Мије Стефановића и Љубе Стефановића, дате аутору у Лесковцу 16. септембра 1971. године. Сумња се у образложење Зафирово. Други су били разлози његовог пуштања из затвора.

се дижу на позив бугарског фашисте. Дошли су људи и тешко рањене пребацили кућама и тамо им пружили помоћ. Ђоле, борац Кукавичког НОПО био је тешко рањен у стомак. Успео је да дође до куће али је у току ноћи умро.

Стрељање Белановчана протекло је у отпору. Снажан отпор су дали Горча Станковић, Мирко Мишић, Стефановић, отац Мије Стефановића, и други.

Бугари су запалили неколико кућа у Белановцу: Борка Марковића, командира Белановачке партизанске чете, куће Миленковића и друге. Због брзине одласка Бугара, мештани су гасили и успели многе пожаре да угасе.

Бугарски фашисти ухапсили су и два Лапотинчана — Милоја Ристића и још једног. Обојица су пребачени у лесковачки затвор. Затворени Косанчани водили су разговоре са Милојем Стојановићем из Косанчића и Милојем Ристићем из Лапотинца. Они су им рекли да су много тучени Трећи затвореник Лапотинчанин од батина није могао да се креће. Сву тројицу су Бугари стрељали, вероватно 22. фебруара.[47])

Бугарски фашисти извршили су 18. фебруара 1942. године блокаду села Печењевца. То је била одмазда за учешће чувене Печењевачке десетине у борби на Биљаници. У овој борби дошло је до заробљавања једног дела ове десетине. Заробљене Печењевчане Бугари су стрељали код школе у селу Манојловцу и то: Воју Митровића, десетара Печењевачке десетине, Тихомира Ракића Вељка, политделегата десетине, и борце Тихомира Станковића и Живадина Павловића. О храбром држању Печењевчана, а нарочито Тихомира Ракића, остале су незаборавне приче сељака Бабичке горе и Лесковачког поља.[48]) Пошто су Бугари у овој борби претрпели пораз, хтели су да изврше одмазду над становништвом Печењевца. Тако су запалили куће: Крсте Николића, Драгутина Николића, Александра Ракића, Јордана К. Станковића, Драгутина Коцића, Миливоја Димитријевића и Воје Митровића. За време саслушавања ухапшеника бугарски фашисти су их малтретирали, тукли и тражили признање ко се све из Печењевца налази у партизанима и ко их помаже. У току претреса села бугарски фашисти су пронашли Бранка Николића, борца Печењевачке десетине, који је дошао у току ноћи 17/18. фебруара до куће пошто је био болестан. Њега и његовог оца Крсту одмах су почели да туку пред народом. На крају су Бранка убили и бацили у реку Јабланицу.[49]) Посебно су бугарски фашисти малтретирали родитеље и породице партизана, па и оних које су стрељали у Манојловцу, Дакле, 18. фебруара истовремено су бугарски фашисти стрељали у Белановцу, убили Новака Љубеновића из Стубле и Бранка Крстића из Печењевца. Тиме се не завршавају злочини 13. бугарског пешадијског пука и делова 17. дивизије, јер су стрељали оне које су повели са собом из Бојника, Косанчића, Лапотинца, Белановца и још неких села Пусте Реке.

*
* *

Бугарски фашисти вршили су све врсте злочина. У свим селима кроз која су прошли оставили су трагове. Палили су села: Топоницу код Прокупља, село Пасјачу, Коњарник, Зладовац, Каре, Ново Момчилово, Злату, Ђуковац, Обилић, Косанчић, Белановце, Печењевце и Бојник. Посебно су били немилосрдни у селима Каре, Косанчић, Бојник и Печењевце. Уништавали су и имовину мештана.

У више наврата изнуђивали су новац од сељака које су терали на зборове и палили им куће. Тамо где су имали времена, као што је случај са Косанчићем, узимали су од жртава и ствари од вредности. Злочинци су се хвалили опљачканим стварима и оним што су одузели од својих жртава. Од затворених Косанчана узимали су упаљаче и тражили друге предмете. Косанчани су ове предмете бацали у снег и нису хтели да предају пљачкашима.

Подмитљивост Бугара дошла је до изражаја у многим селима. Тако су оставили незапаљене куће за неколико стотина недићевих динара, за неки предмет од вредности итд.[50])

Вршили су злочине на садистички начин. Убијали су из пушака и митраљеза, боли ножевима своје жртве, дозвољавали да им жртве покушају „бекство" и да онда гоне и убијају, пред очевима или децом вршили су застрашивања и стреља-

---

[47]) Из изјаве Драге Сретића, који се у то време налазио са још седам Косанчана у лесковачком затвору. Изјава се налази код аутора.

[48]) Види — Лесковачки зборник, т. I стр. 76; Хронологија НОП и Револуције на југу Србије 1942.. Лесковац, 1967 стр. 40, Цепна новина „Борба", стр. 2 од фебруара 1942. године органа Бабичког НОПО. ИПРС—штампа)

[49]) О понашању Бугара у Печењевцу, паљењу и убиству Бранка Николића веома исцрпан извештај дао је командир жандармеријске станице у Печењевцу. (Види — Хронологија НОР и Револуције на југу Србије 1942. стр. 54—55).

[50]) Аутор располаже са више изјава сведока злочина који су износили примере пљачке и подмићивања бугарских фашиста.

ња,[51]) уживали у мукама родитеља за децом и обратно,[52]) вршили психичке тортуре говорећи затвореницима да ће бити стрељани итд.

За разлику од Бојника, ни у једном другом селу нису убијали жене и децу. Одабирали су жртве међу мушкарцима и то су узимали најснажније.[53]) Бугари су успевали да код својих жртава створе илузију да их воде да би понели терет. Нису утврђивали степен кривице него је за њих био важан број који треба стрељати и тога су се придржавали. У Косанчићу су ослободили тројицу са стрелишта чим су попунили број.

Вршили су силовања. У Косанчићу су силовали неколико жена затворених у општини, али се до тих података тешко долази јер од срамоте жртве крију нападнике. Сигурно је било још силовања с обзиром на безобзирно понашање бугарских фашиста. Покушали су силовања у Злати, Косанчићу и Кару — то је оно што је могло да се сазна.[54])

Батинања су вршена у скоро свим селима где су прошли фашисти фебруара 1942. године. Међутим, то се сматра сасвим нормалним понашањем непријатеља, па се о томе и мало говори. Посебно су тукли затворенике у Косанчићу са намером да открију састав помоћних партизанских јединица. Најтеже батинање издржали су Милоје Станојевић Чољка из Косанчића, Милоје Ристић и још један Лапотинчанин, који нису могли сами да се крећу.

Држање жртава на стрелиштима било је храбро. Имамо више примера налетања голим рукама на злочинце и мучитеље. То је још више изазивало бес фашиста. Храбро је било држање Славка Сретића из Косанчића, Михајла Митровића Шута из Обилића, Ивана Роксандића из Кара, Алексе Младеновића из Новог Момчилова, Горче Станковића из Белановца, Стојана Томића из Стубле и других. О томе су сами Бугари причали, што је имало утицаја на подизање морала народа и смањење моралне снаге бугарских фашиста. Млади бугарски поручник је са изненађењем и дивљењем говорио о добровољном јављању Коњарчана за стрељање.[55]) Храбро је и држање Лазара Ристовића, који није хтео да остави свога сина бугарским фашистима и отишао је с њим на стрелиште где су обојица стрељани.

Становништво села било је јединствено. Бугарски фашисти нису сазнали много приликом саслушавања. Тако у Ћуковцу, Граници, Плавцу, Обилићу, Коњарнику и другим селима нико ништа није одао. Чак су Драгог Миловића из Обилића убили а да није хтео никога да ода чак ни оне за које су Бугари имали тачне податке да се налазе у Пасјачкој чети. У Косанчићу је издан само Милоје Станојевић Чољка, борац Бабичког НОПО, у Злати је Борисав Андрејић одао себе и остале сељане, у Белановцу су одавали они који су изведени као прва група за стрељање а били само рањени, Стубљане су одали Милутин Булајић и Миле Пешић, у Г. Дреновцу је неко одао припаднике месне партизанске десетине али од тога није било последица.

Бугарски фашисти нису располагали подацима о припадницима партизанских јединица које су дејствовале на територији доње Пусте Реке, а што није био случај са тереном Пасјаче и Добрича. У села: Коњарник, Пасјачу, Каре, Ново Момчилово, Злату, Житни Поток и друга дошли су јер су добили скоро тачне податке. По списку су тражили све партизане из села Кара и Обилића, а то је био случај и са осталим селима. Највероватнија претпоставка је да су имали свог шпијуна у Пасјачкој чети или некога са Пасјаче који је знао тачно састав чете и десетина које су дејствовале са овом четом. У селима доње Пусте Реке нису имали шпијуне, па ни података о партизанским јединицама. Зато су прибегавали блиц-саслушањима, изну-

---

[51]) Тако су вршили тобожње стрељање Михајла Лазаревића из Ћуковца пред женом и децом која су то гледала и врискала. И на крају после паљења куће оставили га код куће која је била у пламену.

[52]) Лазар Ристовић, из Обилића, Душан Јовановић, из Кара, коме су пустили сина на његову молбу а њега стрељали. Славко Љубеновић је гледао како му Бугари стрељају оца а он није смео да каже да је његов син, Томислав Томић из Стубле, дечак од десетак година, на питање бугарског војника: „Где ти је отац?" одговорио „Мој отац је погинуо на Страцину априла 1941." иако је само пар сати пре тога видео када су фашисти стрељали његовог оца. итд. Бугарски фашисти су и кажњавали родитеље што су сахрањивали тела своје деце као што је то био случај у Печењевцу.

[53]) У ствари, Бугари су хтели да убију најснажније физички и на тај начин ослабе моћ Срба у борби против њих. Можда су руковођени и другим разлозима.

[54]) Било је још неколико покушаја силовања, па и силовања, али аутор није могао све да сазна. Из прошлог рата све силоване жене од бугарске окупаторске војске изложене су подсмевању и добиле назив „бугарашице". Зато је аутор имао доста напора да дође до сазнања о броју силованих жена, покушаја силовања и других насртаја бугарских фашиста. Тако се дешава да жртве штите злочинце јер тиме штите и себе.

[55]) Овај поручник је то изјавио пред Каранима којима је узгред рекао „Ја сам спасио село Коњарник али вас не могу" (Изјаве: Сретена Савовића, Милана Живковића и Добривоја Лазовића, које се налазе под аутора). Види још: „Две хронике из народноослободилачке борбе", стр. 173.

ђивању признања и овим путем стварали своја касније шпијунска упоришта.[56])

Фашисти су развили веома живу пропаганду како би завадили поједина села па и комшије. Тако су говорили да су за стрељање Црногораца из Обилића и Кара криви Косанчани. Покушали су да оставе семе раздора. Слично су поступали и у селу Кару када су наредили да комшије, рођаци и сељани међусобно пале куће и друге зграде. Говорили су и о томе да су Срби луди када се, ето, дижу пре времена против такве силе. Нигде нису изјављивали да су Срби у Пустој Реци и Јужној Морави пореклом Бугари, каква ће теорија касније да се развије. Истина, да би се спасли неки су говорили да су са територије коју држе Бугари — из врањског краја, Власине и Црне Траве. Представници села Кацабаћа су бугарски говорили да нема код њих партизана. Бугари су само прошли кроз ово село и никога нису дирали. Ишли су путем према Бојнику, па у село Кацабаћ нису ни навраћали.[57])

Број стрељаних у Косанчићу је преувеличан. У досадашњем истраживању дошао сам до броја од 41 жртве мада не искључујем да их је можда било још неколико. Тиме број од преко сто стрељаних не одговара историјској чињеници. Преувеличани број стрељаних вероватно је растао као резултат великог броја затворених мештана других села које су фашисти пустили. Ослобођени су Црнатовчани, Дубовчани, Ћуковчани и други. Можда је број од преко стотину стрељаних настао када су доласком 18. фебруара на стрелиште људи видели лешеве на све стране. Бугари су посејали лешеве око гробља Косанчића и по првој дужи. Ниједну групу нису на истом месту стрељали. Пошто су жртве давале отпор, Бугари су их убијали и тако остављали на местима на којима се водила неравна борба.

Стрељање у Косанчићу извршено је 17. фебруара 1942. године, а не дан касније како се то наводи у неким документима.[58]) Чак су са стрељањем бугарски фашисти отпочели неколико часова раније него у Бојнику. Јединица која је вршила стрељања у Косанчићу то је исто учинила у Петровцу и Белановцу 18, фебруара. Прва жртва у доњој Пустој Реци био је Драго Миловић из Обилића, који је стрељан 16. фебруара после подне. Пре њега су, према још непровереним подацима, Бугари стрељали у Новом Момчилову Десимира, партизанског одборника.[59])

За историјску истину важна је чињеница о различитом понашању састава 13. бугарског пука који је имао задатак да очисти доњи део Пусте Реке и Добрича од партизана, да изврши одмазду и на тај начин путем силе и застрашивања угуши народноослободилачки покрет у овом делу југа Србије. Можемо на основу понашања и изјава самих бугарских војника и нижих старешина закључити да су се делили на германофиле и русофиле. За све злочине русофили су оптуживали германофиле и сами су избегавали да „прљају" руке. Колико је то било тачно тешко је утврдити, јер није искључено да је и међу онима који су непосредно чинили зверства било и „русофила". Исто тако треба рећи да је ово била прва мера одмазде за многе припаднике 13. пука па су се различито понашали. Наиме, они су се учили да буду злочинци а што ће се касније драстично испољити у понашању према становништву и припадницима оружаних снага југословенске револуције у овом крају Југославије. Да наведемо само неке случајеве различитог понашања Бугара. У Коњарнику нису вршене репресивне мере, сем паљења кућа и претњи. Официр који је био задужен да стреља одређени број људи одустао је.[60]) За време задржавања у селу Кару један подофицир је наредио мајци Добривоја Лазовића да иде са списком партизана из овог села и позове их да дођу кући, иначе ће им породице бити стрељане. Други подофицир је после тога дошао и рекао овој жени да никако не иде а ако већ иде да каже својима да не долазе јер ће бити стрељани.[61] Једна група војника кињила је породицу Милана Живковића а затим је дошао нижи официр и изгрдио војнике за грубо понашање.[62]) Када су спроводили Ћуковчане, војник је позвао Милутина Савовића и прикључио га брату Стевану Савовићу ка-

---

[56]) Аутор је дошао до овог закључка пратећи понашање Бугара а што је видљиво из изјава које је прибавио. Касније су Бугари имали више података о партизанима.

[57]) Пошто није било никаквих репресивних мера према Кацабаћанима аутор није сматрао за потребно да истражује понашање Бугара нити да води разговоре са Кацабаћанима.

[58]) Види: Хронологију НОР и Револуције на југу Србије, стр. 52. У књизи „Јужна Србија — Србија у НОБ-и", коју је написао Миливоје Перовић а издали Нолет-Просвета, Београд, 1961. године, не помиње се број стрељаних у Косанчићу. Не наводи се стрељање у Косанчићу ни у књизи „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945", VII, Београд 1963. године, већ се на страни 224 говори о стрељању у Бојнику. Овде је погрешно речено да је борба у Бојнику вођена 17. II 1942.

[59]) Аутор није проверио овај податак који је сазнао од Љубисава Антића, из села Злате.

[60]) То су изјавили Сретен Савовић и Добривоје Лазовић из села Кара.

[61]) Из изјаве Добривоја Лазовића из села Кара.

[62]) Ово је аутор сазнао од Милана Живковића и Видне Живковић из села Кара.

ко би га спасао, али близу Косанчића поручник је препознао Милутина и поново га довео у групу за стрељање.[63]) За време стрељања Драгог Миловића у Обилићу војници нису два пута хтели да пуцају у Драгог и тек на претњу бугарског поручника убили су га. Неки војници су палили кућу брата Драгог Миловића а други су **молили да се не пали јер је** „убава каштa".[64]) За време док су Карани, Ћуковчани и Обиљевчани били затворени у општини у Косанчићу, два бугарска војника носила су у шатор следовања и бацили су два хлеба затвореницима кроз полупани прозор. Тада је наишао један официр и изгрдио је војнике што шумцима дају хлеб.[65]) За време стрељања у Косанчићу један млади официр — апотекар који се налазио у кући Мите Ћурковића, плакао је говорећи укућанима да му је мајка рекла да не крвави руке убијајући Србе.[66]) За време ноћи када су Стубљани, затворени у школско двориште, остали без хране неки бугарски војник донео им је свакоме по пола војничког хлеба и дозволио им да се греју у току ноћи.[67]) Док су затворени били у општини стражари који су долазили ноћу малтретирали су затворенике док су им други доносили дрва за грејање.[68]) За време док су позивани на збор Белановчани, један подофицир оставио је неколико њих код кућа. Тако су поштеђени Миленковићи, и још неки. На питање овај подофицир је рекао поручнику да је приликом позивања на збор убио петорицу Белановчана. На питање зликовца да ли је истина овај је одговорио „врно, господине поручниче". Тако је овај зликовац стрељао мање Белановчана него што је намеравао.[69]) Ово су само неки подаци који говоре о различитом понашању бугарске казнене експедиције а што је било од интереса да се види како су васпитаване убице од бугарских војника и официра.

На крају треба рећи да ови трагични догађаји захтевају даља истраживања. Оно што је до сада урађено је сасвим недозвољено да се расветле ови догађаји, да се сагледају све историјске димензије и сав утицај који су имали на касније понашање становника доње Пусте Реке. Зато овај рад треба сматрати само као почетак и основу за даља истраживања. Треба имати у виду и чињеницу да је расправа писана највише на основу казивања учесника догађаја што са собом носи црту субјективности коју је аутор настојао да избегне ширим консултовањем учесника о истом питању. Затим, разговори су вођени у последње четири године а то је дуга временска дистанца од догађаја који су се збили пре двадесет пет и више година. Много је заборављено, нешто преувеличано па је све то требало проверавати како би се дошло до приближне историјске истине која се презентира овом скупу.

Сматрам за потребно да кажем да је мало написано о овим великим догађајима и да је за сваку похвалу напор Скупштине општине Бојник и Народног музеја Лесковац што су организовали овај скуп историчара и тако допринели да се са више историјске тачности и одговорности осветле минули догађаји који су оставили дубоког трага у народу Пусте Реке и Добрича.

---

[63]) Сретен Савовић је то саопштио аутору у разговору који је вођен марта 1968. године у селу Кару.

[64]) Према изјави Ранђела Милошевића из Ћуковца, и Сретена Савовића, из Кара.

[65]) Изјава Ранђела Милошевића, из села Ћуковца.

[66]) Динка Ћурковић то је изјавила аутору у разговору који је обављен 22. јула 1969. године, у Косанчићу.

[67]) То је изјавио Томислав Томић, из Стубле, у разговору вођеном 10. новембра 1968. године у Стубли.

[68]) Према изјави Милице Момчиловић, из Г. Дренозца, и Ранђела Милошевића из Ћуковца.

[69]) То је аутору изјавио Мија Стефановић у разговору вођеном у Лесковцу 16. септембра 1971. године. Овај разговор, снимљен на магнетофонској траци, налази се код аутора.

Milan Miladinović

DIE VERBRECHEN DES BULGARISCHEN OKKUPANTEN IM UNTEREN TEIL VON PUSTA REKA FEBRUAR 1942

Der Autor beschreibt chronologisch alle massenhaften Verbrechen auf der unschuldigen Bevölkerung von Pusta Reka, die die bulgarischen faschistischen Okkupationstruppen nach den blutigen Ereignissen in Bojnik im Februar 1942 gemacht hatten. Im Vergleich zu Gransamkeit und Folgen waren das die Massakrierungen gerade wie die schwersten Verbrechen, die im zweiten Weltkrieg gemacht wurden.

Das waren die Verbrechen gegen das Leben und Eigentum der barhändigen und unschuldigen Menschen. Der Autor, der sein Werk hauptsächlich auf Grund der authentischen Erzählung der Augenzeugen geschrieben hat, hebt die Opfer komme und alle Aspekte der tragischen Ereignisse im Winter 1942 auf diesem Terrain erhellt hätten.

Бошко Крстић

Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години

Победа Јабланичко-пасјачког партизанског одреда над Недићевим одредима на Ображди у децембру 1942. године, победа на Гајтану, Рујковцу и другде у 1942. години, све снажнији и шири размах НОП-а у Пустој Реци и Јабланици, забрињавају окупатора и његове слуге.

Зато они у 1943. години предузимају све чешће и снажније акције против партизанских оружаних снага, а у циљу одвајања народа од НОП-а и партизана они у исто време примењују и оштрије репресивне мере против народа и организација НОП-а.

Поред Немаца, недићеваца и љотићеваца, видну улогу у томе има бугарска окупаторска војска. У акцијама учествују најчешће јединице из гарнизона у Лебану, Бојнику, Житном Потоку и Брестовцу на пруз и, а у већим акцијама крупније јединице из Лесковца, Прокупља и Куршумлије.

Бугари у Плавцу

Почетком јануара 1943. године, партизни су у селу Плавцу открили да су бугарски доушници, кмет села и још један његов сарадник и казнили их заслуженом казном. Пошто су за ово сазнали, Бугари из Бојника су са једном четом и групом Немаца из Лесковца дошли у Плавце, блокирали село и по цичи зими истерали све мушкарце код „записа", тукући успут ухапшене како су кога стигли. На „попису" бугарски официри испитују ко је стрељао њихове сараднике, ко су партизани из села и њихови сарадници, тукући при том немилосрдно оне које су испитивали. Мучење је трајало скоро цео дан. Полубоси и голи људи падали су од зиме. На крају, предвече, Бугари су издвојили двојицу Плавчана за које су већ имали податке да су „најјачи" сарадници партизана и са још осморицом доведених талаца из Границе и других села стрељали их на очиглед осталих полусмрзнутих Плавчана. Онда су се вратили у Бојник.

Бугари у Бучумету

Двадесетог јануара 1943. године, рано ујутро, једна чета бугарске војске из Лебана, упада у Бучумет и блокира Вучедолску махалу; врши претрес, хвата Ђорђа Ристића и стреља га у дворишту Илије Николића. Том приликом војници хватају Најдана Цветковића, Саву Цветковића и Стојанчу Момчиловића на месту званом „Пејчино колипче" у Доњем Бучумету, као и Миливоја Игњатовића и Ратка Стојановића. Све ухваћене су Бугари испитивали о партизанима и када нису добили жељене одговоре претукли их. Међутим, на молбу Блашка Гребенаревића, тумача из Лесковца, они су пуштени.

Бугари су овде дошли по тужби Драгиње Станковић из Медвеђе, удате за Видоја Николића из Бучумета, ћерке Драгутина Станковића Чокотанца, иначе присталице четника. Поред Ђорђа Ристића Драгиња је као активне сараднике партизана оптужила Милића Максимовића и Гојка Цветковића, Вучедолце, који су успели да побегну.

После извршеног злочина Бугари су напустили Бучумет, а са њима је отишла и Драгиња.

Бугари у Доњем Коњувцу

И у Доњем Коњувцу, као и у другим селима, има бугарских доушника који достављају податке о активистима и о њиховом раду. На основу тих података Бугари врше препаде више пута у току 1943.

године, и то у први мрак или у рану зору, не би ли изненадили активисте. Средином јануара држи се састанак партијског актива у Доњем Коњувцу. На састанку је био и Војкан Крстић, теренски радник. Пред зору, бугарски војници у јачини једне чете, обучени у беле кожухе, опкољавају село. Стража их је приметила и одмах обавестила све активисте и одборнике. Војкан Крстић се заједно са Николајем Динићем извлачи према Граници. Бугари пуцају на њих. Војкан успева да се пребаци преко брда ка Граници, а Николаја војници стижу и одводе у село. У селу се врши претрес. Иако Бугари располажу списком активиста и одборника они не проналазе никог. Сви тражени су већ били избегли из села или сишли у скривнице.

Злочин окупатора у селима око Радана марта 1943. после пораза на Гајтану

Тринаестог марта 1943. године на обронцима Радана — на Јововића ливади изнад села Гајтана, I Јужноморавски НО партизански одред поразио је једну чету бугарске окупаторске војске — такозвану „Ловну роту". Ноћу, уочи тога дана, одред је извршио напад на рудник Леце. Пошто су успешно савладали одбрану (једна чета — СДС, партизани су уништили сва постројења рудника. У овом нападу заробљено је 39 недићеваца и заплењено један митраљез, 39 пушака, велика количина муниције и експлозива, пет моторних возила и много друге опреме, као и намирница.

После успешне акције одред се у раним часовима 13. марта повукао у Гајтан.

Тек што се јединице одреда разместиле по засеоцима Гајтана на одмор, штаб одреда је добио извештај да су неке јединице бугарске војске ушле у Леце камионима и одатле кренуле у правцу Гајтана.

Окупатор је тих дана припремао против Првог јужноморавског партизанског одреда акцију већих размера. Напад на рудник Леце убрзао је покрете бугарских окупационих снага из Лесковца и Прокупља. Командант Седме бугарске дивизије, чим је сазнао за напад на рудник Леце, упутио је из састава јединице која се кретала од Лебана ка Медвеђи у правцу села Гајтана једну чету са око 200 војника. То је, у ствари, била једна комплетна чета бугарске окупационе војске, такозвана „Ловна рота". Она је била састављена од одабраних, изразито фашистички настројених војника који су, добро наоружани аутоматима и другим оружјем, били и специјално обучени за борбу по планинама.

Облаци дима из правца Леца указивали су да су на пут ка Гајтану кренуле познате паликуће. Чим су ступили на тле Гајтана војници „Ловне роте" почели су да пале куће и злостављају становнике. И ускоро прве избеглице из доњег дела села почеле су да стижу у горње делове Гајтана. Нови облаци дима показивали су кретање непријатељских војника ка Равништу и Горњем Гајтану.

Штаб одреда је добро оценио намере непријатеља и донео одлуку да га сачека и нападне изнад села Гајтана на обронцима планине на Јововића ливади. Сачињен је план и извршен распоред сва три батаљона одреда. У редове бораца одреда укључили су се омладинци и други Гајтанчани којима су подељене пушке заплењене у борби на Лецу.

И поред умора од напорне синоћне акције покрет одреда је извршен на време и борци су заузели своја борбена места на целој линији.

Пошто су успут спалили све што су могли крећући се ка планини, бугарски војници су у стрељачком строју самоуверено кренули из села ка партизанским положајима.

Партизански строј је био распоређен у виду потковице. Борци су били добро маскирани. На непријатеља, речено је, не треба пуцати све док се не буде на одстојању на коме је ефикасно дејство оружја.

Пошто је главнина непријатељских војника пришла на одређено одстојање, Други јабланички батаљон који се налазио на десном крилу одреда, после кратког пушкарања прешао је у напад. За њим су ступили у напад Први лесковачки и Ш јастребачки батаљон.

Бугарски војници, иако у неповољнијем положају, нису устукнули: прихватају борбу, бране се. Дуж целог фронта развија се оштра борба. Партизани врше напад за нападом. Бугарски војници, иако им се редови проређују, дају огорчен отпор, а негде прелазе и у противударе. Растојање између противника се смањује, од 200 на 100 па и на 50 метара, негде су се редови скоро измешали тако да партизани морају да исправљају своје положаје. Борба се води за сваки камен, за сваку букву, за сваки положај. И једни и други борци упорно и зналачки вребају један другог. Побеђује стрпљење и искуство. Тако се води вишечасовна тешка и упорна борба.

У одсудном тренутку, када је борба достигла кулминацију, одједном се чула пуцњава иза леђа непријатеља. Максим Ђуровић, стари искусни ратник, пошто је одред заузео положаје, сишао је у село, окупио избегле и наоружане Гајтанчане,

организовао их и напао непријатеља с леђа. Једна за другом почеле су да се гасе отпорне тачке непријатеља. У његовим редовима настаје колебање. Партизани то осећају и врше све снажнији притисак. А онда је извршен снажан јуриш прво у центру а затим и на крилима. Стрељачки строј непријатеља је сломљен. Војници окрећу леђа, одступају у нереду, а затим беже остављајући за собом оружје, муницију и своје мртве и рањене.

Разбијеном непријатељу партизани не дају да одахне, гоне га у стопу. За партизанима не заостају Гајтанчани са Максимом Ђуровићем. Они имају и бољи преглед одозго из села и из заседа су ефикаснији, сачекају, растурају и поређују последње скупине „Ловне роте". Бекством се спасавају само појединци или двојке и тројке.

Тако је то трајало све до мрака и до последњих заселака Гајтана према Лецу.

Тачан број погинулих непријатељских војника није могао да се утврди, али се рачуна да је „Ловна рота" оставила на бојишту на Јововића ливади и на путу до рудника Леце око 100 мртвих, међу којима је било 5 официра и један елитни новинар из Софије, који је био послат у Србију да шаље извештаје о успесима „Ловне роте". У овој борби заплењено је доста оружја: 2 минобацача, 6 митраљеза, 80 пушака и велика количина муниције.

Партизани су исто тако дали тешке жртве: изгубили су комесара одреда Радована Ковачевића, Максима и још 3 стара и искусна борца, Радомира Тодоровића из Леца, Јована Радовановића из Стубле, Николу Личанина из Земуна, и њих 6 рањених.

Злочин окупатора

Пораз „Ловне роте" на Гајтану убрзава покрете јаких снага бугарског окупационог корпуса из Прокупља и Лесковца према Радану. За дан-два покривен је цео терен и запоседнута сва села око Радана. Међутим, Првог јужноморавског партизанског одреда тамо већ није било. Пред далеко надмоћнијим непријатељем одред напушта терен Радана. Један део одреда одлази на Кукавицу а други на Јастребац.

Немоћан у своме бесу окупатор се свети над голоруким народом. Годину дана после злочина у Бојнику, бугарска фашистичка војска чини још један злочин у Јабланици и Пустој Реци у селима око Радана од Статовца и Драгог Дела и Горњег Брестовца, преко Ивања, Магаша, Орана и Слишана, Бачевине, до Бучумета и Гајтана. Тих дана запаљено је више стотина кућа, убијено око стотину и отерано у логоре преко шест стотина сељака.

Највише недела учињено је у Гајтану, Слишану, Ивању, Боринцу, Ображди, Мајковцу, Драгом Делу, Орану, Бачевини, Бучумету, Лалинцу и Горњем Брестову. Бугари су почели са злочинима још 15. марта у Драгом Делу и Брестовцу.

Чим је стигла близу села Драги Дел из правца Куршумлије, бугарска војска је блокирала село и дала се у хајку на људе. Истерала је све мушкарце изнад 14 година насред села, а одатле, тукући их немилосрдно до сеоског гробља где су их за то већ припремљени војници одмах опколили тешким митраљезима. Из ове масе издвојена су 33 најснажнија, а затим један официр је почео да стреља једног по једног. Видећи шта их чека одједном су сви похапшени као по договору почели да беже на све стране. У овоме успевају само тројица. У гоњењу је нестао и један бугарски авион који је летео сасвим ниско и тукао бегунце митраљезом. Многи су побијени а 16 ухваћено. Из Драгог Дела они су отерани за Житни Поток а одатле за Ниш где су предати Немцима који су их отерали за Немачку, у логор Матхаузен, одакле се нико није вратио.

Истога дана бугарске јединице из Прокупља и Куршумлије упале су у Горњи Брестовац, блокирале село, истерале све мушкарце у школско двориште, тукући их успут немилосрдно кундацима и моткама како су кога стигли.

У школском дворишту због отпора на лицу места је стрељан Михајло Динић. Из масе окупљених Брестовчана издвојено је 38 већином млађих мушкараца и отерано за Магаш. Успут су побегла четворица. Бугарска војска је већ била сатерала у школско двориште већи број Магашчана и три ухваћена Добровољана.

Туча и прислушавање и овде. Од батина падају један Добровољанин и два Магашчанина.

После овога Брестовчанима Бугари прикључују још два Добровољанина и три Магашчанина и све терају за Житни Поток. Из Житног Потока ухапшени су отерани за Ниш а одатле за Немачку, у Матхаузен, где је уморено 20 Брестовчана, три Магашчанина и два Добровољанина.

Сутрадан, после борбе, бугарске окупаторске јединице упадају у Гајтан из три правца: Доброг Дола, Слишана и Леца. Међутим, оне су нашле празно село. Поучени искуством још из 1917. године, када је бугарска окупаторска војска у истом месецу, због учешћа Гајтанчана у устанку, до темеља спалила село и потпуно уништила многе породице, Гајтанчани су одмах после борбе уз помоћ одборника НОО села и бораца из одреда предузели мере да се обезбеде од већих несрећа. Погасили су пожаре тамо где се то могло, сакрили

жито и другу имовину, а затим организовали збегове и поставили и страже на истакнутијим местима села.

На знак да долази непријатељ сви Гајтанчани су са породицама, женама и децом напустили своје домове. У селу су остале само неке старице које нису могле да оду.

Бугарска војска је остала у селу више дана, систематски вршила претрес, пљачкала имовину и до темеља спалила све што је остало иза „Ловне роте". Но и то непријатељу није било довољно. Он је тражио људе, Гајтанчане. И поред будности и вештог маневрисања, непријатељ је успео да ухвати 11 Гајтанчана. Тешко мучење. Пошто није сазнао где су остали, непријатељ стреља све ухваћене и напушта село. У Гајтану су остала само згаришта — од 335 кућа, стаја, амбара и других зграда.

Седамнаестог марта Бугари настављају са својим злочинима у Ображди, Орану, Мајковцу, Ивањи, Слишану, Лалиновцу, Бучумету и другим селима.

Један батаљон бугарске војске је два дана логоровао изнад Боринца. Војници су често упадали у село али је народ на опрези и чува се. На крају при одласку непријатељ успева да ухвати и стреља двојицу Боринчана и шест Шишинчана (заселак Бучумет) и спали село.

Седамнаестог марта бугарска окупаторска војска блокирала је село Ображду. Врши се претрес села и из кућа истерује све становништво на сред села мушкарци се издвајају на посебну страну. Од свих мушкараца, по списку се издваја 30 млађих људи које јаком стражом одводе из села. Непријатељ није пропустио прилику да спали и ово село. Сви ухапшени су отерани за Немачку, у Матхаузен, одакле се није вратило 10.

Седамнаестог марта у Ивању кмет села саопштава да је цео терен блокиран, да се свуда налази бугарска војска и да је наређено да се нико не удаљава из села јер ће бити стрељан. У селу је пометња. Овладао је страх, али је већина остала код куће. Браћа Радосављевићи, Горча и Михаило, омладинац — скојевац, Воја Грујић и још један мањи број не слушају кмета и не поштују наређење непријатеља. „Ми од окупатора не можемо да очекујемо никакво добро", кажу они и напуштају село позивајући и друге да то учине. Ускоро после тога, јаче бугарске снаге упадају у село. Војници одмах јуре од куће до куће, истерују из њих све људе, и старо и младо, пале куће и друге зграде и ухваћене одводе на сред села. Не изостају ни псовке, кундачења и друга малтретирања. На зборном месту врши се издвајање по списку. Тако је издвојено 78 Иванчана од 16 до 60 година. Сви ови Иванчани су осуђени на стрељање. За то су биле извршене све припреме на месту званом Ивањска шеварика, недалеко од села. У последњем моменту дошло је наређење да се Иванчани отерају у Житни Поток. Не дајући никакав додир са породицом војници ускоро одводе ухапшене, остављајући за собом село у жалости и пламену.

Седамнаестог марта бугарска војска упада у Оране и истерује све мушкарце на сред села а затим на утрину близу сеоског гробља. Из масе издваја 55-орицу и тројицу после мучења стрељa, а остале тера ка Мајковцу где стреља тројицу а одатле за Слишане, Лебане, Лесковац, Немачку — Матхаузен, одакле се вратило свега 12.

Непријатељ не мимоилази ни мало село Мајковац. И њега изненада блокира и хапси 18 мушкараца. Од ухапшених Мајковчана издвојени су за стрељање, као посебно опасни комунисти, одборник сеоског НОО Трајко Митић и још тројица. Они су прикључени групи од неколико Оранчана и поведени у оближњу шуму. Успут Трајко организује бекство. Близу места одређеног за стрељање Трајко и још четворица успевају под кишом куршума да побегну. Сви ухапшени Мајковчани су са другим сељацима из Орана и других села отерани за Слишане.

Сутрадан после борбе на Гајтану поред Слишана је прошао један батаљон бугарске војске и улогорио се изнад села недалеко од пута за Боринце. Одборници и борци сеоске партизанске чете, који су активно учествовали у борбама 1941. и 1942. године у саставу Јабланичког партизанског одреда, чим су сазнали за бугарску војску избегли су из села. Обавештени да ова бугарска јединица није улазила у село многи су се после два дана вратили својим кућама икао су им у Свињарици, где су били избегли, старији људи говорили да се још не враћају у село и да не верују окупаторима јер су тако многи настрадали од истог окупатора 1917. године.

И стварно, 17. марта рано ујутру непријатељ са већим снагама блокирао је село. Насред села је јака група војника са пушкомитраљезима. Војници врше претрес од куће до куће и по списку траже све борце сеоске чете. Ухваћене Слишанчане војници воде на сред села где се чита списак и прочитани се одмах стављају под стражу.

Мало је Слишанчана који су овом приликом успели да се извуку као што су Жарко Божовић, Милан Петковић и још неколико других истакнутијих одборника и бораца сеоске партизанске чете.

Из Слишана је тога дана отерано око 120 мушкараца. И то је било недовољно непријатељу, па је сутрадан поново послао у Слишане један вод војника да ухапсе Жарка, Милана и друге, али без успеха, јер се они више нису дали преварити и ухватити.

Сви ухапшени Слишанчани, са Мајковчанима и другим, отерани су после подне у село Бачевину где су провели ноћ под ведрим небом. Ту на лицу места непријатељ је стрељао неколико „посебно опасних комуниста", међу којима и Михаила Младеновића из Слишана.

Чувши за злочине у Слишану и околним селима већи број Бачевчана је на време избегао из села. Међутим, Бугари су успели да и овде ухвате 22, који су као и многи други отерани у Матхаузен одакле се вратио само један.

Сутрадан су сви похватани из Бачевине отерани у Бучумет.

И овде су Бугари извршили лов на људе као и у другим селима. Многи су успели да побегну из села, или да се сакрију у вешто направљене скривнице, али су Бугари и овде имали добар лов. У Бучумету су ухватили 34 а у Лалиновцу, једном од већих заселака Бучумета 56.

Под јаком стражом са истуреним побочницама колона робља креће из Бучумета ка Рујковцу. Идући ка друму Медвеђа — Лебане једна побочница бугарске војске у шуми наилази на Недељка Павловића и Станоју Благојевића који су ту избегли из свога села — Петровца. Недељко је одмах убијен у покушају да побегне ,а Станоје је био ухваћен, саслушаван, а затим усмрћен бајонетима бугарских војника при покушају да побегне.

Идући друмом за Лебане бугарска војска је наишла на Рујковац и на мало село Радиновац. И поред свега што су починили и што са собом воде толико стотина Слишанчана и других, незасити у злочину војници упадају у куће крај друма и хватају 20 у Рујковцу и 21 у Радиновцу и прикључују их осталим сужњима.

Пошто су и овде обавили свој посао, Бугари ухапшене терају за Лебане, смештају најпре у црквено двориште, а затим у двориште млина и увече сабијају у магацин млина.

Сутрадан сви сужњи из Лебана су, уз пратњу коњице, отерани за Лесковац где их смештају у гимназијско двориште а онда сабијају у већ пуне подрумске просторије и гимнастичку салу гимназије. У гимназији је био главни гарнизон бугарске окупаторске војске.

Одмах после тога настала су саслушавања, мучења и вишедневна пребијања. Тражили су се руководиоци НОП-а, одборници села, партизани итд.

После неколико дана тешке тортуре, пуштен је само мали број старијих људи. У исто време издвојено је 20 истакнутијих активиста присталица НОП-а из Ивања и других села, отерано у Лебане. Они су тамо подвргнути посебном испитивању и мучењу а затим масакрирани и затрпани потајно у шуми изнад Лебана на месту званом Трајаново брдо.

Сви остали ухапшени из Лесковца су отерани за Немачку, већином у Матхаузен. Веома је мали број оних који су се после ослобођења вратили у своја села и то из Ображде 4 од 15, из Мајковца 3 од 14, из Ивања 18 од 78, из Слишана 25 од 87, из Орана 12 од 42, из Радиновца 4 од 16, из Бачевине 1 од 22, из Брестовца 9 од 28 из Лалиновца 25, из Бучумета 26 итд.

Поред терора у селима око Радана Бугари са мањим снагама упадају и у села доњег дела Пусте Реке и врше рацију над активистима, одборницима и другим истакнутим припадницима народноослободилачког покрета. Они нису мимоишли ни села општине Доње Коњувце. Видећи шта се дешава у селима испод планине, партијска организација даје директиву чланству да будно прати кретање непријатеља и да не дозволи да ико падне непријатељу у руке. Са намерама непријатеља су упознати народноослободилачки одреди. У овој рацији Бугари хапсе у Горњем Коњувцу Јанка Стојановића, Добросава Пејића, Најдана Игњатовића, Милорада Петровића, Миливоја Радовановића и Панту Миљанића, у Доњем Коњувцу Владимира Пејића, Милорада Динића и Милана Ђорђевића.

Милан је на време био обавештен да се чува јер га Бугари имају на списку пошто је скоро био пуштен из затвора у Нишу. Међутим, он није послушао. Спроводећи ухапшеног Владимира, Бугари су дошли пред његову кућу и питали како се зове. Када им је он одговорио, рекли су му да њега и траже и ухапсили га. Бугарски војници су пошли и по Николаја Динића јер су и њега имали на списку. Међутим, Николај се више није дао ухапсити и на време се склонио. Уместо њега, Бугари хапсе његовог сина Милорада који то није очекивао јер је веровао да траже само његовог оца. Поред ове тројице: Владимира, Милана и Милорада, Бугари у Доњем Коњувцу хапсе и Љубомира Пејића, Станка Цветковића, Светозара Крстића, Бранка Ђорђевића, Радета Петковића, Костадина Тошића, Стојана Момчиловића, Јону Радића, Љубу Банковића и друге. Све ухапшене Бугари одводе у Лесковац. Спроводио их је један вод коњице. Успут су их војници стално пожуривали. Оне који су заостајали, кундацима су утеривали у корак са коњима. Испред села Цернице, на пола пута за Лесковац, на брду, дали су

им мали одмор. Том приликом један бугарски официр ступа у разговор са ухапшенима, напада партизане и уопште српску политику а хвали бугарску. Доказује да је читав овај крај око Јужне Мораве бугарски и да су Бугари дошли да га ослободе и врате матици Бугарској. Милан Ђорђевић му пркосно одговара: „То ћемо тек да видимо. Тако сте хтели и прошлог рата па нисте успели". Официр који није све разумео, тражи од Милана да понови оно што је рекао. Милан му одговара: „То што сам ти рекао'. И поред инсистирања да понови Милан више није ништа рекао. Наљућен, официр наређује војницима да Милана добро претуку, тако да је због добијених батина једва стигао до Лесковца. У Лесковцу, Милана, Владимира и Милорада одвајају од осталих ухапшених и ускоро их шаљу у Ниш. У Нишу, у Гестапоу, Милан се држи исто тако пркосно. Из Ниша сву тројицу Немци шаљу у Београд у логор на Старом сајмишту. Тамо су Владимир и Милан били стрељани, а Милорад отеран за Немачку, одакле бежи за Француску и тамо учествује у Покрету отпора.

Градимир Пејић и Милоје Грујић, чланови КП, избегли су хапшење иако су Бугари њих посебно тражили. Милоје се склонио у заселак Врањанци, а Градимир се склонио у кућу Влајка Грујића, где је на брзину ушао у скривницу испод огњишта на коме је горела јака ватра, те је једва издржао у врелој скривници. Истога дана, одмах пошто су Бугари напустили село, Милоје по наређењу Градимира одлази у Лапотинце да упозна Срески комитет КП са ситуацијом на терену и акцијама бугарске војске у селима према Радану.

После борбе за Гајтан брзо се пронела вест о великој победи партизана. Међутим, одмах иза тога стизале су застрашујуће вести о злочинима у селима око Радана.

У народу је завладало велико комешање и страх да бугарска војска не учини то и са њима. Још су свежа сећања на трагедију Бојничана.

То расположење подгрејавају и непријатељи НОП-а који су дигли главу.

Партијска организација је предузела хитне мере.

Упозната су руководства Партије, Ској-а, АФЖ и УСАОЈ-а, као и НОО са злочинима окупаторске војске и дата упутства за чување и заштиту. Појачана будност сеоске страже, праћење кретања непријатељске војске, борба против шпијуна и доушника итд.

Захваљујући овим мерама Партије избегнути су још неки злочини у селима равничарског дела Пусте Реке.

Одмах после повлачења главнине бугарске војске из села око планине, партијска организација се на лицу места упознала са почињеним неделима и предузела хитне мере да се ублаже последице — залече дубоке ране.

Развијен је жив политички рад у коме су разобличавани злочини окупатора и његових слугу и њихове намере да се злочинима застраши народ и одвоји га од НОП-а. У исто време се у циљу јачања солидарности и јединства народа спроводи широка акција прикупљања помоћи у намирницама за попаљене и опљачкане у Гајтану и другим селима око Радана, као и мобилизација зидара и тесара за обнову попаљеног Гајтана и других села.

На том пољу се мобилишу НОО-и села при чему им помажу организације омладине и АФЖ-а.

Ове и друге мере увелико неутралишу рад непријатеља.

Полако нестаје страха, јача расположење за даље збијање борбених редова и за још јаче ударе по окупатору и његовим слугама. Јачају снаге НОО.

Јача одред и његови удари по непријатељу су чешћи и јачи.

Међутим, непријатељ прибегава старој тактици — пошто не може да се обрачуна са партизанским одредом, удара и даље по организацијама НОП-а на терену и по голоруком народу.

Бугари у Стубли

У мају, непријатељ врши шире офанзивне операције против Трећег батаљона Првог јужноморавског партизанског одреда на Јастрепцу, Пасјачи и Радану. После неуспеха на Јастрепцу, Пасјачи и Видојевици, непријатељ концентрише своје снаге на Радан и Петрову гору. Пред јачим непријатељским снагама, после мањих сукоба на обронцима Радана и Петрове горе, Други батаљон се пребацује на Кукавицу. У акцији учествује око 2000 војника из састава 27. бугарске дивизије, два батаљона Српске државне страже из Ниша и окружни одред СДС из Ниша и Лесковца, са око 750 војника.

Пошто им је пропала акција на Радану, Бугари се оријентишу на претрес села и терена од планине према пруги. После претреса села горњег дела Пусте Реке, они прелазе на терен Границе, Плавца и Косанчића, а затим прелазе на терен Добре Главе све до пруге, тражећи партизане у шумовитом делу Добре Главе.

Циљ им је био да похватају групе партизана који су изводили акције на прузи од Брестовца до Лесковца у којима су учествовали и активисти из Стубле, Лапотинца, Косанчића и других села са терена доњег дела Пусте Реке.

У пролазу кроз Стублу, 8. маја, Бугари су блокирали село и извршили претрес.

Активисти, чланови Партије, скојевци и одборници су се на време извукли из села и склонили у скривнице.

Међутим, у томе није успео секретар партијске организације Милан Ивановић. При покушају да се пробије из села, бугарски војници су га убили. Том приликом Бугари убијају у Стубли Добривоја Ивановића и Милана Љубеновића, пилота наредника, зато што су се они одупрли приликом претреса кућа и циганче Јашаревића Цацу.

Сутрадан партијска организација и СКОЈ Стубле, Косанчића и околних села организују сахрану на којој су поред грађана Стубле били и сви чланови Партије и СКОЈ-а. У одржаном говору, чланови Партије и СКОЈ-а дали су завет палом секретару партијске организације да ће наставити његовим путем и неће престати док не истерају окупатора из земље.

Из Стубле, Бугари су наставили претрес села Душанова, Подримца и других. Посебно су се окомили на Душаново где хапсе око 100 сељака, саслушавају их и туку, траже партизане и на крају већи број одводе за Лесковац.

Бугари у Бувцу, Оруглици, Сијарини и Маровцу

Јуна Енглези авионима шаљу веће количине оружја и друге ратне опреме четницима Драже Михаиловића. Бугари су сазнали за то и предузели, са већим снагама, акцију за одузимање тог оружја.

Четници са Горским штабом 110 су били изненађени и у паничном бекству су напустили територију Бувца и Оруглице.

Бугари су покрили читав терен. Центар им је био у Дрводељи. За све време они су вршили претресе по селима и тражили оружје. Пронашли су веће количине оружја у магацинима а исто тако и код појединаца. За време претреса војници су вршили терор над читавим становништвом. Том приликом ухапшено је и претучено више десетина жена и мушкараца и убијено у Дрводељи један, а у Бувцу и Клајићу по два, у Липовици, Поповцу и Рафуни по седам итд.

Своју акцију Бугари су проширили и на терен Равне Бање, Сијарине и Тулара. И тамо су по селима за време ове акције починили низ злочина како у селима са српским, тако и у селима са албанским живљем.

Поред уобичајеног батинања већег броја, они су убили само у Маровцу 15 Срба.

Бугари поново у Доњем Коњувцу и околини

Због све живље активности Комунистичке партије, СКОЈ-а и народноослободилачких одбора, поред недићеваца, бугарска војска је све чешће посетилац Доњег Коњувца и других села општине Доње Коњувце.

Јуна Бугари су са већим снагама запосели Доње Коњувце. Главнина им је била код цркве. Претресали су село и најближу околину. Милоје Грујић, не знајући да су Бугари у селу, наилази на стражу и бива ухапшен и приведен команданту који је био на „запису" на коме је окупљен народ. На питање где је био Милоје одговара да је носио ручак Храниславу Милтеновићу у воденицу која је била око километар удаљена од села. Стража доводи Хранислава и он потврђује да му је Милоје донео ручак. Ускоро војници дотерају Војкана Грујића и Радисава Пејића и омладинца Живка Радивојевића. Радисав је код себе имао летак али га је успут прогутао. Бугарски командант грди присутне што помажу партизане и тврди да је у селу протекле ноћи била омладинска конференција. Сви присутни ћуте па и председник општине Алекса Добреновић и свештеник Милан Митић. Пошто је запретио да други пут неће опростити никоме, командант пушта старије људе да оду кућама. Милоје Грујић моли да и њега пусти јер је тешко болестан има чир на желуцу, да је оперисан и показује ожиљак. Командант га не слуша иако и поп потврђује да Милоје заиста болује од чира. Све похапшене терају ка цркви а одатле ка Дубрави. Успут су спроводници претукли Радисава Пејића поломивши му три ребра. Милоје се успут тако превијао од болова у стомаку да је војник који га је спроводио испред Дубраве замолио старешину да га пусте да не би умро. Овај послуша војнике и пусти Милоја. Милоје је, чим је мало измакао од очију непријатеља одјурио у Доње Коњувце. Исте вечери Војкан Грујић у Дубрави некако успева да се извуче небудним чуварима. У току ноћи у Дубраву долазе Нада Бошка Петковића и Марко Крстић из Доњег Коњувца и саопштавају старешини бугарске јединице да су они ухватили главног партизанског руководиоца у Доњем Коњувцу Милоја Грујића. Бугари га траже међу ухапшенима. Пошто су видели да им је умакао, туку редом све ухапшене а највише Радисава Пејића, Милојевог шурака да би им открио где је Милоје. Милан Јашаревић из Доњег Коњувца не може да подноси болове, те хвата војнику кундак због чега је толико тучен да се једва кретао. Чим су

установили да међу ухапшенима нема Милоја Грујића, Бугари су одмах послали патролу у Доње Коњувце.

Када су стигли у село, војници су навратили код попа Милана Митића и тражили да им он каже где је Милоје, а када су добили негативан одговор претукли су га зато што је дан пре тога тврдио да је Милоје болестан и да га треба пустити. Затим они одлазе у кућу Милоја Грујића, детаљно све претресају, па пошто га нису нашли одлазе у кућу Насте Перовић, јер им је неко од њихових достављача рекао да се Милоје у оваквим ситуацијама често тамо скрива. Пошто га нису ни тамо нашли војници се враћају у Дубраву. Милоје и овога пута успева да се извуче и побегне у Зоровачке шуме, где је такође била скривница. Бугари, љути што им је Милоје опет измакао пале све његове зграде кућу, амбар и друго. Када су се повлачили један од војника прилази комшији, Влајку Грујићу и каже му да одмах иде да угаси ватру и убаци у зграду влажну сламу да дими док они не оду из села.

Радисава Пејића и Живка Радивојевића Бугари су спровели за Вујаново где им је била главнина њихове војске. Успут су војници убили Салка Јашаревића који је покушао да побегне у шуму. Поручник бугарске војске који се налазио близу Радисава и Живка скренуо им је пажњу да не покушавају да беже јер ће и они бити убијени.

У Вујанову после велике молбе и уз богато мито у злату Радисав и Живко су пуштени.

Одмах по одласку Бугара са територије Коњувца, партијска организација и актив држе хитан састанак на коме претресају само питање непријатељског рада у селу. Закључено је да се повећа будност и настоји да се разоткрију непријатељски достављачи и онемогући њихов даљи рад.

Бугари у Шилову крај Лебана

Јула 1943. године у зору Бугари са Немцима блокирају Шилово. Група Немаца врши претрес по кућама и хапси по списку присталице партизана.

Сви мештани су истерани из кућа, на сред села, крај реке у авлију Трајка Петровића. Када су сви били окупљени, Немци врше прозивку. Међу првима они траже Мирка Николића. Међутим, њега није било јер се некако сакрио код куће. Немци прозивају старога кмета Косту Стаменковића и његовог заменика Мила Митровића и шаљу их са групом војника да пронађу и доведу Мирка. Војници га проналазе и пошто су га питали за сина партизана, који је марта 1942. године отеран за Немачку, пале му све зграде домаћинства. Мирко користи небудност војника и бежи.

Један број сељака је избегао из села још за време блокаде. На неким местима бугарски војници су сами пуштали Шилов чане да се извуку из блокаде, посебно жене са децом. Из масе окупљених, Немци су издвојили 60 мушкараца и камионима их отерали у Лебане. Успут је небудношћу бугарских војника побегло доста ухапшених, тако да се у црквеном дворишту у Лебану нашло само 32 Шиловчана. Поред Шиловчана, ту је било и 12 ухапшених у Рујковцу и Радиновцу. Ухапшене су Бугари отерали из Лебана у Лесковац где су их предали Гестапоу.

После извесног времена сви су ухапшени, сем Стојана Цветковића, уз велики откуп пуштени кућама. Стојан Цветковић је отеран у Немачку одакле се вратио тек после ослобођења.

Бугари у Шуману

Шумане је веће село крај самог Лебана. Шуманчани су били познати по јединству и по учешћу у ранијим ратовима, а посебно по учешћу у устанку у 1917. години. Они су оптужени код бугарских војних власти да су активно учествовали на страни партизана 1941. године. Зато команда гарнизона у Лебану планира да од њих одузме оружје.

Седамнаестог јула 1943. године, у зору, једна чета бугарских војника из Лебана блокира село.

Пошто нису нашли кмета Александра Станковића који је био на спавању код Манасије Стаменковића, Бугари хватају заменика кмета Борисава Станковића и на њега врше притисак да им ода ко у Шуману има оружје.

Пошто су саслушали заменика кмета, бугарски командант наређује војницима да упадају у домаћинства. Војници су се за тили час размилели по селу, истеривали све пунолетне мушкарце и одвели их до школе.

Неки Шуманчани, а међу њима и Манасија Стаменковић, покушали су да беже, али у томе нико није успео, јер је блокада била чврста. Када су покупили све мештане, бугарски командант је саопштио да је дошао по оружје и да морају сви да га предају. Уколико то не учине запретио је да ће их све пострељати. Сви су ћутали. Када је командант почео поново да прети сви су једногласно одговорили да они оружја немају и да немају шта да предају.

На овај одговор командант приступа батинању. Међу првима је Манасија Стаменковић. Од њега командант тражи да

као кмет покаже имаоце оружја. Пошто је он одговорио да не зна ко поседује оружје, бугарски командант узима Борисава Цветковића, заменика кмета, и на њега врши притисак. Борисав се обраћа присутнима и каже да је ствар веома озбиљна и да треба да предају оружје они који га имају или ће цело село страдати. Међутим, сви Шуманчани опет сложно одговарају да они немају оружје.

После оваквог јединственог одговора. командант каже да он има списак, вади неку хартију из џепа и почиње да прозива. Међу првима чита име Василија Пешића. Василије се јавља и одговара да он нема оружје. Командант наређује војницима да га воде на стрељање. Војници прилазе Василију и одводе га. Том приликом Василије понавља да нема оружје и моли команданта да га не стреља. Тада се из групе издваја Станоје Пешић, отац Василијев, прилази сину и каже му: „Зашто кукаш и зашто молиш. Ја знам да ти немаш оружје и да ћеш погинути за правду. Тако ми, Срби, одувек гинемо за правду од Бугара. Иди и гини а немој да молиш".

Командант, који је нешто разумео, пита кмета ко је овај и шта хоће. Кмет му каже да је то отац Василијев. На то командант пита Станоја да ли он хоће да погине за сина. Станоје одговара да хоће, те командант наређује војницима да га стрељају. Војници изводе Станоја и на дат знак команданта митраљезом покосе Станоја.

Гомила Шуманчана се комеша и још више збија. Кратак тајац. Командант чита са списка имена петорице и позива их да предају оружје, иначе ће и они проћи као Станоје. Сви прозвани излазе из гомиле и сложно одговарају да они немају оружја. У овој групи је био и кмет села Манасија Станковић. Командант капетан, наређује војницима да одведу сву петорицу на место одређено за стрељање. Војници извршавају наређење и сва петорица полако крећу према стратишту праћени тешким погледима осталих.

При одвођењу ове петорице успут Манасија Стаменковић каже своме стрицу за кога је знао да има пушку да је преда, јер ће и они и сви остали бити стрељани. Овај то одлучно одбија.

На стрелишту, пошто су се војници постројили и спремили за паљбу један војник прилази осуђенима и шапатом каже да они на пуцањ падну и јаучу и после тога да се умире и не показују знаке живота без обзира шта се догодило. После саопштења овај се Бугарин враћа у строј и почиње паљба. Војници пуцају, Шуманчани падају, одјекују јауци а затим наступа тишина. Пет Шуманчана лежали су непокретни на земљи. Био је јако топао дан. Сунце припекло, некима бије право у очи. Нападају и пецкају муве, али нико де даје знаке живота.

На зборном месту командант наставља са прозивком, прети и шаље нове групе на стрелиште. Тако је послао на стрелиште још пет група са по пет осуђених. На стрелишту иста појава. Војник саопштава осуђеницима како да се понашају. Пушчана паљба, јауци и поново гробна тишина. На стрелишту је лежало непомично 30 Шуманчана на врелом јулском сунцу.

Пошто ни најтежом принудом, стрељањем 30 Шуманчана, бугарски командант није успео да извуче оружје од Шуманчана, престао је са даљим читањем списка и наредио војницима да претуку остале. Као вуци војници су навалили на голоруке Шуманчане. Настала је дивља хајка и пребијање.

Војници немилосрдно туку како кога стигну кундацима, мочугама, ногама, не штедећи притом ни најстарије. Шуманчани су се најпре сабијали у гомилу, а онда разређују да би били мања мета војницима. Неки покушавају и да беже, али у томе не успевају, јер војници пуцају на њих и рањене их поново убацују у гомилу.

Пошто су се војници заморили, настаје краћи предах. За то време Шуманчани се договарју да предају бар неке војне ствари као казане, седла и томе слично. Неки, као Љубомир Цветковић предлаже да изврше напад на Бугаре па макар сви и изгинули, јер је и то боље него да дозволе да их овако као стоку шиканирају, а сигурно ће их на крају све побити. После овога договора неки Шуманчани уз пратњу војника одлазе да донесу војне ствари. Пролазећи поред 30 стрељаних, са дубоком мржњом према крвнику гледају непомична тела на земљи.

У међувремену, док су изводили групе на стрељање, Пера Марјановић ,када га је упитао бугарски командант да ли има пушку, одговара да има и да ће је донети. У пратњи војника, он одлази кући, користи необазривост војника и бежи.

Тако је то трајало од 6 до 16 сати.

Пошто је прикупио нешто војних ствари али без иједне пушке командант наређује да се сви преостали сабију уза зид школе и претећи им саопштава да уколико не предаду оружје на трећи сигнал сви ће бити побијени.

Настаје тајац. Командант даје знак пиштаљком. Нико не одговара. Ни после другог знака никакав одговор. Командант поново тражи оружје или ће дати знак за паљбу. Међутим, још један, као по договору, једногласан одговор Шуманчана да они немају оружје.

И на крају, после подне око 17 часова, када је видео ову упорност, после великог мучења и стрељања, бугарски командант пушта све преостале Шуманчане. Пребијени, неки и тешко осакаћени, они брзо на пуштају стратиште, пролазећи поред „стрељаних" који су непомично лежали на земљи.

Пошто је чета бугарских војника напустила село, „стрељанима" прилази онај исти војник и зове их да устану. На растанку им каже да је он из Куманова, да је подофицир бивше југословенске војске.

Бугарски војници су били већ поодмакли од Шумана, када су се „стрељани" почели враћати кућама на велико изненађење својих и осталих који су их већ били прежалили.

Даљи развитак НОП-а у Пустој Реци и Јабланици

И поред нечувеног терора који је бугарски окупатр извео у Пустој Реци и Јабланици над народом у марту 1943. године и касније, он није успео да одвоји народне масе од партизана.

НОП је незадрживом снагом јачао и ширио се.

Уз помоћ Окружног комитета КП Лесковац који је после реорганизације фебруара 1943. године пренео своје седиште у Лапотинце у Пустој Реци, Срески комитет за Пусту Реку и Јабланицу развио је врло интензивну и успешну делатност.

Поред јачања постојећих и стварања нових организације Партије и СКОЈ-а, стварају се и учвршћују нови одбори НОО-а, УСАОЈ-а и АФЖ-а.

Они развијају врло интензиван рад на слободној и још неослобођеној територији.

У току лета стварају се виши органи власти, општински НОО, а почетком септембра у селу Славнику први срески НОО — Пусте Реке.

Упоредо са тим стварају се и више организације УСАОЈ и АФЖ. Јача чврстина позадине и помоћ одреду. Све је већи прилив нових бораца у одред — посебно омладине.

Победе над четницима Драже Михајловића на планини Радану и над Немцима у одбрану летине у равници у Црквици и другим местима у јулу и августу, јача расположење у народу за масовно слање бораца у одред.

Од прекаљених бораца ударних батаљона I јужноморавског партизанског одреда и нових бораца из Пусте Реке са Пасјаче и других крајева округа Лесковац октобра месеца 1943. године у селу Ображда (Пуста Река) формира се Прва јужноморавска бригада.

У циљу даљег учвршћивања и јачања позадине и успешније мобилизације снага за помоћ фронту стварају се органи војно-позадинске власти. Средином новембра 1943. године формира се Команда подручја са седиштем у Вујанову и команде места у граничним местима слободне територије.

Ускоро, почетком децембра, формира се Први окружни НОО (са седиштем у селу Славнику).

Победе Прве бригаде у Јабланици и Топлици, снажна активност организација НОП у позадини покрећу још снажније масе за одлазак у народноослободилачку војску. Стварају се нове бригаде на терену Пусте Реке, Топлице, Расине и Поречја. Маја 1944. године на Јововића ливадама на Радану формира се Прва јужноморавска дивизија која убрзо приступа ослобађању Горње Јабланице и терена Бувца и Оруглице.

У другој половини 1943. и у 1944. године окупатор и његове слуге су могли да дођу на слободну територију Пусте Реке и Јабланице само са великим војним снагама.

У јачим офанзивама у јануару, јуну, јулу и августу они су успевали да продру на слободну територију, али су брзо били протеривани и августа 1944. године потпуно протерани са ове територије.

И овај иако кратак боравак на слободној територији није пролазио без злочина окупатора и њихових слугу, истина не тако масовних али тешких и гнусних.

Злочин у Ивању

У време јунске офанзиве пред надмоћним снагама бугарске војске заједно са партизанским јединицама напустили су слободну територију и скоро сви становници села око Радана а међу њима и породице Љубића чије су куће испод самога Радана биле главне партизанске базе од првих дана устанка.

Код куће су остале само старије жене Љубица и Милева. Одмах по доласку окупаторске војске бугарски војници упадају у куће Љубића и одводе Милеву и Љубицу на саслушање. Близу ових кућа налазе се магацини партизанског оружја и скривнице са рањеницима. Од Милеве и Љубице Бугари траже да покажу магацине и скривнице. И под највећим притиском оне ћуте. На крају војници пред очима Милеве кољу Љубицу, али је и Милева до краја остала нема.

Злочин у Горњем Бријању

У истом месецу једна јединица бугарске војске из Брестовца на прузи користи одсутност партизанске страже која се повукла према Радану и упада у село Горње Бријање.

Окупатору је трн у оку активност НОО у селима Пусте Реке. Чим су стигли у село војници су истерали на сред села све мушкарце и под батинама испитују ко су чланови НОО села. Пошто сви ћуте и да не би страдали невини људи, јављају се председник НОО Светозар Г. Виденовић и његов заменик Војин М. Цветковић. Пошто ови ни под најжешћим батинама нису одали ни једног од осталих чланова одбора нити партизане села и њихове породице, пред окупљеним народом су стрељани обојица и обешени о најближе дрво. После овога Бугари напуштају село пошто су запретили одмаздом ако ко скине обешене са дрвета.

Злочин у Доброј Води

У јулу, у највећој и последњој офанзиви, бугарски војници су упали у село Добру Воду испод Радана и ухватили и Савету Ђорђевић. Саслушавају је и стављају на највеће муке да им открије магацине партизанског оружја и скривнице са рањеницима. Пошто у томе нису успели војници су Савету обесили о вериге изнад кућног огњишта и спалили је заједно са кућом.

Сличне злочине починили су војници бугарске окупаторске војске у јулу и у другим селима Јабланице и Пусте Реке. Тако су убили у Магашу, Бојнику, Горњем Бријању, по једног, у Боринцу, Лозану, Мијајлици и Рујковцу по двојицу, у Граници тројицу, у Мајковцу и у Црквици по четворицу, у Прекопчелици петорицу, у Лецу и Негосављу по седморицу и у Бучумету осморицу итд.

И ови као ни злочини окупатора и његових слуга у 1941, 1942. и 1943. години нису могли да застраше народ Пусте Реке и Јабланице нити да ослабе његову привржености НОП-у. Напротив они су га још више подстакли да мобилише и напрегне и своје последње снаге у помагању јединица НОВ-е које су незадрживо гониле непријатеља ка Лесковцу, Прокупљу и Нишу, давале видан допринос у ослобођењу Београда и других градова и крајева Србије и Југославије.

Boško Krstić

TERROR DER BULGARISCHEN OKKUPATIONSTRUPPEN IN PUSTA REKA UND JABLANICA IM JAHRE 1941

Aus diesem Werk kann man sehen, daß die bulgarischen Faschisten auch im nächsten Jahr, 1943 mit den massenhaften Verbrechen gegen die Bevölkerung von Pusta Reka fortsetzten. Der Autor begleitet alle solchen Ereignisse in den Kapiteln, die z. B. die Titel: »Bulgaren in Plavce«, »Bulgaren in Bučumet«, »Bulgaren in Donje Konjuvce« usw. tragen.

Der Autor konstatiert inzwischen, daß dieses ganze unerhörte Verbrechen kein gewünschtes Ziel hatte: der Volksbefreiungskampf, den das Volk dieses Gebietes innigst unterstützte, enwickelte sich auch weiter.

Радомир Љ. Костадиновић

Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају

Непосредно по капитулацији бивше Југословенске војске на граници према Бугарској, између 11. и 18. априла 1941. године, бугарска фашистичка војска је окупирала Македонију, део Србије, углавном источно од Мораве, а у склопу ове регије и гранично црнотравско подручје,[1]) анектирајући читаву ту окупирану територију.

Анектиравши ову територију бугарске окупационе трупе су, још одмах по окупацији 1941. године, по унапред разрађеним плановима приступиле:

1. бугаризацији живља настањеног на овој територији;

2. уклањању свих трагова, који су говорили о националној припадности становника ових крајева;

3. спаљивању књига и других средстава информација,[2]) уклањању фирми, рушењу споменика са српским натписима — свега онога што је на било који начин, посредно или непосредно, говорило о српству;

4. Парализовању рада школа, цркава и администрације и њиховој поптуној бугаризацији;

5. Заустављању трговине, саобраћаја и комуницирање са матицом Србијом;[3])

6. Протеривању, интернирању и депортовању, па и физичком истребљивању писменијих људи[4]) и народних првака чиме су желели да обезбеде продор бугаризовања ондашњег живља итд.

Окупатору је било јасно да се једним потезом не могу збрисати култура, прошлост и традиција, парализовати трговина, зауставити саобраћај, нити у току ноћи угасити национално осећање, па је због тога предвидео читав низ мера против оних који су давали отпор, изгласавањем закона,[5]) одлука, наредби и давањем посебних овлашћења органима који треба да их спроводе, а то су најчешће били припадници оружаних снага, или пак њихови људи у ту сврху специјално доведени. Како је отпор бивао све масовнији, а све жешћи, то су окупационе власти из дана у дан све више повећавале људство, појачавале посебне јединице, пооштравале мере, па у том дивљању и крволоштву нису мимоилазили ни жене, децу, старце, већ су нападали и масовно убијали голоруко становништво, злостављајући га и масакрирајући на разне начине.

У циљу спровођења својих тежњи окупатор је у свим већим местима, углавном у бившим општинским средиштима у црнотравском крају, поставио кметска намесништва и полицијске посаде. Кметска намесништва чинили су Бугари лојални према бугарској фашистичкој влади. Полицијске посаде биле су састављене искључиво од Бугара — полицајаца.

Да несрећа буде већа Бугарска је у тежњи за стварањем Борисове царевине, као

---

[1]) Под Црном Травом се обично подразумевају: варошица (општинско средиште) и села: Златанце (925 становника), Чука (445 становника), Јовановце (616 становника), Обрадовце (413 становника) и Тодоровце (182 становника), које стање је узето из пописа 1944. године. Ратни пункт Црне Траве обухвата села од Калне до Власине и Рупља до Преслапа, у ужем смислу, а у ширем смислу подручје од око 120 км у пречнику. Појам Црне Траве у овом раду обухватаће територију садање црнотравске комуне, укључив по потреби и места на њеној периферији.

[2]) Аутору овог написа бугарска полиција је спалила све основно школске књиге, бацивши их у разбукталој ватри на сеоском огњишту.

[3]) Демаркационом линијом која је пресецала пут ка Власотинцу овај крај је одсечен од матице Србије.

[4]) Казивање предратних просветних радника међу којима и директора школе Животе Предића.

[5]) Између осталих, донет је Закон о истребљивању разбојника, како су бугарски фашисти називали родољубе и борце за слободу свога народа. Тај „закон" се чешће помињао и у каснијим наредбама.

немачки трабант, врло несретно поставила демаркациону линију, која је црнотравски крај вештачки отргла од Србије, чији је она интегрални део и са којом је вековима била везана економски, културно, саобраћајно, политички и административно. Самим тим је паралисан живот у свим видовима и манифестацијама и ограничена слобода кретања. На Лопушким Механама, селу изнад Власотинца преко кога је водила једина веза Црне Траве са Власотинцем и Лесковцем и даље за матицу Србију, постављена је гранична јединица и тиме паралисано снабдевање грађана и прелаз границе.

Да би се могло контролисати стање људства на окупираној територији, бугарске окупационе власти су, најпре у матичним уредима, исправљали матичне спискове са додавањем карактеристичних наставака именима и презименима. У циљу принуде народа да променом породичних властитих имена пређу у бугарски националитет променили су српска презимена са „ИЋ“ на „ОВ“. Тако је Димитрије Софронија Миленковић одједном постао Димитр Совронов Миленков, Василије Томић Исак Тавли, Ранђел на Рангел, Боривоје на Борис и слично. Тако је бугарска власт извршила попис домаћинстава и издала личне карте („Открит лист“) и кућне листове („Домакинскиј лист“).[6]) Људи се нису познавали по издатим им легитимацијама и именима на њима.. Свој новорођенчади су давана туђа имена.

Бугарски фашисти су се потрудили да спале комплетну српску архиву, књиге, скице, мапе[7]) шеме, споменике и уништавајући тако све што је српско. Такорећи у току ноћи бугарска војска је уништила српске натписе и поставила нове називе фирми, радњи, затим јавних установа. Под паролом „блгарско е до Моравата“ а понекад и „Блгарско е преко Моравата“ довукли су из Софије и унутрашњости Бугарске своје учитеље („даскале“) и декласиране попове, који су учили децу на неразумљивом бугарском језику. Због тога ова школа није могла у Црној Трави егзистирати. Као непожељна и становништву и деци неподношљива, морала је крајем 1941. године, управо тек што је почела и завршити. Њу су касније смениле народне школе, у којима су учитељи били партизани. Народ је чувао стражу око тих школа[8]) и на тај начин у суровим условима рата обезбеђивао својој деци наставу на матерњем српскохрватском језику.

Бугарским фашистима сметала је и Грађевинска школа у средишту Црне Траве. Све што је у тој школи деценијама уношено фашисти су опљачкали и отерали за бугарски град Трн. И најтеже машине за обраду дрвета и метала фашисти су конфисковали и пребацили за Бугарску.[9]) Касније су овај највећи објекат у Црној Трави и спалили.[10])

Бугарским фашистима су посебно трн у оку били споменици палим ратницима у ранијим ратовима, па су као груби завојевачи рушили такве споменике и брисали имена на њима.[11])

Међу првим споменицима које су бугарске фашистичке оружане снаге и окупационе власти уништиле је споменик на платоу у општинском средишту у Црној Трави. То је била пирамида од белог мермера, висока осам метара. На њеном врху је био црни орао, а под њим златним словима исписано „Ратницима за ослобођење и уједињење 1912 — 1918. г.“ Испод овог натписа је био лик ратника са попрсјем у рељефу. Мало ниже, на све четири стране доњег дела пирамиде, на једнакоивичној једнометарској призми на свим њеним спољним странама урезана су златним словима исписана имена палих Црнотраваца. У сокли, која представља грубу стену, на којој почива пирамида, урезана је била мермерна плоча са рељефним венцем преко сабље и пушке са натписом: „Благодарни грађани општине црнотравске својој браћи 1926. г.“ На славолуку крај споменика била су исписана места: „Мердаре, Косово, Куманово, Битољ, Брегалница, Груниште, Цер, Дрина, Рудник, Добро Поље, Соколац, Ветерник и Кајмакчалан“, а с друге стране: „Слобода је никла из крви мученика. Слава им!“ Споменик је ограђен гвозденом оградом из усправљених копаља повезаних решеткама.

Ето такав један споменик посвећен црнотравским јунацима сметао је бугарским фашистичким окупаторским снагама.[12])

Тако је бугарска војска, одмах после окупације, оштетила и обезвредила импозантне споменике на Тумби, Чобанцу, у

---

[6]) Поседује их аутор овог написа.

[7]) И аутору овог написа и његовом брату Бугари су спалили мапе.

[8]) О таквој школи у Острозубу и Јовановцима стоје написи у књизи „Црна Трава и Црнотравци“, Лесковац, 1968. године на страни 291 — 293 под насловом „Прве регуларне школе“ и књизи „Просветно-културна еволуција црнотравског краја“ од аутора овог написа.

[9]) Казивање мештана из Црне Траве: Десимира Димитријевића, Ђире Миладиновића Љубе Ристића и других старијих Црнотраваца.

[10]) О томе постоји и слика спаљене Црне Траве и зграде Грађевинске школе, а објављена је у хроници „Црна Трава и Црнотравци“ на страни 356.

[11]) Као под 9) Ибидем.

[12]) Казивање Братислава Богдановића, Ђире Миладиновића и др.

Броду,[13]) ликвидирала спомен - чесме,[14]) спомен - плоче, уништавала камење са српским натписима по гробљима и обезвређивала све друго што је говорило о српском пореклу црнотравског краја.

Ни цркве нису оставили на миру. Ликове српских светаца, особито Саве Немањића, који се славио скоро у свим црнотравским селима, и чији је портрет најмаркантнији био у свим црнотравским црквама (Црној Трави, Броду, Добром Пољу, Рупљу итд.) уклањали су или скидали фреске, па место српских светаца стављали портрет цара Бориса. Бугарски „зналци" су ишли толико дубоко у фалсификовање историје овога краја да су све старе споменике са дебелим и танким јером огласили за бугарске, пренебрегавајући и чињеницу да је то старо словенско писмо.

На све жешћи притисак окупатора напредни људи црнотравског краја, уз потпуну и свестрану подршку народа као целине, већ 1941. године формирају нове скојевске и партијске организације,[15]) народноослободилачке одборе, десетак партизанских илегалних десетина, које временом кординирају своје акције, проширују радијус свога деловања, бројно јачају и повезују се са сличним војним организацијама и на знатно ширем подручју. Из њих је никао Црнотравски партизански одред који је био корен Другом јужноморавском партизанском одреду из кога су се родиле: Седма бригада, која је прошла славан пут од Црне Траве до Аустрије и Трста, Црнотравски омладински батаљон који је добио заставу УСАОЈ-а као најбољи у свим српским јединицама, Осма и Дванаеста бригада, Двадесет и друга ударна српска дивизија, 46. српска дивизија и други одреди и бригаде.

У црнотравском крају бугарски фашисти су у току четворогодишње окупације починили толико много разноврсних недела да је немогуће разликовати битно од небитног. С обзиром да је немогуће да се у овом краћем саопштењу све то обухвати, поменимо само нека масовна злочинства, као најскромнији прилог о великој трагедији српског народа под фашистичком бугарском окупацијом од 1941. године до капитулације фашистичке Бугарске 9. септембра 1944. године.

Дејићеви — логор пркоса и смрти

Црнотравско насеље Дејићеви у атару села Брода бугарски фашисти су запосели 15. марта 1943. године. Прву непријатељску посаду у Дејићевима чинила су 103 полицајца, подељени у четири чете, и нешто војске. Командант ове посаде био је злогласни капетан Асен Тасев, кога је касније заменио капетан Борис Горчилов. Они су у својству „околијских начелника" са својом полицијом и војском извршили многобројне рације и злочине у црнотравском крају.

Хронолошки преглед неких од карактеристичних злочина о томе најречитије говори:

Дана 15. марта по наређењу капетана Асена Тасева[16]) спаљено је село Рашини и на гнусан начин погубљено десет најугледнијих људи из овога села. Село је, изгледа, спаљено и зато што носи српско име. Сви Рашинци[17]) славе српску славу. Мотив за овај злочин нађен је у једном „писму сумњиве садржине."

Тих мартовских дана окупаторска бугарска војска из Дејићева[18]) убија шеснаестак угледних људи из Рупља, Острозуба и Црне Траве.

Црнотравска села: Самчекинце,[19]) Црвенковци, Бабићеве, Попови,[20]) Степановце, Козарница, Млачиште, Банковце и друга прошла су још трагичније. Тако су 42 Козарничана 3. маја 1943. године у мемљивом подруму у Дејићевима[21]) три дана глађу, саслушањима и батинањима приморавани да открију партизанске породице и после тродневних мучења опљачкани, а потом интернирани на тежак рад у бугарским каменоломима и просецању путева. Тих дана фашисти су у Дејићеву мучили и после грозних мука убили неколико грађана из црнотравског насеља Степановца, међу којима и ове: Станоје-

---

[13]) При обнови на свим споменицима стоји да су их бугарски фашисти оштетили при окупацији овога подручја и да су после рата обновљени.

[14]) Спомен — чесму у селу Броду су толико оштетили да сам по сећању ратника Тасе Николића пре три године дао нов напис, али је чесма пре тога тужно изгледала. Слику поседујем.

[15]) Писмо ОК КПЈ за Црну Траву из 1942. године у коме Василије Смајевић пише о формирању Црнотравског партизанског одреда у периоду март — април 1942. године.

[16]) Казивање 80-годишњака: Тасе Николића, Тасе Ђокића, Михајла Николића и других мештана села Брода и његовог насеља Дејићева.

[17]) Рашини је пореклом из Рашке и слави Светог Саву.

[18]) Казивање Михајла Николића, који је као присилни одборник морао да се редовно јавља бугарском штабу у Дејићеву.

[19]) Међу првима изгореле су куће првобораца Станче Цојића, Стојанче Цојића и других из Самчекинаца.

[20]) Поповић је тих дана опљачкан а отац првобораца Александар Стојановић — Влада Стојановић натеран у шупљу воденичну букву па угушен.

[21]) Казивање Алексе Видановића и других преживелих Козарничана.

вић Радул, Станојевић Станислав и његов син Мира,[22]) Ивановић Благоје, Ивановић Михајло и Крстић Милан. 19. јуна фашисти стрељају Ивановић Добрицу и спаљују јој кућу у Степановцима, а њеног малолетног сина Мићу остављају под ведрим небом да са мајчином сликом у рукама на чемерничкој ветрометини тугује за мајком и породичним кровом.[22]а)

28. јуна, после четвородневних мука, фашисти у Дејићеву масакрирају жене: Руску, Цану и малолетну Верку. У њедрима плавокосе малолетне Верке, која је чувала стадо и певала милогласне песме, нашли су партизанско писмо што је био повод за масакрирање њене породице. За писмо бугарски фашисти су јој одузели живот, и то не само њој но и њеној мајци Цани и баки Руски. Касније је из ове куће пало десеторо лица, или како каже прежи вели члан ове породице Предраг Стојановић,[23]) — „тона људског меса."

23. јула бугарска полиција из Дејићева убија седам људи из села Брода, међу којима су бремениту жену Милевку распорили и убили у њој мушко дете.[24])

Тих дана су, између осталих, доведени и у Дејићеву једновремено погубљени: отац, син и унук из породице Миленовића из црнотравског села Ивићева. Тих дана је злостављан, па потом искасапљен стопостотни инвалид — парализовани Драгутин Радојловић из села Златанца. На вису Дејићеви бугарски фашисти су потом убијали људе из Острозуба, Банковца, Млачишта и других села, да би Дејићеви претворили и у губилиште људи из читаве Грделичке Клисуре,[25]) па чак и из тридесетак километара удаљених села Граова, Репишта, Кораћевца и Новог Села. Смрт је текла по бескрајној врпци. Гнусни злочини су се низали један за другим.

Између осталих злочина ваља поменути и убиство мајке Милеве Синадиновић из Црвенковаца, чија деца и данас сањају буктињу живо спаљене мајке Милеве, коју су бугарски војници наочиглед малолетне деце бацили у разбукталу ватру на сеоском огњишту, притиснули је столом, па и њу и сто, и кућу спалили.[26])

У време најжешћих масакра у Дејићеву, ОК КПЈ за црнотравско ратно подручје[27]) у свом прогласу, упућеном народу овога краја, између осталог је писао:

„Две године нам бубњи у ушима дрека бугарских завојевача: „Ви нисте Срби — ви сте Бугари. Ви сте ослобођени." А сваког дана „ослобађају" од живота и имовине, кољу и живе спаљују по кућама читаве породице. Стрељају стотине и хиљаде „Бугара", псујући им српску мајку. Читава су села спаљена: Доље Гаре. . . Млачиште, Степановце, Граово, Кораћевац. Хиљаде породица су остале без крова над главом. . . Бугарски бандити опљачкаше црно испод ноката. . . Зверствима су превазишли и саме себе из 1917. године. . ." Тотална мобилизација" подмукло се спроводи. Не мобилишу се људи само за робовски рад."[28])

Из овог прогласа се види да су људи и куће брзо нестајали. Људска кланица у Дејићевима је била једно од најкрвавијих људских губилишта у црнотравском крају. Војска и полиција — бугарске фашистичке јединице — која је улогорена у Дејићевима под командом капетана Асена Тасева и његовог заменика Бориса Горчилова, и адвоката — окорелог фашисте Ђорђа Хотинова пустошила је црнотравска села и убијала недужне људе, децу и жене.

Осим тога војска и полиција из Дејићева отерала је на принудни рад у Рили и другим местима Бугарске на хиљаде мушкараца из црнотравског краја и њему суседних села.

Бугарска војска и полиција није одводила у ропство само људе, већ и децу. Тако су браћу Раденковиће из црнотравског села Градске отерали полицајци да им тамо чувају стоку.[29])

Једанаесторо трагичних људских судбина

Тога трагичног летњег дана, 23. јула 1943. године, бугарска фашистичка војска и

---

[22]) Казивање осамдесетогодишње Лепке Станојевић, која је лешеве поубијаних сахрањивала. И аутор овога текста је на пропланку видео страшан призор поубијаних. Млади Мира се од болова превио око планинског жбуна тражећи у њему спас. Сви поубијани лежали су на пропланку све док нису сахрањени. Фашисти су телеса оставили да би их дивљач и пси разносили.

[22]а) Казивање Миће Ивановића, рођеног 1930. године у Степановцима, коме су фашисти мајку убили.

[23]) Првоборац Предраг Стојановић често са сузама у очима прича: „Дао сам тону људског меса за ову слободу". Породица Стојановића се чешће у Црној Трави узима као пример жртвовања за слободу.

[24]) и [25]) Казивање Дејићевчана: Ђире Стојичића, Динчића и других.

[26]) Причање Милевкине деце Пере Синадиновића и других.

[27]) Црнотравско ратно подручје је по чланку Василија Смајевића, секретара ОК КПЈ за црнотравско подручје (објављеном у књизи „Трагом Другог јужноморавског одреда" издатој у Власотинцу 1955. године под насловом „Црна Трава на тромеђи" на страни 53. писао да се то подручје простире од Козјака до Нишаве.

[28]) „Црна Трава и Црнотравци", Лесковац 1968. године, од Радомира Костадиновића. страна 198.

[29]) Изјава Стојанче Раденковић и деце, која су отерана у Бугарској као чувари стоке.

полиција су се из утврђења на вису Дејићеви упутили ка усамљеној кући Милевке Јанићијевић, која је била са шесторо нејаке деце и уз то бременита. Пошто су, наводно, у току ноћи чули лавеж пса (по чему су претпостављали да су у ту кућу долазили партизани) фашисти су почели свој бес искаљивати на недужној деци и жени, па су им најпре спалили кућу, а Милевку повели недалеко од куће и почели са гнусним злочином. После дужег мучења бајонетом су је распорили да би видели да ли је у мајчиној утроби мушко или женско дете.

Тако је шесторо нејаке деце, једно другом до ушију, најстарији је имао 14 година, кренуло под вођством најстаријег ка најближем уточишту — код своје тетке Загорке — да јој саопште тужну вест и да у њој нађу изгубљену мајку. Али Бугари су и овде дошли и Загоркину кућу спалили, и мужа — њиховог течу — убили, па је и на том згаришту остало петоро деце, тако да се несрећа и невоља са једне спаљене пренела на другу спаљену кућу. Са једног спаљеног кућног огњишта остало је шест, а са другог шест сиротана.

Но нашло се добрих и хуманих људи који су, на жалост, остали безимени а који су децу прихватили, који су њихову невољу и трагедију схватили као своју и који су им помогли колико су могли, што је допринело да неки од њих преживе и да сачувају успомену на овај трагичан догађај.[30])

Стрељање на Марковом калеу код Врања

После напада партизанских снага на бугарске посадне јединице у варошици Црној Трави бугарска војска је убијала голоруко становништво у црнотравским селима. Ево шта о страдању деветорице Црнотраваца прича Ружа Стојичић Томић из црнотравског малог насеља Жутини:

„Ноћ, после напада партизана на бугарску полицију и војску у Црној Трави, провели смо у страху јер смо се плашили од наиласка бугарске војске. Бугарска војска наишла је око подне. Бацали су и разбијали све што им једолазило под руку. Ми смо их непомично посматрали плашећи се да ишта кажемо или предузмемо. Када су кућу опљачкали и, између осталог, понели сланину, бајонетом су ми показали правац напоље. Мајка и отац стајали су на прагу куће и сузним очима посматрали како Бугари терају мене и снаху, која је у рукама држала одојче. Извели су нас на вис звани Чука. Ту су нам прикључили групу од девет Црнотраваца, наших комшија. Међу њима је био и мој старији брат Светислав Стојичић. Жао ми је било гледати брата везаних руку. Ухватили су га када је гонио говеда на пашу.

„Наредили су нам да поседамо на вис један крај другог. Онда су нас нишанили. Један војник је нишанио право у мене. Један војник је опалио, али ја нисам осетио бол. Била сам престрављена и унезверено гледала у брата. Приметила сам да је Сима Поповић рањен. Онда су пришли нама и почели да нас немилосрдно туку. Потом су издвојили Јована Јовића, Јованчу Јовића, Срећка Кузмановића, Михајла Илића, Милорада Ђорђевића, Радована Симоновића, Драгомира Ивића, Цветка Јовића и мога брата Светислава Стојичића и потерали их ка удаљеном црнотравском селу Млачишке Механе. Ноге су ми отказивале послушност, па сам једног тренутка пала. Тада један разбеснели бугарски војник приђе и удари ме неколико пута кундаком псујући ми српску мајку. Брат ме ухвати под руку и рече: „Хајде да бар заједно погинемо!“ Тако смо стигли у Млачишке Механе где нас зауставише и постројише у школском дворишту. Један бугарски зликовац је тукао све. Онда су нас повели у подрум, али не на подрумска врата, него су нас кундацима присилили да се везаних руку провучемо кроз један веома узани подрумски прозор. Посматрала сам са тугом како се провлачи мој брат, са рукама везаним позади. Та ми је слика остала у сећању. Хтела сам да му помогнем, али ме ударац војника заустави.

„Целог дана су нас саслушавали у просторијама школе и немилосрдно тукли. На питање зашто носим црвени џемпер ја сам им одговорила да нема другог конца. Закључила сам по овом више пута поновљеном питању да им је црвени џемпер парао очи. Предвече су ме, не сазнавши ништа, а видевши ме уплакану, пустили. Иако је била ноћ, трчала сам ка Чемернику. Осврtала сам се према бугарским војницима очекујући од њих само зло, рафал и смрт.

Отада више свога брата и комшије нисам видела. Тек пре неколико година сазнала сам да су их бугарски фашисти отерали за Врање, где су их, гладне и слабо обучене, мучили шеснаест дана у затвору и на крају стрељали на Марковом Калеу изнад самог Врања.“[31])

---

[30]) По казивању Загорке Стојичић којој су бугарски фашисти 23. јула 1943. године убили мајку Николију и снаху Милевку Јанићијевић.

[31]) Казивање Стојичић Руже из црнотравског насеља Жутини, које су потврдиле и друге жене, чији су најрођенији погубљени на Марковом Калеу код Врања.

Пуцањ који се не заборавља

О томе како је доживео убиство своје мајке Добрице и спаљивању свог дома у Степановцу, остајући сам да другује са дивљином на Чемернику прича тужну причу Мића Ивановић, који је имао тринаест година те кобне 1943. године:

„Бугарској фашистичкој полицији у злогласном логору у Дејићевима бејаше трн у оку наша кућа, која је била духом и љубављу везана за НОП. Зато су средином маја опколили нашу кућу, упитали мајку: „Где су ти, вештице, синови!", па пошто су мајку везали и предали стражару, наставили су да ломе плотове око куће и пуне кућу дрвљем. Кућу запалише, а један војник (који је очигледно знао шта ће се десити са мојом мајком) изнесе из куће мајчину слику и рече ми: „Чувај ову слику за успомену на твоју мајку". Пошто кућу спалише, бугарски фашисти ми забранише да идем за њима и да гасим кућу и шталу.

Пошто нашу кућу и шталу обузе пламен, фашисти потераше мајку ка Дејићевима. Мој слух и око устремише се у том правцу. Но не потраја дуго, а ја чух и пуцањ и јаук. На једном пропланку, крај оближње долине, би је то пуцањ у моју мајку и њен последњи јаук. После двочасовног трагања у шуми преко које су отишли фашисти угледах стравичан призор: мајка је била сва у крви. Била је мртва. Почео сам да тужим за њом. На мој плач дотрчаше жене из нашег засеока. Једва ме одвојише од мајчиног тела.

Мајку смо сахранили у једном од најлепших њених ћилима. Сахранисмо је на нашој ливади, у непосредној близини куће. Дасака није било, нити је у насељу Степановцима било одраслих мушкараца да направе сандук, да је бар пристојно сахранимо. Зато тај дан и тај пуцањ, заједно са последњим погледом моје мајке доживотно памтим," завршава своју тужну причу Мића Ивановић.[32])

Марија

Бугарска фашистичка војска и полиција из Дејићева бојали су се и стопостотних инвалида. Један од њих је Драгутин Радојловић из црнотравског села Златанца.

Непокретног Драгутина реквирираним сеоским колима пренели су до Дејићева где су му секли ноге и руке и унаказили тело тражећи од њега да ода тајне о партизанима и њиховим породицама. „Како се храбро држи овај парализован човек? Мамка му српска!" — говорили су фашисти.

Драгутинова сестра Марија Димитријевић знала да је одлазак њеног брата у Околијску полицијску управу у Дејићевима значио одлазак у смрт. Стога чим јој је саопштена вест да су јој бугарски војници и полицајци отерали брата за Дејићево ударила је у плач и нарицање за братом. Зато је 23. јула 1943. године, сутрадан по хапшавању њеног брата Драгутина, кренула уском планинском стазом дугом око 11 километара ка шуми Мртвици, где су бугарски војници и полицајци кукама довлачили телеса масакрираних Црнотравaца и Црнотравки. Ненавикнута на свирепост, шума Мртвица учини јој се пуном лешевима. Сваки леш представљао је један неживљен људски живот и једну сурову смрт.

Када је крај искасапљеног тела видела одрубљену главу свога брата избезумила се. Раскидана болом села је крај братевљовог леша и главом страга ударала у дебло букве, не смевши да јауче због близине бугарске посаде у Дејићеву. Ударом главе несвесно је пригушивала тежак и неизмеран бол за братом. Од призора који је доживела видевши телеса масакрираног брата и удара главом у букву на коју се бејаше крај братовљевог телеса наслонила Марија је тотално оглувела. 25 година иза тога Марија је све до своје смрти причала о узроцима своје глувоће.[33])

Гарска трагедија

Са „дебелим" пореским списковима озлоглашени бугарски корезници почели крстарити црнотравским селима. Уз помоћ полиције представници бугарске окупационе власти требало је да пошто-пото присиле сиромашан народ да им плаћа порезу.

Најокорелији порезник — фашиста у пратњи полицајаца обрео се у Доњем Гару. Тражио је да му домаћинства плаћају порез на земљу, стоку, воћњаке, шуму, ливаде, пашњаке, на сваку живу главу...

Пошто је Доње Гаре припадало црнотравском ратном пункту то су припадници Другог јужноморавског партизанског одреда, по наређењу команданта Ратка Павловића Ћићка, ухватили а потом ликвидирали кмета — харачлију и његовог пратиоца.

То је био повод да бугарска фашистичка војска блокира и потпуно опљачка ово село и испребија сељаке. Седморицу најугледнијих грађана, после тродневног

---

[32]) Казивање Мића Ивановића, председника Општинског одбора Савеза бораца Црне Траве у Црној Трави.

[33]) Казивање 90-годишње Марије Димитријевић мајке Десимира Димитријеви, председника СО Црне Траве.

мучења, Бугари су у школском дворишту кочевима усмртили.

Отац умире за сина. — Из групе силом окупљених људи, сабијених у школско двориште, издвојио се стари Христа Грујић, упутио се према фашистичком пуковнику, погледао у свог сина припремљеног за стрељање и обратио се пуковнику речима: „Тражим да мене стрељате место мога сина Божидара. Вама је свеједно — жртва је жртва, глава је глава!" Мимо очекивања крволок — фашиста је ово дозволио, те је наочиглед грађана уместо сина кочевима убијен отац.

Спречено масовно стрељање становништва. — Пошто је извршио злочин над седморицом Доњогарчана пуковник, командант бугарске фашистичке војске, нареди да се цело село блокира и сутрадан 25. априла сви становници изведу на друм. Тако се овог кишовитог и хладног априлског дана на друму нашло око 1300 лица.[34]) Пуковник нареди да се на једној страни друма построје сви мушкарци старији од 14 година, а на другој страни жене и деца која су од хладноће и глади плакала и зубима цвокотала. Наређење је војска са истакнутим бајонетима брзо извршила. Пред постројеним мушкарцима постављени су митраљези. У томе часу пуковник доби неко писмо од своје команде. Касније су бугарски фашисти, гонећи Доњогарчане говорили: „Да је писмо закаснило само неколико минута „сичко би вас пострелали."[35])

Село у пламену. — Док је 1300 људи лебдело на друму између живота и смрти бугарски фашисти су Доње Гаре опустошили. Куће су најпре опљачкали, а потом их заједно са другим зградама спалили.[36]) За непуна два сата ватрена стихија је прогутала 171 кућу и 429 других зграда[37]) и 3 воденице. Доње Гаре претворено је у пустош.

Интернирање за Бугарску. — Бугарска фашистичка војска и полиција су потом тукли људе, жене и децу. Овако претучен и преплашен, па и помрзао свет поделили су у групе[38]) од 20 —30 лица. Испред сваке групе и за њом стали су наоружани полицајци и војници. Они су бајонетима и кундацима силом образовали колоне људи. 1300 људи стражарно је гоњено ка набујалој Власини, одакле стрмином за село Криви Дел, Јабуковик,[39]) па планином Тумбом, изнад Калне, преко Дешчаног кладенца, а потом преко државне југословенско-бугарске границе за Северну и Јужну Бугарску. „Куда нас терате? Зашто нам куће опустошисте! Све једно боље нас побите овде него ли у проклетој Бугарској! Проклети били. Семе вам се затрло! — тако су плачући и носећи слабо одевену децу нарицале жене. Деца су цвокотала, водице тражила, прсте од глади сисала, повраћала од умора и вишедневног боравка под кишом и хладноћом. „Ко зна да ли ће ико жив да издржи ове муке? Још мање је вероватно да ће се ко жив вратити! Дај мало овом јадном детету водице! — говорио је један старац Доњогарчанин видевши своје суседе крај друма у граничној црнотравској Кални. Каланчани су, иако су их бугарски полицајци гонили, са жаљењем посматрали своју браћу Доњогарчане, нудили уморној и гладној деци и осталима хлеб, воду, или им преузимали на чување неконфисковану стоку. „Чувај их, брате, па ако се вратимо живи из ропства даћеш ми неку за запат!" — говорили су Доњогарчани Каланчанима.

Са списковима у рукама полицајци су терали ову слабо одевену рају пешице и под необичним товаром за Бугарску. Нарочито су теже пролазиле породице са већим бројем мале деце. Спуштање и пењање планинама са дечицом у обема рукама или немоћним старицама и болеснима није било лако. „Тргвај, мамката вам српска!" — једнако су понављали полицајци, пендрећи свакога ко би успорио кретање.

У ропству у Бугарској доњогарско становништво је издржало све до капитулације Бугарске 8. септембра 1944. године

---

[34]) Податак узет из извештаја члана Среског комитета КПЈ за црнотравско подручје Боривоја Илића, првоборца из Црне Траве. Извештај са дневником Боре Илића налази се код аутора овог написа.

[35]) Казивање Томислава Вељковића, дипломираног правника из села Доњег Гара, који је као дечак био са Доњогарчанима интерниран за Бугарску и стајао у „строју смрти". Пуковник Ђура Златковић Милић у књизи „Трагом Другог јужноморавског одреда", издатој у Власотинцу 1955. године на страни 120. пише: „Казнена експедиција, која је дошла преко Свође, имала је задатак да село претвори у прах и пепео и да камен на камену не остане у њему". Ово нека буде опомена читавоме крају и нека знате да ће свако село овако проћи које буде испољавало и најмање знаке мржње према „ослободиоцима Моравске Блгарије".

[36]) Казивање Томислава Вељковића, дипломираног правника из Доњег Гара, рођеног 1930. године и Пејчић Драгољуба из Гара, рођеног 1903. године.

[37]) Податак узет из књиге „Трагом Другог јужноморавског одреда" издате у Власотинцу 1955. године, страна 120., ред 14. одоздо.

[38]) Казивање Томислава Вељковића, Драгољуба Пејчића из Гара и Бориславе Пејчића из Калне. У књизи „Трагом Другог јужноморавског одреда", на страни 120. дословно пише: „На јабуковачкој пољани Гарци су поново сврстани и уз пратњу читавог батаљона бугарске војске кренули даље.

[39]) Ибидем.

када почиње враћање у свој родни, али бугарском фашистичком руком опустошени, крај. Још нико није направио биланс колико је од 1300 интернираних из Доњег Гара преживело гладовања, тежак физички рад, малтретирања и израбљивања у ропству у Бугарској.[40])

ЗАПОВЕД

1. Данас, 30. децембра, до 16 сати сви лица од мушког пола од 18 до 50 години старости дужни су да се пријавит полицијским властима у најблиског од следећих рејона: Владишки хан, Прибој, Врање, Бојаново, Куманово, Страцин, Крива паланка, Босилеград, Клисура, Крива Феја, Предејане, Своце и Стразимировци. Сва ки да узме за себи топло одело, ствари за загртање и храну за 5 дана.

2. Онамо где местних мушкараца немају возможности да се пријават у вишенаведених рејона — мора да останат груписани у следеће своје централне општине.

3. Сви они који нису изпунили вишенаведеног заповеди, сматрат ће се као партизани — комунисти и спроти њих војска и полиција поступати ће у савласности Закона за истребљење разбојницима.[41])

Од Команданта војске у
Моравско"

Наредба бугарске фашистичке окупаторске војске од 30. XII 1943. године.

МАРТОВСКА ФАШИСТИЧКА ОФАНЗИВА 1944. ГОДИНЕ

Командант 5. бугарске фашистичке армије генерал Бојдев, и командант 14. пешадијске дивизије пуковник Недев, изрежирали су марта 1944. године концентричан и једновремен напад на слободну територију Црне Траве. О обиму, карактеру и задацима офанзиве у својој књизи „Недавно",[42]) на страни 474. и 475. Славчо Савов Трнски, организатор антифашистичког покрета у Бугарској, пише између осталог:

„У другој половини марта штаб 5. бугарске армије, која се налазила у Југославији, саставио је план акције под називом „Радан". Планом је предвиђено усредсређивање акција на Црну Траву, где се по фашистичкој обавештајној евиденцији налазе основне силе југословенских и бугарских партизана Југозападне Бугарске. Циљ офанзиве био је уништити партизане и опустошити цео реон (мисли на Црну Траву — прим. Р.К.) тако да се више не могу у том реону организовати нови одреди.

Целом акцијом руководио је командир 14. пешадијске дивизије — пуковник Недев. Њему је на расположењу дато седам пешадијских јединица 5. армије, три пешачке јединице окупационог корпуса, два дивизиона коњице од прве коњичке бригаде, две ескадриле авиона, педесет камиона, артиљеријски и минобацачки дивизиони и све полицијске снаге Скопске и Софијске области...

Командант 5. армије, генерал Бојдев, наредио је да се убије свако ко се нађе ван насеља, да се претресу сва села, махале, куће и стаје, а сумњива лица да се неизвоствано предају полицији, куће и колибе у које се посумња да се обавезно спале; становници који се не пакоравају његовим наређењима, да се на лицу места стрељају".

Следећи предњу наредбу, бугарска фашистичка војска извршила је заокружавање слободне територије Црне Траве, а потом паљење села и убијање људи у њима... У овом стезању обруча фашисти су уз масакар становништва запосели висораван Чемерник и кањон Рупске реке. Тиме су желели да сузбију партизанске сна-

---

[40]) Рађено по казивању: Томислава Вељковића, дипломираног правника из Доњег Гара, рођеног 1930. године, Драгољуба Пејчића из Гара, рођеног 1903. године, по дневнику члана Среског комитета КПЈ за црнотравско подручје Боре Илића, затим по извештају који се налази код аутора овог написа. Неки подаци узети су и из књиге „Трагом Другог јужноморавског одреда" коју је Срески одбор Савеза бораца НОР-а издао у Власотинцу 1955. године. Консултовао сам старије људе из Јабуковика и Калне о томе како су они доживели ову трагедију? У књизи „Трагом Другог јужноморавског одреда" на страни 120. дословно стоји: „Дирљива је то била слика за пролазнике. Од 171 куће и 429 осталих зграда, колико је било у овоме селу, остала је само једна колиба, удаљена према Добром Пољу. Разнизана бурад. разбацане сељачке софре, ту и тамо пред бившом кућом изломљен понеки сто, троножне столице, трагови поломљеног земљаног посуђа, гараве зидине кућа, штала, обора и непотпуно сагорелих кућних ограда — то је сам била слика... Градине су остале незасађене, шљивици пусти... Кукурузи нису били засејани, пожар је прогутао плугове и читав пољопривредни инвентар. Гарци су гинули и добовали, али је устанак све више ратао у томе крају".

[41]) Наредбу поседује аутор написа, а иста је објављена и у „Врањском гласнику" бр. Ш, на страни 79. Врање. 1967. године.

Наредба је бачена авионом а потом је организована офанзива на терену П јужноморавског и Кумановског одреда. Према овој наредби непријатељ је нарочито у местима у близини комуникација успео да интернира велики део становништва. Фашистичка офанзива је трајала од 29. децембра 1943. до 7. јануара 1944. године.

[42]) „Недавно", књига коју је 25. VII 1962. год. издало Министарство народне одбране.

ге на малом простору и да их концентричном ватром униште. Тог дана, 21. марта 1944. године фашистичке јединице су за само један сат у Баинцу стрељали 45 Баинчана.

У селу Павличану бугарски фашисти су истога дана, када и у Баинцу, направили масакр од мушкараца и млађих жена на ливади Шеварки, а око 200 жена и босоноге, гладне и голе деце из Баинца на леденом Чемернику сатима држали у строју, попаливши им у то време куће, штале и амбаре. Такав покољ фашисти су направили и у селу Броду, Рупљу, Кални[42]а) и другим црнотравским селима.

У скоро свим црнотравским селима бугарска фашистичка солдатеска организовала је праву хајку на недужне људе, палећи при том села и насеља.

Тако према извештају[43]) члана Среског комитета КПЈ за црнотравско подручје Боривоја Илића, који датира од априла 1944. године за малобројно црнотравско село Добро Поље[44]) стоје ови подаци: „Укупно: стрељано 21, интернирано у Бугарску 1724, у Немачку 3, рањена 2, спаљено кућа 200, спаљено штала 240, спаљено воденица 31, амбара 20"[45])

У својој књизи „Недавно" Славчо Савов Трнски на страни 474—476, између осталог, о мартовској офанзиви на Црну Траву пише:

„Паљења се не бејаху ограничила само на Црну Траву. Пустошења фашиста се бејаху пренела на једну веома широку територију и представљаху праву копију турских зверстава и дивљаштва. Од Црне Траве па чак до Калне и врхови оближњег високог дрвећа бејаху изгорели од пламена, а на место кућа зјапе дубоке јаме... То беше незапамћено дивљаштво..."

Но ипак фашисти су највећи масакр направили у Рупској реци, где је, између осталих, нашло смрт много људи и жена, које су у збегу бежале испред навале фашистичких снага. Због тога се Рупска река назива црнотравска „Сутјеска" или црнотравска „Неретва", јер се мартовска офанзива претворила у гнусне масакре становништва и масовно паљење села.

Генерал НОВ и ПОЈ Светозар Вукмановић Темпо је тих дана о стању у Црној Трави, између осталог писао: „У Црној Трави је очајна ситуација... Напоминьем да је овом народу потребна хитна помоћ у храни или пребацивање погорелих породица за Јабланицу".[46])

КРВОПРОЛИЋЕ У ПАВЛИЧАНСКОЈ ОАЗИ

Потчемерничко село Павличане убраја се у најстарије партизанске базе. Насеље са око седамдесет домаћинстава прихватило је кобне за покрет 1942. године партизане Црнотравце који су се после разбијања Бабичког партизанског одреда оријентисали ка Црној Трави. Павличане са својим засеоком Пажаром (18 кућа) било је јако партизанско упориште. Стога је ово насеље било мета окупаторима из Бугарске.

Крвави март 1944. године био је најцрњи датум у историји овог насеља.

21. марта 1944. године бугарски фашисти из правца Мачкатице, Владичиног Хана, Предејана, Чобанца и Бугарске блокирали су село. Читави пукови кидисали су на једно веома мало насеље. Најпре су направили масакр у Баинској реци, потом у Пажару, и спустили се у насеље Павличани.

Том приликом су ухватили Мисајла Голубовића ,ковача старог око 68 година. Посумњали су у њега да поправља партизанима оружје, одвели су га на ливаду Шеварку и погубили.

Потом су на још зверскији начин крај потока Кошаришка долина митраљеским рафалом ранили а затим на ливади Шеварки у строју у клечећем ставу другим рафалом, заједно са дугачким стројем невиних људи, убили Радосава Голубовића из Пажара. Радосављева породица, коју су чинили 70-годишњи отац, мајка, жена и дете, остала је без икаквих средстава за живот.

Сатревши Пажар бугарска војска устремила се на 60-кућно насеље Павличине. Становништво овог насеља се било склонило по збеговима (шумама, снежним наносима, рововима, јаругама, кланцима, под ледом и свугде где се могло наћи какво—такво скривалиште.[47])

Ово насеље су засули бомбама, куће и стаје спалили, тукли малу и невину децу и жене, а пронађене мушкарце одводили у строј осуђених на смрт.

Том приликом су на ливади Шеварки (испод пута Павличине—Рупље) постројени сви нађени у склоништима. Строј је био дугачак. У снегу крај пута било је око педесет људи. Међу мушкарцима стајала је и скојевка Косовка Младеновић. Строј је стајао као нем. Бугарски официри капетан из логора у Мачкатици и потпуковник из непријатељског гарнизовна лоцираног у

---

[42]а) „Црна Трава и Црнотравци", књига коју је издао СУБНОР Црне Траве, износи биланс погинулих по црнотравским селима марта 1944. године, страна 359—361.

[43]) Извештај се налази код аутора овог написа.

[44]) и 5) Ибидем.

[45]) Темпово писмо од 13. IV 1944. године (Архив ЦК СКС број 5777).

[46]) Исто.

[47]) Казивање Владе Богдановића, рођеног 1907. године у Баинцима и 56-годишњег Радомира Голубовића из Пажара.

Црвеном Брегу курјачким гласовима натеривали су војнике да туку похватане и да захтевају од њих да им открију партизанске скривнице и склоништа.

Не успевши да принуде похватане да им било шта кажу официри наређују да цео дугачки строј похватаних заузме клечећи став. На самом путу постављени су митраљези. Био је одређен вод стрелаца и десетак пушкомитраљезаца. Пала је затим команда: „Руке увис!" Похватани су дигли руке увис. На команду: „Загрли своју лобању!" — строј је и то наређење извршио.

Затим су пуковник и капетан наредили митраљеском одељењу и воду стрелаца: „Заузми став за гађање!" „Мамка им српска! Да застрелиме тозн Србенде!" Потом преузе команду пуковник." Пали! — изговори злочинац.

Цео строј лешева лежао је на ливади Шеварки. Официри су наредили да се сваком од убијених нанесу по три убода. Свакога ко је давао знаке живота туђи бајонетима.

Потпуковник је узео гвоздену војничку секирицу и сваком убијеном размрскао главу. Пук бугарских фашиста се смејао и крвожедно наслађивао оваквим тиранским поступком свога старешине.

Из маленог насеља Баинца уморено је тада око четрдесет људи.

Нису убијали само људе. Михајлу Голубовићу убили су волове и овце а куршумима црепове поломили и затим запалили цео посед. Тако су радили и у осталим кућама.[48])

ОПУСТОШЕНО И СЕЛО ТОДОРОВЦЕ

Црнотравска села Степановце и Тодоровце исто тако су била на мети бугарске окупаторске војске.

Између осталог 23. марта 1943. године бугарски фашисти из злогласног логора Дејићеви ухватили су и истог дана у Дејићеву масакрирали старог Јону, сина му Ставру и унука Борка Миленовића.

У офанзиви од 29. децембра 1943. до 7. јануара 1944. године Тодоровце је потпуно спаљено.

У рано пролеће 1944. године ни најдоњи камен у махали Тодоровци није остао читав. Бугарски фашисти су ово село претворили у згариште. Ево шта о томе у својој књизи „Недавно" Славчо Савов Трнски пише:

„Нађосмо се пред махалом Тодоровци. Види се добро пут. Плотови и њиве бејаху исти, али махала није личила на ону махалу коју сам видео јесенас. На месту белих кућа сада стоји или развалина или на брзу руку сграђена колиба. Штрчали су огорели делови дрвећа, плафонске греде и стрехе отргнуте од огњене стихије... То су били најновији споменици који су сами подигли бугарски фашисти..."

Ево шта о налету бугарских фашиста на ово мало црнотравско село пише скојевка Десанка Стефановић:

„Чим сам чула пуцањ бугарских митраљеза потрчала сам да обавестим своју сестру од стрица Љубинку да заједно бежимо. Али, на нашу срећу, закасниле смо јер је село било већ блокирано. Тада сам видела такве призоре, таква зверства Бугара такве страхоте и ужасе, да ми се и данас, при сећању на њих, диже коса на глави.

Војници са бајонетима упадали су у куће, палили их, убијали мушкарце, а жене и децу су немилосрдно тукли. Јовић Јованчу и његовог брата убили су пред унезвереним погледима чланова њихових породица.

Село се претворило у пламен. Жене су јаукале и нарицале на згариштима својих кућа. Бугари су пљачкали, палили, убијали.

Ја сам успела да се пробијем до куће моје сестре од стрица Љубинке, јер сам отуда чула јаук и запомагање. Тамо сам видела страшан призор. Љубић Цветко, отац Љубинке, лежао је крвав на поду. Бугари су га ударали секиром по глави. Крв је шикала, а из његовог грла се чуло крклјање. Још увек је давао знаке живота. Кућа је горела, моја сестра од стрица Љубинка и њен мали брат су престрављени скоро ван себе, плакали. Стрина Совика је унезвереним укоченим погледом сузним очима гледала час у своју децу, час у масакрирано крваво тело свога мужа. Била је потпуно изгубљена. Ја сам видевши овај призор стајала као скамењена. Престрављена нисам знала шта да чиним. Оно, на шта у обичним тренуцима, не бих смела ни да помислим, тад сам сасвим присебно учинила. Пришла сам стрицу, који је био на издисају, и окренула га. Глава му је била сасвим расечена, а лице изобличено. Покушала сам да му помогнем, али спаса није било. Поглед ми се приковао за то крваво мртво тело које је унакажено и млитаво окрвавило и моје руке. Стајала сам изнад тела стрица, превртала га, али се нисам мицала. Избезумљена стрина ме је повукла да се склоним, јер ће и мене убити бугарски војници.

Наједном се селом пронесе глас да Бугари бацају живу децу и жене у ватру.

---

[48]) Казивање 56-годишњег Голубовић Радомира, ковача из засеока Пажара села Павличина (рејон Рупље). Радомир Голубовић прича како је строј самртника из села Павличина на ливади Шеварки пронашао па је најпре сахранио оца, брата Радосава, течу Вукашина, течу Душана и Дикиће.

Стрина се прибра и помисли на своју децу. Мене, ћерку Љубинку и малог Томислава затрпа у ствари које су ограбљене из спаљене куће. „Вас сам сакрила, а мене нека крај мужа убију гадови" — рече стрина.

Када су Бугари поубијали неколико одраслих мушкараца, које су нашли у селу, попалили и опљачкали бедне домове сиромашних људи, отишли су да пале и убијају у суседним селима.

Поубијане људе сахрањивали смо ноћу. Сутрадан је свануло тужно и опустошено село. Није било ни једне куће. Ту и тамо пушио се још по неки сагорели зид. Људи су очајавали над судбином свога села и јаукали над гробовима поубијаних", пише Десанка.

ПРЕДЕЈАНСКА РОСУЉА КРВЉУ ОРОШЕНА

Терор над српским живљем у Предејану, крај кога пролази железничка пруга, магистрални пут и река Јужна Морава, бугарски фашисти почели су непосредно иза окупације, када је анкетирано подручје све до Мораве. У Предејану је у својству кметског намесника постављен наглув бугарски фашиста Гајтанџијев.[49]) Кметско намесништво обезбеђивало је у почетку осам злогласних полицајаца. Полицајци Славче, Митка и Борис били су људима дозлогрдили од самог почетка. Кметско намесништво и осам полицајаца лоцирано је у спратној приватној згради Милоша С. Јовића у центру варошице Предејане.[50])

На месту где се сада налази Здравствена станица, крај садашњег аутопута налазила се гранична чета војске под командом поручника Александра Стојанова. Гранична чета је стално контактирала са немачким штабом и повремено добијала појачања.

Међу првима бугарски фашисти су ликвидирали следеће угледне људе из Предејана: Ратомира Дамњановића, Слободана Недељковића, Стевана Драженовића, Драгана Стојковића, Петра Данковића, Глишу Стаменковића, Вујадина Бошковића, Стојанчу Миладиновића, Симу Јанковића, Тому Милошевића и Драгомира Стоиљковића. Мотив за ово убиство бугарски фашисти су нашли у сумњи да су ови резервни официри и подофицири[51]) па постоји опасност по њих.

Седамдесетогодишњи Божило Ивановић, кога су бугарски фашисти држали неколико дана у затвору у Предејану и који се спасао бекством испричао нам је, између осталог, и ово:

„Полицајци Славче, Митка и Борис, кмет Гајтанџијев им поручник граничног „участка" (граничне јединице) поручник Александар Стојанов зверски су убијали људе из Предејана и околних села. Међу првима стрељали су сестре и мајку првобораца — партизана Јована Стаменковића Ранка, из варошице Предејана. Јованове сестре Веру и Раду фашисти су до бесвести силовали, па потом претукли и у Росуљи заклали. Када сам тела ових девојака и мајке Љубице по наређењу фашиста закопавао нашао сам телеса без главе. Главе су им биле одсечене, а прсти посечени. Како су им тела била избодена и унакажена могао сам да претпоставим каквим су тешким мукама ове девојке биле подвргнуте".

Масовна стрељања у предејанској Росуљи су се од тада рећала. Без суда и пресуде на вишехектарској ливади Росуљи, у Јончиној вили, подруму зграде Милоша Јовића и подруму Здравствене станице (где се је налазио штаб граничне јединице са поручником Александром Стојановим), и напосе испод надвожњака на самом улазу у Предејане, убијано је по више десетина људи одједном.[52])

Ту у предејанској Росуљи бугарски фашисти су марта 1944. године убили око 198 мушкараца[53]) и девојака, које су за време мартовске офанзиве похватали са подручја Црне Траве, Брода, Рупља, Млачишта, Баинца, Црвеног Брега, Новог Села, Кораћевца, Граова и других села у Грделичкој клисури. Марта 1944. године бугарски фашисти су у Росуљу масакрирали 45 родољуба из црнотравског села Брода[54]), међу којима и неколико пионира из Црне Траве и Брода.[55]) По казивању мештана из села Брода бугарски фашисти су натерали да сами себи ископају раку, па су их потом везане доводили крај раке, а џелати су их крај раке ударали ножевима у леђа или стомак, па њихова телеса бацали у јаму.[56])

---

[49]) Казивање 70-годишњег Божила Ивановића, Јовић Милунке и других Предејанчана који су Гајтанџијева по злу упамтили.

[50]) Казивање Јовић Милунке, која је била власник те куће.

[51]) Божило Ивановић каже да су ови погубљени зато што су резервни официри и подофицири па су се бугарски фашисти бојали да они не пођу у борбу против њих.

[52]) О масакру у Предејану разговарали смо са мештанима села Предејана. Разговорима је присуствовао и председник Савеза бораца варошице Предејане Драгољуб Анђелковић. Предејанчани Божило Ивановић, рођен 1901. године и Јовић Милунка, којој су бугарски фашисти пуцали у једногодишњу ћерчицу, причали су веродостојно о томе.

[53]) Податак узет из организације СУБНОР-а Предејана.

[54], [55] и [56]) казивање мештана и породица поубијаних из Црне Траве и Брода (породица Миленковић Браце из Брода и др.).

Људи су стојички подносили смрт од руку бугарских зликоваца. Гледали су смрт очима, али испољавали и пркос према злочинцима. Немо су показивали како се уме и на овом мучилишту херојски за слободу да умре.

МАСАКР ПОЛА СТОТИНЕ РАЊЕНИКА

О веома језивом масакру пола стотине рањеника у црнотравском селу Дарковцу у шуми Тодорове воде 23. маја 1944. године прича болну причу једини преживели рањеник Божидар Радојловић, стопостотни ратни инвалид из Црне Траве: Он каже: „Рањен сам у време када се бугарски фашисти извршили покољ над недужним становништвом Црвене Јабуке, кога дана је злочинац Петков Ангел — Пиздаров руководио акцијом уништења ратоборне Црвене Јабуке. Као рањен прикључен сам болници од око пет стотине рањеника, смештених у великој соби једне повеће куће у црнотравском селу Дарковцу, односно засеоку Ливађу. Лежали смо на поду покривеном сламом, са главама окренутим ка зиду како би могли што више стати. Нисмо смели јаукати иако су нас ране болеле. Сутрадан су нас теренски радници евакуисали у шумовит и стрм кланац назван Тодорова вода. Ја сам смештен у удубљењу испод једне камене плоче. Испред мене постављена су као посађена два пања, између којих се је кроз мали отвор могао осматрати терен... Трећег дана после наше евакуације бугарски фашисти су топовима и минобацачима тукли део шуме у којој смо ми били скривени... Што значи да нас је неко провалио четвртог дана после наше евакуације, или боље рећи сутрадан после артиљеријске припреме, чуо сам галаму бугарских фашиста кроз шуму изнад нас. Погледао сам плашљиво кроз остављен ми отвор и видео бугарску полицију у црном оделу и шлемовима на главама. Добро сам видео како првим метком гађаше рањеног Руса... После тога сам гледао страшан призор. Бугарски фашисти су извлачили из склоништа рањенике и као јагњад их клали на лицу места. Поток крај мене потекао је крвав. А бугарска полиција је само клала. Слушао сам један за другим око педесет смртних ропаца мојих другова — рањеника... Видевши овај призор савио сам главу. Нисам могао посматрати овај крвави масакр својих другова...

Када је сутрадан, 24. маја, дошла једна болничарка Црнотравка да нас обиђе нашла ме је и рекла да су Бугари све похватане рањенике бајонетима клали... Из жалости за својим друговима заборавио сам да јој кажем да сам и жедан и гладан. А од глади и жеђи суче ми само неки пламен у устима... За осам дана лежања на неравном терену нисам ни привијан, нити сам штогод јео... Стога сам одлучио да изађем из склоништа. Када сам изашао ван склоништа чуо сам јаук родитеља и сестара, а можда и браће оних пола стотине рањеника што су били са мном, а које су поклали бугарски фашисти. Тај јаук, који је одјекивао реком Власином, чуо се далеко, далеко".[57])

Из свега изложеног да се закључити да је Црна Трава са околним селима преживљавала у току другог светског рата најтеже свирепости које је спроводио окрутни бугарско-фашистички окупатор. Но и поред тога народ је масовно пришао НОБ-и и узео активно учешће у ослобођењу не само свога краја већ и целе земље.

---

[57]) Казивање Радојловић Божидара, преживелог рањеника из масакриране болнице.

Radomir Kostadinović

GREUELTATEN DER BULGARISCHEN FASCHISTEN IM GEBIET VON CRNA TRAVA

Crna Trava war von bulgarischen Faschisten eingenommen. Bald danach hatte man darauf bestanden, diesen Teil Serbiens in eine bulgarische Provinz umzuwandeln. Das Volk leistete dem Eroberer Widerstand. Bald brach hier ein Aufstand aus. Die Antwort der bulgarischen Faschisten waren zahlreiche Verbrechen als Vergeltungsangriff auf den Widerstand des Volkes und die Tätigkeiten der Partisanen. Der Verfasser berichtet über ein paar Fälle, wo das faschistische Heer grausam mit dem unschuldigen und unbewaffneten Volke abrechnet.

Светислав Савковић

Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици (1941—1942)

После окупације Југославије априла 1941. године, немачки окупатор је у Топлици нашао своје сараднике у жандармима, полицији и скоро целокупном саставу општинских управа и среских начелстава. Они су се безрезервно ставили у службу Немаца, извршавајући свако њихово наређење. Припреме КПЈ за оружани устанак, ма колико извођене у почетку конспиративно, нису измакле пажњи полицијских органа и среских начелника у Прокупљу и Куршумлији и њихових органа. Полиција је имала у својим досијеима имена многих чланова КПЈ и скојеваца, те напредних студената, средњошколаца и радника на које се полиција бацила готово истог дана када је фашистичка Немачка објавила рат Совјетском савезу. То је била права хајка на ове младе људе, припремана у највећој тајности, од које се очекивао велики успех. Међутим, захваљујући благовременом обавештавању оних који су били на списку за хапшење, полиција је може се рећи претрпела велики неуспех.

Четничке војводе и четовође, углавном личности из косаничког и прокупачког среза, на челу са Пећанцем, учесници у Топличком устанку 1917. године, многи од њих са угледом у народу, у првим данима после окупације су наставили тако као да да се припремају за борбу против немачког окупатора.Многи људи из овог краја поверовали су у то, па су делегације грађана из појединих села маја и јуна ишле на „виђење" са Пећанцем, убеђени да се четници заиста припремају за борбу против окупатора. Међутим, уколико се приближавао дан почетка оружане борбе против фашистичког завојевача, четници су све мање говорили о потреби борбе против Немаца. Уместо борбе против окупатора ,четнички штаб на Видојевици је припремао план за борбу против партизанских одреда у сарадњи са немачким окупатором, Недићевим и Љотићевим одредом.

Споразум немачког окупатора са четницима Косте Пећанца

Није требало да прође много времена од почетка оружаног устанка у Југославији, па да четници покажу своје право лице у односу на народноослободилачку борбу. Средином августа 1941. године у селу Плочнику код Куршумлије,[1]) Коста Пећанац је са немачким окупатором направио споразум којим је потврђена формална сарадња четника са фашистичким окупатором против партизанских одреда. Конкретно у Топлици њихова сарадња од првих дана попримила је форме суровог обрачуна не само против бораца Топличког партизанског одреда и других јединица НОВ и ПОЈ него и са присталицама и симпатизерима народноослободилачког покрета. Наше оружане акције против окупатора 1941. године после њиховог напада на Пасјачу на Топлички партизански одред била сваком очигледна.

Четници Косте Пећанца, верне слуге немачког окупатора, прешли су убрзо на дело. Почели су најпре са претњама и позивањем на „разговор" виђених људи из Топлице који су се определили за НОП. Када ово није помогло прешли су на батинање и мучење сељака - симпатизера НОП-а и родитеља партизанских бораца.

---

[1]) О састанку у Плочнику између Косте Пећанца и шефа Гестапоа за Србију мајора Крауса нема доступне грађе, а питање је да ли је тада и био састављен писмени споразум. Изгледа да је том приликом Пећанац добио за датак да у најкраћем року активира своје војводе и њихове одреде у борби против устанка. По свему судећи то није ишло лако, па је Пећанац убрзо сазвао на Букуљи код Аранђеловца скуп својих војвода из Шумадије, западне и источне Србије који је одржан од 24—26. августа 1941. године са задатком који је преузео споразумом у Плочнику (Подаци о споразуму у Плочнику узети су из Хронологије ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945).

У Прокупљу у коме су заменили немачке јединице хапсили су и подвргавали мучењу присталице НОП-а, такође у Куршумлији и Блацу, при чему су нарочито предњачили четници попа Раше Кнежевића и попа Михаила Поповића.

После напада партизана на Прокупље, 9. октобра 1941, Коста Пећанац је са својим војводама вршио припреме за напад на Топлички одред који се после ове акције повукао на планину Видојевицу. Четници су желели да се реванширају за пораз у Прокупљу и коначно се обрачунају са партизанима који су представљали главну препреку за остваривање њихових циљева у Топлици. На себи својствен начин, приступили су мобилизацији сељака. Већина је била присиљена да крене у борбу против партизанског одреда на Пасјачу. У првим нашим налетима на Белом Камену, Јовиним ливадама и Пасјачи четничке јединице су се распале бежањем и масовном предајом мобилисаних сељака од којих већина ни метак није опалила на партизанске борце.

Због претрпљеног пораза на Пасјачи и Белом Камену (који је у свему за њих био права катастрофа), четничке војводе и њихове четовође после бекства из борбе искаљивали су свој бес на недужне сељаке који нису хтели да постану четници, јер су увидели да су они издајници ослободилачке борбе и слуге окупаторске.

Двадесет осмог новембра 1941. године четници попа Мике Поповића у Блацу, изненадним нападом код села Горњег Здравиња, успели су да заробе једну десетину Јастребачке партизанске чете. Са заробљеним партизанима кренули су преко Горње и Доње Бреснице, Велике Плане и Горње Речице и стигли до села Баботинца испод Великог Јастрепца. Ту су се сукобили са неколико бораца месних десетина из с. Југовца, Микуловца и Баботинца од којих су већину успели да заробе. Одавде су наставили према селу Микуловцу и Клисурици, а затим за Прокупље. Четници су кроз сва ова партизанска села демонстрирали силу и терор и собом повели у Блаце на десетине сељака симпатизера од грађана није дочекао, осим четника, НОП-а. У Прокупљу четнике скоро нико жандарма и неколико грађана њихових присталица. Успут до Прокупља и даље према Блацу заробљени партизани и похватани сељаци били су подвргнути свакојаком малтретирању (пљување, псовање, ударање кундацима и сл.).

У Блацу настају праве муке за заробљене партизане. Четнички војвода поп Мика претворио је свој штаб у мучилиште заробљених партизана и присталица НОП-а. Методама мучења београдске Специјалне полиције и Гестапоа била је изложена већина заробљених партизана, посебно др Радивоје Бата Увалић[2]) за кога су четници претпостављали да је један од руководилца партизанског одреда. Сви они били су предвиђени за стрељање. Међутим, Топлички и Расински партизански одред са неколико сеоских месних десетина извршили су напад на Блаце, 5. XII 1941. године, и ослободили све заробљенике — партизане и присталице НОП-а.

Након повлачења наших јединица из Блаца, поп Мика Поповић је предузео низ мера којим је требало да покаже своју власт над људима и непомирљивост према сваком свом противнику. Хапсио је многе сељаке за које је претпостављао да су симпатизери НОП-а, не само из Блаца већ и других села тога краја. Сви они били су мучени на најзверскији начин. Првих дана јануара 1942. године изведени су из кућа четворица сељака од којих тројица очеви партизана — првобораца из Блаца, а четврти сарадник НОП-а које су заклали четници овога попа-крволока. Овим злочином требало је заплашити сељаке широм Топлице, одвојити НОП од народних маса и онемогућити даље јачање Топличког партизанског одреда који је тих дана створио слободну територију од Јужне Мораве до Копаоника. Покољ родољуба у Блацу је први обрачун на овај начин са присталицама и симпатизерима НОП-а на топличком подручју. Он није престајао до потпуног четничког и окупаторског пораза у лето 1944. године. Чак и у овим данима, на свом издисају, они су своју освету над ухваћеним скојевцима и сељацима и сељанкама, грађанима и грађанкама, искаљивати зверски и садистички — бацањем живих у запаљене куће и колибе, клањем и вешањем убијених.

Долазак бугарских окупатора и почетак обрачуна са присталицама НОП-а

Бугарски окупатор одмах по доласку у Прокупље приступио је изради плана за обрачун са комунистима, скојевцима, борцима и руководиоцима одреда, органима народне власти, припадницима месних десетина, симпатизерима НОП-а и свим прогресивним и родољубивим грађанима Топлице. Изградио је један систем мера заснован на застрашивању становништва путем терора, убистава појединачних и

[2]) Учесник грађанског рата у Шпанији, један од организатора устанка у Топлици, после рата више година амбасадор СФРЈ и помоћник Савезног секретара за иностране послове. Погинуо септембра 1971. године у аутомобилској несрећи у Ирану на путу за Индију, где је био постављен за амбасадора.

групних, одвођењу у логоре смрти, пљачки имовине и паљевини домова. То је био добро организован обрачун, веома суров по начину извршења у току читог рата. Бугарски војници брзо су открили своје намере и циљеве према НОП-у. Први поход бугарског окупатора у топличка села би је „мирољубив". У селу Влахову, недалеко од Прокупља, у јануару, ухватили су десетак сељака већином симпатизера и присталица НОП-а. Предали су их Немцима у Лесковцу. Један од њих стрељан је на Бубњу у Нишу, а остали интернирани у Норвешку. Само неколико дана касније Бугари су блокирали село Бадњевац у коме су све мушкарце изнад 14 година тукли као симпатизере партизана. Пред постројеним сељацима стрељали су једног младића — сарадника НОП-а.

Бугарска команда у Прокупљу у сарадњи са својом полицијом и уз пуну помоћ специјалне полиције из Ниша, почела је напад на партијску и скојевску организацију у граду. Страх од физичког мучења и обећање да ће свакако ко призна пред полицијом бити пуштен на слободу, навео је неке омладинце на извесна признања. Почело је хапшење чланова КП и СКОЈ-а у граду који је имао веома развијену мрежу активиста, на десетине чланова СКОЈ-а и КП. Овоме су у знатној мери допринели небудност и неприпремљеност партијског руководства у граду и по селима за рад у илегалним условима, као и чињеница да је целокупна активност Партије и органа власти широм Топлице више од два месеца била потпуно легална. Ово се највише осветило НОП-у који је у току пролећа претрпео тешке губитке у кадровима.

У овим провалама похапшено је око 150 активиста у Прокупљу и селима која су имала своје партијске и скојевске организације и групе актива. Многи од њих су стрељани на Бубњу код Ниша или на Бањици, док је велики број интерниран у Норвешку и Немачку, одакле се већина никада није жива вратила. Међу овима неки су били чланови КПЈ — чланови Среског партијског или Месног комитета у Прокупљу, секретари партијских ћелија у селима, руководиоци средњошколске омладине у Прокупачкој гимназији, организатори оружаног устанка у разним крајевима топличког подручја.

Масовна стрељања у селима Топлице

Тринаестог фебруара 1942. бугарске јединице из Прокупља предузеле су први одружани напад на Пасјачку чету Топличког НОП одреда која је тих дана логоровала у селу Пасјачи. Напад је вршио 14. пешадијски пук и 7. арт. дивизион. Пасјачка чета са месном десетином из Коњарника успела је да задржи непријатеља и нанесе му озбиљне губитке. То је силно озлоједило бугарске фашисте, па су приступили репресивним мерама према сељацима Пасјаче који су готово сви били симпатизери и присталице НОП.

После борбе ухватили су десет сељака које су пронашли у кућама (већина се повукла са Пасјачком четом на Бели Камен) и одвели у Нишки логор где су стрељани. Попалили су многе куће у с. Пасјачи, Јовиним Ливадама, Белом Камену итд. Међутим, окупатор се није зауставио на овоме. Делови његових јединица из састава 13. пука блокирали су 15. фебруара села Каре, Ново Момчилово и Злату из којих су отерали неколико десетина сељака у с. Косанчић недалеко од Бојника. Из ове групе издвојили су 11 сељака из Кара, 5 из Злате, 2 из Златовца и 1 из Н. Момчилова и стрељали 17. фебруара изван села Косанчића.

Први масовни злочин у Топлици бугарски војници су извршили у селу Горња Стражава, 3 км. од Прокупља. У овом селу једна десетина Малојастребачке партизанске чете припремила је заседу једној бугарској колони која је пошла у претраживање и пљачкање села. Том приликом убијен је један непријатељски војник што је дало повода окупатору да изврши одмазду над сељацима. Извео је све одрасле мушкарце, међу којима је одабрао 26, највише између 20 и 25 година, углавном припаднике месних десетина и два члана Народног одбора и истог дана све пострељао насред села пред очима мештана.

Догађаји у селу Пасјачи, Кару и Горњој Стражавти наговестили су варварски обрачун окупатора са присталицама и симпатизерима НОП-а широм Топлице. Поводом одвођења сељака из села Пасјаче у логор и стрељања у Горњој Стражави, штаб Топличког партизанског одреда издао је прогласе[3]) народу Топлице под насловом: **Сложном борбом одбранићемо Топлицу од новог окупатора!** Немачке трупе морале су хитно бити позване на руски фронт да спасавају ситуацију. Не могући да се ослоне на Недића и Пећанца, који немају никога у народу, Хитлер је довео нове окупаторе-бугарску војску. Бугарска војска је доведена у Топлицу и остали део Србије као непријатељска војска. Њен је задатак да извуче из Топлице храну и сировине, да опљачка сељаке које су до сада партизани одбранили од Немаца и четника и да угуши НОП. После првих „медених" ре

[3]) Цитат је узет из Војноисторијског гласника бр. 3/1952. године стр. 48. Оригинал прогласа у архиви V. I. I.

чи, бугарски команданти показали су право лице. Невина српска крв је проливена у Горњој Стражави, хапшење, премлаћивање и пљачкање у Прокупљу и Пасјачи су грозне опомене какво угњетавање и пљачка сељачке имовине очекују Топлицу.

„Могу ли народни партизани да овога пута оставе српску браћу у Топлици на цедилу? Заштита живота и имовине Топличана, одбрана НОП-а од напада новог окупатора, борба против њега све до победе — то је наш главни циљ и задатак".

Из прогласа се јасно види какви су били циљеви и задаци бугарског окупатора у Топлици. Уништење Топличког партизанског одреда и народноослободилачког покрета био је основни његов задатак. Убијање, одвођење у логоре, хапшење, мучење, претње, пљачка имовине, паљење домова били су усмерени на уношење деморализације у народне масе које су давале моралну подршку борби партизана. Требало их је потпуно изоловати од НОП-а и убити у њима сваку веру у коначну победу ослободилаца над фашистичким окупатором и њиховим слугама.

Са почетком непријатељске офанзиве на ослобођеној територији бугарски окупатор, у сарадњи са четницима и осталим издајницима, паралелно са борбом против партизана, вршио је разне репресивне мере против присталица и симпатизера НОП-а у топличким селима. На удару су били чланови НОО, припадници месних десетина и чета, и сви они омладинци који су учествовали у разним акцијама против окупатора и домаћих издајника. Разбијање органа народне власти и партијских ћелија, те омладинских актива на терену био је један од главних њихових задатака. У првом налету пали су многи одборници, припадници месних десетина и омладинци — активисти. Према похапшеним одборницима и борцима месних десетина, омладинцима-активистима непријатељ је сурово поступао. Многи од њих су отерани у логоре и затворе у Нишу и Лесковцу, а неки су одмах и стрељани. Слична судбина је задесила родитеље и чланове породице, чак и оне који су вршили притисак на своје синове да се предају непријатељу, рачунајући да ће тиме спасити себе и њих. Најоштрије мере непријатељ је предузимао према људима из оних села која су представљала партизанска упоришта НОП-а. Сваки његов неуспех у борби против партизанских јединица „намиривао" је убијањем невиних сељака у оним селима која је окупатор ставио у свој списак и која су била предодређена да плате данак у крви због своје повезаности са народноослободилачком борбом.

Нови злочини бугарских фашиста у селима Топлице

Стрељање у Горњој Стражави изазвало је велику узнемиреност и страх у народу на читавом топличком подручју. Овај злочин изазвао је сећање на догађаје из 1917. године, на дивљање бугарске солдатеске која је у неким селима десеткована становништво. Многи су хтели да верују да се историја неће поновити и да ће овај крај Србије успети да избегне трагедију која га је задесила само четврт века раније. Мислило се да је 23. фебруар у Горњој Стражави једна случајна крвава епизода, или пак примерна казна према сељацима и упозорење онима који наставе сарадњу са НОП-ом.

Међутим, после непуна два месеца бугарски окупатор је извршио још један тежак злочин. Овога пута у Југовцу селу, познатом по својим симпатијама и везама са НОП-ом. Бугарска команда из Прокупља знала је за ово и чекала тренутак за одмазду, с обзиром да су од четника и шпијуна стално пристизале оптужбе да партизански борци веома често долазе у село на преноћиште или преданак. У ноћи 13/14. априла 1942. године упућена је једна јединица мешовитог састава јачине батаљона са 4 артиљеријска оруђа са задатком да претресе село.

Стицајем околности, у току исте ноћи на путу за Јабланицу и Пусту Реку навратили су у село члан ПК КПЈ за Србију Милош Мамић и члан ОК КПЈ за Ниш и члан ПК СКОЈ-а за Србију Станимир Вељковић Зеле, са још двојицом партизана. Због замора нису наставили путовање већ су ноћили у кући једног сељака за кога се веровало да је симпатизер НОП-а. Желели су да се одморе и наредне вечери продуже према Пасјачи и Јабланици. Бугари су блокирали село док су уморни партизани спавали тврдим сном. У свануће Бугари су истерали све одрасле мушкарце и сакупили их на једно место. Домаћин куће, из кукавичлука, обавестио је бугарског команданта да се у његовој кући налазе четири партизана. Зграда је одмах блокирана и партизани позвани на предају. Окупаторским војницима дат је одговор ватром из пушака и пиштоља. Непријатељ је отворио ватру из свих оружја — митраљеза и топова уперених на један циљ — кућу из које су се бранила два висока партизанска руководиоца Србије и два њихова пратиоца. Борба је вођена више од пет часова. Кућа је претворена у рушевину. Зеле Вељковић је из пушке убио једног бугарског војника који је покушао да убаци ручну бомбу у собу из које су давали отпор. У току борбе Мамић је погинуо од артиљеријске гранате док

је Вељковић при покушају пробоја из обруча погинуо на домак потока. Два пратиоца су била заробљена од којих је један обешен у селу, а други спроведен у затвор, а затим интерниран у Норвешку, одакле се после рата вратио у земљу.

После борбе бугарски окупатор је по списку издвојио двадесет сељака — претежно омладинаца. То су били припадници месних десетина. Већина је учествовала у борби на Блацу и другим локалним акцијама. Неколико њих су били у одреду, али су враћени кућама да се боре у саставу месне десетине и чете. Међу њима су била и два кандидата КП и неколико одборника месног НОО, два десетара месних десетина и командир месне чете. Истог дана пребачени су камионима у Прокупље. Ту су их у току ноћи саслушавали уз уобичајено малтретирање, а затим сутрадан 15. априла повезали конопцима и вратили у село. Постројени су на једном сеоском плацу, одакле су поведени на губилиште. У 20 људских тела испаљено је 500 метака из митраљеза, који су их просто искидали у ситне делове. Толико су били унакажени да су многи препознати само по деловима одеће и обуће. То је био прави масакр на који су били спремни само фашистички војници бугарске окупаторске војске који су дошли у Србију да убијају, пале и пљачкају. По начину извршења, садистичком понашању официра и војника и њиховом цинизму, стрељање у Југовцу представља најтежи злочин бугарских фашиста у овом крају.

Најмасовније стрељање бугарски окупатор је извршио после своје неуспеле офанзиве на Великом и Малом Јастрепцу против Топличког партизанског одреда, од 19. — 22. јуна. Пре почетка офанзиве он је покупио неколико стотина сељака из села: Велика Плана, Меровац, Мршељ, Горња и Доња Бресница, Прекопуце, Здравиње, Сварча и Горње Јошанице, које је истурио испред својих јединица у циљу претраживања Великог Јастрепца. То је била највећа офанзива окупатора против наших јединица у којој је ангажовао две комплетне дивизије. За сваки случај, ради веће сигурности ангажовао је велики број сељака који су распоређени у стрелце, претраживали сваку косу, пропланак, жбун, поток и висове Великог Јастрепца. Три дана и ноћи бугарске јединице тукле су Велики Јастребац топовима и авионским бомбама и митраљезима, претресли малте не сваки жбун, али партизане нису могли да униште.

Претрпевши неуспех ,непријатељ је желео да искали свој бес над масом сељака. Тако је ову офанзиву претворио у казнену експедицију својих јединица које су добиле задатак да се обрачунају са беспомоћним људима из неколико подпланинских села Великог и Малог Јастрепца. Пре масовног стрељања бугарски војници су изнад Велике Плане ухватили две старице у планинским колибама које су чувале овце и под сумњом да лече и хране болесне и рањене партизане живе их бацили у запаљене колибе.

После завршене офанзиве бугарски официри су најпре наредили да се повежу сви сељаци и јаким обезбеђењем онемогућили њихово бекство. Пошто је био пао мрак неки су пре везивања искористили небудност стражара и побегли спасавши се сигурне смрти. Стрељање је извршено на два места на Великом Јастрепцу изнад Горње Бреснице на пропланку „Стовариште" где је стрељано око 150 сељака, највише из Горње Бреснице (50) и Велике Плане (36). Друга група, око 100 људи, стрељана је изнад Горње Јошанице (само Г. Јошанице 40 сељака). У маси стрељаних на „Стоваришту" тројица су успели да преживе, пошто су се нашли испод тела убијених. Један од ових био је погођен са више метака, али ниједна рана није била смртоносна, те је некако успео да се извуче и на коленима дође до првих сточарских колиба, где су га сељаци прихватили, превили и пребацили у његово село. Најтеже је страдала Горња Бресница и заселак Рашевац који је имао 15 кућа. Овде су стрељани сви пунолетни мушкарци, осим једног који је у време проласка Бугара био ван села. Рашевац је пружио стравичну слику косле стрељања, јер су окупаторски војници спалили све куће за становање, плевње, штале и амбаре. Жене и деца су избегли, мушкарци побијени, а од лепог засеока остало је само згариште и пустош. Такође су попаљене многе куће у В. Плани, Доњој и Горњој Бресници, Г. Здравињу и Г. Јошаници. Бугарској офанзиви на Великом и Малом Јастрепцу у јуну дат је приличан публицитет у квислиншкој штампи и документима из тог периода. Тако, према извештају штаба Српске добровољачке команде од 3. јула 1942. године у овој офанзиви окупатор је стрељао у Топлици 267 сељака, а око 200 интернирао.[4]) Међутим, начелник штаба бугарског окупационог корпуса даје нетачне податаке о овим стрељањима. У извештају команде СДС из Ниша од 30. јуна 1942. године Министарству унутрашњих послова Недићеве владе о резултатима бугарске офанзиве на В. и М. Јастрепцу стоји: „У току ове акције (мисли се на бугарску офанзиву ,примедбе С.С.), начелник бугарског окупационог корпуса каже да је убијено око 240 људи,[5]) међу којима

[4]) Зборник I/21, док. 29. стр. 290.
[5]) Зборник I/21, док. 27, стр. 280.

он сматра да је било и партизана, а за једног је сигуран да је био један од партизанских вођа, али се његов идентитет није могао утврдити. Сам начелник штаба бугарског окупационог корпуса каже да партизани овом акцијом на Јастрепцу нису уништени и да је међу погинулим највећи број сељака за које они сматрају да су јатаковали са партизанима." Из овог документа који је у ствари парафразирање извештаја начелника штаба бугарског окупационог корпуса о стрељању на Великом Јастрепцу у јуну 1942. године, види се какав је био став бугарских војних руководилаца према злочинима својих јединица, извршеним над голоруким сељацима, чија је једина „кривица" што су били присталице и симпатизери НОП-а.

Стрељање у селима Добричког среза

Истовремено са стрељањем на Великом Јастрепцу 23. јуна 1942. године, бугарски војници из састава јединица које су вршиле претрес Малог Јастрепца починиле су тешке злочине у неколико села Добричког среза која су била у попришту НОП-а. У јуну је стрељано око 50 сељака из Бреста, Крајковца, Аз-Бреснице и Дудуљца. Одмазда је вршена на основу списка на коме су били углавном припадници месних десетина и чланови НОО. Један од разлога за стрељање у овом крају био је што су партизани 18. јуна пресрели један путнички аутомобил код села Мерошина. Аутомобил је припадао команданту бугарске дивизије у Прокупљу који се њиме одвезао за Ниш, али се њиме није вратио. Кола су одвезена на Мали Јастребац где су размонтирана, а шофер после саслушања ликвидиран. За обештећење кола окупатор је наплатио око два милиона (Недићевих) динара од сељака из села Облачина, Баличевац, Рожина, Лепаја и Брест.

Бугарски окупатор није се међутим зауставио на овим злочинима. Он је наставио са одмаздом у виду појединачног стрељања, понекад и групног, најчешће у току и после офанзиве. На удару његових препада обично су била партизанска упоришта у која су борци из одреда најчешће долазили. Блокирањем села у току ноћи вршен је претрес кућа у циљу проналажења партизана које нико на овај начин није могао да пронађе. Понекада је залазио у нека села која нису била у НОП-у. Једно од таквих села била је Доња Девча испод Малог Јастрепца, које је имало неколико симпатизера и присталица НОП-а, али је важило као четничко, јер је дало око 20 четника у одред Косте Миљковића са седиштем у селу Цигољу. Бугарска команда у Прокупљу на доставу својих шпи јуна добила је податке како партизани Малојастребачке чете, партизански курири и политичко-партијски радници у позадини често долазе у Доњу Девчу. Стога је команда I бугарског корпуса одлучила да једном изненадном акцијом својих јединица из Прокупља и Ниша блокира ово и још нека села испод Малог Јастрепца са задатком да уништи Малојастребачку чету. У том циљу бугарске јединице су у току ноћи 20/21. децембра 1942. године камионима пребачене из поменутих гарнизона у села Доња Девча, Крајковац, Аз-Бресница и Лепаја која су блокирана у току ноћи. Највише јединица је ангажовано на Доњој Девчи. Бугарски команданти су очекивали од ове акције сигуран успех за чију реализацију је извршио опсежне војне и материјалне припреме. Међутим, његов план се потпуно изјаловио, јер Малојастребачка чета, која је била у овом селу готово целе ноћи 19/20. децембра, повукла се у праскозорје на Мали Јастребац, па је удар непријатеља извршен на „празно."

Како то обично бива, када пропадне план једне акције за коју се ангажује много снаге и средстава, окупатор прибегава одмазди према становништву. Стицајем околности овога пута избор је пао на Доњу Девчу у којој бугарски фашисти завршавају своје злочине у Топлици у првој години своје окупације. Двадесет првог децембра стрељали су из Доње Девче 22 сељака међу којима и неколико наших присталица. Истог дана у селима Крајковац, Лепаја, Божина и Аз-Бресница окупатор је похватао око 30 мушкараца највише омладинаца бивших припадника месних десетина и чланова породица партизанских бораца. Највише је стрељано из Крајковца (12) и Лепаја (8) — села која су дала највише бораца за одред у овом делу бившег добричког среза.

У току лета и јесени 1942. године окупатор је предузимао сличне акције и по селима у рејону Пасјаче и Видојевице, нарочито у оним селима која су представљала главни ослонац НОП-а. Вршио је терор у многим селима, одводио у логоре и затворе, принудан рад у рудницима, пљачкао имовину и палио куће. Репресалијама су највише била изложена села: Бели Камен, Јовине Ливаде, Пасјача и Балчак у коме се Пасјачка чета најчешће кретала. Требало је деморалисати сељаке из ових села, првенствено активисте, присталице и симпатизере НОП-а. Децембра 1942, по наређењу немачког крајскоманданта у Лесковцу, доведено је у с. Балчак 10 сељака-затвореника из лесковачког затвора. Осам сељака је било из поменутих села, а двојица из других крајева Србије. У Балчак су их спроводили немачки и бугарски вој-

ници који су најпре наредили да сви доведени ископају раке, а затим једног по једног стрељали. На овом подручју бугарски фашисти су убили два истакнута и НОП-у веома сељака. Најпре у марту 1942. године на Јовиним Ливадама су ухватили првоборца политичког радника на терену и кандидата КПЈ Ивана Булајића, учесника у I светском рату, иначе веома угледног и утицајног сељака у овом делу Топлице. Спроведен је и стрељан у Житном Потоку, после рвања са двојицом бугарских војника којима је на ударце узвратио ударцима. Тако премлаћен и избоден бајонетима он се храбро и пркосно држао и последње његове речи су биле: „Убијајте, окупаторске псине, партизани ће ме осветити". У децембру исте године Бугари су ухватили, уз помоћ једног дезертера, Раку Ковачевића са Јовиних Ливада, позадинског радника, вештог герилца, који је ликвидирао неколико бугарских и четничких шпијуна. После зверског мучења убијен је у бугарском затвору у Житном Потоку.

Бугарски окупатор наставља своје злочине

После неколико масовних стрељања у току 1942. године, бугарски фашисти се не одричу своје политике терора и репресалија над становништвом. Али сада прибегавају новој тактици. Са оживљавањем НОР-а у овом делу Србије и појачаном борбеном активношћу партизанских јединица, окупатор мења методе обрачуна. Још крајем 1942. године почео је да користи мање јединице састављене од коњаника који су изненада упадали у села, у свако доба дана и ноћи. То су биле специјално обучене јединице за борбу против партизана, наоружане аутоматским оружјем. У Топлици оне су биле познате под називом „Ловна рота", нека врста казнене експедиције која се показала веома ефикасном у извршавању постављених задатака.[6]) Овакве јединице су упадале у она села за које су знале да представљају партизанска упоришта и служе као база позадинским радницима у којима се претежно одвијала њихова политичка активност. У ова села често су навраћали партизански борци из одреда, појединачно или у мањим групама који су понекад остајали да предане. Пошто није било ни провизорних склоништа на Јастрепцу за лечење рањених и болесних бораца, они су још увек морали да се лече по сеоским кућама код најоданијих присталица НОП-а.

Скоро свакодневно овакве бугарске јединице из Прокупља, Житног Потока, Велике Плане и Блаца крстариле су оним селима која су у њиховој картотеци означена као „партизанске базе". Понекад су упадали и у она села која се нису експонирала својим везама са НОП-ом, али за сваки случај ваљало је проверити ситуацију у њима. У ова села они су залазили на основу претходно добијених података од њихове обавештајне службе из гарнизона, или својих „извештача" са терена. С обзиром да је људство „ловним ротама" по својим квалитетима било најгорег састава, спремно на најсуровије злочине, то нису били ретки случајеви да су убијали људе без икаквог повода. У селу Рељинцу убили су јануара 1943. без икаквог повода три човека које су срели на путу, а истог дана у Луговцу су убили два брата који су пошли у друго село у посету својим рођацима, док су једног сељака из Горњег Кординца убили узгред, док су јурили коњима ону двојицу. Ови случајеви, као и они из протекле године, као што ће потврдити низ појединачних или групних стрељања у 1943. и 1944. години показују да старешине и војници бугарске војске нису презали од најтежих злочина у нашим селима.

Фебруара 1944. окупатор је извршио један од најтежих злочина у Топлици, не по броју стрељаних, већ по подлости и цинизму бугарских војника. У партизанским селима Претежана, Доња и Горња Драгуша, Доња Сварча (из којих је било доста бораца у одреду) бугарски војници у заједници са љотићевцима похватали око 150 сељака (2 жене) и повели у правцу Велике Плане. Све су их зауставили код сеоског гробља где су окружени упереним пушкомитраљезима од стране непријатељских војника. У последњем тренутку један сељак се досетио о чему се ради, па је из свега гласа узвикнуо: „„Браћо, зар не видите да ће нас побити као стоку, бежите"! Сви су се дали у бекство, пробијајући се кроз обруч. Од 150 сељака убијено је 62 од којих и две жене, док су остали успели да побегну. Љотићевци из Добровољачког одреда из Ниша који су суделовали у овом злочину после стрељања разбијали су убијеним главе, а неке просто масакрирали. Највише је стрељано из Доњег Сварча (20), Доње Драгуше (10) и села Претежана (11). У селима на Јастребачком подручју бугарски фашисти су тих дана стрељали око 90 људи, док су многе сељаке отерали у логор у Ниш и лесковачки затвор. Међу стрељаним је било чланова КП и кандидата, скојеваца, одборника, очева и

[6]) Ове су јединице углавном састављене од најгорих војника спремних на најсвирепије злочине: биле су намењене за борбу против политичко-партијских радника у позадини, партијских и скојевских актива у селима и партизанских курира.

браће, партизанских бораца.[7]) Попаљено је после стрељања на десетине кућа, највише у Горњој Драгуши, где су сељаке тукли, а жене силовали. У овом периоду окупатор је у неколико села бившег косаничког среза палио куће, пљачкао имовину, терорисао сељаке, али никога није стрељао.

Сигурно да је у Топлици у НОР-у бугарски окупатор, у сарадњи са домаћим издајницима починио, више убистава, стрељања, мучења људи, психичка застрашивања, паљења домова и пљачкања имовине него што је у овом напису регистровано. Тешко је евидентирати сва злодела непријатеља. Готово да није било села на простору од Јужне Мораве до подножја Копаоника, између В. и М. Јастрепца, Пасјаче и Радана у коме није дошао окупатор и његове слуге, вршећи терор, паљење и пљачку, ако већ није починио оно најгоре — убијање и стрељање. Непријатељ применом репресалија у разним видовима и облицима, није успео да уништи НОП и партизанске јединице у Топлици иако је задао тешке ударце Топличком одреду у току 1942. године, а посебно органима НОО, војнотериторијалним јединицама, те партијским организацијама и омладинским активима на терену.

Злочин и терор четника и осталих издајника

На подручју Топлице, као и другде у Србији све оружане формације под називом четника, СДС (недићевци) и Добровољачки одред (љотићевци) ступили су од првих дана оружане борбе против немачких и бугарских окупатора у њихову службу. Четници Косте Пећанца, формирани у одреде са тла Топлице, разбијени су у првим сударима са Топличким одредом на Пасјачи и Видојевици у октобру 1941. године. Стога кроз читав ратни период на овом подручју (касније као четници Д.М.) нису представљали озбиљну снагу, нити војни фактор који би задавао веће главобоље руководству партизанских јединица. Све до доласка бугарских јединица у Топлици четници и остали издајници готово се нису ни видели ни осећали, сем повременог дивљања четника попа Мике, војводе Јастреба из Блаца, који је иначе разбијен децембра 1941. године.

Доласком новог окупатора у ове крајеве настаје једна нова ситуација за НОП, ствара се један нов однос снага, знатно неповољнији по партизанске јединице. Квислинге у Топлици и суседних подручја обрадовала је нова окупација села и градова, који су били већ ослобођени од наших јединица. Издајници су, може се рећи добили снагу уз присуство окупатора. Они су по сваку цену хтели да му докажу своју привржености и верност, извршавајући његова наређења у борби против НОП-а.

На самом почетку 1942. године четници су извршили тежак слочин у Блацу где су заклали четири сељака, очеве партизанских првобораца. Још теже злочине они су извршили у Куршумлији 22. фебруара 1942. (град је ослободила Косаничка чета са месним десетинама 16. фебруара). Пошто је Косаничка чета због велике надмоћности непријатеља морала да одступи из града претрпевши осетне губитке четници су се бацили на присталице и симпатизере НОП-а.[8]) Стрељали су после страшног мучења све чланове партије СКОЈ-а из града (прва партијска организација овде је формирана 1939. године), чланове новоформираног Градског НОО, многе родољубиве грађане и све заробљене партизане и припаднике месних десетина који су учествовали у ослобођењу и одбрани Куршумлије. У групи заробљених налазио се и секретар ОК КПЈ за нишки округ Сретен Младеновић Ника, који је поведен са неколико партизана на стрељање, успео да се са још двојицом партизана одвеже и побегне. За пет дана четници су у Куршумлији побили око 40 грађана .Међу стрељаним били су и предратни чланови КПЈ Стева Протић из Куршумлије, Тоша Топаловић, судија, његова жена Зора, кандидат Партије, и многи други.

Са почетком офанзиве на ослобођеној територији Топлице, почетком 1942. године окупатор је добио у издајницима свих боја главног помагача. Тамо где он није стигао, стизали су четници Косте Пећанца, добровољачки одреди и одреди СДС. Служили су се чак истом тактиком у погледу терорисања присталица и симпатизера НОП-а. Нису вршили масовна стрељања после Куршумлије, али су учествовали у хватању, хапшењу, предаји окупатору одборника НОО, бораца месних десетина, активиста Партије и СКОЈ-а на терену, пљачкали имовину и палили куће. После сваког свог пораза у борби са партизанским јединицама, они су „своје јунаштво" испољавали према становништву по селима и рејону Јастрепца, Пасјаче и Добрича. Најбољи пример оваквих њихових поступака пружа мало село Чубура испод Малог Јастрепца, партизанско упориште од почетка устанка. Четници и недићевци, са Малојастребачком четом, 2. и 3. марта 1942. године доживели су веома тежак пораз. Било је преко 30 убијених четника, међу којима и син једног четничког команданг-

---

[7]) Зборник, Том I, књига 20, док. 128.

[8]) Стенографске белешке учесника НОБ-а у Топлици, Архива V.I.I.

та. После неколико дана четници су довели бугарске војнике који су спалили куће партизанских бораца и чланова НОО одбора. Интернирано је 15 сељака, махом присталица НОП-а и припадника месне десетине који су учествовали децембра 1941. године у борби на Блацу .Неки су депортовани у Норвешку и Немачку, а део остављен у нишки логор. Већина је успела да преживи мучења у логорима, али сви са тешким последицама по здравље.

У обрачуну са присталицама НОП-а у Топлици, четници ни у чему нису заостајали иза бугарских окупатора. Нарочито су били ревносни команданти Косте Пећанца, организатори праве хајке у селима ради хватања припадника НОП-а. На тај начин квислинзи у потпуности су се идентификовали са бугарским окупаторима у погледу вршења репресалија, јер су у неким случајевима били директни саучесници у вршењу злочина. Само у овом периоду из топличких села интернирано је у Немачку и Норвешку и разне логоре у земљи око 300 сељака, већином омладинаца од 18—22 године.

Може се рећи да су окупаторске слуге у вршењу репресалија према народу биле доследне и неумољиве у испуњавању постављених задатака. Нису бирали средства у вршењу злочина само да би доказали своју оданост господарима. Зато народне масе нису правиле никакву разлику између окупатора и домаћих издајника, који понекада у зверствима нису заостајали за фашистичким крволоцима, као што то показују многи њихови злочини (Куршумлија, Сварча, Рграја, Јовине Ливаде, Бели Камен, Пејковац и многа друга села Топлице). Опште позната је ствар да су издајничке јединице са органима полиције били директни саучесници бугарском окупатору у масовном хапшењу омладинаца у Прокупљу, као и чланова НОО и припадника месних десетина у селима. Шта више четници, љотићевци и недићевци састављали су списак људи на основу којих је окупатор вршио стрељање, убијање, хапшење и интернирање. И не само то .У неким селима домаћи издајници су проказивали присталице НОП-а и тиме олакшавали посао бугарским војницима у обрачунавању са њима.

Најистакнутији партијски руководиоци на терену, чланови Среског комитета партије за Топлицу убијени су од стране четника. У октобру 1941. године убијен је код Житорађе члан Среског поверенства ОК КПЈ Ниш за Топлицу Никола Кокоњешевић Дунђерски, само недељу дана касније убијен је Драгомир Стојановић Гоце, атентатор на начелника срезова добричког и прокупачког. Фебруара 1942. године ухватили су члана среског поверенства Свету Станковића, учитеља у Самариковцу, и предали га Немцима у Лесковцу, где му се губи сваки траг; априла 1942. године, после борбе код Рграје на Видојевици, четници су ухватили секретара ОК КПЈ за нишки округ Срету Младеновића Мика (који је фебруара побегао са стрељања у Куршумлији). Њега је неко од четника препознао. Поводен је на саслушање у Широке Њиве испод Соколовића. У ствари то саслушање било је батињање моткама од чега је издахнуо. Заслугом четника пао је у руке и предат окупатору члан Среског поверенства Тихомир Станковић, стрељан на Бубњу код Ниша јула 1942.

Никада раније квислинзи се нису показали на делу као у лето и јесен 1942. године, у време тзв. Аћимовићеве потере на Великом и Малом Јастрепцу, која је почела 11. августа. Чињеница да је ова акција предузета нешто мање од два месеца после бугарске офанзиве у јуну на Великом и Малом Јастрепцу, потврђује да је она прва претрпела потпун неуспех. Оно што нису постигли бугарски окупатори покушали су овог пута његови помагачи — издајници српског народа. С тога се може рећи да је ова акција наставак бугарске јунске офанзиве. То је била до тада најорганизованија оружана акција четничких одреда, Српске државне страже и јединица Добровољачког корпуса на овом подручју, у којој је ангажовано око 18.000 људи. Претресање планинског терена и блокада села трајала је до половине октобра.[9])

Непријатељ је најпре извршио поседање свих села у подножју планине са обе стране Великог и Малог Јастрепца, чиме су били блокирани сви прилази селима са планине. То је омогућило успешно дејство потерничким јединицама које су детаљно претраживале сваку косу и увалу ове пошумљене планине. У сваком потпланинском селу стациониране су непријатељске јединице, јачине од једне чете, од којих је свака добила своје задатке у погледу подршке потерним јединицама на планине и контроле оних села која су била наклоњена партизанима.[10])

Више од два месеца у овим топличким селима владао је посебан режим. По наређењу министра Аћимовића, у сваком од ових села вршен је систематски терор над сељацима. Команде и штабови ових јединица претворени су у истражне затворе где су сељаци довођени на саслушање и подвргавани малтретирању. Тако је поступано првенствено с присталицама НОП-а и родитељима партизанских бораца. Људи

---

[9]) Зборник, том I, књига 20, док. 128.

[10]) Слободан Несторовић, Хроника Прокупља (у припреми за штампање)

су тучени, осуђивани на затвор, спровођени у Прокупље, Лесковац и Ниш, где их је преузимала бугарска или Специјална полиција. Многи од ових сељака су отерани у Немачку на рад или у Борски рудник, док је известан број завршио на Бубњу код Ниша или Бањичком логору у Београду. Атмосфера страха и неизвесности за своју сопствену судбину доминирала је у сваком од ових села. Издајници су практиковали ноћне препаде на поједине сељачке куће, представљајући се као партизани. Провокације ове врсте биле су скоро свакодневне. Протурањем лажних вести о страдању партизанских бораца на Великом и Малом Јастрепцу хтели су да унесу дух деморализације.

Погибију групе бораца на челу са Никодијем Стојановићем, у земуници на Малом Јастрепцу 13. августа 1942. године квислинзи су претворили у славље и циничко ликовање, док је овај догађај изазвао тугу и искрено жаљење код већине становника широм Топлице, пошто су то углавном били борци из њихове средине.

Лешеви партизана су пребачени у Прокупље, изложени на градском тргу два дана, а потвм сахрањени изван прокупачког гробља. Бугарски окупатор је наредио грађанима Прокупља да изађу на трг да виде погинуле партизане и увере се да је међу њима популарни партизански руководилац и првборац Никодије Стојановић Татко. Овим поступком окупатор и његови помагачи хтели су да заплаше и потпуно обесхрабре грађанство Прокупља, које је у огромној већини било уз НОП. На тргу за све време било је неколико бугарских војника који су вршили притисак на грађане да узвикују пароле против партизана и јавно осуде НОБ, али ови су им одговарали стиснутих усана и грчем на лицу, изражавајући бол за погинулим партизанима, презир и мржњу према окупатору и његовим слугама.

Циљ ове квислиншке потере против Топличког партизанског одреда био је не само уништење одреда и терор над присталицама и симпатизерима НОП-а, него и пљачкање народне имовине. Није случајно да је ова акција предузета у време када се вршидба приводила крају. Требало је спровести окупаторски план реквизиције жита, меса, масноће и других потребних прехрамбених артикала. Четници и остали издајници су организовали пљачку народа тако добро да је окупатор био више него задовољан. У сваком селу овај посао обављен је уз помоћ и контролу одређених група и састава четничких СДС и СДК јединица. Свака јединица је добила по једно или два села тако да је читава територија Топлице била прекривена овим пљачкашким групама. Општинска управа коју је непријатељ поставио и активирао искористила је ову ситуацију да прикупи порез и прирез од сељака.

План пљачке квислинзи су спроводили у време блокаде Великог и Малог Јастрепца и када је одред због објективне ситуације био у дефанзиви те није био у могућности да притекне у помоћ сељацима и спречи реквизицију. Да би се план пљачке спровео у потпуности, ангажован је и бугарски окупатор. У одређеним селима биле су стациониране бугарске јединице са задатком да интервенишу тамо где квислинзи не буду успели. Сваки отпор давању реквизиције кажњаван је драстично, тако да је само у добричком и прокупачком срезу ухапшено стотине сељака којима је готово све жито реквирирано.

Окупатор је желео да искористи ову ситуацију за учвршћење својих позиција јачањем новоформираних општинских управа у селима. Готово у седишту сваке општине држао је своје посаде, а тамо где их није било, могао је у свако време да интервенише. Хапсили су, злостављали и предавали немачкој или Специјалној полицији сваког оног за кога су имали податке да је сарадник НОП-а или утицајан човек у свом селу. На основу достава од стране четника похапсили су многе сељаке у току септембра и октобра. Посебно су циљали на богатије сељаке којима су изнуђивали новац да би ослобдили ухапшеног сина или брата. Немилосрдно су се обрачунавали са оним угледним и богатим сељацима који нису хтели да постану њихови сарадници. Многи од ових људи били су спремни на највеће жртве само да не постану издајници.[11]) „Аћимовићева потера" у лето и јесен 1942. године остала је у сећању народа Топлице по терору и пљачки. Четници Косте Пећанца су посебно настојали да покажу све што знају из „репертоара" физичког мучења и злостављања народних маса. Готово да није било села у коме су логоровали, пролазили или се задржавали дан-два, а некада чак 3 до 4 сата да нису малтретирали сељаке. У тим данима топличка села, имала су прилику да се увере ко су и какви четници Косте Пећанца и остали издајници, коме служе и за какве се идеале боре. Они су најзад морали да доживе морални и политички слом и распадање, као издајници народа у служби окупатора.

---

[11]) Такав случај је био са Добривојем Јовићем угледним и имућним сељаком из Доње Речице кога је бугарска полиција убила у Прокупљу октобра 1942. године, након тешког мучења, само зато што као симпатизер НОП-а и родољуб, није желео да се стави у службу ни окупатору ни његовим помагачима.

Квислинзи настављају своје злочине у 1942/44. години

Четници, љотићевци и недићевци остали су доследни у обрачуну са НОП-ом до краја рата. Међутим, и они мењају форме и тактику обрачунавања са позадинским политичко-партијским радницима, одборницима обновљених НО одбора, члановима партијских руководстава, партијцима и ванпартијцима и свима који су активно радили за НОБ. Са оживљавањем оружане борбе почетком 1943. године знатно су ограничене њихове могућности за вршење масовног терора у овом крају. Зато прибегавају методама појединачног обрачуна и репресивним мерама. Врше се изненадни ноћни напади у селима, за које се зна да представљају упоришта НОП-а. На основу информација о кретању и боравку политичких и партијских радника на терену и њиховим повременим састанцима са руководиоцима из партизанских јединица, квислинзи би на брзу руку организовали упаде у села, рачунајући да ће им препад донети успех. Међутим, увек су остајали „кратких рукава". Половином децембра 1942. године један вод добровољачког одреда из Ниша са органима Специјалне полиције предузео је једну овакву акцију у селу Горња Топоница, где је навраћала често једна група наших руководилаца из партизанских јединица и позадинских радника. Стицајем околности уместо њих, они су пронашли у једној партизанској кући две партизанке (Милка Протић и Нада Томић) које су почетком децембра успеле да побегну из нишког затвора на Црвеном Крсту. Један од полицајских агената је препознао Томићеву па су их одмах везали и спровели у Ниш. После страховитог мучења у нишкој полицији обе су, два дана касније стрељане на Бубњу.

У марту 1943. године сличан подухват је предузела полиција из Прокупља са недићевцима у селу Булатовац где се повремено састајала група партијских радника са руководиоцима из Јастребачког батаљона Првог јужноморавског НОП одреда. Пре тога полицији су пале у руке две девојке из града које су пошле у партизане. На том путу оне су наврћале код наших веза у Доњој Трнави, Булатовцу и Пашинцима. Бугарске јединице уз помоћ квислинга похватале су неколико наших симпатизера, од којих су четворо ухапсили један је успео да побегне ,другог су убили у бекству, а трећи је под батинама издахнуо. Ухапшени су интернирани у Немачку где су двојица убијена.

Иако су његове могућности за вршење одмазде над присталицама НОП-а знатно смањене, почев од пролећа 1943. године они користе сваку шансу да задају ударце НОБ-и. И даље им остаје као главни циљ: репресивним мерама застрашити становништво Топлице, убити у њему сваку веру у победу над окупатором и ослобођењу земље. Мета су им партизанска упоришта, симпатизери партизана, сарадници наших активиста којих је бивало све више, породице које су у најтежим данима НОБ-е (1942. године) пружале помоћ партизанском одреду, родитељи, браћа, сестре партизанских бораца. Ко ико су издајници огрезли у крви најбоље илуструје један злочин у селу Чубури, где су четници Драже Михајловића из одреда поручника Матића маја 1943. године заклали 18-годишњег брата партизанског првоборца Радомира Стојановића Малише. Четници су вршили уморство својих жртава на најгрознији начин. У селу Соколовици су запалили у кући пет чланова једне породице, познате као присталице НОП-а; на Белом Камену, Јовиним Ливадама и селу Пасјача капетан бивше Југословенске војске Зотовић из „гвозденог пука" (љотићевац) у запаљене куће и штале бацао је старце где су живи изгорели. Тај исти злочинац у селу Пејковцу фебруара 1944. године зверски је убио учитељицу Кају Бистић, активисткињу НОП-а, која је имала два брата у Петој српској бригади, а у школском дворишту истог дана убио је два омладинца — скојевца и школског служитеља. У току лета за време седме офанзиве четници Драже Михајловића из корпуса мајора Калибића убили су на десетине одборника месних НОО, партијских активиста, симпатизера и присталица НОП-а. Четници овог корпуса открили су земуницу изнад Велике Плане са 24 рањеника — партизана и 4 болничара — и све на зверски начин убили.

Сељаци из Топлице никада неће заборавити јули и август 1944. године. Четници Драже Михајловића, концентрисани из целе западне Србије и Шумадије за борбу против партизанских дивизија, преплавили су скоро сва села од Јужне Мораве до Копаоника. Нема села у коме нису терорисали људе и жене, старо и младо, чак и децу. Физички су кажњавали свакога који није хтео да им ода имена партизанских бораца из дотичног села, пљачкали формално све што су могли да понесу собом, палили куће, штале и амбаре (који су у то време били пуни жита). У неким селима убијали су рањене и од умора и глади изморене борце, па и сваког на кога су наишли — сумњајући да је партизан. И данас, после 28 година, остали су у сећању терор и злочин које су починили четници из јединица Дражиних првих команданата — Калабића, Рачића, Кесеровића, Раковића и др. Многима од њих ревносно су

помагали војници из осталих квислиншких формација — недићевци и љотићевци.

Последице окупаторско-квислиншких злочина и терора на развој НОП-а у периоду 1942—1943. године

Долазак Бугара у Топлицу онемогућио је за извесно време даљи развој НОП-а у овом крају. Немачки завојевачи су поставили јасне задатке својим слугама: уништити Топлички партизански одред, ликвидирати ослобођену територију, а разним облицима терора заштитити народне масе, потпуно деморалисати и одвојити од НОП-а. За остварење ових циљева нови окупатор Топлице, у сарадњи са издајницима народа, ангажовао је све снаге и средства. Обновљени су неки разбијени одреди Косте Пећанца, доведени су многи четнички одреди са других подручја Србије, те јединице Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса (љотићевци) из Ниша, Лесковца, Крушевца и Београда. Извршена је концентрација јединица за напад на слободну територију.

Почетком марта 1942. године непријатељ је започео добро организовану и до тада највећу офанзиву на слободну територију. Напад је вршен из свих праваца. Топлица је била буквално преплављена квислиншким јединицама, потпомогнутим бугарским окупатором. Бројни однос снага био је веома неповољан за јединице одреда. Иако је у првим сукобима непријатељ претрпео осетне губитке, нарочито код Чубуре и Крајковца, све наше чете морале су да се повлаче испред знатно надмоћнијих снага окупатора и његових помагача. У току марта и априла на Топлицу се ређао напад за нападом и може се рећи да јединице НОБ-а нису могле ни да предахну. У фебруару је била уништена Косаничка чета, најпре у борби за одбрану Куршумлије (22. фебруара), а преостали део чете, игром трагичних околности, заробљен је у борби са четницима код села Сварче, где су осим једног, сви пострељани. У првој половини априла разбијен је и уништен део Пасјачке чете у селу Ристовници, да би само два-три дана касније на Видојевици, код села Рграје, била уништена скоро цела видовачка чета. Губици су били утолико тежи што је у овим борбама изгинуо најбољи састав одреда, деведесет од сто омладине, међу којима доста радничке омладине из Београда, Ниша и осталих градова Србије, занатских радника из Прокупља, омладинаца из топличких села, ученика гимназије и студената. Губитке су претрпеле и остале чете на Великом и Малом Јастрепцу. Било је осипања јединица, нарочито нових бораца које су порази брзо деморалисали. Од седам чета, почетком фебруара, остале су две чете на јастребачком подручју и непотпуна Пасјачка чета на Пасјачи.

Посебно су били тешки губици у руководећим кадровима у одреду и на терену. Од чланова среског партијског руководства остао је само један, а сви остали су убијени или ухапшени и интернирани у логоре. Цео Месни комитет у Прокупљу је такође пао непријатељу у руке. Погинули су или ухваћени, а затим предати Специјалној полицији у Нишу и Лесковцу многи чланови КП и кандидати, чланови СКОЈ-а.

До половине априла непријатељ је овладао Топлицом. Преживели борци партизанских јединица прешли су у одбрану, само повремено вршећи нападе јер у оваквој ситуацији било је основно, применом партизанског начина ратовања, сачувати људство од потпуног уништења. Бугарски окупатор са својим слугама успео је да ликвидира слободну територију и дезорганизује сваки рад за потребе НОП-а. Али живу снагу партизанских јединица није могао у потпуности да уништи иако су две чете биле избрисане из списка Топличког одреда.

Масовна хапшења присталица и симпатизера НОП-а, њихово спровођење у логоре, интернирање, одвођење на принудан рад у Немачку и другде, терор, појединачна убиства, групна и масовна убиства у неким селима Топлице, паљење кућа, пљачкање имовине, силовање и други методи застрашивања које су непријатељи систематски примењивали учинили су своје. Завладао је страх у масама. Старије генерације које су памтиле бугарска недела у Топлици 1917. године и плашили су се да се не понове. Код млађе генерације стрељања у Бојнику, у Г. Стражави, Југовцу и другим местима, терор над становништвом првенствено сурови поступци и мере према омладини изазвали су колебање, страх и деморализацију. Сасвим је логично да се овакво стање негативно одразило на НОП чије су позиције биле знатно ослабљене. Посебно је била тешка ситуација од маја до септембра 1942. године, када се активност на терену сводила на одржавање веза у највећој конспирацији и то са својим пријатељима, рођацима и појединцима који се нису поколебали. Чињеница је да су у том периоду народне масе биле преплашене и ма колике биле интимно велике њихове симпатије према НОП-у, мало је ко био од њих спреман да ризикује нешто за интересе НОБ-е.

Осека оружане борбе и НОП у Топлици трајала је све до почетка 1943. године. У том периоду устанак је преживљавао кризу, војну и политичку. То је била карак-

ристика НОБ-е у читавој Србији, па Топлица у том погледу није могла да представља изузетак ,ма да је криза у овом крају била изражена у нешто блажој форми, јер и у најтежим данима на топличком подручју није „умукла партизанска пушка". Од октобра почиње да оживљава политичко-партијски рад на терену, успостављају се контакти и везе прекинуте у пролеће 1942. Почетком 1943. године организује се политичко-партијски рад на терену. Морало се почети изнова, пошто је вишемесечно дивљање окупатора и квислинга оставило дубоке трагове у свим селима Топлице. Требало је доста времена да се ови отклоне. Тек у лето 1943. године долази до полета у раду на терену. Стварају се нове организације КП и активи СКОЈ-а и организује народна власт стварањем нових одбора народне власти и обнављањем оних из 1941/1942. године. Средином лета у многим селима Топлице формирају се одбори фронта и АФЖ. Настаје ново стање наше НОБ-е и НОП-а, интензивнији развој оружане борбе, стварање нових партизанских јединица и јачање политичког утицаја Партије у народу. Ове чињенице су условиле разгарање и јачање борбе против свих непријатеља који су само привремено одложили започети процес ослободилачке и револуционарне борбе која је на крају довела до ослобођења свих народа Југославије од фашистичких завојевача и његових слугу.

Svetislav Savković

TERROR UND VERBRECHEN DES OKKUPANTEN UND DESSEN DIENER IN TOPLICA (1941 — 1944)

In Toplica war fast für ganze Kriegszeit Tschetnikenbewegung entwickelt. Im diesen Teil Serbiens machten die massenhaften Verbrechen, neben Bulgaren, auch die Tschetniken. Das waren im Laufe des ganzen Krieges grausame Abrechnungen der einheimischen und Okkupationssoldaten mit den gefangenen Partisanen und unschuldigen Menschen. Es war genug diese Menschen zweifelhaft zu machen, daß sie Volksbefreitenkampf sympathisieren und dann ist es sicher, daß sie Eigentum und Leben verlieren werden. Auch dieses Werk ist voll von Titeln wie: »Schießen in Dobrički Bezirk«, Neue Verbrechen der bulgarischen Faschisten in Dörfern von Toplica«, »Der bulgarische Okkupant setzt seine Verbrechen fort« usw.

Мр Иван Џина Глигоријевић

Облици злочина окупатора и њихових помагача у источној Србији 1941 — 1944. године

Источна Србија (простор од Дунава до Нишаве и од Мораве до Старе планине) је још у току трајања априлског рата добила посебан окупациони статус, регулисан Хитлеровом одлуком од 12. априла 1941. године којом се овај простор ставља под суверенитет ОКХ (немачке Команде сувоземне војске).[1]) Та је мера предузета од стране владе Трећег рајха великим делом и због парирања влади Бугарске која је део источне Србије сматрала својом државном територијом, а што би нацистима ремети̇ло план експлоатације рудног богатства, — пре свега из Бора, Рудне Главе, Мајданпека и Калне.

У условима сукоба три државна суверенитета на тлу источне Србије одвијао се НОП, дејствовали партизански одреди,[2]) гинуло се и стварало на начин који је управо карактерисао постојећи окупациони статус овог региона. Немци су, као и у читавој Србији, захтевали беспоговорно потчињавање и народа и природног блага својим ратним потребама, те ту нису дозвољавали никакву поделу власти. Бугари су, пошто им је онемогућено да продру западно од линије Неготин—Зајечар—Књажевац,[3]) морали да се задовоље само поседањем десне обале Тимока до села Градсково као и територије отцепљене демаркационом линијом која је источно од Калне ишла преко Бабин Кала и Чифлука, — али су стално инсистирали на приоритету над владом Србије, која је као комесарска управа била успостављена још крајем априла 1941. године.

Влада Србије, која је после комесарске управе као привременог органа власти именована 29. августа 1941. на челу са генералом Миланом Недићем, задржала је свој суверенитет у источној Србији западно од демаркационе линије, те представљала врховну власт над народном самоуправом општина, срезова и бановина у којима је завела и државну управу.

Немци су, заправо, само овако компликованом структуром управне власти у, природним благом богатој, источној Србији, могли суверено да владају. Сваки покушај ремећења те владавине Немци су гушили не бирајући средства. Ту су и корени њихових злочина који су испољавали у разним облицима и који су сада предмет нашег излагања. Немачким злочинима придружујемо и злочине Бугара како у анектираном делу источне Србије (који представљају тему за себе) још више у неанектираном али поседнутом јединицама 1. бугарског окупационог корпуса које су дислоциране западно од демаркационе линије па су оне у класичном смислу речи и третиране као окупатори. Најзад, народ источне Србије, борећи се пасивно (неизвршавањем дажбина наметнуих од стране владајућих) и активно (кроз партизанске одреде и организације НОП), био је извргнут и терору органа владе Србије, — почев од чиновничког апарата и срезовима и округзима до четничких одреда и одреда СДС и СДК, као тзв. Југословенске војске у отаџбини.

Трагајући за документима који су нам стајали на располагање у архивима, наводимо оне од самог непријатеља као егзекутора злочина регистроване случајеве. Облици тих злочина су следећи, — мада се они могу и другачије класификирати.

---

[1]) Зборник докумената о рату народа и народности Југославије (у даљем: Зборник), Том I, књига 2 (у даљем: I/2), док. 547

[2]) И.Џ. Глигоријевић: Партизански одреди источне Србије 1941—1944, ВИЗ, Београд, 1969.

[3]) AVII, Мф-V, T-315, P-231, C-607 и 617

Стрељање и други начин убијања заробљених партизана

Борци партизанских одреда су, по оцени окупатора и њихових помагача, били лишени законских права која проистичу из Хашке конвенције, иако су припадали организацији која је испуњавала све услове чл. 1. Хашког правилника о законима и обичајима рата. Партизани не само да су имали прецизан знак распознавања и отворено носили оружје, већ су се у својим акцијама придржавали „закона и обичаја рата".[4]) На то су их обавезивали не само прогласи ЦК КПЈ као организатора устанка, већ и прецизно наређење Врховног штаба НОПОЈ од 8. новембра 1941. о поступку са ратним заробљеницима,[5]) где се „под претњом казне смрти" забрањује свако малтретирање и злостављање заробљеника. Партизани су обавезни да „више од свих строго поштују правила рата", чиме је партизанска организација и на овај начин упозорила окупатора и његове помагаче да се придржавају норми Међународног ратног права. Уместо тога, Немци су норме за вршење злочина тражили у наредбама и заповестима виших команди чији правни извори нису били ни позитивни закони Рајха већ лично убеђење оног који заповест издаје. Тако је заповест команданта 2. армије од 28. априла 1941. да „треба стрељати и мушкарце способне за оружје који су ухваћени у близини банде",[6]) — без обзира, дакле, да ли су или нису припадали тој „банди" — командант 11. армијског корпуса 29. априла 1941. модификовао само толико да „наређење за стрељање талаца на простору неког препада може издати само официр на положају команданта батаљона (дивизиона) и вишем".[7])

Но, та је питања детаљније обрадио др Венцеслав Глишић[8]) и ми се нећемо овде оптерећивати ширим објашњењима извора злочина, већ прећи конкретно на те злочине. Ипак вреди поменути да је др Вуко — Гоце Вучетић потпуно у праву када тврди да су стрељања која је вршио фашистички окупатор, па тиме и стрељање заробљених партизана, вршена „без икаквог судског поступка и утврђивања од стране суда јесу ли испуњене правне предпоставке за закониту примену репресалија".[9])

Прво стрељање заробљених партизана у источној Србији хронолошки налазимо у Ћуприји 30. септембра 1941. где је стрељано 34 борца Параћинско-ћупријске партизанске чете Поморавског ПО,[10] заробљених од четника 24. септембра и предатих Немцима. Међу њима су били махом рудари Сењских рудника и комунисти Ћуприје и Параћина који су и први борци ове чете. Затим следи стрељање 20 заробљених партизана Крајинског ПО 28. октобра 1941. у Бору,[11] одакле не само да не наилазимо ни на какве записнике о судском саслушању, већ нема ни имена стрељаних. У Бору се понавља стрељање заробљених партизана и 8. новембра 1941. и то 14 њих које Недићева администрација региструје као таоце,[12] а то су или преостали заробљени борци Крајинског или су заробљени борци Мајданпечког ПО који су територијално под јурисдикцијом Фелдкоманде 809. Борски рудник овим неће престати да буде поприште уништења људи и они ће даље у неколико група бити извођени на стрељање, а што је један немачки војник чешког порекла овековечио фотографијама којима сада располажемо.[13]

Крајем децембра 1941. део Пожаревачког ПО, предвођен Велимиром Марковићем, после напорних борби на Мирочу пребацио се у долину Млаве где их је обманом разоружала група четника ДМ на челу са мајором Велимиром Пилетићем и све предала Немцима. Уследила су успутна стрељања у народу угледних партизана и то 3. јануара 1942. Тике Страиновића у Рудној Глави који је затим мртав и обешен је, како у својој заповести од 8. фебруара 1942. каже генерал Бадер, — „вешање појединаца на лицу места делује нарочито застрашујуће".[14] 18. јануара је у своје родно село Брусник спроведен командант Крајинског ПО и, конопцима увезан за стабло дрвета пред приморaним народом да посматра, изрешетан плотунима четника чију је паљбу командовао лично војвода Анђелко Крајински.[15] 9. фебруара 1942. у Свилајнцу стрељан а затим мртав обешен Лазар Стојановић, бивши командир Ресавске чете, која је по повлачењу Другог шумадијског ушла у састав Пожаревачког одреда. 16. фебруара 1942. су код

---

[4]) Став 4, члана 1 Хашког правилника о законима и обичајима рата.

[5]) Зборник I/2, док 64

[6]) Зборник I/1, док. 102.

[7]) Зборник I/1, док. 103.

[8]) В. Глишић: Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944, Рад, Београд, 1970.

[9]) В.Г.Вучетић: Немачка наређења о репресалијама на територији окупиране Србије, — саопштење на симпозијуму САНУ, Бгд, 1971.

[10]) ОШИИ на, К-24 док 13/13.

[11]) AVII, На, К-22 док, 52/5-1.

[12]) Исто, К-19, док 6/7

[13]) Ове фотографије је Миро Полак, који сада живи у ЧСР, поклонио Архиву у Неготину.

[14]) AVII, Мф-V, Т-315, Р-2244, С-00034

[15]) И-Ц. Глигоријевић: Крајински партизански одред (Устанак 1941), књ, IV, стр. 353—358.

Сокобање од недићеваца мучки убијени Алекса Маркишић и Раде Вићентијевић, организатори Озренског ПО.[16] Убицама је тада исплаћена и награда прописана Уредбом владе Србије од 16. октобра 1941 .године[17] и која ће важити за све време рата. Додуше влада Србије је већ од свог постојања доносила нормативне акте којима би се озаконила егзекуција али остаје чињеница да ни Уредба о преким судовима Српске оружане силе од 7. септембра 1941,[18] нити пак њена допуна од 5. децембра 1941. године[19] нису обавезивале егзекуторе да их се придржавају. Напротив, санкционисана је стварност да се заробљени партизани, па чак и они у које се сумња да су њихови сарадници, стрељају на лицу места. То недвосмислено сведочи тзв. Обзнана о смртној казни за „комунистичке јатаке" донета 14. децембра 1941.[20]

Немамо, нити смо сада у могућности да наведемо прецизне податке о стрељању заробљених партизана на месту самог заробљавања у источној Србији, што је иначе један од предстојећих задатака истраживача. Нисмо ни у могућности да пратимо број заробљених партизана спроведених у Нишки и друге логоре одакле су извођени на стрељање и као таоци да би се њима попунила предвиђена квота за убијеног или рањеног окупаторског војника. Зато нас хронолигија води тек на 5. август 1942. када је код Бољевца стрељано пет а у Зајечару 10 бивших партизана као одмазда за убијеног немачког лекара Мелника, иначе заробљеног у возу на прузи Параћин—Бољевац 15. јуна 1942. године.

Стрељања су настављена и у 1943. години, чак и после низа упозорења немачке команде у Србији која је свесна да ова мера не само да не застрашује већ још више народ чини привржењим партизанској идеологији. Тако су 1. маја 1943. стрељана 4 заробљена партизана Пожаревачког ПО недалеко од В. Градишта,[21] а 1. новембра 1943. четници ДМ су у селу Дреновцу убили Мику Перинога и све чланове његове породице зато што су се из њихове куће извукла из блокаде два партизана Зајечарског ПО.[22] Била је то изузетно крвава година по злочинима окупатора и њихових помагача, о чему сведочи и вешање тешко рањене партизанке Добриле Радосављевић у селу Рготини.[23] Ништа мање језива није ни погибија популарног партизана Тимочке крајине др Ивка Ђоловића 14. фебруара 1944. са још 3 друга, од којих је један издахнуо у највећим мукама којима су га подвргли четници да би извукли признање о његовој јединици.[24] То исто важи и за борце 2. чете Пожаревачког ПО које су четници ДМ 13. фебруара 1944. поразили код Кучева, већину заробљених партизана пострељали, [25] а команднру чете Велимиру Дамјановићу Ћати то учинили после тешких мучења, какав је пре тога био случај и са командантом Пожаревачког партизанског одреда Жиком Поповићем.

Хапшење и стрељање сарадника и симпатизера НОП

Тешко је данас прецизно утврдити кога су окупатори и њихови помагачи сматрали симпатизером НОП при стрељању, али је чињеница да су и у својим наређењима подвлачили да се првенствено за таоце узимају „комунистички помагачи", на чему је инсистирала и управна власт окупиране Србије. Зато је обавеза истраживача да утврди да ли је немачка казнена експедиција из Бора, доласком 5, 6, 7. и 8. октобра 1941. у Салаш и околину где је био логор Крајинског ПО, од 8 стрељаних на лицу места убила само бивше партизане или и оне у које се сумњало да су партизански сарадници. Та сумња се односи и на 16 заробљених 1. јануара 1942. као и 33 заробљена крајем овог месеца код Петровца на Млави,[26] где је попаљено и много кућа партизана. Мора се имати у виду да је управо овде на територији округа Пожаревац окупатор био изузетно крут због масовности НОП. То је и разлог да командант 704. посадне дивизије генерал Juppe Hans 20 октобра 1941. просто довикује у свом наређењу: „Комунисти који су ухваћени од стране трупе. . . имају се у принципу на месту хватања обесити или стрељати да би послужили као застрашујући пример."[27] Треба, дакле, застрашити народ да не сарађује са партизанима, а свако ко симпатише партизане сматра се комунистом. Избор на лицу места се не прави, закон за њих не постоји, суду се људи не предају да би се утврђивала истина, тиме се крши и наређење команданта за нарочиту потребу 65 који је 23. августа

---

[16]) AVII, Нда, К-3, бр. 3/1—1.

[17]) Службене новине бр. 119 од 28. октобра 1941.

[18]) Службене новине бр. 105 од 9. септембра 1941.

[19]) Службене новине бр. 132 од 12. децембра 1941.

[20]) Наша борба, бр. 15 од 14. децембра 1941. 1941.

[21]) AVII, Мф-V, Т—501, Р—249, С—365

[22]) И-Ц. Глигоријевић, н.д., стр. 330.

[23]) AVII, НА, К 17, док, 1/28

[24]) М. Марковић: У сенци Ртња (хроника), изд. СУБНОР Србије, 1970.

[25]) AVII, Нда, К 4, док. 18/8—1.

[26]) AVII, НА К 41/Ц ,док. 5/937.

[27]) AVII, Мф-V, Т-315, Р-2239 С-000463.

1941. дао инструкције потчињенима „да ни један устаник не сме бити стрељан без одлуке надлежног суда.“[28] Територију округа Пожаревац задешаваће ова окрутност са сваком ратном годином све суровије. Томе су доприносили и злочини четника ДМ чији је Горски штаб бр. 3 у рејону Горњака био истурени део четничке Врховне команде. Они су, иако јавно прокламујући борбу против окупатора, водили немилосрдну борбу против партизана. „Дражиновци, — пише у свом извештају ОК Пожаревца 17. децембра 1942, — неке ноћи су у Мишљеновцу тукли Митрове родитеље, а малог сина од године дана просто бацили у двориште.“[29] На жалост, такви случајеви неће бити усамљени, четници ће немилосрдно убијати.

Тежина ситуације на терену пожаревачког округа почетком 1943. године, када је 15. фебруара започела тзв. Хензелова офанзива и трајала све до друге половине године. Отуда хронологија и прати стрељања какво је и оно 7. маја у Пожаревцу где су изгинули искључиво симпатизери НОП.[30] Са 1943. све више расту злочини четника ДМ који ће се наставити и у 1944. години. Они ће у Кусићу 14. септембра 1943. убити Негосава Стојићевић и Славку Милић, а у М. Градишту убити Милосава Антића,[31] да би 30. септембра пресрели Косту Цветковића, чувара поља из Крављег Дола, и заклали га.[32] Већ 11. јануара 1944. хроничар бележи да су четници ДМ дошли у село Рготину, упали у кућу Живана Јевтића те заклали њега, сина му Витомира, жену Румену, снаху Душанку, мајеху Вану, па и унука Софронија,[33]) чиме су по злочину превазилазили и нацисте. То не само да неће побудити четничке официре да се замисле над својим поступцима већ ће они све више грезнути у крви људи који су „криви“ само зато што хвале партизане и диве се њиховој истрајности у напорној борби. Круна злочина четника је, нема сумње, наредба команданта Нишке групе корпуса од 13. јуна 1944. када захтева претрес села Церја и Кравља где предпоставља да су смештени партизански рањеници и болесници, па каже: „Све болеснике и рањенике у селу прегледати и ако се установи да су то партизани, по саслушању побити.“[34] Такве злочине чини и СДС када 14. јуна 1944, после свог пораза од партизана на путу Алексинац — Сврљиг, откривају у селу Д. Трнави партизанске рањенике и све их убијају осим Вука Ђурашковића и Милана Тошића, које су предали Гестапоу.[35]

Било је то у склопу општих мера непријатеља НОП да се спречи масовност НОП који је имао све бројније симпатизере. Немци хапсе и у 1944. под мотивацијом да су то искључиво сарадници НОП. Тако 19. фебруара пратимо велика хапшења у округу Зајечар,[36] а у марту то чине у округу Пожаревац где од 73 ухапшена 14 одмах стрељају.[37] Крајем априла 1944. извршена је провала у организацији НОП рудника Костолац где је ухапшено 28 сарадника, међу њима и секретар МК КПЈ.[38] Све више долази до солидарности окупатора и домаћих издајника у вршењу злочина, у чему су речит пример села Церје и Кравље. Њих Немци крајем јула блокирају и хапсе 140 људи, а 15. августа и Недић издаје наређење за хапшење људи као таоце, сврставајући људе у категорије према којима се и одређује приоритет за хапшење.

Хапшење талаца и стрељање недужних у циљу одмазде

Ово је онај облик злочина који је по броју случајева најмасовнији и у источној Србији. На располагању су нам солидни материјали архивске грађе где су регистрована та хапшења. Захвалност за то дугујемо самим егзекуторима злочина који су ,има се утисак, живели у уверењу да ће им власт бити вечита. Зато нећемо овде наводити оне сумарне извештаје окружних и среских начелстава, затим обласних и окружних команди СДС, те полицијског апарата и ресорних министарстава владе Србије, као ни многобројне сумарне извештаје немачког и бугарског окупатора који су сада у доброј мери на располагању историчарима да их анализирају. Поменућемо само случајеве који су по својој језивости карактеристика њихових починиоца.

Хапшења ради одмазде вршена су под разним изговорима: од задовољења квоте ради стрељања због убијеног или рањеног окупаторског војника или представника српских органа власти до слушања радио-станица земаља ван окупираних делова Европе, какву је уредбу донео командант Југоистока још 31. маја 1941. године.[39] Затим због почињене штете на индустријским објектима, где је окупатор са дубљим улажењем у рат био све осетљивији,

---

[28]) Исто, Р-2237, С-ооо125.
[29]) Зборник I/4, док. 67.
[30]) AVII, Мф-V, Т-501, Р-252, Р-1334.
[31]) AVII, Нда, К 24, док, 6/1-1.
[32]) AVII, Нда, К 24, док. 4/3.
[33]) AVII, Нда, К 25, док. 52/1.
[34]) AVII, Ц К 99, док. 20/4.
[35]) AVII, Нда, К 27, док. 12/13-1, 14/3 и 15/3.
[36]) AVII, Мф-V, Т 501, Р 256, С 64 и 67.
[37]) Исто, С 372 и 1082.
[38]) ИРПС Ф-ПКС, док. 558.
[39]) AVII, НА, К 56 док. 5/1.

ла до потребе за радном снагом која би се принудно терала на рад било у Србији било у друге окупиране земље. Ако су Немци нешто и мењали у нормативним актима која регулишу ово питање, то су чинили само ради спречавања самовоље од стране оних који су хапшење чинили у њихово име. Циљ одмазде није се мењао чак ни онда када је заповедник Србије 22. децембра 1941. мењао квоту на 1:50 за убијеног и 1:25 за рањеног војника. Не треба сумњати да су влади Србије све теже падале ове одмазде, па је у том циљу био и Недићев меморандум упућен генералу Бадеру 5. јануара 1943. да се уведу народне скупштине на свим нивоима,[40] али Немци нису били сентиментални. Они су у бугарском окупационом корпусу Србије имали солидну гаранцију да и без Недићеве услуге могу спроводити терор над српским народом. Устаници, по генералу Бадеру, чак и у другој половини 1943. године „морају у корену бити уништени".[41] А народ Србије мора да плати животима људи што у својој средини има устанике.

За источну Србију одмазде, ако не рачунамо оне из 1941. када су сви ухапшени и стрељани третирани партизанима, почињу са 1942. годином. Оне свој основ вуку из заповести команданта Југоистока од 19. марта 1942. када, поред осталог, каже: „Мере одмазде имају се примењивати од самог почетка без икакве сентименталности; мере одмазде примењивати одмах и без одлагања."[42]

Хапшење талаца видно је у јужном делу источне Србије где почетком 1942. постоји јака партизанска групација од преко 300 бораца коју чине Сврљишки, Озренски и Књажевачко-бољевачки одред.[43] Окупатор је против ових снага једну офанзиву смењивао другом, а бугарска војска, која је заменила немачке јединице, била је главни носилац злочина почињених над народом у тим офанзивама. Зато је оправдан страх од бугарских акција који окружни начелник Ниша изражава 15. маја 1942. у свом извештају.[44] Он 22. јула 1942. има могућности да извештају приложи и поименични списак ухапшених сељака од стране Бугара у срезу Алексинац,[45] да би 18. септембра уследио извештај команде СДС Моравског округа о дугачкој листи бугарских злочина.[46] Ти су се злочини кретали од самовољних хапшења какво је било 26. септембра 1942. у селу Пајеж,[47] па до пљачкања и силовања, — о чему ће овде тек бити речи. Нису помогле ни жалбе органа владе Србије упућене генералу Бадеру, који 28. септембра на те жалбе одговара да њих пориче команда 1. бугарског окупационог корпуса.[48] Интересантна је контрадикторност да се органи српске државне управе с једне стране жале, а с друге стране шеф СДБ Драги Јовановић 22. октобра 1942. тражи хапшење свих оних који помажу устанике, те да се приступи „по потреби хапшењу и затварању таоца."[49] Одмазде су од стране српских власти све више узимале маха да и командант СДС мора да тражи „да наше власти одустану од примене одмазде. . . Узалудно је вршити стрељање са наше стране", — каже Јонић.[50]

Дакле, сви су вршили хапшења, сви су вршили одмазде, сви су и сажаљевали народ бацајући кривицу на другог, а са хапшењима и одмаздама нико није престајао. Логор на Црвеном крсту се пунио таоцима, а од стрељаних 3848 3. фебруара 1942. највећи број је на стрељање изведен баш у Нишу.[51] О ситуацији у том логору најбоље сведочи одлука самих затвореника 12. фебруара 1942. да беже, рвући се са немачким стражарима и јуришајући на бодљикаве жице,[52] но то је тема за себе.

Извршиоци хапшења и убијања талаца нису признавали никакав закон. Била је то самовоља крајње врсте која није налазила основе ни у ригорозним нормама из наређења немачких команди. Поменимо само неке од тих случајева.

У Пожаревцу, као „последња опомена грађанству", Немци 18. септембра 1943. вешају кафецију Милана Михајловића и његовог пријатеља Милана Загорца јер су се, кажу, они противили немачкој сили и против те силе проносили лажне вести.[53] У село Пољана су из Пожаревца дошли Немци и стигли код школе баш пред почетак наставе. Школски служитељ Павле Тулум је звоном оглашавао долазак деце што је традиционални начин обавештавања о почетку наставе. Једног Немца то нервирало па прилази Тулуму, одвлачи га од звона и на очиглед свих убија у школском дворишту.[54] Или, пијани Немци долазе 28. децембра 1943. у село Крепољин, пресрећу Милана П. Јевтића који се из дућана враћао својој кући, пуцају и убијају

---

[40]) AVII, Ми-V, Т 501, Р 24, С 1127.

[41]) Исто, Р 252, С 1318—19 и 1322.

[42]) AVII, Мф-V, Т 315, Р 2241, С 0011313 до 0011320.

[43]) И-Ц. Глигоријевић: н.д.

[44]) AVII, Нда, К 20Б, док. 1/6-1.

[45]) Исто,

[46]) Исто, К 24А, док. 28/3;

[47]) Исто, док. 30/3;

[48]) Исто, док 29/3-2.

[49]) Исто, док. 7/3;

[50]) Исто, док. 11/3.

[51]) AVII, НА, К 41 Ц, док. 5/975.

[52]) Зборник I/3, док. 123.

[53]) AVII, Нда, К 24, док. 38/2;

[54]) Исто, док. 35/3;

га.[55] То се у истом селу понавља и 10. марта 1944. када убијају Милосава Миленковића старца од 72 године, а онда хапсе друге сељаке.[56] Хомоље је све чешће поприште немачких и четничких хирова. Пијани Немци 6. марта 1944. долазе на појату Алексе Радовановића из Крепољина, пуцају у појату и убијају Алексину жену Николију а тешко ране сина му Саву.[57]

Такве самовоље народ источне Србије није поштеђен ни од недићеваца који су, иначе, инсистирали да су заштитници народа. О томе убедљиво говори случај од 30. септембра 1943. када одред СДС из Салаша долази у село Речку код Неготина, хапси људе а затим на лицу места убијају Момчила Лазића и Милутина Петровића. Интересантно је у вези с тим протестовање среског начелника из Неготина који пише Министарству унутрашњих послова, па каже: „Ако је њихова кривица и утврђена онда су могли бити упућени у логор да би могли бити стрељани за одмазду."[58] Дакле, не зашто су невини људи убијени већ зашто су убијени на тај начин!

Стрељања ухапшених талаца све су чешћа у сва три округа источне Србије. У рејону Крста (на путу Жагубица—Бор) 8. децембра 1942. стрељано је на лицу места свих 25 ухапшених као одмазда за убијеног Тотовца.[59] Ипак, у 1943. години све више су хапшења талаца због интернирања на принудни рад. Мотиви хапшења су различити. Тражи се само повод, а о разлозима се не води рачун. Пожаревац, Петровац, Свилајнац, Параћин, Зајечар, Алексинац, Сврљиг, — то су терени одакле се интензивно хапсе људи, било као таоци ради одмазде, било ради слања на принудни рад. Стрељања се ређају једна за другим: 3. марта 1943. њих 30 због рушења жичаре Мајданпек; 20 њих због рушења рудника Соко;[60] 13. марта 20 њих због убиства председника општине Топоница и Ракинца (код Жабара);[61] 40 њих 31. јула збо рушења Алексиначких рудника,[62] а 10 њих 5. августа у Зајечару због погибије немачког лекара из Бора;[63] 20 њих 26. августа због напада партизана на Књажевац,[65] а 10 њих 8. септембра у Зајечару; 75 их је стрељано 5. октобра у Пожаревцу због погибије војника Руског заштитног корпуса.[66] И тако ређају се бројке једна за другом, већа од веће. Ипак највећа је она од 400 стрељаних талаца 29. октобра 1943. због пораза Немаца у борби против Тимочког батаљона НОВЈ код села Шљивара близу Зајечара,[67] а 50 њих 16. новембра због рушења рудника Вина код Књажевца.[68]

Ипак, Немци стрељањем талаца не постижу и основни циљ, — да застраше народ како не би пружао помоћ НОП-у. Напротив, они морају 15. септембра 1943. да констатују: „Комунисти су појачали своју активност нарочито у југоисточној Србији, без обзира на одмазде."[69] Хапшења ради одмазде се настављају и у 1944. години када већ почетком јануара у округу Пожаревац хапсе 100 лица,[70] а 26. маја у истом округу 50 лица.[71] Сада те одмазде црпу свој правни основ из заповести команданта Југоистока од 22. децембра 1943. године, последње те врсте из ове области злочина.[72]

Била би то дуга листа, коју ћемо овде због простора скратити уз напомену да је источна Србија за Немце стално била регион у коме се црпе рудно богатство, па се свака диверзија на објекте одмах кажњава одмаздом над недужним људима.

Паљење и бомбардовање насеља која редовно прате и убијање људи

Прво паљење кућа Немци су у источној Србији извршили 20. августа 1941. у селу Брусник (код Неготина) када су изгореле куће 5-торици партизана Крајинског ПО и ухапшено око 10 чланова њихових породица. Затим долази паљење 54 куће 5. септембра у општини Параћин,[73] да би већ 6. септембра уследило бомбардовање села Злота и Подгорца близу Борског рудника, а где је била база Бољевачког ПО.[74] Ова немачка акција на Злот и Подгорац траје до 12. септембра,[75] када је и престао да постоји бројно јак Бољевачки ПО јер су Немци у овим селима запалили око 850 кућа а партизани напуштили одред да би спасавали своје породице.

Бомбардовање села Немци предузимају у циљу свестране одмазде. Тако су 18. септембра 1941. бомбардовали села Луке и Танду, опет у близини Борског рудника, а 23. септембра бомбардовали а затим и

---

55) Исто, К 25, док. 11/1;

56) Исто, док. 18/4.

57) AVII, Нда, К 25, док. 19/4; 58) Исто, К 24, док. 10/3; 59) Исто, Мф-Минхен, Бола 3 снимак 1213; 60) Исто, Мф-V, Т 501, Р 249, С 4 и 5; 61) Зборник I/5, стр. 447; 62) AVII, Мф-V, 501, 252, 1334; 63) Исто, НА, К 27 II, док. 32/5; 64) И. Г, н. д. 65) AVII, Мф-V, 501, 253, 222, 66) Исто, 501, 266 419—20.

67) AVII, НА, К 50. док. 4/16.

68) Исто, Мф-V, 501, 253, 718.

69) Исто, С 356.

70) ИРПС, Ф-ПКС. док. 470, 472, 480.

71) AVII, Мф-V, 501, 256, 857;

72) Исто, 501, 253, 135—140;

73) Висхапут, AVII, НА, К 70, док. 18/1-19;

74) Устанак 1941, књ. II стр. 550 (Јован Кецман: Бољевачки ПО).

75) AVII, Нда, К 20, док. 12/7-1.

спалили село Шулудовац код Ћуприје,[76] где је био логор Параћинско-ћупријске партизанске чете. Штета од ових бомбардовања била је огромна. Она су давала данак хиру нациста, а највећи и најтежи је био данак у крви. Гинули су људи, а најтежи случај те врсте био је 8. октобра бомбардовањем села Раброво код Кучева када је погинуло 31 лице и више их рањено.

Немци су овом мером, без сумње, огорчавали поробљени народ и он је излаз из те муке тражио у све јачој подршци НОП-у. Палили су сви непријатељи НОП, па је и то требало регулисати неким нормативним актом, што је и разлог заповести команданта 342. немачке дивизије генерала Хофмана Паула када 24. новембра, поред осталог, каже да се само „спаљују куће у којима се нађе муниција или се (из њих о.п.) пуца."[77] Међутим, тога се нико није придржавао, па се са овим обликом злочина још ригорозније ишло и у 1942. годину. У томе се посебно истицала бугарска окупациона војска на простору сврљишког и књажевачког среза .Они су 26. јуна блокирали простор села Шестигабар, Доња Каменица и Штрбац и попалили велики број појата и зграда на левој обали Трговишког Тимока,[78] Њихове казнене експедиције су у правом смислу речи жариле и палиле, што је унело праву пометњу у апарат Недићеве владе, али Немци нису уважавали те жалбе. Отуда и правдање Младена Аћимовића и њихових окружних начелника да су своју тзв. Аћимовићеву офанзиву предузели против партизана да би народ „заштитили" од Бугара. Експедиције окупатора крстаре у свим деловима источне Србије. Тако, Немци и Бугари 5. новембра долазе у деспотовачки срез где су запалили 43 куће и 42 кошаре са стоговима сена у селу Стрмостен, да би то поновили 9. новембра када у селу Пањевац поред паљења врше и хапшења.[79] Бугарска експедиција упада 2. децембра у села среза Ражањ где војници хапсе 90 сељака, пале и пљачкају,[80] о чему окружни начелник Ниша 10. децембра даје исцрпан извештај.[81] Бугари су 1942. године све ригорознији у претресу села, где пале, пљачкају и убијају. Тако су 9. децембра кренули у претрес Горњег Матејевца, када се народ дао у бекство. Пуцајући за људима, Бугари су тешко ранили Здравка Николића кога су Немци пренели у Нишку болницу али рана је била смртоносна.[82]

Вероватно је то и разлог командујућег Србије да крајем 1942. изда упутство у коме надлежност за паљење преноси на Фелдкоманде.[83] Међутим, то није сметало бугарским војницима да већ 14. јануара 1943. упадну у Сокобањску котлину и у атару села Шарбановац запале 40 појата (у којима су погореле и овце) са више стогова сена и лисника, убију 6, ране једног и собом за Ниш поведу 27 сељака.[84] То, још и ригорозније, чине Немци 10. фебруара када из Бора упадају у село Горња Бела Река где су починили прави масакр: убили на лицу места 17, више њих ранили и собом повели око 40 људи.[85] То Немци чине и у селу Топоници код Пожаревца где 16. фебруара спаљују ово село а собом одводе 239 људи као одмазду за погинулог пуковника Хензела, команданта 734. пука.[86]

Казнене експедиције окупатора се настављају па су разлози пљачке и паљења разни. 13. марта бугарски војници у Д. Трнави код Алексинца траже да им се преда 20 кокошки. Ту се задесио баш срески начелник Здравко Ђуровић кога Бугари хапсе јер се он супроставља пљачки;[87] 26. марта Бугари у селу Тамњаници код Беле Паланке пуцају у сељаке и тешко рањавају Јована П. Илића,[88] да би истога дана у Нишу харали Обреновићевом улицом разбијајући излоге и псујући српску мајку.[89] Бугари су, дакле, јавашлије чак и ту у Нишу где је седиште немачке Фелдкоманде 809. и штаба 1. бугарског окупационог корпуса. Они 30. марта 1943. упадају у двориште Лазара Вачића, одлазе у кокошарник узимају му петла и кокошку и удаљују се на улицу претећи домаћину да ће га убити ако о овоме некоме каже.[90] Још ригорознији је случај од 12. априла када бугарски војник упада у стан Николе Марјановића и узима му 1000 динара, а када га овај пријављује официру он му кришом стрпа у џеп отету хиљадарку и Бугари онда окривљују Марјановића за лажну пријаву.[91] Бугари су немилосрдни. Поред низа њихових злочина ове врсте, истичемо њихове упаде у села срезова Житковац и Алексинац (17. априла и 6. јула) када су без икакве контроле Немаца палили куће и хапсили људе.[92]

---

[76]) Исто, К 9, док. 18/3.
[77]) Исто, Мф-V, 315, 2239, 001201 до 001203.
[78]) Исто, Нда, К 20 Б, док. 27/5-1.
[79]) AVII, Нда, К 24 А, док. 32/9.
[80]) Исто, док. 3/1 и 2.
[81]) Исто, док. 37/3.
[82]) Исто, док. 42/3.
[83]) Исто, НА, К 44 Е, док. 5/69.
[84]) Исто, Нда, К 24 А ,док. 93/5-1 и 5.
[85]) Архив Зајечара: Хроника Горње Беле Реке.
[86]) AVII, НА, К 27 П, док. 8/5.
[87]) AVII, Нда, К 24 А, док. 95/5-2.
[88]) Исто, док. 97/5.
[89]) Исто, док. 98/5-1.
[90]) Исто, док. 99/5.
[91]) Исто, док. 102/5-1.
[92]) Исто, док. 115/5 и 2/6.

Немци у том погледу не заостају за Бугарима, само су они све више заинтересовани за северни део источне Србије. Тако 26. јуна 1943, немачка експедиција упада у Рудну Главу где спаљује 20 кућа, стрељају 16 и собом одводе 35 људи.[93] Затим 10. септембра исти поход чине ка Злоту и Подгорцу и то под непосредним руководством Карјскоманданта Шулцеа из Зајечара.[94] Поново 28. септембра упадају у Сокобањску котлину где спаљују 176 кућа и колиба и хапсе 480 сељака, а 2. октобра Бугари долазе у село Грлиште (код Зајечара) где пале 5 кућа и 4 појате, те убијају 3 сељака.[95] Већа 7. октобра 1943. бугарска експедиција долази у долину Трговишког Тимока и у селима Габровници, Алдинцу, Репушници и Татрашници спаљује 2/3 појата и плевњи а на лицу места стрељa 35 невиних људи.[96]

Била је 1943. година тешка за поробљени народ источне Србије, али окупатор није престајао са паљењем и пљачком, уз убијање при тим „акцијама", ни у 1944. години. Тако су 25. фебруара Немци упали у село Брежине (код Пожаревца) попалили куће партизанских породица, а 5. и 6. марта то поновили у селу Братини, опљачкавши све до чега су у кућама долазили.[97]

Силовања и друге врсте терорисања народа

Стрељања, хапшења, паљења и пљачку пратили су и сви други облици терора. Ако је 1941. донекле и протекла у поштовању војних заповести као нормативних аката, већ са новом ратном годином регистровани су случајеви кажњиви и по најтолерантнијим нормама за терористе. Органи српске државне управе били су једино у могућности да те немиле догађаје само региструју, какав је и извештај окружног начелника Ниша од 17. марта 1942. о јавашлуцима бугарских војника у срезу Бела Паланка,[98] али 31. марта региструје се да Бугари у Нишу покушавају да силују кћер Миливоја Крстића црквењака Пантелејске цркве, која је успела да им умакне али се бежећи онесвестила нервно сломљена.[99] Бугари немају обзира ни према свештеним лицима манастира Вета у који упадају 28. априла 1943. године, ту хапсе калуђере и одводе собом.[100] Тако, већ 29. априла имамо сумарни извештај команде СДС нишке области о изгредима Бугара, а тај извештај је у ствари елаборат на 25 густо куцаних страница.[101] Било би сувишно овде набрајати све те регистроване случајеве. Бугари су као окупатори нарочито окрутни када их Немци покрену у „претрес" терена где се прет поставља да има партизана. Тако 3, 4. и 5. јула 1942. читамо сумарни извештај о неделима Бугара на терену Сврљишких планина,[102] где се тада припремала и Аћимовићева офанзива.

Милан Аћимовић, који је половином 1942. створио у Нишу штаб за руковођење акцијама против партизана, прима 21. августа извештај тога штаба у коме се прецизирају пљачке, терор и силовања која врше бугарски војници око Ниша.[103] То потврђује и саветник Министарства унутрашњих послова Србије у извештају од 30. августа 1942. који врши протест у штабу 1. бугарског окупационог корпуса због терора Бугара.[104]

Међутим, Бугари оправдање за своја недела ове врсте траже у истим таквим поступцима Немаца. Карактеристичан је случај од 29. септембра 1942. када припадници организације Тот из Бора долазе код председника општине Жагубица и траже да за њих мобилише 9 младих девојака које би наводно опслуживале у официрској мензи. Поручник Фауст, пошто је наишао на отпор оваквом свом захтеву, каже председнику: „Ако ми их не даш милом, узећу их силом."[105] На жалост, терен Хомоља је оваквој врсти терора подвргнут и од стране четника који силују жену Ненада Богдановића из Рановца,[106] а таквих случајева је све више после дејства немачких казнених експедиција када влада хаос за све.

Са злочинима ове врсте наставља се и у 1943. години. Немачко командовање више и није у могућности да спречава неморалне поступке својих војника. Тако су 21. септембра немачки војници, за које се претпоставља да су албанске националности, пљачкали по селима среза Ражањ, а у селу Дреновац на очиглед Миодрага Тодосијевића из Брачине (који се ту задесио) силују једну жену која то није смела да пријави властима већ је то учинио поменути Тодосијевић.[107] Још ригорознији су у том погледу били прави Немци, о чему најбоље говори случај који се догодио ноћу 10/11. октобра 1943. у Пожаревцу. Немач-

---

93) Исто, Мф-V, 501, 249, 646.
94) Зборник I/5, стр. 464.
95) AVII, Нда, К 24, док. 5/3.
96) Исто.
97) Исто, К 25, док. 20/5.
98) Исто, К 20 Б, док. 5/5-1.
99) Исто, док. 16/5-1.
100) Исто, К 21, док. 17/1-1.
101) AVII, Нда, К 26 П, док. 38/10.
102) Исто, К 20 Б, док. 32/5-1, 35/5-1 и 39/5-1.
103) Исто, док. 7/6-2.
104) Исто.
105) Исто, К 21 Б, док. 9/5-1.
106) Исто, К 20 Б, док. 30/1-1.
107) AVII, Нда К 24, док. 57/1.

ки војници изводили су иначе често праktиковану рацију у Бурдељ мали где су ухапсили 30 девојака, увели их у кућу Станка Николића, наредили им да се скину голе а онда их силовали, запретивши им смрћу ако то буду икоме пријавиле.[108] Бахатост Немаца дошла је до изражаја и 14. октобра 1943. када су са 8 камиона дошли из Бора у село Луке, отпочели хапшење сељака и све их затворили у кафану, а затим зашли по кућама и почели да одузимају ствари од драгоцености. Да би то могли понети они су из џакова истресли жито и брашно у дворишта а у џакове ставили покрадене ствари. „После ове ужасне пљачке, сељаке су пустили и отишли натраг у правцу Бора", — пише у свом извешају срески начелник Салаша, па додаје: „У појединим домаћинствима вршили су велику нужду у црепуљама у којима се пече хлеб."[109]

То што Немци раде у северном, Бугари раде у јужном делу источне Србије, чије злочине 31. октобра региструју срески начелник Беле Паланке, па каже: „Десетак жена и девојака силованих од стране бугарских војника, али из појмљивих разлога оне нису хтеле све да се пријаве."[110]

Питање је која је то унутарња сила која гони окупаторске војнике и њихове помагаче да оваквим актима терора убијају углед политике својих влада које од њих траже коректност? Стварно је необјашњиво да чак и шуц-полиција 17. новембра 1943. у пијаном стању упадне у село Крепољин и до несвести туче сељаке које успут сретне.[111] То се понавља и 12. јануара 1944. у селу Стрижа,[112] и да не спомињемо јавашлуке какви се чине „службено" када окупаторски војници пљачкају путнике у возовима и на пијацама, претресајући им личне ствари ради, како то кажу, контроле.[113] Бројни су такви случајеви.

Принуда и реквизиција

Законске основе принуда и реквизиција, као облика злочина, налазимо у низу уредби, — било да их издаје командујући Србије и његови органи, било Недићева влада. Већ 29. јула 1941. уследила је наредба о обавезној предаји вишкова пшенице,[114] а 20. децембра и наредба о обавезном раду и ограничењу слободе упослења у рудницима угља.[115] Са дубљим улажењем у рат и потребе окупатора су све веће. Тако 26. јуна 1942. генерални опуномоћеник Србије за привреду издаје Тарифни ред за експлоатацију бакарних рудника Бор и рудника угља Костолац,[116] а влада Србије 13. марта 1942. доноси Уредбу о одузимању имовине лицима осуђених због кривичних дела извршених у циљу комунизма или анархизма.[117] Принуда захвата све сфере људског живота. Влада Србије 15. јула 1942. доноси и Уредбу о принудном васпитању омладине у заводу Смедеревска Паланка.[118]) Касније ће ова влада, поред низа других, 16. априла 1943. издати Уредбу о накнади штете причињене илегалном акцијом,[119]) а та се накнада постиже реквизицијом имовине и других материјалних добара од партизанских породица, што је било и средство психичког изнуравања.

Интересантно је запазити да је на питању реквизиције, народ источне Србије читаво време рата давао отпор, да су срески начелници свакодневно извештавали да не могу спровести дате им разрезе. Правдало се то пљачком и принудом коју су неконтролисано вршили окупаторски војници, па је командујући морао да прибегава и политичким убеђивањима. У том циљу је 26. јануара 1943. Фелдкоманда 809 у Нишу организовала конференцију са среским и окружним начелницима свога подручја и то искључиво о питању реквирирања тзв. вишка хране. При томе је немачки официр био крајње ироничан када је реквизицију мотивисао следећим разлозима: „Немачка не тражи и не прикупља жито, кукуруз и друге намирнице за себе него за француски, белгијски, холандски и друге народе Европе о којима је она дужна данас да води рачуна."[120]) Међутим ,то није било ни убедљиво ни довољно да се поробљени народ приволи на дажбину. Зато данас у архивима наилазимо на низ докумената о неиспуњавању обавеза по разрезу, какав је и онај од 23. децембра 1943. из кога ћемо примера ради, навести податак само за кукуруз где је разрезано: за округ Зајечар 850 вагона а предато само 10; за округ Ниш разрезано 300 вагона а предато само 29; за округ Пожаревац разрезано 1350 вагона а предато само 430, што је слично и са осталим намирницама.[121])

Окупатор је, када није успевао путем управног поступка, приступао принуди која је имала све одлике отимачине. Тако,

---

[108]) Исто, док. 2/3.
[109]) Исто, док. 15/3.
[110]) Исто, К 24 А, док. 40/6-2.
[111]) AVII, К 24, док. 53/3;
[112]) Исто, К 25, док. 31/1;
[113]) Исто, док. 55/5;
[114]) Сл. новине бр. 93 од 30. 7. 1941;
[115]) Исто, бр. 2 од 6. 1. 1942;
[116]) Листа наредби бр. 37 од 14. 8. 1948;
[117]) Сл. новине бр. 22 од 17. 3. 1942;
[118]) Исто, бр. 62. од 1. 8. 1942;
[119]) AVII, К 1, док. 26/1.
[120]) AVII, Нда, К 22, док. 14/2-1.
[121]) Исто, К 1, док. 15/1.

22. маја 1942. окружни начелник Ниша јавља да су Бугари прешли Нишаву код Д. Градишта (белопаланачки срез), отели стоку и отерали је собом. Сличних отимачина од стране Бугара регисторавано је да бугарског окупационог корпуса и Фелдкоманде 809, па је нормално закључити да су та два висока окупациона форума санкционисали такво стање. Још ригорознији је случај од 29. септембра 1943. кад немачки војник долази у село Шетку, упада у кућу Стојана Стојковића, принуђава га да му да суво месо и друге ствари од вредности, а онда се пење на таван где тврди да је пронашао муницију те му то служи за оправдање оног неморалног чина кога је починио. Међутим утврђено је да је нађена муниција, само 5 метака, потпуно нова те није било тешко доказати да је то његова муниција коју је подметнуо да би окривио домаћина,[122]) што је неморалније и од пљачке коју је спровео. Слично Немци чине 27. септембра код Жагубице када су покрали стоку у рејону тзв. Француских барака, отерали је за Бор а затим се вратили на место крађе, пресрели Душана Грујића и Александра Миљковића набедивши њих за почињену крађу. Пошто принудом нису могли да извуку њихово признање, принудили су их да ископају себи раку, наредили им затим да клекну поред раке и опалили им плутон изнад глава. Мислећи да су Немци промашили, ова два јадника почели да беже али их у том бежању стижу смртоносна зрна.[123])

Злочини ове врсте ређају се даље. Немци и Бугари 1. октобра 1943. долазе у село Леновац код Зајечара, принудивши сељаке да им предају месо и свиње припремљене за исхрану четника.[124]) При повратку камионима за Зајечар наилазе на рејон преданка Тимочког батаљона НОВЈ и развија се борба у којој су Немци имали 18 мртвих и неколико рањених, а Бугари 1 мртвог и 1 заробљеног. Интересантно је да су четници у току борбе ударили партизанима у леђа и тиме отворено ставили до знања да у борби против партизана не бирају средства.[125]) Следи случај од 8. октобра 1943. када Немци долазе у Жабаре, принуђавају имућног Ратомира Милутиновића да пође са њима за Пожеревац а затим му упадају у кућу и реквирирају сву храну.[126]) Опет из Зајечара су Немци (19. новембра 1943.) кренули у отимачину, сада у село Луково где су зашли по кућама и узели све што су нашли од хране.[127]) У опљачканим селима јужно од Зајечара Немци 29. новембра 1943. приступају хапшењу мушкараца и терању на принудни рад у Бор.[128]) Овај велики индустријски гигант све више је извор зла поробљеног народа источне Србије. Из њега Немци врше препаде на села, — било да траже људе за принудни рад, било да принудом узимају храну да би исхранили армију рудара чија им је физичка кондиција неопходна. То потврђује и случај од 9. јануара 1944. када су немачки полицајци из Бора дошли у атар Жагубице и на појатама Јована Аврамовића и Илије Маринковића узели сву храну и посуђе, покупили кокошке, извели стоку из кошара, — и све то потерали за Бор, а при поласку запалили ове појате.[129])

На жалост, оваквих принуда и отимачина било је и од стране четника, од којих је на окупатора гневни народ очекивао заштиту. То довољно илуструје случај када 1/2. октобра 1943. у двориште Радована Миловановића из Брадарца код Пожаревца упала група четника и од домаћина захтевала да им преда 200.000 динара. Када је овај одбио да им да они су му повели сина и њиме га уцењивали. Јадни човек је тада изјавио да има само 90.000 те су четници пристали и на толико, па узевши му новац пустили му сина и отишли.[130] А таквих уцена од стране четника највише је било 1941. године, у чему се истицао четнички одред војводе Анђелка Крајинског, под изговором да ће тим узетим новцем спасавати народ откупљујући од Немаца заробљене и ухапшене припаднике НОП. Нити је војвода Анђелко одржао ово обећање, нити је икада вратио узети новац. Немци су, обасипани оптужбама чланова љотићевске организације „Збор", морали да ухапсе овог војводу злочинца.

Коначно, овде вреди поменути и колективне казне, које нису биле честе али су карактеристичне као мера принуде. Поменимо само ону изречену 23. априла 1943. срезу заглавском (Књажевац) да због покиданих телефонских веза срез мора да плати 1 милион динара и преда 20 људи за таоце.[131]) Таквих казни било је чешће за поједина села која су морала да приме на исхрану неку окупаторску јединицу, најчешће војску Руског заштитног корпуса, а и одред СДС. Четници ДМ, ипак, најчешће примењују тај метод принуде, иако су они дислокацију својих батаљона, бригада и корпуса озакоњивали наређењима о мобилизацији.

---

[122]) Исто, К 24, док. 46/1.

[123]) Исто, док. 2/2.

[124]) Исто, док. 53.

[125]) І-Д. Глигоријевић: Смрт једног рађа сто нових, Бгд Просвета, 1961;

[126]) AVII, Нда, К 24, док. 36/2.

[127]) Исто, док. 49/2.

[128]) AVII МФ-V, 501, 253, С-715 и 756.

[129]) AVII, Нда, К 25, док. 28/1.

[130]) Исто, К 24, док. 4/3.

[131]) Зборник I/5, стр. 453—454.

На крају, поменимо један облик злочина окупатора који је јединствен за целу Србију, а то је дискриминација према Јеврејима и Циганима, што за источну Србију нема особености. Прва мера дискриминације уследила је наредбом војног заповедника Србије од 30. маја 1941. о обележавању Јевреја и Цигана,[132] који су 30. јула већ ушли у евиденцију комесарске владе.[133]) До масовних хапшења Јевреја и Цигана у источној Србији није долазило јер их је штитио остали живаљ средине у којој живе. Када би се и поставило питање њиховог хапшења, као што је случај 28. новембра 1941. у брзопаланачком срезу, онда и сресни начелник тражи актом од владе Србије да утиче на немачке власти да од тога одустану јер су Цигани, каже, као коритари од велике користи народу.[134]) Још убедљивији пример ове врсте је потписан апел грађана села Крављи Дол код Пожеревца којим моле да се излогора пусти Циганин ковач Милан Лукић јер је селу потребан као занатлија.[135])

Међутим, Немци су константно ригорозни према Јеврејима и Циганима, мада понекад и шпекулишу. Нећемо наводити појединачне случајеве јер и не располажемо сигурним подацима о томе. Поменимо само случајеве масовне дискриминације према овим етничким групама. 30. новембра 1941. када су дошли у село Јошаницу код Сокобање, где је ноћу 27/28. новембар страдао Озренски ПО у сукобу са 11. одредом СДК, Немци су отпочели хапшења. Први су на удару били житељи засеока Црвено где су искључиво Цигани. Сви су отерани у Житковац и стрељани заједно са заробљеним партизанима. Два су једина разлога Немцима била за овакав свој поступак: први, јер се ради о Циганима и други јер им се село зове Црвено, а то је обележје комуниста па се тако и ови Цигани третирају комунистима икао већина није ни знала шта значи комунизам.

После бекства партизана 12. фебруара из Нишког логора, на стрељање је 17. фебруара изведено 584 затвореника, међу њима сви Цигани и Јевреји који су се тада затекли у логору.[136]) Одмах затим, 25. марта, уследила је уредба командујућег заповедника Србије о допуни наредбе од 30. маја 1941. године, по којој су се за таоце имали првенствено да узимају Цигани и Јевреји, али се ни ње у источној Србији није строго придржавало. Ипак, мора се признати да историографија још не располаже солидном обрадом овог питања.

Закључак

Наша обрада овим није исцрпла проблем који третирамо. Ово је само скроман покушај да се историографији пруже подаци за комплексну обраду региона источне Србије у условима фашистичке окупације, и дадне подстрека истраживачима за даљи рад.

---

[132]) Листа уредби бр. од 31. маја 1941.
[133]) AVII, Нда, К 26, док. 3/1.
[134]) Исто, К 19II, док 13/6-1.
[135]) Исто, К 22, док. 17/5-1.
[136]) AVII, НА, К 41 Б, док. 1-5/680.

Ivan Džina Gligorijević

VERBRECHUNGSFORMEN DES OKKUPANTEN UND DESSEN HELSER IN OSTSERBIEN SEIT 1941 bis 1944

Ostserbien erwarb sich nach der Okkupation seinen eigenen Okkupationsstand. Auf diesem Gobiet stiessen eigentlich drei staatliche Souveränitäten zusammen: Deutschlands, Bulgariens und Nedićs Serbien. Was aber die Vergeltung gegen die Bevölkerung betrifft, haben die deutschen Okkupanten auch auf diesem Gebiet Massenverbrehen verrichtet. Das war die Antwort des Okkupanten auf den Widerstand der Partisanen- und Volksbefreiungseinheiten.

Das Erschiessen war nicht die einzige Art des Terrors, den der Okkupant durchführte. Man requirierte das Getreide, man befasste sich mit Bergwerksproduktion, man trug alles davon, das für die bewaffneten Einheiten an der Front in verschiedenen Weltteilen nötig war.

Драгољуб Мирчетић

Нишки концентрациони логор и стрељања на Бубњу

Од првих дана своје владавине, националсоцијалистички режим у Немачкој увео је институцију концентрационих логора као елемента своје државно-правне конституције. У физичкој немогућности да све своје политичке противнике смести у постојеће затворе и казнионе, јер у њима просто речено није било толико места колико је било затвореника, нацисти су широм Немачке подигли концентрационе логоре за такозване политичке кривце у које су слали људе без суђења и без пресуде. Пред светом приказивани као логори „за преваспитавање осуђених физичким радом", концентрациони логори, добивши свој државно-правни облик, убрзо су се претворили у масовна стратишта и институције за масовно и бездушно убијање људи непођудних режиму.

Напоредо са освајањем појединих европских земљи, националисти су у покореним државама и земљама оснивали и нове концентрационе логоре, који су сада добили нову и проширену намену: држање у покорности потчињених и поробљених народа, али са истим циљем, сада далеко грознијим: масовно уништење појединих народа који се својом „расном припадношћу" нису уклапали у замишљену „Нову Европу". Концентрациони логори су нарочито подизани у земљама чији се народи нису мирили са немачком окупацијом и који су се дизали на оружани устанак против незваног господара у зеленим униформама.

Један од таквих логора био је и концентрациони логор на Црвеном Крсту крај Ниша као предворје за познато стратиште српских родољуба, Бубањ.

Подизање логора на Црвеном Крсту није било ни случајно ни неблаговремено. Оно је било саставни део немачких планова о окупацији и уређењу власти на заузетој територији. Одмах по уласку Немаца у Ниш, немачка војна команда, Фелдкомандатура (Feldkommandatur) 809—Ниш, као највиша војна установа и власт на одговарајућој територији (јер команде пролазећих или стационираних јединица и команди нису имале такву власт), формирана је већ априла 1941. године,[1]) заузимајући територију Крушевца, Лесковца, Косовске Митровице, Крагујевца, Зајечара и Ниша (касније је ова територија смањена), приступила је и организацији својих подређених органа, крајскомандатура (Kreiskommandatur). Међу те органе спадале су и управе свих постојећих као и новоформираних затвора, којих је само у Нишу било тридесетак.

Са хапшењима и затварањима Срба и Јевреја, Немци су почели већ у априлу 1941. године. Тада је у Нишу, сутрадан по уласку Немаца у град, похапшено тридесетак грађана који су затворени у нишкој тврђави као таоци и који су били пуштени тек око 15. априла исте године.

Затим су организована два логора за заробљенике бивше Југословенске војске, један у касарни код Војне болнице (Ћеле Кула) који је био прилично слабо чуван и из кога су многи заробљеници успели да побегну,[2]) и други, у згради у близини касарне коњичког пука „Обилић" (Црвени Крст) који је био много боље чуван и из кога се вршило убрзано транспортовање југословенских заробљеника за логоре у Немачкој и Италији, преко Бугарске и Румуније.[3])

У априлу и мају исте године, немачка Фелдкомандатура 809—Ниш која је обављала и неке важније дужности Гестапо-

---

[1]) Кисцел др. Георг (Kiescel dr. Georg: „Војна управа у Србији (Оригинални документат у Институту за изучавање радничког покрета Македоније. Превод у Архиви Војно-историјског института (у даљем тексту: Архива VII), бр. 27/10—2,3 и 324/—1).

[2]) Драгољуб Мирчетић: „Буна у Добричу". Хроника НОР-а општине Житорађа, Издање СУБНОР-а, Житорађа, 1971, 448.

[3]) Ђорђе Стаменковић: „Бубањ". Издање Народног музеја у Нишу 1963, 1—46.

(до његовог доласка у Ниш), успоставила је скоро тридесетак затвора у Нишу: Казнени завод у Нишу који је од старе власти наслеђен са свим затвореницима, затим наслеђени затвор у згради Управе полиције (Душанова улица), који је убрзо преузело нишко одељење Специјалне полиције из Београда, па затвор у згради Гестапоа (угао данашње Улице Станка Пауновића и Октобарске револуције), војни затвор у Тврђави, а успостављено је или обновљено и неколико ништа мање страшнијих затвора у подрумима ондашње Трговачке академије, Женске гимназије (који је држао V добровољачки, љотићевски пук), затим један у згради школе „Св. Сава" (недићевски одред СДС), па четнички у згради бивше дивизије (Ул. Станка Пауновића), затим у згради команде Српске државне страже нишке области у згради Берзе рада (данас зграда „Аутопромета"), затвор у Санитетској подофицирској школи, затвор Среског суда и многи други.[4] [5])

Прва већа хапшења на територији Фелдкомандатуре 809—Ниш предузета су у ноћи 23/24 јуна 1941. године на основу познатог наређења др Турнера, начелника „Управног штаба за Србију" о хапшењу комуниста у Србији,[6]) а одмах затим и наређења Банске управе Моравске бановине о „Сузбијању деструктивне акције комуниста.[7])

У овој акцији у Нишу је ухапшено 73 грађана,[8]) од којих су десетак били чланови Партије и Ској-а. Отерани су у затвор у Казнени завод, а затим у Тврђаву, одакле су неки после два месеца пуштени на слободу, а неке су Немци отерали за Београд и тамо стрељали.[9]) [10])

Први немачки затвор као предворје за стратиште био је затвор у касарни „Ћеле Кула" већ од јула 1941. године. Прва стрељања Немци су извршили у јулу исте године на Делијском Вису у близини војног гробља. Побијено је 30 људи. Међу њима је било и доста осуђеника из Казненог завода. На том месту Немци су вршили стрељања све до септембра исте године.[11]) [12])

Већ у лето 1941. године Ниш постаје немачки центар за сакупљање заробљених партизана и талаца из целе Јужне Србије. Тако је у августу ове године у нишки Срески затвор било доведено двадесетак партизана и сељака из Лесковца и околине.[13])

У немачку акцију прогона, хапшења и убијања српских родољуба у Нишу и његовој широј околини у потпуности се убрзо укључују домаћи квислиншки полицијски апарат, све четничке, недићевске, белогардејске и љотићевске јединице. Сви су они веома предани у праћењу, шпијунирању и прогону родољуба. Тако ће Управа полиције у Нишу писати у једном свом извештају:

„Од стране ове власти, води се контрола и надзор над радом и кретањем свих лица која су позната као комунисти, као и оних који су наклоњени комунизму. Тако ће сваки покушај на пољу ширења комунизма благовремено и брзом интервенцијом од стране ове Управе бити угушен."[14])

Међутим, Немци су сходно својим плановима уништавања српског живља припремали концентрациони логор у Нишу. Почетак а затим и разбуктавање и омасовљење народног устанка у Србији натерали су Немце да убрзају свој злочиначки план масовних хапшења и стрељања српских родољуба и уопште Срба. Показало се не-

---

[4]) Драгољуб Мирчетић: „Монографија СКОЈ-а у средњим школама Ниша 1935—1945". Рукопис. (архива Историјског архива Ниш) (У даљем тексту: ИАН), 1963.

[5]) Карта Ниша са 22 нишка затвора и фотографија затвора (Архива Народног музеја Ниш. Документација за изложбу у логору 12. фебруара 1972).

[6]) Војни заповедник Србије. Управни штаб. 22. јуна 1941. године. Београд. Поверљиво. Комесарском министарству унутрашњих послова г. Аћимовићу. (Документат. Зборник НОР-а, И/1-108, стр. 341).

[7]) Банска управа Моравске бановине. II управно одељење. Ниш. 26. јуна 1941. год. II пов. бр. 9. Свима подручним властима у Бановини. В.д. Бана М. Костић. (Зборник НОР-а, I/1-109).

[8]) Драгослав Живковић, Драгољуб Дејановић, Мирослав Миловановић, Ђорђе Стаменковић: „Ниш у вихору ослободилачког рата". Издаје СУБНОР општине Ниш. 1968, 1-696.

[9]) Разговор аутора овог рада са Александром Стефановићем Банетом, тада чланом МК КПЈ Ниш о тим хапшењима, који је тада ухапшен (Стенограм у власништву аутора овог рада).

[10]) О стрељањима ових људи, чланова Партије и Скоја видети следеће рукописе од истог аутора са пратећим изворима и документима: а) Драгољуб Мирчетић: „Биографије погинулих радника Железничке радионице у Нишу 1941—1945. године ИАН, 1971, б) Драгољуб Мирчетић: Биографије чланова Окружног комитета КПЈ и Скоја за нишки округ. (Архива ИАН), Ниш, 1971.

[11]) Оп. цит. Као под 3.

[12]) Архивски фонд „Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових домаћих помагача" (у даљем тексту: Фонд „Козара". Архива ИАН, кутија бр. 4).

[13]) Ауторово тврђење да су ови заробљеници били из Лесковца базирано је на следећем историјском догађају: Станимир Вељковић Зеле, тада члан ОК КПЈ и секретар ОК Скоја за нишки округ, рекао је аутору ових редова (тада руководиоцу Међушколског руководства Скоја у Нишу), да међу овим заробљеним партизанима има његових другова и сељака из лесковачког краја. За њих су тада нишки Скојевци организовали исхрану и сваки дан носили у срески затвор, (Оп. цит. 4).

[14]) Управа полиције, 24. септембра 1941. (Архива ИАН, микрофилм бр. 3, док. 13).

подобним затварање талаца, родољуба и партизана у низ затвора расутих по целој Србији. Зато је немачка Фелкомандатура у Нишу приступила по узору на оне у Немачкој и организовању једног таквог логора и у Нишу за целу јужну и југоисточну Србију.

Формиран је логор Црвени Крст крај Ниша.

„Логор се налазио на периферији града, у непосредној близини Фабрике дувана и железничке станице Црвени Крст. Главна логорска зграда са помоћним објектима подигнута је 1930. године и до рата је служила као војни магацин. Ту своју функцију задржала је до септембарских дана 1941. године када су је Немци опљачкали и адаптирали за концентрациони логор. Логорски комплекс је био пространо..."[15])

Логор је у почетку био прихватилиште за лакше кривце и таоце, а у њему су од јула 1941. године били и Јевреји.[16]) Септембра исте године затвореници су били принуђени да око логора поставе жичану ограду. Камена ограда је направљена тек у лето 1942. године. Била је то веома солидно зидана зграда на спрат и са поткровљем. За затворенике су биле одређене четири велике собе у приземљу означене бројевима: 11, 12, 13 и 14. Мање собе на спрату означене бројевима 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9 биле су такође одређене за затворенике. Међутим, намена соба се током времена мењала.[17])

Тако су собе 6 и 7 неко време биле само за жене. Затим је соба 6 била за таоце, соба 7 за политичке кривце, док су нишке и лесковачке омладинке, чланице Скоја, неко време биле у соби 4, док су собе 11, 12, 13 и 14 биле само за мушкарце, а у собу 5 су затворени само интелектуалци.[18])

У поткровљу логора било је двадесетак просторија, самица у које су били затворени истакнути заробљени партизани и похапшени комунисти.

Прва логорска стража од децембра 1941. године до средине фебруара 1942. састојала се од двадесетак војника и једног подофицира, већином Аустријанаца. Међу њима је било и неколико уметника и професора, а сам командант логора неки Роберт био је сликар. Режим је био сношљив. Живи логораши су запамтили оно што је тај Роберт рекао када су у логор доведене нишке скојевке: „Је ли та српска полиција луда. Ово је концентрациони логор а не забавиште. Зар су та деца партизански борци."

У почетку је живот у логору био сношљив. „Осим „шумаца", како су звали заробљене партизане и поједине четнике који су се борили против Немаца (из собе бр. 12) и талаца, било је Јевреја, политичких затвореника, и других. У прво време они су добијали храну са казана у импровизованој кухињи у дворишту, а доцније у затвореној просторији — трпезарији..."[19])

И даље, у истом извору:

„Људи, затвореници у почетку су отворено разговарали међу собом. И не само то. Људи су се и посећивали; наиме, ишли су из собе у собу, па и на таван где су били Јевреји. Логораши су преко целог дана били помешани у дворишту и у згради све док војници не би закључали собе и угасили светло. . ."

Међутим, после бекства 10 логораша, 12. фебруара 1942. године, управу логора су преузели гестаповци и немачка Фелджандармерија који су имали одлучујућу реч у питањима живота и смрти логораша, а команда логора је имала само стражарске дужности.

Извршне судије су биле Дегерт и Јулије Јерихон. Представник Гестапоа у логору неко време био је Хори Бенц. По зверствима које су чинили над логорашима у 1942. и 1943. години истицали су се команданти логора Саурлајн Роберт Шулц (Schultz) звани Моткар, затим штрумер Берк. Логораши су по злу запамтили и Паула Мицингера, капетана „шуц полиције" (Schutzpolizei) који је од маја 1942. године преузео команду логора. Он је имао и псе дресиране за мучење људи. Био је често пијан. Преживели логораши се сећају „да је ударцем руком испод браде често убијао логораше." Његов заменик био је неки Калеч.

„Саслушавања у логору најчешће су вршили агенти Гестапоа, међу којима је било и фолксдојчера, од којих се по грозотама истицао Карло Унгар, који је уо-

---

15) Зоран Милентијевић: „Логор Црвени Крст". Публикација. Издаје народни музеј Ниш. Поводом 50-годишњице СКЈ и 2. годишњице ослобођења Ниша. 1969. 1-16. У овој брошури дат је веома детаљан и рељефан приказ логорске зграде и дворишта, па се на томе не би задржавали.

16) Из сећања Стојиљка Стојиљковића, помоћника директора „Политике" из Београда који је јула 1941. године био у затвору на Црвеном Крсту.

17) По казивању Светислава Шумарца, трговца из Ниша који је октобра 1941. год. био у затвору на Црвеном Крсту (Архива ИАН, Фонд „Козара", кутија бр. 3).

18) Казивања Живке Јанковић Мирчетић, Јелисавете Благојевић и Верке Николић, чланица Скоја из Ниша. Оне су у овом логору биле затворене од фебруара 1942. до марта 1943. године када су отеране у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци (Стенограм у власништву аутора).

19) Казивања Слободана Поповића, новинара из Београда који је и сам био затвореник овог логора. Писмене примедбе на књигу „Ниш у вихору ослободилачког рата" (у власништву аутора)

чи рата живео у Нишу са породицом.[20]) Он је био и руководилац свих стрељања на Бубњу. Тумачи су били Ервин Французи, агенти Живковић и Вера Митић, као и две Немице дактилографкиње.[21]) Од гестаповаца који су се истакли својим зверствима морају се поменути и Хамер, крволок, до марта 1942. године, затим Бранд, алкохоличар кога је средином исте године заменио Винеке, „најсталоженији и најкрволочнији фанатични нациста", до краја рата.

Када је 7. маја 1942. године на основу заповести командујућег генерала и војног заповедника у Србији и у Нишу била формирана Обласна полицијска командатура, управа над затворима и логорима прешла је на СС.[22])

Војничка посада логора никада није премашила број од око 20 војника са два подофицира, наоружана са 2 до 3 пушкомитраљеза, пушкама и неколико машинских пушака. Стална стражарска места била су једно код капије, и друго, на супротној страни, док су страже за време „шетњи логораша" биле удвостручене.

Карактер једног оваквог рада ограничава могућности за детаљно и свеобухватно изношење свих чињеница и бројки везаних за логор Црвени Крст и Бубањ. Тешко је и доћи до приближно тачне бројке о људима који су били затворени у логору Црвени Крст, да се та цифра по неким подацима креће на око 30.000. У поставци „Изложбе у логору Црвени Крст," сарадници Народног музеја у Нишу написали су:

„У намери да по сваку цену у зачетку угуше устанак, Немци су у другој половини 1941. године формирали концентрациони логор на Црвеном Крсту у Нишу. У логору су затварани таоци, симпатизери покрета, илегални радници и партизани са скоро читавог подручја Србије. Кроз капије и ћелије логора прошло је током рата близу 30.000 људи, од којих је преко 12.000 стрељано на Бубњу. Живот осталих гасио се у логорима широм Европе."[23])

Баш због тога, ми ћемо се у овом, релативно кратком саопштењу просто хронолошки везати за неколико крупнијих акција немачке и бугарске војске и домаћих квислинга у којима је апсолутно највећи број родољуба био ухапшен, доведен у овај логор, где су неки стрељани, а неки, ма да веома ретки, пуштени на слободу, а далеко највећи број стрељан или отеран у злогласне немачке концентрационе логоре у Немачкој и Норвешкој.

Разумљиво је да мора да уследи једна исцрпна и обимна студија о логору Црвени Крст и стратишту Бубањ, те и овај рад има за свој главни циљ да пружи основну хронологију догађаја везаних за логор и за стратиште, и друго, што је далеко важније, да будућем историчару и истраживачу укаже барем на највећи део онога што је о овој теми написано и објављено, као и на писане и материјалне изворе за будућа истраживања. Осим тога, овај рад треба да укаже на људе који су се бавили или се баве овом тематиком, створивши на тај начин једну омању библиографију о овом питању.

Логорска управа и Гестапо делили су све логораше-затворенике на неколико категорија.

Први и најстарији логораши били су таоци који су имали да буду стрељани у случају погибије немачких или бугарских војника, али и погинулих недићеваца и љотићеваца. За таоце су у јесен 1941. године најпре узимани „угледнији" нишки грађани, али су касније, пре свих, узимани сродници активних партизана. Тако се међу првим таоцима из Ниша налазе сви чланови породице Милисава Игњатовића, тада партијског руководиоца Сврљишког НОП одреда (мајка Драгиња, отац Михајло, брат Ратомир), затим чланова породице Миодрага Петровића Мије Француза, руководиоца СКОЈ-а у Сврљишком одреду (отац Драгољуб, мајка Нинета, браћа Јордан и Пјер), па породице Ђурђелине Динић, Конрада Жилника, Марка Јовановић и многих других, и скоро сви су они били стрељани." Затим др Јосип Буцек и његова жена (отац и мајка првоборца Милета Буцека из Алексинца). У логору су били и Драгутин, Јелена и Мирјана Јоцић (отац, мајка и сестра Анастазије Нате Јоцић, активне партизанке Топличког НОП одреда) који су пуштени из логора 30. децембра 1941. а отац тек 1944. године."[24])

Другу категорију логораша чинили су Јевреји и Цигани који су убрзо били сви стрељани.

Тежећи да са што мање војних јединица држе у покорности освојене територије, Немци су били немилосрдни у примењивању мера репресалија према становништву нарочито оних крајева у којима су избијали устанци и буне. Вршили су масовна хапшења. Такав крај је био и Србија. Најбројнија је, према томе, била категорија оних логораша, који су били ухапшени и дотерани у логор под оптужбом активне сарадње са НОП-ом. То су већином били сељаци из целе јужне и југоисточне Србије, а највише из Топлице, Јужног Поморавља, Лесковачког поречја и неких нишких устаничких села (Кравље, Церје,

---

[20]) Оп. цит. Као под 8.

[21]) Документат. (Архива ИАН. Фонд „Козара". Препис документа СУП Ниш).

[22]) Архива VII, рег. бр. Мф.—V, —Т—501, Р—248, С—45.

[23]) Документат у Народном музеју Ниш.

[24]) Оп. цит. Као под 19.

Миљковац, Каменица, Матејевац и друга), као и нека сврљишка села, од којих су Немци узимали највећи број за стрељања или су их интернирали за принудни рад у немачке концентрационе логоре у Немачкој и Норвешкој где су многи и изгубили своје животе.

По немачким схватањима, „најопаснија" категорија логораша су били заробљени партизани. Они су најчешће били стрељани, ма да су многи од њих избегли смрт на Бубњу јер су интернирани у Немачку и Норвешку. Иако је међународним законима било предвиђено да се заробљеници противничких зараћених страна имају отерати у заробљеничке логоре и према њима поступати човечно, Немци се нису обазирали на те норме, већ су заробљене партизане проглашавали „бандитима" и најчешће их одмах стрељали, а мањи број су трпали у логоре, међу осталима и у логоре на Црвеном Крсту.

Понекада су у логор довођени и обични криминалци, па и неки четници, затим проститутке, али су сви они ретко били убијени, већ су депортовани на рад у Немачку. Затим се наводи: „Повремено је у логору било и странаца. За Пољаке, Французе, Грке и друге не зна се одакле и због чега су доведени. Током 1943. и 1944. године било је и мањих група Енглеза и Руса, који су заробљени после ваздушних борби."[25])

Већ смо рекли да нам карактер овог рада не дозвољава навођење исцрпне хронологије и података о свим хапшењима и стрељањима, нити је то циљ овог рада. Зато ћемо хронолошки наводити нека, по нашем мишљењу најзначајнија и најмасовнија хапшења пазећи при томе да наводимо те догађаје из свих крајева Србије, у колико нам је то могуће.

Тако су, осим оних већ наведених хапшења, у октобру 1941. године, Немци и у Нишу ухапсили и око 200 грађана, међу којима је био и велики број „угледних" нишких грађана."[26])

У вези са овим хапшењем, Месни комитет Скоја за Ниш издао је свој проглас у коме се, поред осталог, каже:

„Мисле непријатељи да ће на тај начин угушити револт и гнев широких народних маса нашег народа. Мисле да ће народ заплашити и деморалисати. Они су у прилог овој намери издали ових дана плакат: „Објава и последње упозорење народу Моравске бановине", и прете расељавање и истребљавање Срба. Али, никакве њихове претње и одмазде неће сузбити отпорни борбени дух нашег народа и његове омладине."[27])

До тада је било већ завршено хапшење скоро свих нишких Јевреја. Они су убрзо били сви стрељани, одрасли, млађи и деца. Рачуна се да је стрељан 341 Јеврејин од 352 колико их је било пре рата у Нишу.[28]) [29]) Октобра и новембра 1941. године, а нешто и марта 1942. године у Ниш је дотерано и око 70 Јевреја који су дотле боравили у Куршумлији и Куршумлијској Бањи, а били су избегли из Пољске. Њима је четнички војвода Коста Пећанац извлачио новац и злато, обећавајући им сигурност, а када је од њих све извукао, предао их је Немцима који су их стрељали.[30]) Почетком 1942. године, љотићевци из 12. добровољачког пука су ухапсили 7 Јевреја који су у Ниш дошли из Београда, па су и они стрељани.[31]) Недићевци су ухапсили и Јевреје из породице Дијамантштајн који су се склонили у Сокобању.[32]) [33]) Последњи Јеврејин који је изведен из нишког логора и стрељан на Бубњу био је Ђурика Грос, човек необично образован, говорио је неколико страних језика и био необично омиљен међу логорашима.[34]) Кроз нишки логор Црвени Крст прошло је и око 90 Јевреја и чланова њихових породица из Лесковца и сви су они почев од децембра 1941. до децембра исте године били стрељани у Нишу и на Бубњу.[35])

„Првога дана када су дошли у логор Немци су стрељали двојицу у кругу логора и оставили их ту да леже да би заплашили остале."[36])

Међу првим заробљеним партизанима који су дотерани у логор Црвени Крст била су двојица из Бабичког одреда (крајем септембра 1941. године), затим њих пет из Расинског одреда који су доведени заједно са 74 Крушевљана (30. октобар). Децембра исте године у логор је дотерано и 50

---

25) Оп. цит. Као под 15.

26) Архива ИАН, фонд „Козара", кутија 3, док. 472.

27) „Проглас". Појачани терор и нове хајке на омладину". МК Скоја за Ниш. Октобра 1941. године. (Препис у рукопису Божидара Тошића „СКОЈ и омладина нишког округа 1941—1945. године" (Архива СУБНОР-а Ниш).

28) Материјал о хапшењу и стрељању Јевреја налази се у архивском фонду „Козара", кутија 3 и 4 (Архива ИАН).

29) Видети списак стрељаних нишких Јевреја (Оп. цит. као под 8).

30) Драгољуб Мирчетић: „Хронологија радничког покрета и хроника НОР-а општине Куршумлија. Рукопис. 1964. (Архива ИАН).

31) Оп. цит. Као под 8.

32) „Ново Време", квислиншки лист, маја 1942.

33) Драгољуб Мирчетић: „Под Озреном" Хроника НОР-а општине Сокобања. Рукопис. (Архива ИАН).

34) Оп. цит. Као под 18.

35) др Миливоје Перовић: „Лесковац у рату и револуцији". Књига, Издање СУБНОР-а, Лесковац, 1968, 264.

36) Оп. цит. Као под 8, страна 260.

заробљених бораца Копаоничког НОП одреда које су на превару заробили четници војводе Машана Ђуровића. Јануара 1942. године у логор је дотерано још 30 заробљених партизана Копаоничана које су заробили четници из одреда војводе Годића. То, у ствари, и нису били партизани већ четници из одреда војводе Вулета Вукашиновића који су сарађивали са партизанима.

Тако је крајем јануара 1942. године у логору Црвени Крст поред талаца и сарадника НОП-а било и око 150 заробљених партизана из Ниша, Крушевца, Лесковца и са Копаоника.

Фебруара 1942. године, агенти Специјалне полиције из Ниша ухапсили су у Нишу око 100, у Белој Паланци и Прокупљу по 30 и у Лесковцу око 30 грађана и омладине, већим делом чланова Партије и Скоја и набили их у логор Црвени Крст.[37]) [38])

Око 14. фебруара исте године, једна бугарска казнена експедиција упала је у село Топоницу крај Житорађе и ухапсила 14 сељака, отерала их у логор Црвени Крст, одакле су сви изведени на Бубањ и стрељани априла исте године.[39])

Већ јануара 1942. године Немци су престали са стрељањима на Делијском Вису крај Ниша и сада су за стрељање српских родољуба одабрали брдо Бубањ крај Ниша (раније војнодржавно добро, имање) од кога су створили једно од најпознатијих и најозлоглашенијих стратишта у Европи. Јануара исте године Немци су на овом месту први пут извршили стрељања, убивши 24 логораша из Крушевца.

Међутим, масовна стрељања на Бубњу почела су средином фебруара 1942. године после познтог бекства логораша из Црвеног Крста. 12. фебруара 1942. године, а на основу наредбе војно-управног команданта Србије о стрељању 3.484 таоца у Србији од којих су највише стрељани баш на Бубњу.[40])

Тешко је утврдити број стрељаних на Бубњу, али се он у сваком случају креће од 10. до 12.000 људи у периоду од 1942. до септембра 1944. године. Тако је, само 16. фебруара 1942. године, на Бубњу стрељано 584 затвореника из логора Црвени Крст. И 17. фебруара исте године стрељано је више стотина људи највише Јевреја,[41]) [42]) о чему се говори и у следећем партијском извештају:

„Овде је пре два дана извршено масовно стрељање. Стрељано је 850 људи. Преко 600 су изведени из Кажњеног завода, затим скупили све мушке Јевреје, нешто Цигана, један део преосталих људи из концентрационог логора. То је одмазда окупатора за акције које су у околини изводиле наше јединице и освета због бекства затвореника из логора и погибије неколико немачких војника. У граду је велики страх и многи беже.“[43])

О том стрељању јавља се и у једном недићевском извештају, Окружног начелника Ниш:

„Достављају Вам се 400 плаката саопштења од 19. о.м. о стрељању 400 комуниста, с тим да се ове плакате још одмах излепе на погодним местима тако, да што дуже могу остати и да их што више грађана прочита. О правилном лепљењу плаката водити најстроже рачуна.

Напомиње се да ће се о начину плакатирања и растурања брошура и летака водити врло строга контрола.“[44]) [45])

У познатој пролећној непријатељској офанзиви на Топлицу, Јабланицу и Пусту Реку (уопште крај око Јужне Мораве) 1942. године, Немци ,четници, љотићевци и Бугари заробили су неколико стотина партизана и сарадника Кукавичког и Бабичког партизанског одреда. Сви су били отерани у среске затворе у Лесковцу, Власотинцу и Лебану, а затим су, после саслушавања и мучења, дотерани у немачки прихватни логор у Лесковцу. Овде су даље мучени, па је мањи број пуштен кућама, а остали су дотерани у логор Црвени Крст.

Немци су тих дана 1942. године можда били помало и неодлучни да ли треба стрељати сваког заробљеног партизана, јер је командант Балкана, генерал Кунце, 18. марта 1942. године издао једну наредбу[46]) [47]) о упућивању заробљених партизана у концентрационе логоре (радни логори) у Немачкој и Норвешкој, „да се заробљени

---

37) „Ново Време“ од 13. априла 1942. год.

38) Оп. цит. Као под 8, страна 267—280.

39) Оп. цит. Као под 2.

40) Дневни извештај Војног заповедника Србије од 3. II 1942. год. (Архива VII, Микрофилм V,. Т—501, Р—247, С—823 и Архива VII, НА—41 Ц—5/975).

41) Архива VII, НА—41—Б—1—5/680.

42) Изјава Михајла Радовића, чиновника Казненог завода у Нишу, пред Комисијом за утврђивање злочина окупатора, 29. VI 1945. год. (Архива Савезног јавног тужилаштва).

43) Покрајинско поверенство КПЈ за југоисточну Србију. 19. фебруара 1942. год. ПК КПЈ за Србију Извештај (Зборник НОР-а, I/3—30).

44) Окружно начелство нишког округа. Бр. 4745 од 22 фебруара 1942. год. Градском поглаварству Ниш. (Архива ЦК СКС, рег. бр. 2; Зборник НОР-а, I/3—122).

45) Извештај је потписао окружни начелник Чеда Младеновић. (Убијен од стране партизанских јединица приликом ослобођења Зајечара као начелник округа зајечарског).

46) Ратни дневник Штаба војног заповедника Србије 19. III 1942. (Архива VII, рег. бр. Мф.-V., Т-501, Р-247, С-915).

47) Писмо командујућег генерала и војног заповедника Србије команданту Југоистока. 7. III 1942. год. (Архива VII, рег. бр. Мф-V., Т-501. Р-247, С-915, 917).

партизани пребаце у северну Скандинавију на рад „под најтежим условима за живот.“[48]) [49]) [50]) Први транспорти заробљеника за логоре у Норвешкој кренули су већ априла исте године.

На основу ове наредбе, Немци су од заробљених партизана из лесковачког округа издвојили оне које су одмах стрељали на Бубњу, а остале су заједно са другим логорашима спровели за београдско Сајмиште, а онда су их 11. маја исте године интернирали у своје логоре у Немачкој, одакле су их нешто касније депортовали за познате логоре у Норвешкој (укупно око 1700 ратних партизанских заробљеника), где је огроман број њих изгубио своје животе.[51])

Пошто је логор Црвени Крст опет био попуњен, Немци су 10. марта 1942. године опет стрељали 150 затвореника из логора, међу којима највише радника из нишке Железничке радионице, чланова Партије и Скоја. У дневном извештају команданта Србије од 20. марта 1942. године каже се да је „1.552 стрељано у циљу одмазде. . .“[52])

Почетком марта 1942. године у логорима Бањици, Шапцу и Нишу било је око 2.532 заробљеника, а крајем марта исте године 2.586 затвореника и 198 талаца.[53])

Априла 1942. године, Немци и недићевци су упали у Кравље, Церје, Палиграце, Веле Поље и Миљковац код Ниша и похапсили око 300 сељака под оптужбом сарадње са партизанима, па су од њих одвојили око 40 које су отерали у логор на Црвеном Крсту где су их држали све до августа а неке и до децембра исте године. Из истих села, четници и недићевци су крајем јуна исте године похапсили око 80 људи, које су Немци држали у логору Црвени Крст по 3 до 4 месеца а онда их пустили кућама.[54])

У познатој бугарској офанзиви на Мали Јастребац и Велики Јастребац јуна 1942. године, убијено је преко 200 а у логор Црвени Крст је дотерано такође преко 200 топличких сељака, под оптужбом сарадње са партизанима. [55]) [56])

За време још познатије Аћимовићеве потере на Озренски, Сврљишки и Топлички НОП одред у времену од јуна до августа 1942. године, логор Црвени Крст био је препун заробљених партизана и похапшених сељака које су недићевци заробили и похапсили на том свом злочиначком путу. Тада је дотерано и преко 200 сељака из села испод Малог Јастрепца (Азбресница, Крајковац, Лепаја, Чубура и друга), а неки од њих су стрељани на Бубњу.[57]) Дотерани су и стрељани и сви заробљени партизани из „Таткове земунице“ из групе Никодија Стојановића Татка, комесара Топличког НОП одреда.[58])

Агенти Специјалне полиције из Ниша и недићевци из сокобањске станице СДС, извршили су 24. децембра 1942. године хапшење преко 60 присталица НОП-а из Сокобање и околине. Сви су били отерани у затвор Специјалне полиције у Нишу, а затим су после страховитог мучења и мрцварења дотерани у логор Црвени Крст. Овде су боравили све до маја 1943. године, када су већином пуштени кућама, а многи од њих су стрељани на Бубњу.[59]) Дотеривани су и таоци и партизани из књажевачког и зајечарског краја.

Војни командант Србије дозволио је 2. јануара 1943. године да се у лесковачком селу Орашју ухапси 50 лица због сумње да сарађују са НОП-ом.[60])

Већ 5. јануара исте године, заменик командујућег генерала у Србији генерал Јупе одобрио је Фелдкомандатури 809 у Нишу да Крајскомандатура у Лесковцу може стрељати 35 талаца и затвореника за убијене председнике општина у Доњој Локошници и Балчаку, српског граничног службеника у Орашју и за рањавање кви-

---

[48]) Командант Југоистока командујућем генералу и војном заповеднику Србије. 31. III 1942. год. (Архива VII, рег. бр. На-27-27/1).

[49]) Ратни дневник штаба војног заповедника у Србији 20. IV. 1942. год. (Архива VII, Мф.-V., T-501, P-247, C-1090).

[50]) „Приликом суђења генералу Мајснеру у јесен 1946. год. у Београду, установљено је да у договору са комесаром за Норвешку Тербовеном послао 4.200 југословенских интерниранца у Норвешку, од којих се није вратило 2.400.“

[51]) Никола Илић: „Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942—1945), „Лесковачки зборник“, VIII. 24, 1968. Лесковац.

[52]) Документат. Препис (Архива Народног музеја Ниш).

[53]) Архива VII, Мф.-V., T-501, P-247, C-932, 986 и 1070.

[54]) Драгољуб Мирчетић: „То су била партизанска села. Хроника села у Миљковачкој реци. Рукопис. 1965,1-320. (ИАН)

[55]) Драгољуб Мирчетић: „Бугарска дивизија у Топлици“. Рукопис. 1969 1-280. (ИАН).

[56]) Команда Нишке области Српске државне страже. Пов. бр. 2048 од 30. јуна 1942. год. Команди Јавне безбедности. Београд. Извештај о акцијама бугарске војске. (Архива VII, рег. бр. 29, к. 29; Архива ИАН, микрофилм бр. 1 док. 496)

[57]) Драгољуб Мирчетић: „Испод Малог Јастрепца“. Хроника НОР-а за села у општини Мерошина. Рукопис за књигу која из штампе излази током 1972. године.

[58]) Драгољуб Мирчетић: „Татко“. Романсирана биографија народног хероја Никодија Стојановића — Татка. Књига. Прокупље, 1969.

[59])Оп. цит. Као под 33.

[60]) Дневни извештај и ратни дневник командујућег генерала у Србији за 2. I. 1943. (Архива VII, Мф.-V.,—T-501, P-248, C-1094 и 1122).

слиншког представника, порезника у топличком селу Цигољу још децембра 1942. године (Кривокапић — прим. Д.М.).[61])

Почетком 1943. године логор Црвени Крст је био поново попуњен. Тада су издата и посебна Хитлерова упутства „О поступку приликом борби са бандама", па је командујући генерал и војни командант Србије Бадер издао 22. фебруара 1943. године познату заповест о одмаздама, а његово Оперативно одељење је истога дана издало наређење за стварање нових концентрационих логора у Србији, углавном по окрузима, па су онда формирани и логори у Крушевцу и Лесковцу. Логори у Нишу, Београду и Шапцу били су непосредно потчињени заповеднику СИПО (Sicherheitspolizei — Полиција сигурности — прим. Д.М.) и СД (Sicherheitsdienst — Служба сигурности — прим. Д.М.) пуковнику Шеферу. Генералу Мајснеру је тада речено да треба одмах да јави које од ових логора (по окрузима) могу преузети испоставе Службе безбедности.[62])

Средином марта (од 14 до 17) 1943. године, једна јача бугарска казнена експедиција провалила је у села Гајтан, Сли шане, Бучумет и друга јабланичко-пусторечка села и похапсила неколико стотина људи под оптужбом да су били партизански сарадници и спровела их у нишки логор Црвени Крст, а затим су их Немци после извесног времена све интернирали у злогласни логор Матхаузен и остале немачке логоре где су многи и умрли.[63])

Око 25. марта 1943. године, једна бугарска војна јединица похапсила је око 80 грађана из Куршумлије и околине. Сви су дотерани у логор Црвени Крст, одакле су неки после неколико месеци пуштени кућама, а остали (њих 30) је одведено у Немачку где су убијени у логорима.[64])

Колико су Немци журили да побију што више Срба види се и из наредбе командујућег генерала и заповедника Србије од априла 1943. године у којој се, поред осталог каже:

„2) Треба се старати да у логорима талаца увек има на располагању довољно талаца. Ако прилив талаца из текућих акција не буде довољан, треба да у изразито бандитским подручјима I краљевски бугарски окупациони корпус или полиција припреме акције у циљу прикупљања талаца."[65])

Скоро свакодневно су објављивана саопштења Фелдкомандатуре 808—Ниш и крајскомандатура у Нишу и Лесковцу о хапшењима и стрељањима талаца и о њиховом довођењу у логор на Црвеном Крсту.

Јуна 1943. године, бугарска казнена експедиција из састава 22. пешадијске дивизије упала је у Сокобању и извршила хапшење око 60 грађана. Сви су дотерани у логор Црвени Крст, а затим су их Немци после два месеца пустили кућама, док су њих око двадесетак отерали за концентрационе логоре у Немачкој.[66]) [67])

Ево још једног наређења војног заповедника Југоистока:

„За препад на немачке органе за убирање житарица код Црквице (20 км. зап. од Лесковца) на дан 1. IX 1943. при чему је убијено 7 а рањено 4 немачких полицајаца, стрељати укупно 450 лица осумњичених да су комунисти и — након заплењивања и депоновања привредних добара — спалити једно бандитско село. Одмазде извршити у оквиру акције у подручју западно од Лесковца, која је сада у току и то по могућству од стране немачке полиције а по извршеном обнародовати. Обавестити о извршењу."[68])

Почетком септембра 1943. године, бугарска казнена експедиција јачине до једног пука под командом потпуковника Најева из 22. пешадијске дивизије, у времену од 8. до 22. септембра блокирала је неколико сокобањских села и пошто су убили десетак сељака на појатама, попалили много сеоских кућа и плевњи, похапсили су у Трубаревцу 200, у Врбовцу 200, у Рујевици 90, у Жучковцу 160, у Читлуку 16 и у неким другим местима око 20, укупно око 700 људи. Све су их отерали у немачки логор на Црвеном Крсту, а затим су их Немци транспортовали у своје концентрационе логоре у Немачкој, Матхаузен и

---

[61]) Командујући генерал — Фелдкомандатури 809—Ниш од 5. I 1943. (Архива VII, рег. бр. Мф-V., т-501, Р-248, С-1130 и НА 41 Ц-5/937)

[62]) Архива VII, Мф.-V., Т-501, Р-248, С-1410; Т-501., Р-249, С-81; Зборник НОР-а, I/5-163).

[63]) Стојан Николић, Хранислав Ракић и Јосиф Стефановић: „Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају. Лесковац, 1961, 134.

[64]) Оп. цит. Као под 30.

[65]) Командујући генерал и заповедник Србије, генерал Бадер. Оп. бр. 410/13. април 1943. Фелдкомандатура 809-Ниш. (Архива VII, рег. бр. 12/2-к. 27; Зборник НОР-а, I/5-175)

[66]) Оп. цит. Као под 33.

[67]) Извештај среског начелника бањског среза. 26. јуни 1943. (Архива VII; Архива ИАН, микрофилм бр. 2 док. 168).

[68]) Опер. одељење 31/43 од 2. IX 1943. Фелдкомандатури 809 — Ниш. (Архива VII, рег. бр. 3/1-к. 43; Зборник НОР-а, I/5-184).

[69]) Оп. цит. Као под 33.

Дахау и тамо је умрло или побијено 60 ових заробљеника.[69] [70] [71] [72] [73] [74] [75]

Према једном веома исцрпном извештају народних власти рађеном после рата, бугарске војне команде су само са терена сокобањског среза интернирали у логор Црвени Крст преко 550 људи, ма да ту нису бројани сви они који су у логор довођени на месец или два дана затвора.[6]

Преко 3000 имена налази се у списковима заробљеника и талаца који су у периоду од 3. марта до августа 1944. године пошли из логора Црвени Крст и из окружног логора у Лесковцу на далеки и мучни пут према злогласним немачким концентрационим логорима у Немачкој где су многи изгубили своје животе.[77]

У зору 16. јула 1944. године, једна немачка колона провалила је у нека нишка села и похапсила масу сељака које су дотерали у логор на Црвеном Крсту. Ухапшено је у Церју око 70 људи, и у Крављу 40. Из логора је изведено 14 Крављанаца на Бубањ и стрељано 16. августа исте године, док су сви остали отерани истог месеца у злогласни немачки логор Матхаузен и тамо је убијено преко 80 ових заробљеника.[78]

Логор је стално био допуњаван новим заробљеницима и таоцима. После сваког стрељања на Бубњу, Немци су приступили новим хапшењима талаца и родољуба и набијали их у логор.

Али, ни страшна мучења у логору, ни живот испуњен свакодневним грозним мрцварењем „душе и тела", нису могли да сломе истинске борце за народну слободу. Многобројни су светли примери појединих логораша који су се и пред немачким пушкама и матраљезима држали усправно, достојанствено и пркосно изазивали Немце и квислинге. Много је било таквих људи и жена, свако од њих представља и трагичну и херојску људску фигуру, свако заслужује роман, песму, књигу о себи и о својим последњим животним поступцима. Из сећања преживелих логораша избијају ти ликови као људи који су својим јуначким држањем много помогли онима који су остали иза њих да издрже и да не поклекну, а на нама остаје обавеза да неке од тих херојских ликова и овде истакнемо.

Они који нису дозволили да умру без отпора, покушавали су бекство из логора смрти. Прво бекство извршено је 12. фебруара 1942. године. Група од 104 логораша, већином заробљених партизана јуришајући на Немце успела је да пробије челичну бодљикаву жицу и да крене на пут слободи, својим друговима у партизанским одредима, док је њих 42 пало изрешетано немачким мецима на домаку слободе.[79] [80] [81] [82] [83] [84]

О томе се јавља и у једном недићевском извештају:

„1) У логору у Нишу налазило се је 150 комуниста, које су чувале немачке власти. — 12. фебруара о.г. око 19,30 час. један немачки стражар спроводио је 10—15 комуниста да врше нужду. Они су напали на стражара, отели му пушку и убили га, а потом отворили врата, те пустили и остале комунисте, који су се дали у бекство. За време бекства комуниста, немачки војници су отворили ватру из пушака и митраљеза и у кругу убили 42, а успело је да побегне из логора 102 комуниста. Упућеним потерама успело је да ухвати 6, а 96 је побегло. Предузете су мере да се похватају или униште."[85]

Друго бекство било је 2. децембра 1942. године, али тада су побегла само три логораша, од којих две жене (Милка Про-

---

[70]) Архивски фонд „Козара" Ку. тл. док. 60/6-1, 21/69-кут. 34 А, рег. бр. 39/1. (ИАН).

[71]) Акт Команде СДС од 27. октобра 1943. године. (ИАН, микрофилм бр. 2 док. 113 и 114.)

[72]) Извештај Окружног начелства Ниш. Бр. 23731 од 14. септембра 1943. године (ИАН, микрофилм бр. 2 док. 240).

[73]) Извештај среског начелства за срез бањски упућен Окружном начелству за округ нишки Бр. 9577 од 29. септембра 1943. год. (ИАН, микрофилм бр. 2 док. 207).

[74]) Извештај Окружног начелства за округ нишки. Ниш, бр. 23365 од 21. септембра 1943. године (ИАН, микрофилм бр. 2 док. 205).

[75]) Извештај Окружног начелства за округ нишки. Бр. 22892 од 17. септембра 1943. године. (ИАН, микрофилм бр. 2 док. 202).

[76]) Архивски фонд „Козара". Кутије 3 док. 66 (ИАН).

[77]) Списак радника из нишког и лесковачког концентрационог логора који су примили хлеб, храну, цигарете и ципеле за одлазак на рад у Немачку (принудни). 3. март до августа 1944. године. Логор Ниш и Лесковац (Архива ИАН, микроф. бр. 5 док. 400—433).

[78]) Оп. цит. Као под 54.

[79]) Драгољуб Јанковић: Између смрти и рађања. „Репортажа, Лист „Народне новине", Ниш, 1959. септембар.

[80]) Вук Вучо: „Голоруки". Драма

[81]) Драгољуб Мирчетић: „Бекство из логора смрти." Чланак објављен у листу „Народне новине", 1972, 11. фебруара.

[82]) О бекству затвореника из логора на Црвеном Крсту много је писано и ту постоји једна дужа библиографија коју ми овде не наводимо из разлога скученог простора, већ само указујемо на њено постојање.

[83]) Вјенцеслав Глишић: „Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944." Издање „Рад", Београд, 1970, 154, 155.

[84]) Стенографске белешке о бекству затвореника из логора. Дискусија и изјаве преживелих бегунаца из логора. (Архива Народног музеја Ниш).

[85]) МУП. Команда жандармерије. Одељење јавне безбедности. Београда, IV Ј. Б. бр. сл. 23. фебруара 1942. године. Београд. (Документат у Архиви VII; Зборник НОР-а, I/3-123).

тић и Нада Томић), обе заробљене партизанке.

Свежа су сећања логораша и на Тихомира Станковића (Стојановића)) Перу, студента архитектуре из Старе Божурне (крај Житорађе), секретара Партијског поверенства КПЈ за Косаницу, кога су 5. априла 1942. године издајом ухватили четници капетана Машана Ђуровића и предали га Немцима у логор на Црвеном Крсту. Немци су покушали све што су могли како би га натерали на издају. Мучили су га, тукли и палили му ножне прсте. Затворили су га у посебну ћелију на тавану логора и наставили да га муче. Све је било узалудно, он је ћутао и није никога издао. Кроз ходник у коме су биле самице чуо се његов узвик и поклик: „Другови, држте се чврсто. Они нас не могу уништити. Ми смо непобедиви." Најзад су га Немци обесили на тавану логора и кроз логор протурили вест да се сам обесио што је била чиста лаж.[86]) [87]) [88]) [89]) О његовој јуначкој погибији у логору Црвени Крст и о његовом херојском држању пише ОК КПЈ за нишки округ: „Тика се обесио овде у логору. Много је мучен, сав је био рањав. Радио је. Држао се добро."[90])

Ко од логораша није запамтио старог Хранислава Савковића, чика Хранета како су га међу собом звали, учитеља из Прокупља, предратног демократу? Када су Немци повели на стрељање на Бубањ једну групу младих родољуба, децембра 1942. године, он је иступио пред немачког команданта и запитао га да ли може својом главом да замени једног од тих младића. Дозволили су му и он је пошао на стрељање сав срећан, говорећи: „Заменио сам једну младу главу". Пред стрељање је поносно певао: „Падај, падај, Шар-планино."[91])

Младе логорашице запамтиле су и Јелку Ђорђевић, звану Јелче Ћућулијско, текстилну радницу из Лесковца. Довели су је у логор у лето 1942. године. Знали су да потиче из партизанске породице. Сестра јој је погинула заједно са народним херојем Костом Стаменковићем. Бугари су Јелку толико претукли да је једва ишла. Пркосила им је, викала да ће их партизани све уништити. Када су је прозвали за стрељање, док су осуђени логораши чекали на камион смрти, непрекидно је неколико сати певала партизанске песме. У смрт је отишла са борбеним стиховима на уснама.[92])

Вечито ће логораши причати о Добрили Стамболић Стани, политичком комесару чете у Бабичком НОП одреду, коју су заробили четници 16. марта 1942. године на Сувој планини. Из полицијског затвора пребачена је маја 1942. године у собу бр. 7 у логору Црвени Крст. Посебно су је мучили у логору, нарочито када је издајник Бранко Ладовина, партизан, за њу рекао да је била члан „преког партизанског суда." Тукли су је до бесвести, терали су је да нетрмице гледа у сунце. Јерихон, Немац, истражни судија, обершарффирер (Oberscharfführer), познати логорски крволок је стално мучио и тукао тражећи од ње признање које није долазило. Кроз цреп на крову логора где је била створена показивала је логорашима крваве руке и бодрила их да истрају. Стрељали су је а да јој и име нису сазнали, у списак погубљених увели су је као Радмилу Марковић.[93]) [94])

Остало је познато херојско држање Свете Станковића, из Печењевца, учитеља у Самариновцу, члана Партијског поверенства КПЈ за Топлицу који је поред страховитих мука којима су га подвргли Немци и агенти, није рекао ни реч издаје.[95]) Јелка Радуловић, једна од истакнутијих партијских руководилаца у нишком округу, долазила је у собу са саслушања са сломљеним зубима и расеченим уснама. Њено ситно и мршаво тело још се више смањивало под теретом грозних мука којима су је ови изроди мучили, али другове из борбе није издала. Дринки Павловић су ланцем везивали ноге и руке и онда је тукли, солили крваве табане, чупали косу и нокте. Дринка, жена јуначког срца, ћутала је. . ."[96])

И даље, у истом извору: „Група Лесковчана је Немцима из камиона који је ишао на Бубањ и узвикивала: „Стаљинград". Брујање мотора којима се група логораша возила на стрељање пригушивало је речи пркоса осуђених на смрт."

Херојски је погинула и Анета Андрејевић из Ниша „морални дух логора," ка-

---

[86]) Оп. цит. Као под 2.

[87]) Казивања Тихомира Николића из Ниша, који је у то време био логораш. (Стенограм у власништву аутора).

[88]) Милан Миладиновић: „Морално политички лик комунисте на југу Србије у револуцији". Чланак, „Лесковачки зборник", Књига IX, 69—86, Лесковац, 1969.

[89]) Милан Миладиновић: „Лик младих комуниста у Револуцији", књига, Београд, 1972.

[90]) Писмо ОК КПЈ за нишки округ партијском руководиоцу Јастребачког НОП одреда. 2. јул 1942. године. (Архива ИРПЈ. рег. бр. 12462/V-1-74 (42); Зборник НОР-а, I/20—40).

[91]) Севдалин Андрејевић: „Споменица просветним радницима Ниша и околине палим у народној револуцији", Ниш, 1959.

[92]) Оп. цит. Као под 18. Казивање Живке Мирчетић.

[93]) Димитрије Кулић: „Бабички партизански одред". Издање аутора. Ниш, 1961, 49—52.

[94]) Оп. цит. Као под 18. Казивање Живке Мирчетић.

[95]) Драгољуб Мирчетић: „Биографија Свете Станковића"". Чланак. Лесковачки зборник", књига VШ, 269—274, Лесковац, 1968.

[96]) Оп. цит. Као под 8.

ко су је запамтиле њене другарице из логорске собе. Када је полазила на стрељање рекла им је: „Здраво, другарице“, и запевала песму „Падај сило и неправдо.“ На стратишту је одбила да злочиначким егзекуторима окрене леђа и, раздрљавши стари, поцепани црвени џемпер, пркосно им је довикнула: „Пуцајте, гадови, има још Српкиња као што сам ја.“!

Милица Шуваковић Маша, партизанка Топличког НОП одреда, предратни студент филозофије и члан КПЈ, жена Конрада Жилника, члана ОК КПЈ за нишки округ, доживела је да јој Немци однесу тек рођено дете и одведу је на стрељање.

Херојски је погинуо и Василије Анђелковић Васа Албанац, активни подофицир из сврљишког села Гулијана, командант Нишавског НОП одреда. Јуначки се држао и заробљени партизан овог одреда Александар Стојановић Неофрит Ломски, Бугарин, и многи други борци и руководиоци Сврљишког одреда.[97])

Многи и многи су херојски завршили свој живот у овом логору и будућим генерацијама оставили вечити и светли пример како се треба борити и умирати за слободу свог народа.

Немци су убијали и у самом логору. „Колико смо пута ујутру видели лешеве наших другова поред језерцета, покривене џаковима,“ сећају се Живка Мирчетић и Јелисавета Благојевић тих тешких и злокобних дана. Оне причају о партизанки Олги Ђорђевић: „Једнога дана Немци су је извукли из наше собе, наредили јој да клекне у логорском дворишту и ту је стрељали. После тога смо морале да перемо бетон који је био сав крвав.“[98]) [99])

Једног од тих јесењих дана 1942. године, причају оне даље‘ „Немци су у логорско двориште истерали једног сељака, имао је сигурно око 70 година. Причао им је да су га Немци ухапсили јер је партизанима давао хлеб. Тога дана дувао је хладан јесењи ветар, кости су се ледиле у хладним логорским собама. Када су га поставили на сред логорског дворишта, Немци су на старца нахушкали изгладнеле псе вучјаке. Покушао је да им побегне, стизали су га, кидали су му део по део одеће и делове коже и меса. Када је изнемогао пао, пси су почели да му кидају месо, а Немци су га дотукли моткама и кундацима.“

Безброј је таквих мучења логораша.

Немачка тајна полиција извршила је 14. септембра 1944. године, на месец дана пре напуштања Ниша, последња стрељања родољуба и то се сматра последњим даном постојања логора на Црвеном Крсту. Стрељали су их у кратерима од савезничких бомби палих у близини логора.[100]) [101]) [102])

Да би сакрили своја масовна зверства на Бубњу, Немци су септембра 1944. године натерали затворенике из логора Црвени Крст и заробљенике Италијане да прекопавају раке и онда су спаљивали лешеве.

Тако је са лица напаћене српске земље нестао један грозни споменик масовних зверстава које су чинили они који су себе називали „ослободиоцима Европе“ и „носиоцима нове европске културе и цивилизације.“[103]) [104])

---

[97]) Драгољуб Дејановић: „Два одреда“. Издаје Народни музеј, Ниш, 1965.

[98]) Олга Ђорђевић, домаћица из сврљишког села Лалинца. Партизанка Сврљишког одреда, од децембра 1941. године. Недићевци је ранили и заробили јула 1942. на Сврљишким планинама и дотерали у логор Црвени Крст.

[99]) Дагољуб Мирчетић: „Команданти и комесари“. Издаје СУБНОР, Ниш, 1971, 177.

[100]) Оп. цит. Као под 8, страна 472.

[101]) Непозната документа о бекству, Лист „Народне новине“, Ниш, 1972, 2. фабруара.

[102]) После ослобођења Ниша, чланови Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових домаћих сарадника извршили су ексхумацију ових жртава стрељаних крај логора Црвени Крст и установили њихов идентитет. Тада је снимљен и краћи документарни филм и нешто касније приказан је у Паризу као доказно средство о немачким злочинима у Нишу.

[103]) Рад на историјату логора Црвени Крст и Бубња још није завршен, нити се може завршити у догледно време. Сарадници Народног музеја у Нишу, а нарочито Бранко Ножица успели су да до сада прикупе поред огромног материјала и имена око 5000 лица који су били логораши и од којих је око 2000 стрељано на Бубњу и у неким другим местима ван логора. У скоро 12 дебелих књига рукописа, Бранко Ножица је прикупио драгоцена сведочанства преживелих логораша о животу, људима и стрељањима у логору и на Бубњу и тај материјал представља оно драгоцено благо за сваког будућег историчара логора и Бубња.

[104]) Треба овде навести још неку литературу и неке изворе који у овом раду нису коришћени, али без којих будући историчар логора и Бубња не сме да буде: а) Властимир Поповић: „Ниш—Трепча—Сајмиште“. Издање библиотеке „Сведочанства“, Београд, 1951; б) Саопштења логораша и очевидаца о стрељањима на Бубњу и у логору Црвени Крст. Документација у архивском фонду „Козара“ ИАН); в) Немачка документација у архивском фонду „Минхен“ (ИАН); г) Стеван Јаковљевић: „Крвава авлија“, Просвета, Београд, 1962; д) Оригинални акт полицијских ста-

На том месту данас се диже импозантан споменик од три огромне камене песнице као вечити споменик свима онима који су на Бубњу завршили свој живот, али и као споменик пркосног бунта и људског достојанства једног народа који је волео слободу и давао животе за њу.

решина и стражара из Ниша од 17. октобра 1942. године (Документат у својини Народног музеја Ниш, инв. бр. 68, П-1, Л-4); ђ) Службене новине за заузете Југословенске територије Издање Немачке команде за Југоисток, на фронту, год. 1941. е) О споменицима културе из НОБ. Издање Главног одбора СУБНОР-а, Србије, Београд 1960. ж) Народни лист", Ниш, 1944. 21. IX. з) Тренуци херојства", Мома Ракић, Ниш. 1955. и) Драгољуб Јанковић: „Логорски дани". Серија чланака објављених у листу „Народне новине", Ниш, почев од 17. фебруара 1962. ј) Многи други чланци објављивани поводом годишњице бекства из логора. к) Ново пронађена документација Одбора Црвеног Крста у Нишу. Архивски фонд у ИАН. Има око 15 докумената. l) Објаве и плакате. (Документација у Народном музеју; Ниш).

Dragoljub Mirčetić

KONZENTRATIONSLAGER IN NIŠ UND ERSCHIESSEN AN DER STELLE BUBANJ

Das berücksichtigte KZ an der Stelle Bubanj in der Nähe von Niš, in dem Exekutien durchgeführt worden waren, war einer der typischen Massenmordorte für diejenigen, denen das Regime des Dritten Reiches nicht gnädig gesinnt war, oder die sich in irgendwelchem Sinne der deutschen Millitärmacht widerstanden hatten. Der Verfasser besteht darauf, die Historie des Lagers zu erforschen und zählt eine Menge von Angaben über die Exekutionsweise und das Regime in diesem Todeslager auf. Von ungefähr fünftausend Häftlingen wurden an der Stelle Bubanj etwa zweitausend erschossen. Der Verfasser behauptet, es sei nicht die letzte Zahl.

Ђорђе Момчиловић

Ратни злочини немачког окупатора у Банату 1941 — 1944. године

ПРВИ ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА

Прве злочине у Банату извршиле су окупаторске јединице још при запоседању појединих рејона и места, без обзира што се у Банату нису водиле озбиљне борбе нити је даван јачи отпор наступајућим агресорима. Шта више, српско становништво се у целини држало мирно.

Продором из Румуније, већ 11. априла јединица дивизије Das Rajh ушле су у Алибунар, тада среско место у јужном Банату. У краћој борби на прилазима у овом месту погинуо је један капетан из дивизије. Немци су били спремни на освету, па су на прву обавест да у селу има војника и цивила, наводно четника, који су спремни да пруже отпор, упали у прве улице и куће и почели убијати сваког мушкарца на кога су наишли. Нису поштедели ни дечака од 14 година који их је клечећи молио за милост, нити 30 војника који су дигнутих руку били пред њима у једном дворишту. На захтев Немице Јулије Такс само је један војник убио деветорицу. У овом првом налету убијена су 74 човека, а неколико сати касније заседао је ратни суд дивизије и осудио на стрељање још 28 људи и пресуду одмах извршио. Били су то људи из околних места и Алибунара, а тројица из Лике и Црне Горе. После стрељања издат је и проглас у коме се каже да су ови стрељани због „четниковања.“[15])

У Мраморку су мештани Немци још пре доласка немачких јединица у село затворили две стотине Срба, са којима су до јуче живели као комшије. Били су то мушкарци од 18 до 50 година. Држали су их 4 дана тако затворене. За то време су долазили мештани међу затворенике и по својој вољи бирали људе и злостављали их. Попу су поломили нокте на ногама и рукама, учитељу, једном раднику, једном трговцу и једном кројачу избили су очи, исекли уши и језике. Тако унакажене предали су првом одреду немачке војске, који их је стрељао са још двојицом мештана.[16])

На захтев мађарских фашиста у Делиблату 5 немачких војника под вођством официра стрељали су 16. априла три Србина опет због „четниковања, а у Ковачици истог дана једног Јеврејина.[17])

У Сечњу је стрељано 9 људи по одлуци двојице СС официра као освета за Петера Бона, хитлерјугендовца, који је дезертирао из Југословенске војске и пребегао у Румунију, да би се тамо ставио на чело колоне једне јединице при упаду у Банат. Заробљен је и стрељан као дезертер. На захтев родитеља овог фашисте, иста двојица СС официра стрељала су 23. априла још 8 Срба.[18])

„Према пресуди Ратног суда од 19. априла 1941. године убијени су данас због пљачке, поседа оружја и насиља према немачким поданицима 17 лица. . .“ саопштено је у првом окупаторском огласу о стрељању у Петровграду. Међутим, стрељани људи нису имали везе са овим отпужбама.[19])

Једна група четрдесетогодишњака из Банатског Карађорђева одазвала се позиву за мобилизацију, и након што је узалудно, попут многих других, трагала за својом јединицом прешавши на стотине километара, враћала се из Београда за Банат. Немци су их покупили на Дунаву и стрпали у цркву у Банатском Новом Селу, која је послужила као сабирни логор за овако похватане људе. Домаћи Немци су дознали да се овде ради о добровољцима из Првог светског рата, па су их прогласили четницима, подвргли тешким мучењима, да би их, са још једном жртвом извели из Цркве у ноћи 19/20. априла и поубијали. Сахранили су их плитко на некој њиви па је лешеве изорао власник њиве и тако обелоданио овај злочин.[20])

Немачки командант Панчева Банделов дао је Обзнану грађанству да ће за сваког

убијеног или рањеног немачког војника бити обешено 10 Срба, али тај број може бити и удвостручен. Ово је први наговештај масовних одмазди које су убрзо заведене, па је на захтев домаћих Немаца уведена пракса да се стреља 50 Срба за сваког убијеног Немца а 25 за сваког рањеног. Таква одлука била је на снази скоро до краја окупације Баната.[21])

Немачки војни суд у Панчеву донео је одлуку по кратком поступку да се стреља 17 а обеси 18 људи. Казна је извршена 22. априла, а два дана касније издата је Објава о стрељању. Образложено је да се тиме врши одмазда због напада на немачке војнике у рејону панчевачког гробља. У ствари овај напад је инсцениран а стрељање извршено као одмазда за 9 стрељаних Немаца који су од јединица Југолсовенске војске били ухваћени на делу као диверзанти и одлуком војног суда стрељани.[22])

Истог дана Немци су стрељали у Вршцу 21 лице метком у потиљак, што је учињено спрегом припадника Dojče Manšaft и SS војника. Два дана касније стрељано је пет Срба под оптужбом да су четници и још двојица из других разлога. О овом стрељању издата је Обзнана 24. априла. Међутим, на павлишком путу код Вршца 1945. године ископан је 21 леш ,а то је било место где је ово седморо покопано. Тога дана у Арацу су стрељана 2 човека.[23])

Серију ових априлских злочина завршава погубљење у Кикинди шесторице Срба и свирепо клање Илије Чиче из Карађорђева, само зато што су се некада ови људи замерили својим комшијама.[24])

Немци су барем у неким случајевима покушали да легализују овакве своје поступке, оргцанизујући на брзину суђење пред војним судовима. Међутим то су биле само инсценације и форма, јер већи број стрељаних није погубљен што је учинио неко дело које би заслуживало смртну пресуду. Радило се пре свега о убијању, из мржње, из једног става да пре свега Србе у Банату треба чистити са овог простора који треба да буде немачки.

Масовније покоље и прогоне Немци ипак нису предузели, па ни оних становника који су у Банат досељени из разних крајева наше земље као добровољци или као колонисти, које су, иначе мађарски фашисти из Бачке одмах протерали. Изузетак је учињен са Србима у Банатском Карловцу, који су позвани на збор где им је наредио да у току 24 сата имају да напусте своје домове.[25]) Опредељење за постепено „чишћење" свакако је дошло из потребе да у Банату остане довољно радне снаге, јер је овај крај имао бити важан рејон за снабдевање фронта. Немци су се уздали да су довољно јаки на овом простору да то и обезбеде.

Међутим, оваква судбина није могла мимоићи Јевреје већ у првој години рата.

На територији Баната уништена је не само већина јеврејског становништва из Баната, него и велики број оних који су овамо допремљени из других крајева наше земље. Један број банатских Јевреја поморен је у покретним „душегупкама", то јест у специјалним возилима херметички затвореним, у којима је приликом транспорта пуштен гас и жртве подављене. Од око 9.000 банатских Јевреја у животу је остало 482.[26])

Позната су стрелишта „на Јабучком путу", 6 километара од Панчева. Само до краја 1941. године овде је стрељано према неким проценама око 2.000 људи, жена и деце доведених из Београда, Маринкове Баре, Миријева или из других логора. У шуми „Чардак", у Делиблатској пешчари, стрељано је око 500 чланова јеврејских породица. Стрељани су били поређани у три реда пред јамом, па је други ред морао свалити онај испред себе после првог плотуна. Половином 1944. године, да би прикрио злочин, окупатор је допремио специјалну јединицу »Zonderkomando 150« која је извршила стручно спаљивање ових лешева.[27])

Масовна стрељања као основни метод борбе против НОП

У Банату нису вођене крупније борбе између окупаторских оружаних јединица и припадника Народноослободилачке војске и партизанских одреда. Банат, омеђен великим рекама Дунавом и Тисом од осталих крајева наше земље, добро насељен, веома комуникативан, раван и у највећем делу потпуно без шумског покривача, са добро организованом и од Рајха снажно подржаном немачком мањином, решеном да свим средствима очува Банат као полигон за одмор немачких јединица и снабдевање фронта, није био погодан за стварање крупнијих партизанских јединица које би се овде задржавале и у зимским периодима. Родољуби Баната се ипак никад нису покорили окупатору и проналазили су одговарајуће форме борбе, упркос најперфиднијег терора. Немци банатским борцима никад нису признали статус равноправног борца, без обзира да ли су се они борили у организованим војним јединицама или путем својих организација. Уосталом, такав је у начелу био њихов став према свим борцима у Југославији.

У својим настојањима да у корену угуши сваки отпор и непокорност немачкој сили, да што суптилније спроводи своју

политику постепеног уништавања словенских народности у Банату, непријатељ је у форми масовних стрељања, наводно у циљу одмазде, остао доследан до последњих дана свога господарства у Банату. Масовним рацијама и хапшењима, смишљеним и добро организованим полицијским акцијама против организованих језгара Покрета, непријатељ је стално сакупљао довољан број људи за перманентна масовна стрељања. Кад је недостајало „кривaца", у логоре су довођени таоци, најближи рођаци банатских бораца којих окупатор није могао да се дочепа виђенији Срби или уопште Срби, који су без икакве друге кривице или оптужбе стрељани. За највећу кривицу окупатор је овде сматрао учешће у партизанским јединицама или покушај да у њихове редове пође, било какво помагање партизанских бораца или илегалаца, па макар и са кришком хлеба, припадност Комунистичкој партији и Савезу комунистичке омладине Југославије, чланство у форумима других масовних организација НОП-а или било којој од тих организација. Ако се путем провокатора или изнуђених признања потврди оваква чињеница, било је сасвим довољно за стрељање. Па и онда, у многим случајевима, ако народни борац и поред најстрашнијих мука издржи и не призна.

За масовна стрељања из одмазде, војни судови нису доносили пресуде. У огласима о стрељању позивало се на постојећа наређења главнокомандујућег о стрељању 50 Срба за сваког убијеног Немца и по 25 за сваког рањеног, затим одређен број за сваку диверзију или акцију партизана. Спискове људи за свако стрељање састављала је у ствари полиција са Шпилером и Рајтом на челу, а формалну потврду давала је Крајскомандатура I/823 у Петровграду. Нарочито од 1943. године, Шпилер је готово по својој вољи састављао такве спискове, најчешће педантно урађене и образложене са једном или две реченице о кривици осуђеника. Ове кривице штампане су једно време и на огласима о стрељању уз име сваког стрељаног, али се касније од тога одустало и штампала само имена и место боравка стрељаних људи. Коначно, за нека масовна стрељања нису ни имена објављивана, него само број стрељаних и разлог стрељана. За нека, пак, стрељања није ништа ни објављено.

Од 13. септембра 1941. године до 14. марта 1942. године јавна обавештења о стрељању издавало је Начелство подбана за Банат, потом до 26. фебруара 1943. године Полицијска префектура за Банат — Команда јавне безбедности, затим до ослобођења Баната Крајскомандатура I/823 са потписом мајора Амелунга или капетана Креузеа, или просто „Крајскомандант."[28])

На објавама о стрељању најчешће је штампана на крају оваква претња: „Ко бандите и комунисте потпомаже у припремању њихове срамотне делатности давањем склоништа и хране, те истима добавља оружје, ко окупацијској сили или месним властима не пријављује намеравана кажњавања дела иако о извршењу истих имаде сазнања, ко прилази банditима или друге на то наводи, биће кажњен смртном казном."[29]))

У Прогласу Србима од 14. јуна 1942. године такве претње су изражене овако: „. . . Немачка оружана сила и влада генерала Недића решила је да коначно и заувек истреби комунистичку кугу и спрском народу обезбеди ред и мир. Зато неће дозволити да сељаци ове разбојнике склањају или на било који начин помажу. **Стога разлога ставља се следеће до знања:**

— ко пружа партизанима или комунистима склониште,

— ко затаји место њиховог боравка,

— ко им даје животне намирнице,

— ко их обавештава,

— ко по њиховом налогу врши акте саботаже,

— ко их на било какав начин потпомаже,

биће сматран побуњеником и као такав стрељан."[30])

У почетку су стрељали СС војници које је одређивало Окружно полицијско надлештво, касније припадници Државне страже, Дојче Маншафта или полицијски агенти. Агенти и логорски стражари најчешће су се добровољно јављали за егзекуцију. Агент Вилхелм је најредовнији на стрелиштима у убијању оних које стрељачки строј није усмртио.

Многа стрељања су обављена јавно, жртве су допремане на стрелишта измрцварене, жицом, међусобно повезане, а у више махова су лешеви стрељаних вешани по трговима и улицама да тамо висе по 24 сата. Масовни посматрачи оваквих колона и стрелишта били су домаћи Немци које је увеселавала музика, понекад уз јавно точење пића. Жртве су вређане погрдама, њихови лешеви пљувани и гурани, а најближи рођаци исмевани или приморани да сами вешају свога најближега. Невероватна је сва грдоба садизма који су у оваквим тешким часовима за човека масовно испољавали домаћи Немци.

Најпознатија стрелишта су у Петровграду, пре свега на „Багљашу", затим код Беле Цркве, Јабуке и Панчева, а окус тешких часова стрељања и вешања осетили су и мештани Меленаца, Кумана. Мокрина, Кикинде, Б. Аранђелова, Перлеза, Загајице, Самоша, Башаида, Драгутинова и Александрова, а појединачно и других места. Непријатељ је бирао места масовних

стрељања према томе у ком крају Баната народ треба застрашити, где је најнеопходније у датом тренутку показати бруталну силу.

Хронологија ових злочина ишла је овим редом:

У Петровграду је на салашу Бошњака стрељано 5 комуниста међу којима су били окружни руководиоци Коча Коларов и Ружа Шулман, као одмазда за акције Петровградског партизанског одреда. Стрељање је извршено 26. јула 1941.[31])

У дворишту судског затвора у Петровграду натоварено је 90 људи, везаних међусобно у пет група по осамнаест, на пет камиона. Пратили су их војници, припадници Дојче Маншафт, полицајци и судски стражари. Ноћ уочи стрељања затвореници су немилосрдно тучени кундацима и бикачама. Стрељани су на „Багљашу", 31. јула 1941. године. Жртве су у заједничкој јами сахранили Јевреји. Пратња се вратила истим камионима уз звонку песму злочинаца. Ово стрељање, као ни прво, није обнародовано. Није образложен ни повод за стрељање. Половину стрељаних чинили су родољуби из Кумана и Меленаца. Међу стрељанима је била Соња Маринковић, члан Покрајинског комитета КПЈ, Рудолф Корнауер, Немац и Јанош Ленђел, чланови Среског комитета КПЈ, Фридрих Тот, члан КПЈ, такође Немац, Ратко Пурешевић и Михаило Предић, чланови ОК СКОЈ-а. Међутим, нису то били све комунисти. Од 35 Куманчана, само су тројица били чланови КПЈ. Већина стрељаних ухапшена је изненада у ноћи између 22. и 23. јуна, после напада Немачке на СССР. Тада се хапсило по списковима сачињаваним на основу полицијских материјала старе Југославије или на основу нечијих сумњи да се ради о комунистима.[32]) Неки од овако ухапшених спроведени су на Бањицу и тамо у септембру 1941. године стрељани. Такав је случај, поред осталих, са Петром Плавкићем и Маријом Пајић, из Драгутинова и секретаром ОК КПЈ Сервом Михаљем.

9. маја 1942. стрељана је на Јајинцима група вршачких комуниста.[33])

Прво вешање стрељаних непријатељ је извршио 7. септембра 1941. године и то по 10 родољуба у Куманима, Меленцима и Мокрину, дакле у местима чији су партизански одреди у то време били најактивнији и својим акцијама доводили до беса непријатеља. Од 30 стрељаних 19 су били родољуби из Петровграда, а 6 из Башаида. Уз сваку групу стрељаних поведена су по шесторица затвореника, њихових другова, који су морали да их после стрељања обесе. Стрељања су обнародована и народ позван да присуствује томе чину, али се на позив мало ко одазвао. О овом стрељању је објављен плакат.[34])

Као одмазда за саботажу извршену на жељезничкој прузи Петровград — Панчево, стрељано је, а затим обешено у Петровграду 12 родољуба, углавном из Панчева и Старчева (7). Стрељање је овог пута извршено на војном стрелишту града, а вешање на житном тргу. Први пут у овом граду јавно је позвана публика да присуствује овом чину. Али, то је у Петровграду било и последње јавно стрељање. Томе је свакако био узрок што су се родољуби у највећем броју случајева држали одважно и храбро, при чему је ефекат јавних стрељања постајао другачији него што су то режисери злочина желели. Ипак, у одређеним местима се то још јавно чинило. Са стрелишта до Житног трга један од стрељаних превезен је са знацима живота, па се опирао у тренутку вешања. После стрељања издато је саопштење Надлештва са именима, занимањем и местом рођења умрлих.[35])

Стрељање а потом вешање 11 родољуба извршено је у Башаиду 4. октобра 1941. године. Речено је у саопштењу да је то одмазда за три акције Северобанатског партизанског одреда у рејону Српске Црње и Башаида. Ово стрељање и вешање одликује се посебном свирепошћу, проширењем злочина на становнике Башаида, као и новим јавним претњама. Петорица стрељаних била су из Башаида а петорица из Меленаца. Из Александрова је био Драга Шуваков, секретар СК КПЈ. Од места стрељања до центра села жртве су превожене колима док је иза њих главном улицом остајао траг крви. Свирала је музика, а посматрачи су били сви Немци из места. Међу веселом масом нашло се буре пива. У некаквом заносу, у току наредне ноћи, неколико Немаца из места зашло је по српским кућама, извело на улицу пет људи и без разлога их убило, да би им и лешеве унаказило. Истовремено, у атару Кумана запаљена су два српска салаша, а у атару Драгутинова један. У саопштењу се још каже:

„Петог овог месеца у 12 сати летеће над општинама Кумане, Меленци, Башаид и Мокрин авиони „Штуке" да би се становништво последњи пут опоменуло на то, да ће те општине без претходног обавештења бити бомбардоване ако се изврши само и једна саботажа или напад на ма који део Баната." И даље: „... Наређено је хапшење као талаца свих чланова породица са којима су одбегли комунисти живели у заједници. У случају нових аката саботаже има се рачунати са стрељањем тих талаца..."[36])

О овим неделима Срески комитет КПЈ за Кикинду послао је извештај: ... „Неп-

ријатељ је зверски навалио на Башаид и Мокрин. У Башаиду је убијено и обешено 11 а говори се да је њих још десетак побијено што нису хтели да гасе пожар. То су урадили као одмазду за партизанску акцију. На Мокрин су кидисали у петак, 4. о.м. и од тада стално хапсе као бесни. Хапсе салашаре, хапсе родитеље, жене и децу партизана. У недељу су село плашили „Штукама". У понедељак су покушали да опколе партизане, али су им ови измакли. Упалили су салаш неке Зорке..." Писмо носи датум 10. октобра.[37])

Први дани нове, 1942. године осванули су са нечувено свирепим злочинима.

Још 24. августа 1941. године борци Драгутиновачког одреда у борби су убили три полицајца: Гросмана, Книса и Бартла. Тек после 4 месеца Немци су дознали за гробове ових и након прекопавања једне целе њиве што су је морали вршити пред митраљеским цевима мештани Драгутинова пронашли су лешеве. 14. новембра Шпилеру је успело да после велике рације и терора над Драгутиновом ухвати, између осталих, и шест бораца Драгутиновачког одреда. Најпре су, након тешких мучења и злостављања ових бораца, њих шесторицу са још тројицом Драгутиновчана, погубили 3. јануара у дворишту судске зграде. Стрељање је извршено уз велико весеље и снажни пљесак немачких житеља — људи, жена и деца начичканих на прозорима судске зграде. Циганима из затвора наређено је да стрељанима ставе омче око врата и да их тако одвуку из дворишта преко главног трга до испред православне цркве, где су их морали обесити.[38])

Само шест дана касније, 9. јануара 1942. године, стрељано је још 150 родољуба као нова одмазда због погибије тројице полицајаца 25. августа 1941. године. Деветорица већ стрељаних у Кикинди нису ни рачуната у обавезној цифри: педесет Срба за једног Немца. Стрељано је по 30 у Петровграду, Драгутинову, Кикинди, Мокрину и Банатском Аранђеловцу. Само из Мокрина стрељано је 50 родољуба, међу којима је било 17 бораца Мокринског партизанског одреда и шест бораца истог одреда из других места, затим двадесет родољуба из Банатског Аранђеловца, 12 из Крстура, 12 из Петровграда, 23 из Велике Кикинде, остали из других места. Пошто је за оволики број стрељаних понестало „кривача" групи су придодата 22 Циганина. У саопштењу Надлештва о овом стрељању каже се: „...У вези раније одредбе Главнокомандујућег за Србију о извршењу одмазде за убиство немачких официра и војника, грађана немачке народности и органа власти, а као одмазда за убиство пољских стражара... стрељано је 150 лица за које је проведеним поступцима утврђено да су припадали или наоружаним партизанским бандама (партизанима), или били чланови комунистичког покрета, те као такви вршили убиства, паљеже, разне саботаже и ширили комунистичку проппаганду, односно таква лица у великој мери помагали и давали им склоништа, храну и новац, набављали или преносили истима оружје и муницију, те коначно служили као њихови курири..."[39]) Овај оптужни клише коришћен је у низу оваквих саопштења, без обзира што су стрељани људи само делимично подлегли овом критеријуму. Стрељање је извршено у српским местима, на трећи дан Божића, уз церемонијал који је брижљиво припремио сам Франц Рајт. Стрељани су вожени улицама на сељачким колима из којих је путем остајао крвав траг, а лешеви су на најпрометнијим местима остали да висе 24 сата. Уколико нису сахрањиване у масовне гробнице посебно за ту сврху организоване, жртве су покопаване у марвеним гробљима места у којима су погубљени, јер, за Немце, ни лешеви њихових жртава нису људски лешеви.

Илегалац Паја Булован Илија откривен је 3. марта 1942. у Панчеву и у бегу пред потером склонио се у пекару код Илије Белобрка. Полиција је пекару опколила и у борби је погинуо полицајац Рак а рањен агент Грос. Погинуо је и Булован. Полиција је похапсила фамилију Белобрк а кућу им порушила и запалила. 10. марта стрељано је 75 родољуба, међу којима је била и једна стара жена, од батињања умно поремећена. Овим стрељањем захваћена су 54 родољуба из Кумана, који су у немилосрдној дванестодневној рацији овога слободарског места били међу 210 измучених и ухапшених људи и жена. Стрељање је извршено на обали Тамиша, близу моста на помало необичан начин: било је везано по дванаесторица осуђеника, а иза сваког су стајала по три војника и са три метка из пиштоља гађали у потиљак... Потом је образована поворка, али овог пута жртве нису вешане него тако дефилеом кроз панчевачке улице допремљене до Јабучких гробница. „Ево српског паприкаша" — могло се чути међу раздраганим хитлерјугендовцима који су старијим и млађим Немцима чинили шпалир. Многи су желели да барем њушну неки од лешева и на тај начин покажу колико су Немци.[40])

Само четири дана касније, 14. марта 1942. године на непознатом месту и под непознатим околностима у Панчеву је стрељано још 50 родољуба, опет 37 из Кумана, међу којима и 18 бораца знаменитог

Куманачког партизанског одреда који је скоро у целости пао у руке непријатеља у фебруарској рацији. О овом стрељању јавност је сазнала тек из објављеног саопштења, а мотивисано је као одмазда за погибију агента панчевачке полиције Алојзија Клара, кога је у самоодбрани убио у Панчеву Мита Живков Лала, секретар Окружног комитета СКОЈ-а.[41])

Почетком априла 1942. године, полицајац Квиринг и пољски чувар Стефанов после обавештења упали су у кућу Милана Стефановића, оца четворице браће — познатих банатских бораца, да би ухватили једног од њих — Момчила, који је са Митом Живковим сврати да обиђе мајку и оца. Патроли је успело да изненади борце и дошло је до гушања. Драгиња, Момчилова мајка, успела је да ножем убије Стефанова и омогући сину да рани Квиринга и да са својим другом измакне. Шпилер је дошао на лице места и ухапсио Драгињу и Милана, одвео их у Петровград и тешко мучио да би се домогао трагова за њиховим синовима. Ништа није дознао, па је ухапшенике 12. априла отпремио у Српску Неузину и са још троје ухапшених тамо су их јавно стрељали.[42])

Због тога што је Никица Живановић, члан Покрајинског комитета СКОЈ-а, ранио у самоодбрани СС Хауптшарфирера Кнеча код Панчева, 16. јуна, свирепо је обешено 21. јуна 50 родољуба: у Панчеву 25, у Перлезу 12 и у Меленцима 13. Међу обешеним је било и неколико партизана Меленачког и Јужнобанатског партизанског одреда, затим чланова партијских и скојевских комитета међу којима је била и Мила Матејић, која се херојски држала. Изузетно, вероватно, јер се радило о есесовцу, извршена је тешка казна вешањем и то над 50 људи, икао је есесовац ране преболео. Могуће је да је учињено тако и због годишњице напада Немачке на Совјетски Савез. Обешени су висили 24 часа, док су у њиховој близини парадирали свечано униформисани полицајци и хитлерјугендовци.[43])

СС Хауптшарфиреру Кнечу није било довољно што је, због рана које је добио од човека коме је желео смрт, стрељано 50 људи, него је тражио и личну освету. Чим се опоравио у Рајху, вратио се у Панчеву а потом отишао код Шпилера тражећи да му изручи Никицу Живановића. Својевремено Кнеч је путем издаје Алдана навео на заседу пред Панчевом Живановића. У сусрету Живановић је био бржи и ранио је Кнеча, склонивши се испред заседе у првом познатом стану. Алдан је открио тај стан и убрзо он је био опкољен. Живановић је испалио себи два метка у главу, али се није усмртио. Излечен је у панчевачкој болници и изручен Шпилеру. Живановић је после тортуре био сломљен и дао је важне исказе полицији, на основу којих су спроведена масовна хапшења посебно у Јужном Банату. На сличан начин Шпилер је чак за свог сарадника, потом и за отвореног агента, придобио Раду Грујић, такође члана ПК СКОЈ-а. преко кога је нанео значајне ударце НОП-у у Северном Банату. Могуће је и Живановић био спреман да пође путем Грујића, али жеља гневног Кнеча била је старија. Шпилер му је уз Живановића дао још једног затвореника и Кнеч их обојицу лично убио.[44])

У сукобу илегалаца Лазара Марина и Душана Новакова са полицијом у Самошу, убијен је полицајац Цешан, а други разоружан. Као одмазда за пораз ових фолксдојчера у сукобу са народним борцима, обешено је 14. октобра 1942. године 50 родољуба: двадесет у Самошу и по петнаест у Загајици и Гају. Пошто се сукоб одиграо у кући Славка Тишме, обешен је и он заједно са женом, а Илија и Смиља Марин јер су били рођаци илегалца Лазара Марина. Међу обешенима је била члан СК КПЈ Лукреција Анкуцић, 10 заробљених партизана из банатских одреда, међу којима је био и Момчило Стефановић, кога је у претходном сукобу с полицијом успела мајка да спасе. Вешању у Гају присуствовао је и Шпилер.[45])

Последње стрељање у 1942. години непријатељ је извршио на Острoвачкој Ади. У лето исте године, на ово острво допремљена је већа група логораша из Петровграда, међу којима је било и оних које је Шпилер осудио на смрт. Требало је наћи замену у радној снази за сечу дрва већ скоро уништеној групи логораша која је овде доведена из београдских логора. Београдски комунист и члан МК КПЈ Б. Карађорђевић и Бранко Глеђа успели су да са петорицом другова, такође, на смрт осуђених побегну са Аде. Као одмазда за овај њихов потхват, одмах је на Ади стрељано шест затвореника.[46])

Већ 3. јануара 1943. године настављено је са овим злочинима. Тога дана је издајом откривен у једном стану Жарко Туpински Арса, секретар Окружног комитета КПЈ за Северни Банат. Шпилер и Рајт са својом ударном групом и полицијом опколили су кућу. У трочасовној борби рањени су обојица, а Туpински је убијен. Шеф гестапоа Карл Памер, који је у акцији заменио своје рањене вође, стрељао је на лицу места Гору и Веселина Тапавичког, у чијој се кући ова борба одиграла.[47])

Као „одмазду" за изгубљену битку пред Стаљинградом, а наводно због покушаја бекства групе затвореника из Петровградског логора, стрељана су 24 затвореника на дан 9. феруара 1943. године. Од-

луку за ово стрељање преузео је на себе шеф Гестапоа Памер, који је замењивао своје претпостављене за овакве прилике, јер су били на лечењу од задобијених рана у сукобу са Туринским. Осуђеници су камионима пребачени на Багљаш уз надзор агента Вилхелма. Стрељање у групама од по пет извршили су агенти митраљеским рафалима. Међу стрељанима било је 11 родољуба из Меленаца. Иначе, ово стрељање није по обичају било објављено.[48])

У сукобу са групом бораца Јужнобанатског партизанског одреда убијен је члан Хитлерјугенда Шмит. Као одмазда за његову смрт стрељано је 26. фебруара 1943. године 50 родољуба у Белој Цркви. Већина стрељаних била је из Делиблата и Гаја — по 22. Стрељање је извршено у пољу поред града, а затим је формирана колона са лешевима која је прошла улицама. На челу колоне маршевало је 40 полицајаца и певало, на радост немачког становништва Беле Цркве.[49])

У борби са деловима Јужнобанатског одреда погинула су код села Кусића два немачка цариника Волф и Габнер. Наређење је гласило да се припреми стотину затвореника и на дан 24. маја 1943. године стрељa у рејону Беле Цркве. Шпилер је припремио списак. У логору није имао довољно људи осуђених на смрт, па је листа попуњена онима у чијим је пресудама сам он раније ставио временске казне. Од седам Карађорђевчана тројица су претходно била осуђена на по две године робије. Међу стрељанима је било више чланова или секретара месних комитета, а затим и Милош Јованов, командант Петровградског партизанског одреда, а потом члан Поверенства Покрајинског комитета КПЈ за Банат, исто као други члан овог форума Средоје Станчић. Стрељана је и Невенка Петровић, која је у Београду била на вези Банат — ЦК КПЈ. Поновила се иста церемонија као и при првом стрељању на овом месту.[50])

Борци Северобанатског партизанског одреда ранили су у сукобу код Б. Карађорђева наредника Филипа Ханцела. У близини овог места, у „Александровачкој шумици", 16. јула 1943. године за одмазду је доведено из логора у Петровграду и стрељано 25 родољуба, од којих је 15 било из Војводе Степе. Док су их камионима превозили на губилиште, надалеко се равницом чула песма. Овога пута певали су на смрт осуђени, пркосећи окупатору. Због тога су већ успут спроводници убили једног од родољуба.[51])

Равно месец дана касније, 16. августа 1943. године, у самом Александрову стрељано је 10 затвореника, међу којима шест из Александрова (данас: Велике Ливаде). У стрељању су учествовали и полицајци из Александрова, који су због сопствене куражи отишли са стрелишта са песмом. Жртве су покопане тајно, у песковитој јами више села.[52]) Ово је била одмазда јер су партизани ликвидирали домаћег издајника, председника општине, Саву Радина.

Због погибије издајника Пауљева кога су ликвидирали борци Јужнобанатског одреда у Загајици, окупатор је у овом месту такође погубио 10 родољуба 19. јула 1943. године. Он је на тај начин покушао да заштити своје сараднике, иако су они били Срби. Петорица стрељаних били су из Избишта, а тројица из Загајице.[53]) Међу њима је био и партизан Александар Кнежев, који је био рањен и заробљен.[53])

И у Ченти је 19. августа 1943. године стрељано пет родољуба, овога пута као одмазда што су партизани ранили општинског чиновника у овом месту, Николајевића. Свих пет пострељаних били су из Ченте. Село је било претходно блокирано, а стрељање је извршено у „циганском насељу". Сви стрељани били су претходно мучени.[54])

Борци Јужнобанатског одреда извршили су 30. августа 1943. године напад на полицијску станицу у Дупљаји. У борби су погинула три немачка полицајца: Шиндлер, Ромич и Шилес, те бележник Трофимов. 6. септембра 1943. године, извршена је тешка одмазда за овај пораз немачке полиције у борби са партизанима. Овај највећи злочин у Банату извршен је на стрелишту у Петровграду над 160 родољуба из свих крајева Баната. Међу њима је било око 30 девојака, које су са песмом дочекале смрт, страховито мучене као и њихови другови претходних дана, посебно уочи стрељања. У овој групи је било заробљених партизана, али и „... 20 мушких чланова породица одбеглих бандита...", како је објављено у саопштењу после овог масакра. Стрељање су извршили полицајци Државне пољске страже из Петровграда под командом поручника Крема и капетана Ханса Власковића. Према извештају овог капетана, убијање је трајало нешто мање од два часа, а утрошено је 800 метака. „Пошто не знају да рукују митраљезом људи су доста лоше гађали" — правда капетан утрошак муниције. Или су можда дрхтале руке егзекуторима ако је ишта човечног још остало у њима. Још претходног дана Шпилер је наредио циганском кнезу да припреме гробницу на стрелишту, а њима је пало у део и да покопају пострељане. Пошто је капетанов извештај гласио да је „јустифицирано" 159 лица, накнадно је доведен на исто место још један затвореник и стрељан. Предвиђена цифра морала се поштовати. Као и

обично, надзор над стрељањем извршио је агент Вилхелм. У саопштењу о стрељању назначена је тачно цифра, али је дато само 20 имена.[55])

Септембар 1943. године је значајан за Банат посебно по томе, што је Северобанатски одред, формиран у рејону Банатског Карађорђева, извршио смели потхват и пробио се до Срема, успостављајући тако чврсту и трајну везу између банатских бораца и Покрајинског комитета и Главног штаба Војводине. Тиме је изолација НОП-а у Банату после дугог периода била прекинута, а могућности његовог наглог пораста биле су отворене. До овог времена компромитовани борци овде нису имали сигурног склоништа, није било партизанске јединице која би их све могла примити у своје редове, па су људи падали Шпилеру у руке и најчешће гинули. Сада је, међутим, био отворен значајан канал Карађорђево—Сурдук, којим је само до краја 1943. године после Одреда пребачено у Срем и војвођанске бригаде пет транспорта са преко 200 бораца, чији су животи у Банату били угрожени. Почетком следеће године отворен је и други канал, овога пута на релацији Јужни Банат — Срем, преко Белегиша, којим су се такође кретале колоне бораца. Непријатељ је и такве одласке сврстао у „злочин" који неминовно повлачи стрељање, и то не само оних које евентуално ухвати на том путу. У том смислу издат је и Проглас Србима 21. јануара 1944. године, на коме су именована петорица родољуба, стрељаних тога дана у Петровграду због кривице што су ухваћени приликом транспортовања за Срем. У прогласу се каже и ово: . . .„овако тешка казна снаћи ће све оне који ће у будуће бити ухваћени при покушају таквих пребацивања у Срем у циљу прикључивања тамошњим Титовим бандама. Ту казну искусиће и сви они који ће у предњу сврху са подручја Баната врбовати људе или такав рад било којим начином помагати. . ."[56]) У саопштењу се каже да је стрељање извршено као одмазда због рањавања полицајца Сага приликом блокаде транспорта на Дунаву 14. јануара. Ово је и први пут да је број стрељаних у одмазди смањен од ранијих 25 на 5 у случају рањавања. Очигледно је било да се ратна срећа коначно окренула и измакла Немцима из руку, посебно, да је Покрет у Банату почео тако да буја и наноси ударе непријатељу, да се више није ни могло по старом .Ипак, стрељања су настављена несмањеном упорношћу.

У сукобу на Дунаву наспрам Старих Бановаца у борби је погинуо немачки стражар Хајман, а стражар Сар рањен. 11. фебруара 1944. године за одмазду је издвојено и стрљано 15 родољуба, дакле за убиство 10, за рањавање 5. Међу стрељанима било је 11 чланова Партије и СКОЈ-а из Вишњићева, од преко 160 похапшених у једној од најсвирепијих блокада извршеној двадесетак дана раније над овим селом. Још током спровођења ове акције у малом селу Вишњићеву, ухапшени људи а и читаво становништво, били су на најразноврсније начине злостављани.[57])

Следеће стрељање извршено је у Петровграду 20. марта 1944. године, као одмазда за погибију Кнајсера и рањавање Хајнриха, припадника Банатске државне страже у Башаиду, који су покушали да ухапсе једног илегалца. Иако је у борби и илегалац погинуо, на стрељање је било изведено 30 родољуба, и овога пута преко половине из Вишњићева. Стрељан је, међу осталим, секретар СК КПЈ Коста Глеђа. Већ измучене на саслушањима, Немци су их при спровођењу из логора немилосрдно пребијали кундацима и корбачима, онако повезане међусобно, те су они јачи у ланцу вукли оне који су малаксавали.[58])

У рејону масовних гробница поубијаних људи, жена и деце 1941. године, код села Јабуке, у јуну извршена су два стрељања:

— у сукобу са партизанима погинула су 2 а рањен један припадник Банатске државне страже. 2. јуна 1944. године код Јабуке је за одмазду стрељано 55 затвореника из свих крајева Баната;

— због тога што је диверзантска група бацила немачки воз у ваздух на прузи Кикинда — Св. Хуберт, у рејону Јабука стрељано је 19. јуна 1944. године 25 затвореника.

У оба случаја стрељање су извршили припадници специјалне јединице „Сондеркомандо 150" која је путем спаљивања раније погубљених покушавала да уништи трагове масовних злочина. Спаљени су успутно и сви стрељани у ове две групе.[59])

Последња три масовна стрељања извршена су у Петровграду. Иако је Црвена армија била на границама Баната, а бројни и јаки партизански одреди на северу и југу банатске равнице постали господари ситуације, Шпилер, који је у овом времену готово сам одлучивао о томе кога ће послати у смрт, није одустајао од тешких злочина. Шта више, сва три последња злочина и по масовности и по свирепости могу се упоредити само са оним најтежим од раније. У ова три стрељања погубљено је 176 банатских родољуба, овог пута највећим делом младића и девојака.

Стрељање 40 људи 10. јула образложено је као одмазда за диверзију на немачки воз код Сарче, погибију једног припадника Дојче Маншафт код Беодре и ликви-

дацију издајника, председника општине у Драгутинову. Плакатирана су имена само петорице стрељаних уз обавезне претње сваком оном ко се не покорава на било који начин немачкој сили. Највећи број стрељаних у овој групи били су чланови СКОЈ-а или скојевских комитета из Вишњићева и Карађорђева, који су ухваћени у једној од највећих блокада Карађорђева у марту 1944. године. У саопштењу је штампана лаконска реченица, више пута поновљена: „Ово нека буде за пример свима којих се то тиче".[60])

Стрељање од 15. августа 1944. као и оно од 13. септембра носе печат Карађорђева. Огорчен због масовног отпора карађорђевачких бораца посебно на полицији, Шпилер је после изведених рација и блокада села и атара у марту и јулу 1944. године, припремао двоструки удар: масовно стрељати Карађорђевчане и истовремено извршити нову блокаду и притисак на становнике села. На губилиште је доведено 85 затвореника, међу којима је било 18 скојеваца и чланова Партије из Карађорђева, од којих 12 девојака. Цигани су на Багљашу припремили гробницу. Повезани осуђеници су били истоварени из камиона. Тада је дошао на чезама један СС мајор са два пратиоца. Повезани људи су натерани да легну. Мајор је бичем натерао коње да газе и да га возе по тепиху живих људи... Осуђеници су другом командом морали лећи потрбушке поред ископане гробнице. Ко није могао друг му је помогао. Радили су кундаци и бичеви. Тада је обесни СС мајор дограбио митраљез и бесно распалио по људима. Кад није више било муниције узео је пиштољ и наставио да пуца. Тек тада су му притекли у помоћ стражари.[61])

Само осамнаест дана пре него је ослобођен Петровград, 13. септембра 1944. године, на Багљашу је стрељана последња група родољуба, њих 51. Међу њима су били стари добровољац, председник првог Среског НОО у Банату Јово Кантар, члан Окружног НОО Илија Прерадовић Уча, чланови Месног комитета СКОЈ-а Раде Крнета и Крстан Кајтез, секретар ћелије Никица Гутеша и још двоје из Карађорђева, затим 11 родољуба из Меленаца. Овога пута је узео митраљез и сам стрељао групу за групом повезаних и немоћних људи и жена. И кад су лешеве Цигани увукли у припремљену раку, Вилхелм је ускочио у јаму и бесно газећи по топлим и крвавим лешевима пуцао насумице све док је имао метака.[62])

Убиства извршена у последњим тренуцима

Злочини почињени над народом последњих дана септембра и почетком октобра спадају у нешто друкчију групу злочина барем по томе што поубијани људи нису ни прошли кроз полицијска саслушања него су просто поубијани, а у неколико случајева и у суманитој пуцњави по народу који је на улицама ишчекивао јединице Црвене армије које су наступале у Банат.

Средоје Олушки из Северног Баната напустио је Недићеву војску и крио се у пољима новокежевачког среза. Међутим, уместо на партизане наишао је на Немце 15. септембра који су га без икаквог саслушавања на лицу места стрељали.[63])

Злогласни шеф полиције у Кикинди Антон Вебер, који је на тој дужности остао за време целе окупације, лично је опљачкао, одвео у поље и једноставно убио шест чланова једне јеврејске породице, која је из Румуније пребегла у Српску Црњу. Од њих шесторо, двоје су била деца. Било је то 18. септембра.[64])

Док су се водиле борбе на прилазима Панчева, припадници једне немачке СС јединице побили су у близини града 133 Јевреја 1. и 2. октобра, узевши их од мађарских домобранаца који су их пешке пратили из Борских рудника на путу за Мађарску.[65])

Немачке јединице прошле су Црепају у свом повлачењу. Ујутру ,3. октобра народ је изишао на улице да дочека јединице Црвене армије. Наилазила је оклопна колона. Није било времена за склањање, јер су немачки рафали просути по народу. Убијена су четворица, а 19 је лакше или теже рањено.[66])

Без икаквог разлога и без повода, немачки војници су се размилили по улицама Башаида и убијали сваког мушкарца који није успео на време да се склони. Убијено је њих дванаест. Било је то 4. октобра када је и Башаид доживео своје коначно ослобођење.[67])

Српска Црња је била ослобођена 3. октобра. Родољуби из овог места сами су разоружали Немце и успоставили народну власт. Све је било спремно за дочек партизана и јединица Црвене армије. Грађани су били на улицама, са паролама, заставама, сликама. 5. октобра приближавали су се селу камиони, а испред њих борна кола и два аутомобила. Немци су направили варку истицањем наше заставе. У првим рафалима погинула су четири човека. Потом су опљачкали бележников стан и разишли се по улицама. Пред кућом Бошка Ђурђева, који се вратио из логора, група Немаца узвикнула је нашу паролу, а Ђурђев им је одвратио. Зато су

њега и његовог комшију на месту убили. Ухапсили су и са собом повели још седам људи. Успут су их страховито измасакрирали, једном од њих очи извадили а другом срце ишчупали. То је било дело домаћих Немаца, као круна свега онога што су починили својим дојучерашњим суграђанима.[68])

Јовицу Ђурђулова убили су у Падеју Власовци, 5. октобра, бежећи из Баната.[69])

Исто тако издајници руског народа ставили су се у службу Немаца и починили крупне злочине на многим странама. Ни Банат није поштеђен од њих. Још крајем септембра, на неколико дана пред бекство, једна патрола власоваца у Опову убила је на прагу куће мајку, а затим и дете тражећи да им кажу где је старешина куће Војин Гишов. Истог дана ухватили су два младића и унакажене њихове лешеве бацили су у Тамиш.[70])

Последњи злочин извршен је над становницима села Борче. Борбе за ово место вођене су још 7. октобра. Тога дана су се Немци повукли, али су село разорили и успутно убили 13 његових становника. Живу Лудошана убили су док је сахрањивао жену, а Милана Максима као партизана иако је имао већ 85 година.[71])

Масовна хапшења и мучења ухапшених

Најпре смо описали масовна убиства људи, јер је то и најупечатљивија слика злочина које је немачки окупатор починио. Међутим, ништа мањи злочин није био ни систематско убијање онога што је људско у човеку, одузимање физичке снаге и тешка психичка пресија да се човек одрекне себе, да изда друга и другове ,да постане, ако се то може негде постићи, и сам издајник и злоставља као враћање дуга за сачувани живот.

Тешко да има примера са колико је плана и система то рађено пуне три и по године, до којих се граница и са каквим све методама ишло, таквих као што их је било овде у Банату, учињених под руководством доктора Јураја Шпилера. Више од десетине хиљада људи прошло је кроз његове руке и његових непосредних сарадника, Само под његовим вођством извршено је 120 акција широм Баната у којима су на најгрубљи начин вршена хапшења и убијања, „информативна" и коначна саслушавања и изнуђивања признања. Био би предуг хронолошки преглед тих акција за ову прилику, али се може указати на најкрупније.

Тешко би било, такође, набројати све оне форме мучења што су их припадници „Ударне групе" или сам њихов учитељ примењивали над похапшеним људима. Тешко да су иза њих изостајали и предстојници полиције по срезовима, нарочито Рајзер у Панчеву, Вебер у Кикинди и Лалијер у Новом Бечеју. Неко је израчунао да је било 60 типичних метода мучења, али је тај број свакако већи, јер све није забележено нити констатовано у Шпилеровом исказу пред судом народа.

Родољуби су знали шта их чека ако падну непријатељу у руке, организовали су се тако измишљали склоништа да што мањи број људи тамо допадне, ко је имао оружје бранио је свој живот кад другог излаза није било, а један број их је последњим средством одузимао сопствени живот јер нити је желео да га непријатељ мучи, нити да дође у тешке дилеме признања и отварања пута новим провалама и новим хапшењима. То нису били кораци очајника, него свестан вид отпора и борбе, кога су се прихватали веома храбри и одважни људи.

Тешким и најсвирепијим мучењима Шпилер је желео не само да понизи човека да га на тај начин казни, него пре свега да добије податак за даљи наступ и хапшења, за нови продор у организацију Покрета у циљу његове ликвидације. Историја борби у Банату, међутим, показује да му то никада у целини није пошло за руком, ма колике тренутне успехе да је имао на овом или оном фронту. То потврђује и чињеница да је он са својим сарадницима имао за све три и по године пуне руке посла, био непрекидно у акцијама, извео својих 120 „офанзива", и да је коначно признао потпун пораз. Био је то веома интересантан фронт борбе у низу оних које су наши народи отворили у току народноослободилачког рата и револуције.

Прва масовна хапшења извршили су домаћи Немци одмах по објави рата Југославији, тамо где су били бројно надмоћнији. Они су хватали војнике и цивиле који су у априлу журили кућама и допремали их у импровизоване логоре.

Друго масовно хапшење извршено је у ноћи 22/23. јуна, на дан напада Немачке на Совјетски Савез. Људи су хапшени према припремљеним списковима на које су долазила имена оних за које су Немци добили податак да су били комунисти или њихови симпатизери. Њима је успело да у неким рејонима изненаде људе и да похапсе неколико стотина, пре свега, Срба, међу којима је било и комуниста. 31. јула 1941. године, углавном из ове групе, стрељано је 90 људи. После тога следе „редовна" хапшења, већ према томе у које се организације успело пробити, са изузетком талаца, који су масовније хапшени у октобру 1941. године, а затим у току 1943. године. Родитеље и ближе рођаке илегалце и

партизана хапсили су као таоце током све три и по године.[72])

У јулу 1941. године спаљена су двојица рањених партизана Петровградског одреда. Извршена је већа провала у кикиндске организације, која је „... ликвидирала сваку даљу ком. делатност у Вел. Кикинди...", како се похвалила полиција у свом извештају, што није било тачно, ма да је велик број активиста пао у руке непријатеља. У августу поново је нанесен ударац борцима овога краја. Ухапшен је код Кикинде Ратко Митровић, члан ЦК СКОЈ-а, који није издржао и проказао је логор Кикиндског партизанског одреда. 4. августа у неравној борби са Вермахтом, Одред је био готово уништен погинуло 19 његових бораца на челу са комесаром и командантом, секретаром и чланом СК КПЈ — Угљешем Терзиним и Радом Трнићем. После три дана на улици у Петровграду одузео је себи живот члан ОК КПЈ Богдан Теодосин јер није желео пасти у руке непријатељу. У септембру пала су два секретара ОК КПЈ за Јужни Банат Славко Мунћан и Влада Петров, а у вршачком крају похапшен је већи број активиста. Бранећи секретара ОК КПЈ Јовановића, пао је Албу Петру Макра, члан ОК КПЈ. У октобру, после многих хапшења и мучења, пало је у руке полиције 15 бораца Мокринског одреда, а ухапшено је још 138 Мокринчана који су преживели тешке дане у кикиндским затворима а затим их је већина стрељана. Истог месеца ухапшено је 55 људи у Петровграду, већим бројем комуниста, а у селима новокнежевачког среза ухапшено је 99 родољуба од којих је, после тешких мучења, већина изведена на стрељање. У Кикинди су одузели себи животе чланови СК СКОЈ-а Балташик и Видицки, после отпора који су пружили јаким полицијским снагама. У новембру је после блокаде и тешког притиска успело полицији да у Драгутинову ухвати 5 бораца Драгутиновачког одреда и још 50 активиста. У децембру је у борби у Панчеву убијен трећи секретар ОК КПЈ Стевица Јовановић, а ухапшено 50 људи.[73])

Акцију „највећег стила" у том времену удружене снаге окупатора извеле су на Кумане. По свим прописима, после провале од 5. фебруара 1942. године, направљен је прецизан „наступни план" који је предвиђао сваку појединост акције за 13. фебруар, па док се циљ не постигне. Најбруталнијим поступцима биле су проваљене базе и организације, па је ухапшено 210 Куманчана, међу којима 18 бораца Куманачког одреда чији је командант Жарко Миланков после отпора извршио самоубиство, док је његов друг Вељa Убавић, у тој прилици погинуо. Самоубиство је извршио и секретар СК КПЈ Макса Ковачев, те стари комуниста и робијаш Иван Кнежић Цота и партизан Милан Станчић. Члан ОК КПЈ Љубица Одаџић покушала је извршити самоубиство, али је ухваћена, тешко мучена — чак су је и потковали — и потом стрељана.[74])

Од 1. до 10. марта вођена је велика акција у Панчеву. Поред полицијских снага у акцији је учествовала и војска. Ухапшена су 62 човека, а после трочасовне борбе са војском и полицијом погинуо је секретар ОК КПЈ Браца Петров, док су чланови ОК КПЈ Јелисавета Петров и Станко Томић били тешко рањени и тако заробљени, те на путу за болницу умрли. Вероватно је да су последњом бомбом себи одузели живот, јер је свако од њих имао цедуљу у руци на којој је писало: „Ми умиремо за слободу."[75])

Лидија Алдан, члан ОК СКОЈ-а, ухапшена је 5. априла 1942, али је из ташне успела извадити пиштољ и убити се. Опкољени, Жика Букацел и Јован Алдан покушали су самоубиство, али је Јован остао жив.[76])

У овом месецу извршена је добро припремљена акција на Меленце, која је трајала 9 дана. Извршене су свестране припреме као и у куманачкој акцији. Ухапшено је укупно 161 припадник НОП-а међу којима један партизан Меленачког одреда, док су тројица партизана у борби погинула а један тешко рањен и заробљен. У Елемиру ухапшено је 12, док је Бошко Мијатов приликом хапшења убијен.[77])

У мају је убијен секретар ОК СКОЈ-а Мита Живков Лала, а у јуну пали су Немцима у руке Никица Живановић и Рада Грујић, чланови ПК СКОЈ-а. У мају и јуну, у две акције полиције, ухапшено је у Карађорђеву 75 припадника НОП. Веселни Попов, борац Драгутиновачког одреда, извршио је самоубиство јер је био опкољен. То је учинио и борац Стајићевског одреда Рада Срданов истог месеца. У јулу, код станице Дерић полиција је убила непознатог човека, у атару Иђош партизана Мију Фундука. Од 18. до 23. јула изведена је „летећа" акција Шпилера и ударне групе у Панчеву, Вршцу, Ковину и селима ових срезова. Том приликом ухапшена су 92 припадника НОП-а. Пре ове акције у Идвору, Маргитици, Самошу и Фердину иста група ухапсила је 40 људи и убила Пају Шувакова. Истог месеца у Александрову је међу осталима ухапшен члан СК КПЈ Милорад Лончарски. У августу су ухапшени Кесег и Ревас из Мужље код којих је дуже био у бази Жарко Зрењанин.[78])

Издајом су Шпилер и Рајт дознали за место боравка Жарка Зрењанина, секретара ПК КПЈ, и Страхиње Стефановића, секретара ОК КПЈ. 4. новембра 1942. године испланирана је, и уз помоћ једне СС

јединице и свих полицијских снага, извeдена акција на кућу у Павлишу у којој су се Зрењанин и Стефановић налазили. Направљена су три обруча и сачекана зора. У тешкој и неравној борби погинула су оба секретара, а сви становници из те куће одведени. Нешто касније извршио је самоубиство Станислав Ивков, курир Жарка Зрењанина и секретар СК ККЈ, пошто је био у борби рањен[79])

Новембра у Гају су ухапшена 54, у Делиблату 55, а у Српској Црњи 28 припадника НОП-а, међу којима је био и скојевски руководилац Димитрије Ратикован који је отворио нове провале у Јужном Банату, тако да је овде до фебруара 1943. године ухапшено 258 припадника НОП-а.[80])

У Петровграду је 3. јануара у борби убијен секретар ОК КПЈ Жарко Турински.[81])

На Александрово је припремљена акција за 6. фебруар 1943. године. Рањен је и ухваћен командант Александровачко-карађорђевачког одреда Миливој Тошков, али је он успут повредом рана извршио самоубиство. Самоубиство је извршио и партизан Чолић последњим метком. Девет дана касније извршена је акција на Меленце. На издају Раде Грујића опкољени су и у борби убијени партизани и чланови Среског комитета Вујица Вујанов и Миливој Мијатов, док је Жарко Бошков рањен и ухваћен. Исти издајник је у септембру 1942. преваром навео команданта Меленачког одреда и члана ОК КПЈ Бору Микина у Арадцу на заседу која га је после борбе убила. Само неколико дана пре погибије Вујанова и Мијатова, такође путем преваре, намамио је на заседу у Петровграду последњег члана ОК КПЈ Ђуру Ђорђевића Симу, који је том приликом сам себи одузео живот, пошто га је Грујић претходно ранио. Истог месеца, на провалу Ракитована извршена је шесточасовна акција на Крушчицу и после пуцњаве, претреса сваке куће и притиска, откривен је Жарко Златар, члан ОК КПЈ и комесар Јужнобанатског одреда, који је одузео сам себи живот. Ухапшено је 25 припадника НОП-а. У месецу мају дошли су на ред хапшења породице партизана и илегалаца. У селима Јужног Баната у овој акцији ухапшено је преко 200 људи и жена. У Куманима су истог месеца били откривени и одузели себи живот борац Куманачкомеленачког одреда и члан СК СКОЈ-а Јоца Ердељан и Мира Цувај, члан КПЈ. Почетком јуна Шпилер је сакупио све снаге полиције, јединице Вермахта и све сељаке Гребенца и околине до којих је могао доћи и опколио у Пешчари логор Јужнобанатског одреда. Испред строја војника и полицајаца натерао је сељаке како би онемогућио партизане да пуцају. Међутим, логор је био тек напуштен јер су партизани у задњи час дознали о акцији. 11—15. јуна рацијама у Војводи Степи ухапшено је 45 припадника НОП-а. У другом налету 28—29. јуна проширена је рација на Александрово и Карађорђево па је ухапшено још 44 припадника НОП-а, углавном чланова Партије и СКОЈ-а, од којих поново 25 из Војводе Степе.[82])

У октобру и новембру 1943. године Шпилер је у једном моменту променио тактику. Окружен до зуба наоружаним припадницима ударне групе заређао је по оним местима Баната која су му до тада највише давала посла као што су били Кусић, Крушчица, Загајица, Карађорђево и друга. По његовој наредби на заказани збор морали су изаћи сви мушкарци од 18 до 60 година. Док су митраљеске цеви за свих страна биле упрте у масу, Шпилер је држао претеће говоре, позивајући да људи проказују партизане и комунисте, остављајући утисак на колебљиви део слушалаца.[83])

У 1944. години широка полицијска акција је настављена једном од најоштријих блокада. Мало село Вишњићево држано је јаким снагама под блокадом од 23. до 26. јануара и кроз полицијске руке и злостављања прошао је готово сваки становник села. Откривено је да је ово било једно од снажних упоришта Покрета и важна база на каналу Банат—Срем. У обручу се нашао и један транспорт припремљен да се наредних ноћи пребаци с ону страну Дунава. У току рације многи су људи пребијени, а убијен је борац из транспорта Сава Јаковљев иако није имао оружје нити је давао отпор. Ухапшено је 166 припадника Покрета, међу којима већи број чланова Партије и СКОЈ-а.[84])

Осамнаест Куманчана и још 10 бораца из околних села сачинили су транспорт и 14 јануара 1944. нашли се откривени на Дунаву јер из Срема није на време била веза послана. У борби је убијен један припадник транспорта, а 22 су ухваћена и касније подвргнута тешким мучењима и у неколико наврата стрељана. Само дан касније на поприште је стигао још један транспорт из рејона Карађорђево али се због деконспирације прелаза морао вратити у Вишњићево, где је већина њих у поменутој блокади пала у руке полицији.[85])

У фебруару је спроведено низ акција. У селима Средњег баната у једној акцији ухапшено је 50 припадника Покрета, међу којима је био и секретар СК КПЈ Коста Глеђа. Акција је настављена на Кикинду и Иђош, где је ухапшено 34 припадника НОП-а а у борби убијен Коста Средојев Шљука, секретар СК КПЈ. Акција је пренесена на Драгутиново у коме је ухапшено 16 људи. Серија ових акција завр-

шена је у Војводи Степи хапшењем 38 активиста Покрета, док се секретар МК КПЈ Милан Мартиновић у току саслушавања и мучења бацио кроз затворен прозор и у бегу убијен.[86])

Првог дана марта акцијом у Соколцу ухапшено је 30 припадника Покрета, а 8. и 9. у Александрову још 17. Тада је дошла на ред једна од најтежих блокада у Банату изведена на Карађорђево. Блокада је трајала 4 дана, али је изненада прекинута, због догађаја у Мађарској, тако да ни успех за полицију није био према очекивањима и плановима. Овом блокадом Шпилер је желео да уништи ову за дуже времена најјачу тачку Покрета у Банату. Зато је наступио веома брутално, отворио и организовао мучионицу, на почетку уз претњу смрти сазвао све становнике од 18 до 50 година на збор и редом издвојио све оне између 18 и 30 година, разлучио мушкарце од жена и држао их затворене све док блокада није била дигнута, радећи то са циљем да из гомиле узима све оне који буду у току истраге провађени. У овој, и накнадној акцији након месец дана, ухапшено је преко стотину припадника НОП-а међу којима су били један члан СК и три члана МК СКОЈ-а, један члан КПЈ и 61 члан СКОЈ-а. Радован Сврдлановић, члан СК КПЈ, Богдан Кесић, члан КПЈ и Дане Станковић једном бомбом одузели су себи животе, опкољени од јаких снага полиције, док је Тривун Бабић убијен. После блокаде извршена је евакуација из села оних скојеваца којима је претило хапшење због даљег ширења провале, или до њих Шпилер није успео доћи током блокаде јер су били у склоништима или су се пробили кроз блокаду. Први транспорт од 40 чланова СКОЈ-а пошао је одмах после скидања блокаде и успешно се пробио у Срем. Други је пошао недељу дана касније са 41 борцем у колони, од којих 36 чланова СКОЈ-а. На једном салашу код Елемира овај транспорт, још увећан са борцима из других места, био је откривен и од полиције са Шпилером на челу нападнут и разбијен. Погинуо је Коста Журчин из Кикинде, рањено их је више, али су под заштитом ноћи измакли полицији. Одмах су блокирани сви путеви и прилази, па је у току наредних дана пало у руке полицији 14 скојевки и пет скојеваца, те курир — спроводник, члан КПЈ, који су сви касније стрељани. У саставу ове акције била су и два налета на Руско Село, у којима је ухапшено 116 припадника Покрета.[87])

У априлу настављене су акције полиције посебно у северном делу Баната, па су се оне поновиле и у мају. У Кларији је ухапшено 30 људи, у Српској Црњи 32, у Кикинди 17, у Санаду 4, док је приликом хапшења убијен Бора Попов, у Падеју је ухапшено 46 припадника НОП-а после снажније блокаде села, па је у руке полиције пао и секретар СК КПЈ Михаљ Киш. У два хапшења у Врањеву и Новом Бечеју ухапшено је 38 лица, у Ченти и Баранди 7, у Сакулама 16, у Идвору 5 док је у Меленцима приликом претреса убијена жена и њена ћерка. У Петровграду је ухапшено око 30 људи, већином интелектуалаца.[88])

У јуну је поново на реду било Карађорђево. У краткој, али бахатој и веома грубој акцији није много људи ухапшено, свега 12, али је погинуо секретар СК КПЈ Мића Радаковић, секретар СК СКОЈ-а Васо Торбица испалио је последњи метак себи у чело, погинули су Милан Сворцан и Миле Краљ, чланови среског НОО, последњом бомбом одузели су себи живот рањени курир ОК КПЈ Обрен Јанушевић и члан Партије Даница Врзић, разорена је и запаљена кућа из које се бранио секретар Среског комитета партије. Раду Маринковића и његову мајку Савку убили су код њихове куће припадници »Lufthafe« који су деловали у овој акцији. Нешто раније пре ове акције полиција је убила на улици Милана Адамовића, секретара МК СКОЈ-а.[89])

У августу извршена је последња рација на Карађорђево. Ухапшен је и страховито мучен секретар Среског НОО Јово Кантар, партијски секретар Илија Прерадовић и Никица Гутеша, секретар СКОЈ-а Раде Крнета, коме су пребили обе ноге приликом саслушавања, Крстан Кајтез. секретар СКОЈ-а, на кога су пустили разљућеног вучјака а родитеље присилили да то посматрају, и још шест чланова Среског и Месног одбора. У борби више села тога дана погинули су Дане Сучевић, Евица Рапајић и Јоца Јелић. У истој акцији у Александрову је ухапшено 46 припадника НОП-а.[90])

Пре ове акције у Елемиру и Баранди ухапшено је 39 лица. Извршена је и последња велика блокада Драгутинова, такође веома брутална. По обичају, сви одрасли грађани морали су се окупити на једном месту и ту су држани окружени цевима митраљеза док су вршена мучења и саслушавања „криваца". У страху, један мештанин је скочио у бунар. На ускомешане људе пуштен је један рафал. Убијени су Арса Недин и Милош Јакшић, двојица рањена. Омладинцу Јовану Врговићу на саслушању су поломили руке, па је ускоро подлегао. У атару села погинули су у борби курири Никола Арсенов и Јовица Марков. Ухапшено је око 100 људи и жена и већим делом отпремљени у злогласни Аушвиц одакле се само њих неколико вратило.[91])

До 15. септембра 1944. године, када је у Панчеву ухапшено 28 припадника НОП-а, ухапшено је 11 у Врањеву, исто толико у Перлезу, 8 у Црној Бари, 50 у Новом Кнежевцу, 22 у Црепаји, у Тарошу убијени Емил Мијатов и Дара Титин.

Немци и Козаци блокирали су 10. августа Кусић, и у току два дана харачили селом бацајући бомбе у куће оних које су похапсили. Хапшенике су тешко злостављали, а њих је било преко 100, од којих је 41 упућен у логоре смрти у Немачкој. Истог дана последњи пут је извршен налет на Меленце и ухапшено 50 људи уз сву жестину са којом се наступало. 19. августа на реду је било Драгутиново. Одведено је 60 људи, узетих с реда. За разлику од ранијих акција које су добро припремљене са готовим списковима људи које најпре треба ухапсити, ових неколико последњих изведено је без таквих припрема и плана.[92])

И једна од последњих акција са трагичним последицама. 26. августа непријатељ је открио транспорт за Срем који је пратила Диверзантска чета. Логор је био у трсци недалеко од Елемира. Групу је сачињавало укупно око 50 припадника, већим делом затвореника из логора Чока, које су партизани ослободили 4. августа. У вишечасовној борби погинуло је 25 бораца и илегалаца, међу којима готово половина девојака и скоро цела Диверзантска чета. Кад није више било муниције, сви они који нису били мртви или се нису пробили сачинили су круг и активирали експлозив којим се воз диже у ваздух. Заробљене рањенике непријатељ је стрељао.[93])

Истраге које је водила полиција под Шпилеровим вођством састојале су се из два дела: прво, такозвано „информативно саслушавање" и друго коначна истрага и осуда. Информативно саслушавање вршено је на лицу места како је то већ у неким приликама описано, то јест одмах по хапшењу. Листу за хапшење полиција је раније припремала на основу већ прикупљених података, а овим саслушањима желело се изнудити проширење провале у циљу нових хапшења још док акција траје. Отуда су нападнута места била редовно блокирана, а вршени детаљни претреси у потрази за онима који су се склонили и нису изашли на зборно место камо су још на почетку били сви одрасли позвани. За место информативних саслушавања узимане су општинске или школске просторије, а агенти су са собом доносили најпотребније реквизите за мучење, најчешће бикаче (волујске жиле), штапове, апарат за електризирање. Сви ухапшеници су подвргавани мучењу, уколико из страха одмах неки од њих није рекао све што је знао, посебно пред психичким притиском који је умео Шпилер да наметне. Испребијене људе спроводници су транспортовали у Петровград, пунећи ћелије у градској кући. До фебруара 1942. године ухапшене људе су трпали у затворе среских центара, а после тога је извршена потпуна централизација.

У полицијским просторијама градске куће вођене су детаљне истраге, комбинована су сва средства принуде, све до крајњих физичких граница жртве. Завршеном истрагом затвореници су најпре били одвођени у просторије Суда, које су служиле као привремени логор, а потом у специјални логор у Цара Душана улици, те тамо разврставани по категоријама, у самице у „ћелије смрти" или у заједничке ћелије за оне који су „лакши кривци".

Од форми мучења навешћемо за илустрацију само оне које су написане у осуди доктора Јураја Шпилера, 2. децембра 1948. године, а које је он лично примењивао:

„. . . Што је ради изнуђивања признања од ухапшених најчешће примењивао методе као што су: шамарање, ударање песницом у вилицу, батињање бикачом, пендреком и штапом, по табанима т.з. пенџетирања, као и по осталим деловима тела, пливање по патосу, поливање водом онесвешћене жртве ради наставка мучења, гледање у зид из непосредне близине са подигнутим рукама у вис, вучење и чупање за косу, стављање мачке у ногавицу, пуштање паса на ухапшенике, стезање главе и груди, стављање пушчаних метака или оловака међу прсте и стезање истих ради ломљења, стискање ношница, вешање тегова и канте пуне воде о ношнице, сечење полног органа код мушкараца, мучење струјом „електризирање", употреба модускос инјекција за умањивање отпорности воље, чупање ноктију, стављање игала под нокте, гурање бикача у женске полне органе, завлачење руке у женске полне органе и кидање материце, сечење коже на прстима, скидање кајиша са леђа, расецање делова тела и сољење, дављење, печење очију са цигаретом, печење лица са усијаном сабљом и тд. . ."[94])

Није свако могао издржати ове муке. У Кикинди, подлегли су овим мучењима Милош Михаилов и ученик Стеван Лаковић. У панчевачкој „Свилари" мучењима је подлегао Марко Кулић, члан МК КПЈ, Фердинад Миховец и још 10 других. Јовановић Александар, Раданов Миливој, Милорад Аришко и Озрен Милошев из Падеја такође су подлегли батинама, исто као и Србинко Марков у самом затвору. Мучењу је подлегао и Миливој Оморац из Иђоша. Пет дана су панчевачки агенти на разне начине мучили члана ОК КПЈ Бог-

дана Петровића. Он им није хтео казати ништа. Пети дан је под батинама умро. Миленка Милованова, секретара МК СКОЈ-а из Драгутинова онеспособили су за кретање још на „информативном саслушавању", па су наставили са мучењем на полицији. Пресвиснуо је под батинама.[95])

Мучења и шиканирања затвореника нису престајала ни по завршетку истраге и њиховим упућивањем у логоре, било у централном логору у Петровграду било у низу других, такозваних радних логора широм Баната. И тамо је било убијања, без озбиљних разлога и кривице осуђеника. Здравка Гранића из Петровграда стрељали су у логору 24. октобра 1942. године, јер је наводно покушао да побегне. Јованку Милан у логору је стрељао стражар само зато јер га је нехотице мало повредила. У лето 1943. године убијен је у логору Чада из Кикинде. У ствари, подлегао је батинама. Један је стрељан јер је, наводно, био Јеврејин, иако је он сам тврдио да је Србин. Стражари су убили у логору једног младића који је био тешко оболео од туберкулозе. Почетком 1944. године Вилхелм је убио два затвореника у дворишту Команде јавне безбедности јер су, наводно, покушали да беже. Под истим околностима рањена је и једна девојка.

Један од првих логра формиран је у Панчеву 22. јуна 1942. године. У тај логор су потрпали затворенике сакупљене тога и следећег дана. То је логор „Свилара", а основао га је Михаило Рајзер, тадашњи шеф панчевачке полиције, иначе учитељ из Краљевићева. До новембра 1941. кроз логор је прошло преко 1500 затвореника под најтежим околностима, када је укинут, а логораши пребачени на Бањицу. Претпоставља се да је у овом логору, поред 12 затвореника подлеглих батинама, њих 53 лечено у болници услед тешких повреда.[96])

Централни логор у Петровграду отворен је 20. јула 1942. године, а одлука о његовом оснивању донесена је шест месеци раније За ову сврху преуређен је млин у Улици цара Душана, који је био поред гробља. Млин је преуређен потпуно за сврху којој је намењен, са најстрожим режимом за затворенике и ефикасним обезбеђењем кроз које се није могло побећи. То је било место одакле је преко хиљаду људи изведено на стрељање. Одмах по оснивању у логор су довучени сви затвореници из дотадашњих апсана у Банату. Од команданата овог логора познати су Штајер, Грасл, Кроц и Хас, све банатски Немци. Логор је имао своје радионице, а логораши су под стражом упућивани и на друге радове, којом приликом је понеки затвореник ипак успео да побегне. Масовније су одавде упућивани затвореници у радне логоре, а њих 276 и у логоре ван Југославије. 2. октобра 1944. Шпилер је био последњи пут у логору, који је тада минран, док је под кључем било 234 затвореника. Брзом интервенцијом грађана и бивших логораша, овај паклени план у последњем часу није успео.[97])

У Северном Банату је око Чоке организовано неколико радних логора, из којих је око 150 затвореника радило на околним имањима. Логор је ликвидиран нападом Северобанатског одреда 4. августа 1944. године, када је ослобођено 140 затвореника.

У Јужном Банату формирано је неколико радних логора. Најозлоглашенији био је онај на Островачкој ади код села Дубовца, који је назван „Босански логор" зато јер је тамо тешко страдало осам стотина логораша доведених са Сајмишта, а покупљених већином у Босни. Логор је основан августа 1942. године, али већ у октобру ниједан од ових логораша није више био способан за сечу дрва. Из логора је евакуисано 239 потпуно изнемоглих људи, од којих је добар број подлегао на шлепу којим су враћани на Сајмиште. Сви остали су заувек остали на Ади. Стога је у септембру 1942. године наређено логору у Петровграду да пошаље групу снажнијих затвореника, па је отуда на Аду стигло 214 логораша, од којих је шест побегло, толико стрељано и 80 тежих „криваца" враћено у Петровград октобра 1942. године, а остали 6. децембра исте године, када је логор ликвидиран.[98])

Брестовачки логор основан је маја 1942. године на пустари Милорадовића, а логораши су обрађивали земљу за организацију ТОТ. Прве године у логору је било 75 мушкараца и 40 жена, доведених са Сајмишта и Бањице, док је 1943. године доведено још око 250 али је истовремено њих стотину враћено јер више нису били за рад способни.[99])

Логор код Орашца основан је 1943. године у коме су радили ухапшени омладинци из Северног Баната. Крајем јула 1944. године логор је ослободила Вршачка партизанска чета и довела на слободу 30 логораша. Од маја до септембра радио је радни логор „Панчевачка тектилана" са око 20 девојака, углавном ухваћених у Вињићеву, када је распуштен.[100])

Из логора на „Сајмишту" 1941. године већина логораша отпремљена је у радне логоре или логоре смрти у Немачкој и Европи, један део од ухапшених у Мокрину октобра 1941. године, 6. маја 1942. године из логора у Петровграду 105 логораша, августа 1944. 41. затвореник из Кусића, већа група ухапшених у Драгутинову, Меленцима, Куману и другим местима, од којих их се мало вратило у домовину. У радне логоре у земљи отпремљен је 71 младић

хрватске народности из Старчева и Опова, јер нису хтели сарађивати са окупатором.[101])

О принудним радовима, пљачки имовине, разарањима и другим облицима непријатељских злочина овде неће бити речи.

У Женевској конвенцији и у конвенцијама Прве и Друге хашке конференције, које је између осталих земаља прихватила и Немачка, утврђени су основни принципи шта се у једном рату, тој несрећи човечанства, сматра дозвољеним, а шта злочином. Овим документима, између осталог, предвиђа се: поштовање живота, слободе и имовине мирног становништва; забрана свирепих репресалија; разликовање борца од неборца; забрана узимања талаца; поштовање леша противника; од становништва се тражи послушност а не оданост; домаћи закони остају на снази; казне за учињена дела могу изрећи само војни судови; казна се може изрећи самопочиниоцу дела, и тако даље.

Све оно што смо претходно изнели супротно је овим принципима и представља ратне злочине првог реда.

НАПОМЕНЕ

15) Музеј социјалистичке револуције народа Војводине (даље: Музеј Војводине): бр. 3480; ИА Зрењанин: Елаборат 7992.

16) Исто.

17) ИАПКВ: 19736; Музеј Војводине: 3480.

18) ИАПКВ: Елаборат 7992; ИА Зрењанин: Масовна убиства 3/10.

19) Исто; ИАПКВ: АК2948 и 6180; Музеј Војводине: 3480.

20) ИАПКВ: 7992; АК1234 и 1154, 19736; Ђ. Момчиловић: с 117-118.

21) ИАПКВ: 19752, 7992.

22) Исто; Музеј Војводине: 3480.

23) Исто, ИАПКВ: АК 6181.

24) ИАПКВ: 7992; ИА Зрењанин: Масовна убиства 3/10; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 119—120.

25) ИАПКВ: 19752; Злочини бб.

26) ИАПКВ: 18940; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 199.

27) ИАПКВ: 19752; Музеј Нови Сад: 3480: Народни музеј Панчево: Изложба.

28) ИАПКВ: 7996.

29) ИАПКВ: АК 6201.

30) ИАПКВ АК 6613 и 6614.

31) ИАПКВ: АК 6299, Извештај Рајта, августа 1942 бб.

32) ИАПКВ: 7992, АК 2948 и Б229: „Зрењанин", Зрењанин 1966, с 188; „Војводина 1941" с 37: Загорка Кончар и Љубомир Табачки: УВЕК У БОРБИ, Нови Сад, 1970, с 184—185.

33) Миливој Попов: Жито у пламену, рукопис; Митровић Коста: ПОД КУЛОМ ВРШАЧКОМ, Нови Сад 1969, с. 146—147.

34) Саопштење Надлештва подбана за Банат 229/1941; Зборник НОР I/17 с 11—13; Војно историјски институт (даље: VII): 50/A-1/3; ИАПКВ: 7992, АК 6229 и 6231; Извештај Рајта; ИА Зрењанин: 3/10; Кончар — Табачки, наведено дело, с 191—192.

35) Саопштење Надлештва подбана за Банат 498/41; Зборник НОП I/17 с 14; VII: 50A-2--3; ИАПКВ АК 6183, 2948 и 6229; ИА Зрењанин 3/10; Кончар — Табачки: наведено дело, с 192—193.

36) Саопштење Надлештва подбана за Банат 896/41; ИАПКВ: 7992, АК 6184; ИА Зрењанин: 3/10; Ђ. Момчиловић; наведено дело, с 197—198.

37) Војводина у борби, Албум, Нови Сад, с 266.

38) Саопштење Надлештва подбана за Банат 36/42; ИАПКВ: АК 6185; М. Попов: рукопис.

39) Саопштење Надлештва подбана за Банат 131/42; ИАПКВ: 79992, АК 2948, 6186, Извештај Рајта;, ЈА Зрењанин: 3/10; М. Попов: рукопис Кончар — Табачки: наведено дело, с 203, 211.

40) Саопштење Надлештва подбана за Банат; ИАПКВ: 19752, АК 6187, 7992, Изветај Рајта; Музеј Војводине: 3480; Кончар — Табачки: наведено дело, с 233—235.

41) Саопштење о овом стрељању издато је у Београду, где је стрељано још 100 људи због убиства Космајца и др. VII: 50A-5/8; ИАПКВ 7992; 19736, АК 6224; Извештај Рајта; Музеј Војводине: 3480; Кончар—Табачки: наведено дело, с 237—238.

42) ИАПКВ АК 6010 и 6556, Извештај Рајта.

43) Саопштење Полицијске префектуре за Банат 289/42; Зборник НОР I/17 с 77—83; VII: 50A—1/2; ИАПКВ: 7992, АК 6189, 6225, 6235, 19736, 19752; Извештај Рајта; Музеј Војводине: 3480.

44) ИАПКВ: АК 8052.

45) Саопштење Полицијске префектуре за Банат 5792/42; Зборник НОР I/17 с 288—292; VII: 50A-2/2; ИАПКВ: 19736, 19752, 7992; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 433—434.

46) Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 417—423; ИАПКВ АК 659.

47) ИАПКВ: 8051:, ИА Зрењанин: 1/21.

48) ИАПКВ: 7992, АК 2948; ИА Зрењанин: 310; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 451—453.

49) Саопштење Полицијске префектуре за Банат 866/43; Зборник НОР I/17 с 367—370; VII: 50A-4/2; ИАПКВ: 19736, 19752, АК 6191; Музеј Војводине: 3480.

50) Саопштење крајскомандатуре I/823 од 24. маја 1943. године; ИАПКВ: 19736, АК 6192, 7992; Музеј Војводине: 3480; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 482—486; Кончар—Табачки, наведено дело, с 259—260.

51) Саопштење Крајскомандатуре I/823 од 16. јула 1943. године; ИАПКВ: 7992, АК 6193; ИА Зрењанин: 3/10; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 518—521.

52) Саопштење Крајскомандатуре I/823, 16. VIII 1943; ИАПКВ: АК 6199; ИА Зрењанин: 3/10.

53) Саопштење Крајскомандатуре I/823 9. VII 1943; ИАПКВ: 19736, 19752, АК 6194; Музеј Војводине: 3480.

54) Саопштење Крајскомандатуре I/823 19. VIII 1943; ИАПКВ: АК 9195; ИА Зрењанин : 3/10.

55) Саопштење Крајскомандатуре I/823 6. IX 1943; ИАПКВ: 7992; 19752, АК 2948 и 6197; ИА Зрењанин: 3/10.

56) Саопштење Крајскомандатуре I/823 21. I 1944; ИАПКВ: АК 2948 и 6198; ИА Зрењанин: 3/10; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 493—563, 643 Кончар—Табачки: наведено дело, с 266—275.

57) Саопштење Крајскомандатуре I/823 11. II 1944; ИА Зрењанин: 3/10 ИАПКВ: 7992, АК 2948 и 6199.

58) Саопштење Крајскомандатуре I/823 20. III 1944; ИА Зрењанин: 3/10; ИАПКВ 7992, АК 2948 и 6200.

59) Саопштења Крајскомандатуре I/823 2. и 19. VI 1944; ИАПКВ: 19736, 19752, 7992, АК 291; Музеј Војводине: 3480; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 801—807.

60) Саопштење Крајскомандатуре I/823, 10. VII 1944; ИА Зрењанин: 3/10; ИАПКВ: 7992; АК 2948 и 6204; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 854—858.

61) Саопштење Крајскомандатуре I/823 15. VIII 1944; ИА Зрењанин 3/10; ИАПКВ: 7992, АК 2948 и 6204; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 854—858.

62) Саопштење Крајскомандатуре I/823 13. IX 1944; ИАПКВ: 7992; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 872—875.

63) „Дневник", Нови Сад, 12. III 1967.

64) ИА Зрењанин: 3/10.

65) Музеј Војводине: 3480.

66) Исто; ИАПКВ 19736, 19752.

67) ИА Зрењанин: 3/10.

68) Исто; Телкеш: Хроника Војводе Степе, рукопис.

69) ИАПКВ: 7992.

70) Исто.

71) ИАПКВ: 19752.

72) ИА ПКВ: 7990, АК 8051; Извештај Рајта; 19752.

73) ИАПКВ: АК 8051, 8045, 7990, 19752, Извештај Рајта.

74) ИАПКВ: 7990, АК 8045; 8151;, Рајтов извештај Кончар-Табачки: наведено дело, 212—229.

75) ИАПКВ: 7990, АК 8131, 8045, 8051, Рајтов извештај, 19752.

76) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 19752, Рајтов извештај; ИА Зрењанин: 1/21.

77) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 8131, Рајтов извештај; ИА Зрењанин: 1/21.

78) ИАПКВ: 7990, 19752 АК 8131, 8045, 8051; Рајтов извештај, ИА Зрењанин: 1/21; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 287—302, 328—344.

79) ИАПКВ: 7990, 19752, АК 4358, 6209, 6603 лист 46, ИА Зрењанин: 1/21.

80) ИАКПВ: 7990, 69752, АК 6603, лист 46, АК 8051 ИА Зрењанин: 1/21.

81) ИАПКВ: 7990, АК 8047; 8051, 6603 лист 47.

82) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 6603 лист 48, 49, 50, 51, 52, 53, 59; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 448—450, 454—455.

83) ИАПКВ: 19752.

84) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 6603 лист 55, 6715; Ђ. Момчиловић, наведено дело, с 643—652; Кончар—Табачки: наведено дело, с 275—278.

85) ИАПКВ: 7990, АК 8051, Кончар-Табачки, наведено дело с 266—278.

86) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 6603 лист 54, 56, 57 и 58, ИА Зрењанин: 1/21.

87) ИАПКВ: 7990, АК 6603 лист 60, 61, 62 и 63; 8051; ИА Зрењанин: 1/21. Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 684—758.

88) ИАПКВ: 7990, АК 8051, 6603 лист 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72 и 73.

89) ИАПКВ: 10750, АК 6868, 8051; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 807—811, 828—840.

90) ИАПКВ: АК 8051, ИА Зрењанин: 1/21; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 859—865.

91) ИАПКВ: 8051; ИА Зрењанин: 1/21, М. Попов: рукопис.

92) Исто, ИАПКВ: 19752.

93) ИАПКВ: АК 8051, 6714; М. Попов, рукопис; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 845—850, 887—890.

94) ИА Зрењанин 1/21.

95) ИАПКВ: 19752, 7990—3 АК 8051; ИА Зрењанин: 1/21.

96) Музеј Војводине: 3480, ИАПКВ: 19752.

97) ИА Зрењанин: 7750, ИАПКВ: АК 8051; Ђ. Момчиловић наведено дело, с 409-417.

98) Исто; Музеј Војводине: 3480; Ђ. Момчиловић: наведено дело, с 417—423.

99) ИАПКВ: 19752; Музеј Војводине: 3480.

100) Исто.

101) ИАПКВ: исто, 7993.

Đorđe Momčilović

KRIEGSVERBRECHEN DES DEUTSCHEN OKKUPANTEN IN BANAT 1941 — 1944

In Banat hatten die Okkupationstruppen die ersten Verbrechen an der Bevölkerung schon bein Einnehmen von manchen Orten begangen, ohne darauf Rücksicht zu nehmen, dass in unserem Lande auch keine richtigen Kämpfe geführt worden waren. Nach der Eroberung von Banat wurde die Unterdrückung fortgesetzt mit der Absicht, auch den geringsten Widerstand des Volkes zu dämpfen.

Др Владимир Стојанчевић

Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године

I

У другој половини XIX века муслиманско становништво у Лесковцу сачињавало је приличан проценат укупне популације. По неким статистичким подацима турског Војног министарства, на почетку 1870-их година, у Лесковцу је живело укупно 13.445 мушких лица обеју конфесионалности--хришћанске и муслиманске, и то у две и по хиљада српских и хиљаду муслиманско-турских кућа.[1]) По српским званичним обавештењима, пак, у последње време турске власти у Лесковцу је било девет стотина турских кућа са око пет хиљада муслиманских душа. „Турци су обично били: спахије, који су држали много земље ван Лесковца по селима; поткивачи, берберi (само су Турци могли радити занат берберски и занат поткивачки), бакали, табаци (кожари), дуванџије и болтацији (трговци) (само њих 2—3)".[2]

Иако бројно слабији од српских породица (однос је био 2,5:1), турско становништво је, једним делом, било знатно имућније и економски јаче од српског. То се огледало пре свега у некретнинама, али и у готовим капиталима који су, услед несређених аграрно-правних односа, пре свега притицали из извора простарне феудалне[3]) експлоатације. Осим тога, готово свуда у варошима Нишког санџака — у коме је Лесковац сачињавао један срез, казу, „многи су хришћани подизали своје куће, дућане и винограде на турској земљи са погодбом, колико кирије годишње да плаћају Турчину за заузето земљиште, или колики део винограда да припадне хришћанину, што је виноград подигао. — Ова кирија није се смела мимо првобитне погодбе повишавати, но неки Турци нису се тога придржавали, па су више наплаћивали".[4]) Као видан знак богатства и моћи лесковачких Турака истицале су се џамије-којих је било осам, и текије — њих десет на броју.[5])

Други српско-турски рат 1877/78. године, који се завршио ослобођењем територије Нишког санџака и других суседних крајева (овај рат је службено назван „Рат за Слободу и Независност")[6]) довео је до многих промена у дотадашњим српско--турским односима. У Лесковцу многи Турци су се повукли одмах по избијању рата, неки су побегли са турском војском а доста велики број турских породица иселило се по закључењу мира на Берлинском конгресу, у лето 1878. године. Нерешени имовински односи, међутим, још задуго су представљали велики проблем приватно-правних односа између исељених Турака и српских грађана,[7]) икао су та питања начелно била решена одлукама Берлинског конгреса, затим посебним Законом о уређењу „аграрних одношаја у новоослобођеним крајевима"[8]) који је изгласала Народна скупштина Србије 1881. године.

Питање даљег одржавања прилично бројних турских, вакуфских, имања у Лесковцу после масовног одласка Турака 1877/78. године, садржавало је колико имовинске и материјално-финансијске аспекте, толико и правно-политичке. Српска управа у неколико наврата забављала се њиховим предметом, чак и пред крај прошлога века.

Питање муслиманских вакуфских добара у Лесковцу почело се пред српским властима разматрати још током лета и друге половине 1878. године. Једна представка Сулејмана Х. Муставића, малбаше из Лесковца, датирана 3. децембра исте године,[9] и упућена Министарству Просвете и црквених дела у Београду, послужила је за основу да се део из комплекса имовинских односа, питање даљег одржавања вакуфских добара, посебно претресе на високом министарском нивоу. Радило се о томе како да се обезбеди имовина, одн. издржавање затечених турских џамија, текија, основних школа и медресе-више шко-

ле. Јер, један део напуштених турских богомоља односно њихове некретнине: дућани, куће, баште, виногради и њиве српска власт је по ослобођењу предала Србима под кирију, „у аренду". Турска исламско-вероисповедна општина хтела је да — на крају године — има јасну ситуацију у погледу новчаних примања, залажући се код српских власти да се обезбеди пријем новца од кирије на дућане као и да се регулише и обезбеди даља материјално-економска основа издржавања турских богомоља и школе.

Два архивска документа која доносимо у прилогу, образлажу затечено имовинско стање турских факуфа, њихов распоред, и предлажу мере за коначно регулисање њиховог одржавања под новом, српском влашћу. То се односило и на школу пошто је, по турском законодавству, школско основно образовање спадало у старање верских институција.[10])

Шта је била економска основа за издржавање турских богомоља и школа пред крај турске управе види се из података да су у вакуфска добра спадала 29 дућана са годишњом киријом од 9000 гроша, лоцирана на „Мосту" (старом мосту на Ветерници), поред друга два дућана у варошком предграђу Подворце, а да је укупни фонд некретнина износио: 43 дућана, 8 кућа, 1 башта, 2 винограда, 60 плугова и 90 дулума земље!

За историју српско-турских друштвених односа и правни положај Срба варошана под турском влашћу уочи ослобођења од значаја је био и податак да је од девет хиљада гроша аренде на дућане „на Мосту", пола прихода припадало Турцима односно муслиманским богомољама[11]) и школама а друга половина српској варошкој цркви! Свакој од две вероисповести, дакле, припадало је по четири хиљаде гроша док је хиљаду гроша служило као нека новчана резерва.

Из ових докумената интересантан је и податак по коме је „чаршијска" џамија имала знатан новчани капитал, као и облигације, што су Турци однели собом још на почетку рата — факат који је био илустративан за психолошку ситуацију међу многим виђенијим муслиманима у Лесковцу, који су изгледа предвиђали могућност да ће турску управу заменити хришћанска,[12]) у овом случају управа Кнежевине Србије чији су ратни циљеви били означени, јавно, као ослобођење крајева Старе Србије у коју се тада рачунао и лесковачки крај, лесковачка каза.

II

Господину Министру Просвете и Црквених Дјела.

„Кад су се летос турске породице из Лесковца селиле, остало је нас 50. породица, и данас смо поданици и грађани ове земље.

Ми смо у Лесковцу имали више џамија, текија и школа за своју вероисповест. После иселења ми смо по потреби, а у договору са власти полицијском, задржали потребан број џамија и текија за богомољу и школа за наставу, па смо њима одредили и потребно издржавање, из прихода вакуфског имања, које је њихна имаовина и била, и тако:

1. Текији смо одредили од прилике 60. плуга земље у пољу лесковачком, и 1. башту са 4. куће, 2. винограда и два дућана.

2. Џамији 3. дућана у Вароши, и 2.000 гр. чар. прихода од дућанских на ћуприји лесковачкој.

3. Основној школи приход од 8. дућана у Вароши, и

4. Медреси или Вишој школи 10. дућана у Вароши, и 2.000 гр. чар. прихода од дућана на мосту лесковачком.

Подписати у име свију поданика српских мухамеданске вероисповести, живећих у Лесковцу, моли овим Г. Министра Просвете, да он изволи порадити гди треба, да нам се горе-именована имања и притежање уступе, како би од прихода издржавати могли горепоменуте заводе, без којих ниједна вероисповед живети неможе.

А да су ово све њихна имања, може се Г. Министар уверити из Тапија и других писмених завештања, која ћемо свакад на заповест Г. Министра Просвете — показати.

Српска власт све дућане кои се овде помињу (нејасно!) издала је под кирију, а досад нама је само предано 1600 гр. чар. а ресто није ништа. Нама је нужно, како за оправку ових богомоља и школа, тако и за издржавање: Оца и учитеља, пак зато молим Г. Министра Просвете да изволи наредити, да нам се сви новци од кирија дућанских уредно издају. А тако исто молим да Г. Министар Просвете изволи наредити те да се она земља од 60. плуга одређена на издржавање Текије одма пид кирију изда, како би се и ова богомоља издржавати могла, као што смо се са местном полициском власти још летос споразумели.

Осим ових имања сва друга вакуфска добра нека власт употреби на шта она хоће.

Надам се задоволењу Г. Министра Просвете.

Најпокорнији слуга
(турски потпис)
Сулејман Х. Мустављ
из Лесковца малбаша у име
свију турских подана(!)
у Лесковцу

3. Децембар 1878. год. у Нишу.

б)

Господине Министре,

Према вашој наредби, ја сам саслушао Сулејмана Х. Мустављића, малбашу из Лесковца, који је опуномоћен од свију Турака Лесковачких, дошао овамо да уреди вакуфска имања; и част ми је у следећем поднети вам извешће о томе.

Све вакуфско имање у Лесковцу припадало је Џамијама, Мадресама, Текијама и основним школама. У редовним приликама, кад је у Лесковцу било 900 до 1000 турских породица, било је: 5 Текија, 6 Џамија, 2 Медресе и више основних школа. Свака текија, џамија, медреса или школа имала је своје имање, из кога су покривани издаци за ту установу, и тако:

1. Текија Ше-Мехмеда има 2 дућана, 1 башту са четири куће, 2 винограда и 60 плугова земље.

2. Текија Ше-Захде има њива до 60 дулума.

3. Текија Баба-Џаферова једну кућу и нешто мало земље.

4. Текија Ше-Исмаилова (?) има 2 дућана.

5. Текија Хусеин-Ефен(д)ијна једну кућу и дућан

Имање Џамија састоји се:

1. Џамија у Сат-Махали има 1 кућу, 2 дућана, 30 дулума земље.

2 Дрвена Џамија има 1 кућу.

3. Чаршијска Џамија има 2000 гр .чар. од дућана на мосту, 3 дућана.

4. Паша-Џамија има 9 дућана

5. Џамија у Подворце има 2 дућана

6. Табана-Џамија имала је пара.

Све ове Џамије поред овог имања имале су свака по нешто пара. Чаршијска Џамија имала је особито млого Капитала, који је леп интерес доносио, али сав новац, као и облигације однели су они Турци, који су у прво доба нашег другог рата из Лесковца утекли.

Имање Медреса састоји се:

1. Табанска Медреса има 4 дућана. Капитал ове медресе припао је у неког бега

2. Чаршијска медреса има 2000 гр. чар. од дућана на мосту, 10 дућана.

Имање школа није тачно обележено. Школе су већином биле сасвим приватне. Сат-Школа има сад 8 дућана своја.

Оних 4000 гр. чар. од дућана на мосту овако се дају. Лесковчани и Срби и Турци подигли су на Мосту 29 дућана, који вуку кирије 9.000 гр. годишње. Од те суме даје се 4000 гр. Турцима, 4.000 гр. српској цркви, а 1000 гр. остаје као резерва. Сада је наша власт дала те дућане под аренду, пошто, то не знаде Сулејман да каже.

Према овоме цело вакуфско имање вароши Лесковца састоји се из 4000 гр. чар. готовине; 43 дућана, 8 кућа, 1 баште, 2 винограда, 60 плугова и 90 дулума земље. Од тога ишту Лесковчани годишњи прихо$_{\text{д}}$ од дућана на мосту у 4.000 гр. чар 23 дућана, 1 башту са 4 куће у истој, 2 винограда и 60 плугова земље, а власти на расположење остављају 20 дућана, 4 куће и 90 дулума земље.

Ја сам још Сулејмана саслушао и о томе: да ли они смеју располагати тим имањем. Сулејман је изјавио, да са тим имањем они потпуно могу располагати, јер имањем управља општина (управо џамијска општина) па била она од 1000 или 50 породица. Они што су утекли из Лесковца однели су вакуфског имања (у готовини) више но што је остало у имању.

За сада од свега вакуфског имања Турци лесковачки добијају 1.600 гр. чар. и то им је тек пре неки дан обећано.

Саопштавајући вам, г. Министре ово, част ми је потписати се

ваш

понизан

7. Децембра 1878 у Нишу

Др. Ник. Ј. Петровић
Секр. мин. просвете

Г. Јов. Ристићу, председнику министарског савета, министру спољних послова".

III

Убрзо после ослобођења турско становништво, сем неколико породица, иселило се потпуно из Лесковца. Правно-имовински односи, уколико су се тицали турског власништва у вароши Лесковцу, били су углавном повољно решени, откупом или издавањем под кирију. Још и пре рата 1877/78. године многи лесковачки Турци-варошани живели су од убирања кирије на своје дућане, магазе, баште које су издавали у закуп односно под кирију хришћанским трговцима или варошкој сиротињи. Турских дућана највише је било у крају око старог дрвеног моста у центру града, који је — више пута преправљан и поправљан — коначно срушен неколико година пред Други светски рат.

У вези са овим, није без интересовања и један документат који је пре седамдесет година штампао Алекса С. Јовановић,[13]) врло добар познавалац и веома користан писац о приликама лесковачког и врањског краја и народног живота из првих дана по ослобођењу, а који је данас непознат не само широј читалачкој публици већ — готово — и проучаваоцима прошлости крајева тзв. четири новоослобођена округа (нишки, пиротски, топлички и врањски). У целини он гласи:

„Начелнику Среза Лесковачког

„Скоро ће се рушити дућани, на ћуприји пред џамијом. У реду дућана, постоји дућан Мите Николчића. Испод дућана, има подрум без прозора и врата. Улази се из дућана кроз један отвор.

„Тај дућан купио је пре 15 година Николчић о$_{\text{т}}$ Турчина Јушера, који је имао хамам на пијаци. При продаји, Јушер је ставио услов Николчићу „ДА ПАЛИ КАНДИЛО У ПОДРУМУ". На погодби су били Јован Бунић и Јован Лешњак из Лесковца.

„На питање, зашто ставља тај услов, одговорио је „ДА МУ ЈЕ ОСТАО АМАНЕТ ОД СТАРИНЕ"; а даље изрекао је „ДА ЈЕ ТУ БАРЈАКТАР КРАЉА ДЕЧАНСКОГ".

„Кандила Турци не пале. Мора бити да је ту каква старина. Скрећем пажњу, и молим да се све правилно откопа и испита.

„9. Новембра 1900. године

Лесковац

Урош Кнежевић
адвокат".

Није искључено да је дућан, о коме је реч у документу, у ранија времена био метох манастира Дечана, и да су га Турци укинули, тј. присвојили највероватније негде у периоду од краја XVIII века до почетка XIX века, када се у лесковачком крају много што шта догађало, и коренито мењало, у односима између Срба и турске власти, односно Срба и Турака (муслимана), а у вези са учешћем српског народа у аустро-турском рату 1788—1791. г. и у акцијама српских устаника за време Првог устанка 1804—1813. године.[14]) Сматрамо да сва три приложена документа имају шири значај за друштвену и културну историју лесковачког краја пре ослобођења од турске власти 1877/78. године.

БЕЛЕШКЕ

1) Архив Историјског института у Београду. Инв. бр. 25/419, сигн. XXV/13.
2) Милан Ђ. Милићевић, Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд 1884, 115
3) Видети: Милован Спасић, Податци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа Топличког и Врањског за време турске владавине. — Гласник Српског ученог друштва, 71. Београд 1890, 228. — Такође, у Лесковцу је било доста и турске сиротиње, као и уопште Турака који су одржавали добре односе са рајом. Колике су могле бити „натуралне" обавезе једног села према турским спахијама или тзв. „господарима", види се, на пример, из давања сељака села Ново Село, на граници према Пољаници, Еса бегу из Лесковца који је „на име господарлука добијао 2000 ока пшенице, 90 ока масла и 170 гр. чаршијски у новцу. Село је било површине 3000 дулума у атару". — Алекса Јовановић, Приноси за историју старог српског права. Београд 1900, 117—119
4) Милован Спасић, Нав. д., 227. — Упоредити: Сретен Л. Поповић, Путовања по Новој Србији (1878 и 1880). Издање Српске књижевне задруге. Београд 1950, 425
5) Милан Ђ. Милићевић, Нав. м.
6) Видети? Рат Србије са Турском за Ослобођење и Независност 1877—78. године. Издање Српске врховне команде. Београд 1879
7) Како су изгледали, у неким случајевима, аграрни односи у Нишко-лесковачком крају, видети: Владимир Стојанчевић, Један документат о аграрно-правним односима после српско-турског рата 1877/78. — Архивски Преглед, 1—2. Београд, 1968, 279—282.
8) Питање турске сопствености у Новоослобођеним крајевима било је дефинитивно решено издавањем Закона о уређењу аграрних односа у ново-ослобођеним пределима. Овај Закон имао је 43 члана, а донет је у Нишу 3. II 1880. г.
9) Архив Историјског института у Београду, Инв. бр 23/145 сигн. XXIII/2
10) Други документат се такође налази у Архиву Историјског института у Београду. Инв. бр. 23/144, сигн. XXIII/2
11) Архив Историјског института у Београду. Нав. м.
12) Агић паша, који је имао много земље, воденицу и „дворе" у Печењевцу, пошто је почео рат, наредио је био сељацима Печењевца и околних села да спреме две стотине волова и стотину кола помоћу којих је пребацивао своју покретну имовину у турску бежанију у правцу Врања. Сељацима није вратио стоку и они су остали без своје марве на крају рата; неколико између њих је чак изгубило живот далеко од својих кућа. — Сретен Л. Поповић. Нав. д., 379/380
13) Алекса С. Јовановић, Једна необјашњена старина. — Коло, књижевни и научни лист, књ. II. Београд 1901, 348—349. — Оштроумна су компаративна расуђивања Јовановићева у продужетку документа као и његов позив по коме „Посао би олакшали" г.г. учитељи и професори у Лесковцу својим знаљачким објашњењима, ако се обелодани какав догађај, који има везе са нашом историјом". Позив сугестиван и „на месту", уопште, и данас када је у питању бележење знаменитости из локалне историје или историјске традиције.
14) Неке моменте из овог историјског раздобља обрадили су: Сергије Димитријевић, Стрељa — Лесковчани у Првом српском устанку (Историја и предање). Лесковац 1954. — Сергије Димитријевић, Градска привреда старог Лесковца за време Турака. Изглед Лесковца за време Турака. Лесковачки пашалук. Лесковац 1955. — Владимир Стојанчевић, Јужна Србија у XIX веку. — Историски Преглед, 1. Београд 1955. — Владимир Стојанчевић, Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка. — Лесковачки Зборник, I. Лесковац 1961. — Владимир Стојанчевић, Први српски устанак и лесковачки крај. — Лесковачки Зборник, II. Лесковац 1962. — Упоредити и: Владимир Стојанчевић, Око учешћа Пирођанаца у Првом српском устанку 1805. године. — Пиротски Зборник, 1. Пирот 1968, — Видосава Николић, Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19 веку. — Лесковачки Зборник, II. Лесковац 1962. — Драгољуб Трајковић, Први весници слободе. Лесковац 1927. — Драгољуб Трајковић, Покрети за ослобођење у крајевима ослобођеним 1877—78. Лесковац 1928

Vladimir Stojančević

ABKAUF DER TÜRKISCHEN GÜTER IN LESKOVAC NACH DER BEFREIUNG 1878

Die Befreiung von Leskovac und dessen Umgebung im Serbo-türkischen Krieg 1877/78 brachte zum Auswandern der einst zahlreichen türkischen Bevölkerung. Sie hinterlies zahllose Güter, die entweder von serbischer Behörde oder von Privateigentümern -Einheimischen abgekauft wurden. Zur Erkenntnis der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Umständen der muselmannischen Bevölkernug während der türkischen Regierung spielten ihre Güter, die sogenannten Vakufs, die islamitische Glaubensstiftungen waren, eine gewichtige Rolle. Nachdem die Türken ausgezogen waren, wurden nach 1878 auch Vermögensverhältnisse geregelt und dadurch gerieten die ehemaligen türkischen Güter in Besitz von einheimischen Serben, ausser den Moscheen, die auch weiterhin der winzigen türkischen Glaubensgemeinschaft zur Verfügung standen. Der Komplex von liegenden Gründen der Vakufs hatte eine bedeutende Währung. In der Schrift werden Details angeführt: Art, Grösse und Platz von Gütern und zwar auf Grund der zwei Amtsdokumente aus dem Jahre 1878. Auf Grund des dritten beiliegenden Dokuments aus dem Jahre 1890 könnte man auch das Bestehen der Güter vom Kloster Dečani in Leskovac in Betracht nehmen. Sie sollten mit der Zeit ungesetzmässig in Besitz von Türken übergangen sein, und zwar in Bezug auf Teilnahme der Einheimischen an den Antitürkischen Kriegen und Aufständen am Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts.

Војислав Лазовић

Ратни дневник Стојана Јовановића „Шукара"

Дневник обухвата догађаје од 1. IX 1914. до 5. VIII 1916. год. Његов аутор је Стојан Јовановић Шукар из Рataја. Рођен је 1893. у Ратају. Од 1899. до 1903. похађао је основну школу у месту рођења. После двогодишње паузе примљен је на службу у општини Рataје, као приправник писара. Прве две године је радио бесплатно. Почев од 1908. добијао је плату у месечном износу од 15—20 динара. У звање млађег писара унапређен је 1909. са платом од 40 динара. По објави мобилизације 26. IX 1912. год. унапређен је у звање заступника деловође у ком својству је учествовао у мобилизацији војске. Од априла 1914. год. је деловођа и на тој дужности остаје до 1. IX 1914. год., односно до мобилизације којом је и он обухваћен.

Свакако ће бити интересантније препустити војнику 3. чете 1. батаљона I пешадијског пука да говори о својој јединици и себи кроз брижљиво вођен дневник.

1. IX 1914. године. Стигао сам у Ниш. Ту сам се задржао, при нишким резервним трупама, до 20. X 1914. Командир чете — Новица Ракочевић, наредник. Из Ниша су трупе ноћу 21. X кренуле возом и исте ноћи стигле у Младеновац. Од Младеновца до Ваљева марширали смо 22. X, под командом Милана Стевановића Чапље, потпоручника. У Ваљеву смо се задржали 23. X. Ту сам се видео са Душаном Николићем из Рataја. Тога дана дошао ми је у посету отац Никола и донео хране и новца. Дана 24. X из Ваљева смо кренули према Лозници, на фронт, где је Моравска дивизија водила борбу са Аустријанцима. Стигли смо на домет непријатељске артилерије. На путу за дивизију срели смо ешалон регрута. Командант дивизије Павле Буришић Штурм, одмах је вратио ешалон усиљеним маршем у село Завлаке. 26. X када смо се вратили у село Ваљевска Каменица, нашао сам наредника Милана Ничковића, телеграфисту чете Моравске дивизије и с њим заменио неколико ствари своје личне опреме. 27/28. X путовали смо кроз шуме до Ваљева, а затим одступали поред Колубаре све до Лајковца, који је после проласка ешалона био миниран. Ту су нас срели борци I пеш. пука. Под њиховом заштитом повукли смо се до Лазаревца, где се налазио Штаб моравске дивизије. Ту смо распоређени у XVI и III пук, на положај лево од Лазаревца, зв. „Врапчије брдо". На положају сам распоређен у 4. чету 1. батаљона XVI пука 3. XI. Истога дана одређен сам на предстражу. На положају „Врапчије брдо" Моравска дивизија је водила борбу од 3. до 12. XI. Са положаја ноћу, 12/13. XI, под тешким околностима једва сам се са неколико другова спасао и тек на Кљештевици, код каменог мајдана, смо ушли у састав XVI пука 13. XI. У овим борбама I пеш. пук је био разбијен. Од 4000 војника остало их је око 400. Пук је попуњен из других јединица и из резерве којом је располагао. Од 13. до 16. XI XVI пеш. пук се прикупљао у бивакy испред Аранђеловца, на Кљештевици, где су се налазиле јединице III пеш. пука и I пеш. пук. Дана 17. XI наређено је извесном броју војника XVI пеш. пука да пређу у I пеш. пук. Међу њима сам био и ја. Распоређен сам у 3 чету 1. батаљона I пеш. пука. Када сам отишао у чету, тражен је ћата — писар за канцеларију. Пријавио сам се за то место и командир Добросав Стаменковић, потпоручник предао ми је канцеларију и поверио дужност четног ћате. Наредио ми је да устројим прозивник и да водим четну администрацију. Чета је у међувремену реорганизована и располагала је са 80 пушака.

Ноћу 22/23. XI, објављена је контраофанзива на целом фронту, од Дрине до Пожаревца. Пред јаком артилеријском припремом непријатељ се почео у нереду повлачити. Том приликом је неколико десетина хиљада непријатељских војника заробљено. 25. XI Моравска дивизија са сва три пука је упућена преко Младеновца и Малог Пожаревца на положај Велика стража између Смедерева, Пожаревца и Гроцке. На овај положај јединице Моравске дивизије стигле су 27/28. XI. Борба је примљена 28. XI и вођена 28/29. и 30. XI. Завршила се поразом непријатеља. Губици наше војске су били тешки, нарочито јединица трећепозиваца и нових регрута. У овим борбама чета је изгубила доста војника и официра. Губитак је попуњен из резерве. По извршеном пребацивању непријатеља из наше земље, постављене су предстраже, а Моравска дивизија се повукла на кантоновање у село Рајковац и још нека села у околини Младеновца. Ту је остала на одмору и реконструкцији све до 14. IX 1915. год. За све време боравка у Рајковцу вршио сам дужност четног писара. По доласку у Рајко-

вац четна канцеларија је смештена у кући Ђуре Пантића. Од јануара до марта 1915. харао је пегави тифус. Разболело се и умрло много војника. 5. II у Четвртој пољској болници умро је од пегавца мој стриц Лазар Додић. Сахрањен је у Војном гробљу у Младеновцу. Ту је сахрањено око 20000 војника. Услови за живот су били врло тешки. Већина војника је била смештена у земунице. После извршене реорганизације, свакодневно је вршено обучавање. За време жетве и вршидбе војска је распоређивана по оближњим селима да би помогла у скупљању летине.

Како се у међувремену сазнало да Бугарска припрема мобилизацију ради напада на Србију, то је 13. IX 1915. год., ноћу, наређен покрет Моравске дивизије I позива. У 5 часова са батаљонског збориштa упућен је 1. вод са заставником Саватијем Ристићем за заставу. Застава је примљена у 7 часова и одмах смо кренули за Младеновац. Ту смо сели у воз и у 9,30 часова кренули за Ниш. У Младеновцу смо примили један, а у Великој Плани три хлеба за пут. У Ниш смо стигли у 21 час. После краћег задржавања продужили смо за Пирот, где смо 14. IX стигли у 3 часа. Одмах смо упућени на положај Божурат. Овога поподнева смо се одморили, а сутрадан поправљали пут према положају Божурат.

16. IX је наређен покрет за други бивак — село Пасјачу. У Пасјачи смо стигли око 12 часова. Цео пук је био на окупу. Ту је командир пука одржао говор војницима и старешинама и поделио одликовања — Карађорђеву звезду — најхрабријим војницима.

17. и 18. IX одмарали смо се у биваку изнад Пасјаче.

19. IX променили смо бивак. — Прешли смо у село Присјан. У првим поподневним часовима чета је упућена на поправку пута који води од Раснице ка положају Синја глава. Чета је и 20. IX била ангажована поправком пута.

21. IX наредбом Команданта батаљона чета је требало да посвети личној и колективној хигијени.

22. и 23. IX Чета у саставу батаљона поново је на поправци пута — Расница — Синја глава.

24. и 25. IX Чета се одмарала и спремала за покрет у биваку изнад села Присјан.

26. IX у 6 часова примљени су грудњаци, торбице и маске против загушљивих гасова, а у 17. часова кренули смо на положај Суковска околина на левој обали Нишаве. Крекући се из бивака с. Присјан, Чета је прошла кроз села Камик, Смрдан и Војнеговци. У 19 часова Чета је распоређена по рововима и била је целу ноћ на предстражи.

27. и 28. IX Чета је радила на копању ровова.

29. и 30. IX Чета је радила на утврђивању положаја на коси зв. Дренова глава.

1. X Бугарска је објавила рат и отпочела бомбардовање утврђења која се налазе лево од Нишаве. Чета се повукла са положаја Бубњак преко Суковске реке ка селу Војнеговцу.

2. X око 20 часова Чета се поново вратила на положај Бубњак ради преноса дасака које су биле намењене за подизање настрешница за заштиту од непријатељских шрапнела.

3. X Чета се налазила у рововима изнад села Војнеговца и целога дана радила на оправци и изради настрешница. Непријатељ је артилеријом тукао положај Бубњак, који је ранио Четврти батаљон.

4. X Чета је као резерва била целог дана у рововима, вршила патролирање и одржавала везу са предњим одељењима која су се налазила преко Суковске реке.

5. X у 6 часова Чета је упућена на положај Дреновица, десно од Суковске реке, изнад села Сукова и посела ровове које је напустила 2. чета. При поседању ровова настало је пушкарање са непријатељским предстражама које су имале задатак да испитају нашу јачину. Чим је Чета посела ровове, одмах је успоставила везу са левим крилом XVI пука и са 4. батаљоном I пука. Непријатељ је вршио маневрисање снагама и средствима близу наших положаја. Око 11 часова непријатељ је извршио препад уз три узвика живео. Одељење чете које је било десно од Суковске реке, водило је крађу борбу да би спречило прелазак непријатеља. Непријатељска артилерија није тукла наше положаје.

6. и 7. X Чета на предстражи положаја Визорица, вршила је извиђање и патролирање. Имала је неколико краћих пушкарања са непријатељским мањим одељењима. Непријатељска артилерија није тукла наше ровове, већ положај Дренова глава, на левом крилу XVI пука. Јака артилеријска и пушчана ватра је била на фронту тимочке дивизије, лево од Нишаве. Непријатељ је вршио маневрисање трупама ка положајима XVI и III пука. Око 19 часова дезертирала су три војника и предала се Бугарима.

8. X Чета на предстражи положаја Визорица, имала је повремено пушкарање са непријатељем. Губитака није било. Примећено је да се непријатељ са великим снагама концентрисао и утврђивао у близини наших положаја. Наше патроле су утврдиле да ће непријатељ извршити напад на положај који је била посела Чета. У 16 часова Чета је била смењена са предстраже и враћена у позадину — главнину код с. Војнеговца. Њу је на предстражи заменила 4. чета.

9. X Чета у главнини на положајима код Војнеговца, поправљала је ровове, вршила маскирање, копала мале ровове испред бодљикаве жице. Непријатељ није вршио напад.

10. X Чета у рововима код Војнеговца. На њеном сектору непријатељ није дејствовао, али одељења која су била код Суковске реке имала су јака пушкарања спречавајући прелаз непријатеља преко реке. Око 14 часова непријатељ је почео тући из артилеријских оруђа ровове код Војнеговца. Том приликом су срушене три куће. Артилеријска припрема је трајала до мрака.

11. X у 5 часова отпочео је јак артилеријски двобој. Нешто касније непријатељска пешадија је напала наше предње одељење које је било код Суковске реке. Око подне командант I батаљона је наредио да се из 3. чете пошаље један вод под командом Добросава Стаменковића у помоћ предњем одељењу. Вод је био у резерви, јер потреба није налагала да ступи у борбу. Око 20 часова вод се вратио у састав Чете. Наш 4. вод је у току ноћи отворио пушчану ватру на непријатељску патролу.

12. X око 4 часа непријатељ је почео напад на XVI пук на коси Дренова глава и лево крило I пука — 3. и 4. батаљона. Са на-

ше стране је отворена јака пушчана и митраљеска ватра, која је трајала до 8 часова. Дејствовала је и наша и непријатељска артилерија. У 12 часова наша предња одељења (4. батаљона) која су била до обала Суковске реке, нападнута јаким непријатељским снагама, морала су напустити ровове како би избегла заобилажење. Одељења су се кроз равницу Суковске реке у нереду повлачила ка Војнеговцу. Непријатељ их је тукао јаком пушчаном и артилеријском ватром. Настрадало је доста војника из 4. батаљона и цела 1. чета, I батаљона, изгубивши потпоручника Саву Бунушевца. Услед препречних средстава код Војнеговца (жица), војници нису могли ускакати у ровове, већ су морали, тражећи пролазе, трчати више стотина метара, што је непријатељ умео искористити. У 14 часова, пошто је непријатељ очистио терен до Војнеговца, почео је напад на положај код Војнеговца. Од положаја Сиње главе коју је држао XVI пук и I пук све до реке, отворена је јака пушчана и митраљеска ватра. Наша артилерија је дејствовала из 50 оруђа до 19 часова, на простору од Сиње главе до Нишаве. У овоме дану 1. чета је имала губитке од око 100 војника, рачунајући погинуле, рањене и заробљене.

13. X у 5 часова Чета је упућена као појачање на лево крило пука. Изјутра је било мање пушкарање. Непријатељ је у току ноћи доспео испред ровова код Војнеговца, а ујутру се повукао 2—3 километра — на Суковску реку. У току дана на фронту чете било је затишје, а увече је од 18 до 19 часова дошло до јаке пушчане и митраљеске ватре. У 19 часова је наређено опште повлачење ка Бабушници. I батаљон је био у заштитници. Одступали смо сеоским путем који води кроз села: Смрдан, Божурат и Блато. Ту је Пук изашао на друм који води од Пирота за Бабушницу.

14. X цео Пук се прикупио са комором, сем 1. батаљона који је био у заштитници. Прикупљање је извршено на путу — с. Блато — Бабушница. Одатле се усиљеним маршем кренуло ка Бабушници у коју смо стигли у 14. часова. Пут је настављен низ клисуру реке Бабушнице, кроз село Грнчаре. Пут је био закрчен комором, те је кретање било споро.

15. X изјутра Пук је стигао у Власотинце. Ту су војници добили по три хлеба и један пар веша. Скоро све грађанство Власотинца кроз плач је пратило војску. На путу иза варошице Пук се прикупио ,одморио, примио храну и веш и у 14 часова кренуо за Лесковац. У Лесковац смо стигли у 19. часова, скренули на лебански пут и убивачили се у селу Доњи Синковац.

16. X у 7 часова Чета у саставу Пука кренула је усиљеним маршем за Лебане. Тамо је стигла у 13 часова и распоређена на бивак изнад Лебана. Трећи пук је отишао у претходницу, десном обалом р. Јабланице.

17. X у 6 часова Пук је кренуо путем уз клисуру р. Јабланице, према Медвеђи. Услед закрчености пута маршевање је било врло успорено. У Медвеђу смо стигли у 15. часова. Ту је извршена смотра целе дивизије. Пук се убивачио у ливадама поред Медвеђе.

18. X у 7 часова Пук је кренуо на марш за село Туларе клисуром р. Јабланице. На неколико места гажена је река. У 16 часова стигли смо у Туларе и убивачили се у шуми изнад цркве.

19. X у 6 часова кренули смо путањом лево од Тулара у правцу венца Мркоњић планине. Са великим тешкоћама је вршен транспорт коморе и артилерије услед тога што је пут био врло узан. Пролазећи Мркоњић планину, стигли смо на стару српско-турску границу, код караула „Вирови" и „Лисица". Око 16 часова убивачили смо се у шуми испред једног села. Овде нам је комора Албанаца на магарцима донела хлеб из Приштине.

20. X у 6 часова кренули смо за Приштину. Пук је добио распоред од команданта нових области. Прошао је кроз Приштину око 16 часова. У граду је било много избеглица. Муслиманско становништво је било огорчено на војску и није примало српски папирни новац. Око 17 часова Пук се убивачио у новоподигнутим коњушницама.

21. X одмарање и довођење у исправност опреме и оружја. У 13 часова постројена је цела дивизија над којом је примио команду генерал Петар Бојовић. Он је том приликом одржао говор војницима, храбрећи их и упућујући на задатак да бране положаје од непријатеља.

22. X у 8 часова Пук је кренуо за Штимље. Трећи батаљон се одвојио за Гњилане, а 1. и 4. су продужили преко Косова, пролазећи кроз села Грачаницу и Липљан. Прешли су Ситницу и у Штимље стигли у 16 часова. Пук се убивачио на путу према Феризовићу (Урошевцу).

23. X у 7 часова Пук је наставио кретање према Урошевцу. У 11 часова је прошао кроз варошицу и заустављо се на положају Безимена коса код Качаника. Пук је ту стављен у резерву XVI и Ш кадровском пуку.

24. X на положају Безимена коса војници су правили настрешнице за заштиту од шрапнела.

25. X Чета је од подне била у пуковској резерви. У 13 часова наређено је 3. и 4. чети да што пре притекну у помоћ десном крилу XVI кадровског пука, кога је непријатељ тукао јаком артилеријском ватром. При пребацивању на положај Брдице, од шрапнела је погинуло неколико војника из 4. чете. Поседајући положај вођена је борба са непријатељем и том приликом је рањено 7 војника. Чета је остала на положају до 24 часа, а затим се повукла у главнину. Од 8 до 11 часова непријатељска артилерија је тукла резерву нашег пука. Неколико војника је настрадало.

26. X Чета и цео I батаљон у резерви XVI и Ш кадровског пука на Брдици. Чета је одржавала везу са XVI и XX кадровским пуком. Није ступала у борбу, већ су војници подизали настрешнице и вршили извиђање непријатеља. Извиђањем је утврђено да се непријатељ у јучерашњој борби мало повукао, оставивши преко 200 мртвих. Непријатељ је у току ноћи извршио неколико напада без успеха.

27. X Чета је целога дана била у резерви под настрешницама. На левом крилу XVI кадровског пука била је јака пушчана и митраљеска ватра. Извиђањем је утврђено да непријатељ наспрам наших положаја има три пука — 15, 36. и 12. са две батерије брдских топова.

28. X Чета је била у резерви под настрешницама. Није ступала у борбу. Приликом патролирања нађен је један бели барјачић који је непријатељ поставио између наше и њего-

ве линије. Један војник је предао барјачић команданту I пука Радовановићу.

29. и 30. X Чета у резерви под настрешницама. Ништа се значајно овога дана није догодило.

31. X Чета је и даље у резерви под настрешницама. Предња одељења XVI и III пука водила су мање борбе. Сазнало се да непријатељ гомила снаге и средства северним делом косе Шар-планина — Љуботен. Услед нередовног снабдевања храном војници, су по селима узимали кукуруз, пшеницу и остало, кували и јели на положају.

1. XI. Чета је и даље у резерви под настрешницама. У поподневним часовима интензивно су дејствовале артилерије обеју страна. Погинуо је један официр и неколико војника из XVI к. пука. И непријатељ је претрпео знатне губитке. Лево крило III пука морало је непријатељу препустити један ров. У 22 часа Чета је добила задатак да помогне XVI пуку да заузме коту 225 на путу Урошевац — Гњилане. Чета је прошла кроз село Слатину и до 8 часова 2. XI стигла на поменуту коту. Кота се налази изнад села Клокота. Командир је од команданта 2. батаљона примио задатак. Око 9 часова Чета је распоређена на ивици косе и почела са копањем ровова. Непријатељ се налазио у равници испод косе. Када је непријатељ почео да наступа, Чета је отворила ватру, али су неки његови делови заузели с. Клокот. Међу војницима је настала паника. Командир чете Р. Ранковић је наредио појединачно повлачење, пошто је XVI пук одступио а да о томе није обавестио командира наше чете. За време повлачења непријатељ је извршио јуриш, бацивши пет бомби у шанчеве. Војници су се дали у бекство. Стигла их је непријатељска коњица и заробила 95 војника. Четна комора се успешно повукла. При повлачењу погинуо је редов Јевто Јовановић, а два војника су тешко рањена. Повлачећи се Чета је местимично пружала отпор непријатељу који ју је стално гонио. Одступало се од 12 до 17 часова, кроз шумарке, према Урошевцу. Умор и глад озбиљно су претили. Морал је брзо опадао, а дисциплина попуштала.

3. XI изгубивши везу са XVI пуком Чета је целога дана, прикупљајући се лутала по шуми, јер није знала где ће се извршити концентрација трупа. Војници нису добили храну, већ су јели кукуруз и друго што су налазили код мештана.

4. XI још увек није успостављена веза са Пуком. У потрази за Пуком Чета је изашла на пут Гњилане — Јањево, којим се упутила и у 16 часова стигла у село Врбицу. Ту је у једној кафаници затекла Штаб Моравске дивизије I позива. Командир Чете је добио наређење да распореди војнике по кућама. Из Чете је нестало пет војника. Војници су јели кукуруз.

5. XI Чета је нашла своју команду и превијалиште XVI пука. После кратког одмора и опоравка, војници су се ставили на располагање команданту 4. батаљона — Владимиру Пешићу. Војници су као дивизијска резерва распоређени по рововима код села Сабљана.

6. XI у 7 часова Чета са 4. батаљоном, из дивизијске резерве, је кренула ка селу Врбици. На фронту чете није вођена борба. Јача пушчана и артилеријска ватра је била на фронту према 3. батаљону. У 12 часова на положају се појавио краљ Петар I са својим штабом. Он је обишао положај, храбрио војнике и захваљивао им на држању достојном њиховога реномеа.

7. XI Чета је променила положај и успоставила везу са I коњичким пуком. На фронту чете није било борбе. Непријатељу се предало 15 војника. Иза Чете на, десном крилу, налазила се једна француска брдска артилерија.

8. XI Чета је остала на истом положају. Било је местимичног пушкарања између патрола и стражарских одељења. Дејствовала је и француска брдска батерија. Непријатељ је предузео неколико јуриша. Док су дебанжове батерије дејствовале, брзометне су се повлачиле. Четврти батаљон и 4. чета били су изложени око 16 часова јаком нападу те су се морали повући. У току ноћи 12 војника се предало непријатељу.

9. XI Чета на истом положају, испред француске батерије. У току дана пушкарање патрола. Непријатељска артилерија није дејствовала, док је француска дејствовала. У 17 часова наређено је повлачење ка Јањеву. Наше положаје је заузео VII пук II позива и 1. батаљон I пука II позива. Око 24 часа стигли смо у Јањево. Успут је нестало преко 20 војника из ове чете.

10. и 11. XI Чета је усиљеним маршем одступала са XVI пуком I позива од Јањева до Штимља (и даље до Липљана). Чета се заустављала код железничке станице у Липљану. Ту су војници добили по један хлеб. На станици је било много поломљених вагона. Војници су учествовали у пљачкању вагона и магацина. У 16 часова Чета је стигла у Штимље и убивачила се код цркве. Ту је провела ноћ.

12. XI Чета је у 6 часова кренула на положај Љуботен. У ниској шуми војници су ископали ровове и ту су са 4. батаљоном остали до 13 часова, а после су се вратили у бивак, код штимљанске цркве.

13. XI. у 6 часова наша артилерија је отворила брзу паљбу на непријатеља. Око 7 часова Чета је заузела, у саставу 4. батаљона, нове положаје ради осигурања одступнице на путу Штимље — Дуљехан. Чета се само два часа задржала у рововима. Није вођена борба са непријатељем. Повлачење се вршило под заштитом коњичких пукова. Непријатељски аероплани су из митраљеза тукли колону. Гладни војници су секли месо од угинулих коња и њиме утољавали глад.

14. XI. у 7 часова Чета је кренула у Будаково на положај где се распоредила око 13 часова. Борба није вођена. Тога дана је нестало 7 редова, 2 наредника и 2 потпоручника.

15. XI у 5 часова Чета је из Будакова кренула у Сатину, где је стигла око 12 часова и ту се задржала 24 часа. Није вођена борба. Један војник се предао непријатељу.

16. XI Чета је у 6 часова кренула за Призрен. Тамо је стигла у 14 часова. У Призрену се налазио велики број кара, коморских кола и разни ратни материјал. Из Призрена смо кренули у Жур, и стигли у 18 часова. Сместили смо се код пуковске трупне коморе. Наша артилерија је отворила јаку ватру на непријатељска одељења која су се повремено појављивала. Успут су паљена кола са муницијом и сваког часа се чула експлозија. Срби и Албанци узимали су кола и одвозили све што је у њима било. Војска је губила морал, постајала је недисциплинована и свако је

гледао само себе. Војници су напуштали јединице којима су припадали. У чети је било још само 28 војника.

17. XI Чета је у 2 часа кренула са трупном комором у Љум — Кулу (долина реке Црног Дрима). Пут је био закрчен комором и артилеријом, те је кретање било врло споро. Кола и каре су ломљене и бацане у Дрим. И аутомобили су превртани у реку. Коњи и волови су продавани Албанцима, за 20 до 30 динара. У току ноћи неколико војника је умрло од глади и умора. И стока је црквала од исцрпљености.

ПУТОВАЊЕ КРОЗ АЛБАНИЈУ

18. XI Чета је око 7 часова прешла мостом преко реке Љуме и упутила се према Душановом мосту који је на два гребена. Мост је дуг око 100 метара. Прелаз се није могао извршити све док преко моста нису прострти покровци, шатори и ћебад. Коњи су падали са моста у реку. Коморски волови из целе Моравске дивизије препливали су Дрим. Дешавало се да су Албанци за неколико динара или за парче хлеба добијали пар волова.

19. XI у 5 часова Чета је кренула према Везировом мосту преко Великог Дрима. По преласку моста Чета се упутила према коти 1428, венцем планине Ћафа Прушит. Целога дана се путовало по снегу и брдовитом терену. Неке јединице су се сукобљавале са Албанцима, који су их пресретали, убијали и одузимали стоку.

20. XI у 7 часова Чета је кренула са преноћишта под ведрим небом, планином Ћафа Прушт у правцу реке Нерве. Путовање је било врло опасно. Путовало се козјим путељцима, са којих су војници и стока падали у реку. Албанци су утопљене коње вадили и драли.

21. XI Чета је у саставу Пука кренула у 7 часова десном обалом Нерве и путовала до албанског села Фијк. Ту се убивачила и провела ноћ.

22. XI у 7 часова Чета је кренула у правцу села Ороша, уз брдо, козјом стазом. У Орошу је пук мало задржан од Албанаца, који су ту направили капију за пролаз. Пук је даље продужио долином реке Фани Надел и око 16 часова прешао с леве на десну обалу. Док су војници прешли преко импровизованог моста, стока је газила реку.

23. XI цела дивизија се одмарала, пошто је била претходно нападнута од Албанаца код Ороша.

24. XI у 7 часова дивизија је кренула у село Синђел, путујући долином реке Фони Бајазит. Река је гажена 3—4 пута. Путовало се по беспућу поред албанских заселака од по неколико кућа. У 17 часова Пук се убивачио у шуми код села Синђел, где је и заноћио. Сви војници су, принуђени глађу, Албанцима давали веш за хлеб од брашна туцаног кукуруза.

25. XI у 7 часова Пук је кренуо према селу Кањивачу, где је стигао око 12 часова. Ту се убивачио у рушевинама неке развалине.

26. XI Пук је остао на одмору у бивакy. Пуковска комора је ујутро отишла у Љеш, Санђовани, Ди Медуа, ради пријема хране и др. Ту се пук задржао на бивакy 27. 28. и 29. XI. За време бивака комора је два пута ишла у Санђовани за храну За ове дане војници су добили по три порције брашна и 1/4 хлеба.

29. XI Пук се преместио у Трошане у времену од 9 до 13 часова. Убивачио се код старе католичке цркве. Ту се задржао 30. XI, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, и 9. XII. Храном се за све време снабдевао из Љеша и пристаништа Санђовани Ди Медуа. Од хране смо добијали брашно, пиринач и сланину.

10. XII Пук је кренуо у Љеш. Путовао је равницом поред Вел. Дрима. Око 14 часова стигао је у Љеш и улогорио се у ливади испред старог града Леђан.

11. XII пук се снабдео храном за путовање ка Драчу (по пола хлеба).

12. XII пук се припремао за путовање. Храну је примио за 6 дана (6 парчади хлеба и пола порције брашна). У 9 часова пук је кренуо на марш, мочварном равницом поред обале мора, ка реци Маћи. Путовало се споро због рђавог пута. Око 24 часа стигли смо до реке Маћ. Ту се Пук зауставио и до сванућа одмарао. Сутрадан, 13. XII путујући десетак км. низ реку, пук се чамцем пребацио преко реке. Услед јаке кише и спорог пребацивања преко реке, војници су целог дана и ноћи били у води дубокој више од 10 см.

14. XII војници су добили куван пиринач за ручак. Резервистима је као помоћ дато по три динара српског новца. У 12 часова пук се поново вратио на место где је ноћио 12. XII. Ту су гажена два крака реке Маћ. Река је била дубока више од једног метра. Неколико војника се удавило у реци. Један од утопљених је Арса Љубић из Ристовца. Удавило се неколико коња и Албанаца који су били поред обале и хватали коње, пушке и другу опрему коју је вода носила. Албанци су износили на обалу дављенике и свлачили их. До 16 часова извршено је пребацивање преко реке. По преласку реке Пук се убивачио у ливади код једне мање шуме.

15. XII у 7 часова Пук је кренуо на одступни марш. Целога дана је путовао по мочварном земљишту. Прошли смо кроз и поред више села. У близини једног већег села Пук је провео ноћ. Малаксали од умора и глади, војници су успут изостајали у умирали.

16. XII у 2 часа Пук је кренуо према Драчу. Путовало се беспућем (мочваре, баруштине, њиве). Пук се убивачио и провео ноћ поред једне кафане.

17. XII Пук је кренуо путем према Драчу. Пут је употребљив за сваки саобраћај. У 10 часова прошли смо кроз варошицу Шијак. На мосту код Шијака налазио се италијански 15. пук. Пук се убивачио у селу Рашт-бул, удаљеном 2 км. од Драча. Ту су војници добили брашно уместо хлеба.

Од 18. XII до 9. I 1916. год. Пук се налазио у бивакy код Рашт-була, чекајући на ред за укрцавање и превоз у Француску. Време је било врло хладно, због чега се много војника поразбољевало и умрло. Војници су место хлеба добијали брашно, пиринач и сланину. За божићне празнике смо добили овче печење. Непријатељски авиони су свакодневно надлетали наше положаје и тукли их из митраљеза и топова. Један непријатељски авион је 31. XII бацио четири бомбе у близини Ш пешад. пука. Рањено је неколико војника и командант пука.

10. јануара 1916. спремивши се за покрет, Чета је у саставу Пука, кренула у 7 часова

према Драчу. Војници су добили храну за 6 дана (два парчета хлеба и две конзерве). У 8 часова стигли смо до капије моста на улазу у Драч. Војници су се поред обале мора одмарали, а затим продужили према варошици Кавају. Путовало се мочварном равницом поред мора. У Кавају су се налазили италијански војници. Ту се једино за српски новац могао купити дуван. Од Каваје се путовало друмом, који је поправљала италијанска војска. У 16 часова пук се убивачио иза једног села, удаљеног десетак км. од Каваје. Био је јак мраз, простирке за војнике није било, а ватра се није смела ложити.

11. I са преноћишта смо кренули у 7 часова, елбасанским друмом ка реци Шкумби. Путовали смо равницом богатом маслињацима. У 9 часова Пук је стигао до Шкумбе, где се налазио логор италијанске 15. регименте. Италијани су били предусретљиви према нама. Наставили смо путовање обалом Шкумбе до 14 часова, по врбацима, где су се сретали трагови бивака наших војника. Често су се могле видети веће групе лешева које нико није сахрањивао. Наш пук је тога дана сахранио око 15 лешева.

12. I у 11 часова Пук је кренуо према једном селу удаљеном 2—3 км., како би се превезао чамцем преко Шкумбе, која је била дубока око 2 метра. Пребацивање је вршено до 15 часова. Наставили смо кретање мочварном долином реке. Биваковали смо код једног манастира и кафане. Ту је умрло још 36 војника. И даље смо успут наилазили на мноштво лешева наших војника.

13. I у 4 часа Пук је кренуо у село Есадов Чифлук, које се налази испод манастира Дреновице. Идући блатњавим путем наилазили смо на лешеве наших војника. У селу су се војници снабдели храном, одећом и обућом и продужили ка манастиру. У 15 часова убивачили смо се у једној шуми.

14. I у 13 часова Пук је кренуо ка реци Деволу. У 14 часова почело је пребацивање чамцем преко реке. Пребацивање су помагали италијански војници. По пребацивању пук се убивачио близу италијанског логора. Италијани су нам дали по неколико бисквита и по пола конзерве.

15. I у 7 часова Пук је кренуо равницом ка реци Војуши. Стигао је до италијанског понтонског моста до 14 часова. Уз пут смо наилазили на доста лешева по шанчевима и јаругама. Албанци су са лешева скидали обућу и одећу. Исцрпљени војници су падали у пољске бунаре. Код моста на Војуши убивачили смо се. Сви коњи из коморе предати су митраљеском одељењу, које се на Војуши задржало до даљег наређења.

16. I у 5 часова Пук је кренуо према Валони. При прелазу моста преко Војуше Италијани су уређивали наше војнике и том приликом су их бројали. Пролазили смо кроз села са грчким живљем. У 8 часова прошли смо за Фијери Валону. Испред вароши су се налазила италијанска утврђења, а иза артилерија. Војници су куповали намирнице, највише хлеб. Идући за Валону сретали смо доста официра и војника који су правили пут. Код вароши Берат, поред реке Семени, затекли смо доста болесних и умрлих војника. На једном брежуљку изнад Валоне, у једном малом бивакy, било је доста наших болесних и изнемоглих војника који су лежали и умирали на голој слами. Умрле је наш санитет сахрањивао. У Валони је било доста италијанских војника и француских и енглеских морнара. На пристаниште смо стигли у 15 часова и одмах се почели укрцавати у брод „Викторија Емануел". По укрцавању и смештају, војницима је дата извесна количина хране. У 3 часа 17. I брод је кренуо према Крфу.

У дневнику се углавном даље описује путовање до Крфа, опис Крфа, путовање до Солуна, као и одлазак на положај на Солунском фронту.

Vojislav Lazović

STOJAN JOVANOVIĆ »ŠUKAR«-s KRIEGSTAGEBUCH

Dieses Aufzeichnungsbuch aus dem ersten Weltkrieg bezieht sich auf die Ereignisse vom ersten September 1914 bis 5. August 1916. Er war Soldat dritter Truppe ersten Bataillons ersten Infanterieregiments. Er schrieb über das Gesehene, das auch heutzutage als ein Wiedersehen einstiger Kriegsereignisse von einem unmittelbaren Zeuge ohne besondere Absichte interessant sein könnte.

Никола П. Илић

Улога, значај и задаци сеоских НОО за време НОР и револуције у лесковачком округу

Немачка војска је окупирала, поред осталих делова Југославије, и лесковачки округ од 10. до 15. априла 1941. године и успоставила управно-војну власт. У априлу и мају целокупни буржоаски апарат власти (Окружно начелство, среска начелства у Лебану, Лесковцу и Власотинцу, финансијске контроле, судови, општинске управе, полиција, жандармерија, итд) пришла је окупатору. Ови колабористи — домаћи издајници били су слуге окупатора. Убрзо су формиране и квислиншке војне формације (одреди четника, недићеваца и љотићеваца). Тако се буржоазија поистоветила са интересима немачког окупатора.

Једино верна народу остала је Комунистичка партија Југославије. Она је вршила припреме за ослобођење земље од окупатора. Тако је, у вези с одлуком ЦК КПЈ о дизању оружаног устанка у земљи, Окружни комитет КПЈ за лесковачки округ формирао четири партизанска одреда (Кукавички, Бабички, Врањски и Јабланички) у раздобљу од августа до октобра 1941. године.[1]) Сваки одред, сем Врањског, срушио је буржоаско-окупаторску власт на делу терена око планине Кукавице, Бабичке горе и Радана, и створио слободну територију на којој је деловао. Ова територија захватала је мањи или већи део терена. На пример, Јабланички одред држао је више од пола територије бившег јабланичког среза са Лебаном.

На слободној територији у јесен 1941. до почетка 1942. године, на месту срушене буржоаско-окупаторске власти, Комунистичка партија, која је била идејни вођа и организатор народноослободилачке борбе, готово у свим селима створила је нову народну власт — сеоске народноослободилачке одборе — НОО. У неким селима најпре су створени народноослободилачки одбори фонда, чији су задаци били да спроводе економске задатке, а затим су претворени у сеоске НОО. У многим селима су формирани, поред НОФ, и народноослободилачки одбори. На терену лесковачког среза први НОО формирани су у селима Горини, Брзи, Чукљенику, Мирошевцу и Барју; у јабланичком срезу у Орану, Слишану, Новој Тополи, Доњем Коњувцу, Лапотинцу, Гајтану, Бучумету, Газдару и другде; у власотиначком срезу, у селима Орашцу, Свођу, Дубрави, Горњем и Доњем Присјану, Градашници, итд.[2]) Касније, на полуослобођеној и на неослобођеној територији у неким местима формирани су НОО. У сваком ослобођеном селу и граду формирани су НОО.

У лесковачком ратном округу, који је захватао подручја Врања и Лесковца, у 1941. и 1942. години дејствовали су само сеоски НОО. Тек у лето 1943. године формирани су општински, у јесен исте године срески[3]) а новембра и Окружни НОО за Лесковац и Топлицу, доцније посебно за Врање и Топлицу. Општински, срески и окружни НОО били су виши органи власти, обједињавали су рад сеоских НОО.

Нови органи власти били су састављени од угледних људи, као представника народа, оданих народноослободилачкој борби. Није се водило рачуна о социјалној и економској или грађанској припадности, пре рата.

Задаци сеоских НОО били су разноврсни и свеобухватни:

— На почетку њиховог оснивања они су имали да организују снабдевање и ис-

---

[1]) Војноисторијски институт: „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945", I књ. Београд, 1957, стр. 59, 60, 123, 124.

[2]) „Јужна Србија", Нолит—Просвета, 1961, Београд, стр. 153, 154.

[3]) За Јабланицу и Пусту Реку формиран је Срески НОО 10. IX 1943. у селу Г. Брестовцу.

храну Кукавичког, Бабичког и Јабланичког НОП одреда и помоћних партизанских десетина и чета, као и становништва, а нарочито сиромашних слојева и незбринутих породица бораца, избеглица, да омогуће нормалан развој привредног живота, трговине и саобраћаја и другог у интересу фронта;

— да организују активност целог народа како би се помогло борцима одреда и помоћних десетина и чета на фронту;

— да свим себи доступним средствима учвршћују везу фронта и позадине, везу целог народа са његовим борцима, као основну гаранцију победе;

— да сузбијају појаве криминала, црне берзе и шпекулације робом у којој се оскудевало;

— да суде у грађанским споровима и за кривична дела, итд.

Међутим ,са ратним успесима народноослободилачке борбе учвршћивали су се и народноослободилачки одбори и прерастали у сталне органе власти. Тако се њихов делокруг стално проширивао, бивао све сложенији и разноврснији.

У 1943. и 1944. години на слободној територији сеоски НОО били су стални и једини органи власти. Били су то демократски, истински органи власти. У селима где су постојали услови, сеоски НОО бирао је народ непосредно, јавним гласањем, а где није било ових услова бирани су тајно, углавном постављани од чланова штаба одреда, срески х и окружних НОО и срески х и окружних комитета КПЈ.

У лесковачком округу први слободни, непосредни, општи и масовни избори за сеоске НОО спроведени су под контролом Среске изборне комисије среза јабланичког у 51 селу, од 16. до 18. априла 1944. године. Тада је изабран 351 одборник. На општинским конференцијама одржаним 26. априла изабрано је за општинске и среске одборнике 111 лица и формирано 12 општинских НОО.[4]) Жене су први пут учествовале у бирању одборника, јер у Краљевини Југославији нису имале бирачко право.

И даље је био најглавнији задатак сеоских НОО борба против окупатора и домаћих издајника. Ради тога су народни одбори раскринкавали окупатора и домаће издајнике: четнике, недићевце, љотићевце и друге. Саветовали су народу да сељаци не одлазе на присилан рад у Борски рудник и Немачку, да не испоручују реквирирано жито и стоку, да помажу сиромашне породице — породице бораца и погинулих, да се старају о обради земље итд.

У „Циркулару број 1" у 1944. години Окружни народноослободилачки одбор Лесковац скреће пажњу сеоским НОО да су у јесен 1943. године неки одбори били недовољно активни и да се нису заложили у раскринкавању окупатора и домаћих издајника, да нису помагали партизанским породицама у обнови попаљених домова, при орању, сечи шаше, шуме и другим пословима па су борци морали да траже одсуство из јединица да би завршили ове послове. Упозорили су и на то да одбори нису бринули о развоју школства, па чак и о хигијени о којој се водило рачуна да не би избила нека епидемија.

Народноослободилачки одбори и даље су се бринули о исхрани Народноослободилачке војске. При доласку јединице НОВЈ у село чланови штаба су позивали одборнике и захтевали да се борци распореде по кућама за исхрану, јер су они познавали економске прилике сваког домаћинства. У 1944. години одборници су сакупљали животне намирнице и предавали их јединицама НОВЈ, командама места или Команди војног подручја, на даље коришћење. У то време све јединице су имале организоване кухиње, али хлеб је и даље добијан од сељака, касније из специјализованих пекара у ослобођеним градовима. Војска није имала своје магацине, већ се снабдевала преко НОО од народа. Народ је свесрдно помагао НОВЈ.

У сваком селу НОО борили су се за учвршћење братства и јединства народа. Сузбијали су сваки разбијачки рад непријатеља. Оштро се поступало против сејача шовинизма и национализма.

Имали су стални задатак да врше попуну борцима јединице НОВЈ. У том циљу држали су зборове и конференције у селима и објашњавали циљеве народноослободилачког рата, указивали на дужност сваког поштеног родољуба да ступи у борбу против окупатора и домаћих издајника. Било је то убеђивање, на добровољној основи. Међутим, септембра 1944. године, на слободној територији лесковачког округа, сви способни мушкарци који до тада нису ступили у Народноослободилачку војску били су мобилисани и распоређени у јединице НОВЈ.

Одбори су одржавали јавни ред и поредак на свом терену. У том циљу имали су сеоске страже, које су биле војно-позадински органи власти. Страже су извршавале налоге НОО: чувале село од упада непријатељских јединица и давале знак узбуне у случају њиховог наиласка, хватале су дезертере, шпијуне, саботере и одбегле бандите којих је било у селима Горње Јабланице, око Лесковца, Поречја и Поморавља.

---

[4]) Извештај Среског НОО среза јабланичког од 29. IV 1944. налази се у Н. музеју Лесковац, рег. бр. 273.

Сеоски НОО уско су сарађивали у раду са друштвено-политичким организацијама, поред других, са АФЖ-еом и УСАОЈ-ем.

У 1944. години НОО су формирали судове, у складу са наредбом Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ од септембра 1942. године. Судови су имали задатак да воде борбу против пљачке, крађе, разбојништва и нереда, и у границама могућности због ратног стања, да решавају ситније грађанскоправне спорове и спорове хитне природе између појединих грађана. На слободној територији лесковачког округа сеоски НОО, поред осталих функција, вршили су и привремену судску власт, уместо укинутих ранијих судова који су били у служби окупатора. Тако је сваки сеоски НОО имао свој суд од три члана — одборника: председника, секретара и члана. Суд је био надлежан да суди за кривична дела против живота и тела човека: лаке повреде тела, злостављање, увреде и клевете, пијанчење, туче и свађе; као и противу имовине: за све ситне крађе, самовлашће, разне повреде, штете итд. Остала тежа кривична дела била су у надлежности Команде подручја Лесковац. Суд је изрицао поправне мере: укор, строги укор који се имао прочитати пред народом на збору, издвајањем окривљеног из друштва — тиме што је саопштавано осуђеном да због учињеног кривичног дела известан број дана не излази из куће, тако да ниским у селу не може имати било какав додир. Најзад, кривац је могао да буде осуђен да се сам критикује на сеоском збору тиме што ће признати кривицу и обећати пред народом да више неће поновити дело. Незадовољни осуђеник могао се у року од три дана жалити вишем суду при општинском НОО, који је одбијао или усвајао жалбу.[5]) Било је, у то време суђења скоро у сваком селу. Илустрације ради наводимо: у селу Газдару Јован Усковић украо је комшији Голубу Миловановићу врећу брашна из воденице и био је осуђен да врати жито и да јавно призна дело. У Бошњацу лица која су покрала ствари осуђена су на сличну казну, с тим што их је кроз село пратила блех музика а крадљивци су са украденим стварима ишли улицама и узвикивали: „Ко краде има овако да прође!" У Слишану су због крађе млинских каишева два лица осуђена, итд. Иначе, због грађанско-правних спорова судило се Илији и Милораду Лалићу и Јоксиму Томашевићу у Савинцу због подизања зграде на сеоској утрини; враћање девојачких ствари (дарова) Јевросими из Славника од стране Радослава Величковића из Каменице; спор око купопродаје коња од стране Јована Митровића из Сувог Поља Стојани Симић из Лапотинца, итд.[6])

Брига о рањеницима био је стални задатак НОО. Они су се старали о збрињавању рањеника: превоз, смештај, снабдевање исхраном, указивање помоћи, давање постељине, сламе за лежаје, и друго. Поред других доказа и извора, о томе сведочи акт Среског НОО упућен Општинском одбору Магаш у коме се, поред осталог, каже:

„Другови, хитно је потребно да се набаве за потребе наше болнице следеће ствари: черге, сламарице, затим кокошке, јаја, сира и друго што треба за наше рањенике . . ."[7])

Овај распис упућен је не само ОНОО Магаш већ и осталим ОНОО, а они су га доставили сеоским НОО на терену среза. Из сачуване потврде види се, у вези са овим расписима, да је сеоски НОО села Мајковца предао Команди подручја Лесковац, 22. III 1944. године, за потребе болнице: 36 комада јаја, 6 кокошки, 2 черге и једну сламарицу.[8])

Поред животних намирница сеоски НОО су обезбеђивали и огревом рањенике ,који су били смештени по кућама у селу Ивању, Доброј Води, Слишану и другим селима. О томе сведочи сачувана документација код првобораца — одборника Трајка Митића из села Мајковца. Овај одбор је 17. III 1944. предао болници четворо кола дрва,[9]) накнадно 7 кола (1. IV 1944),[10]) затим 180 кгр. сена за коње болнице, 30 аршина платна (17. I 1944),[11]) 3 кгр меса, 4 кгр масти, 5 кгр црног лука, 20 кгр кромпира, 8 кгр пасуља, 6 хлебова (10. I 1944),[12]) 2 даске од по 2 метра за израду операцијских столова, 37 хлебова (4. I 1944),[13]) 6 кгр масти и 85 кгр кромпира (23. IV 1944),[14]) 8 пари опанака,[15]) 5 кгр брашна и 2 комада сапуна (12. I 1944),[16]) 39 хлебова, 50 кгр кромпира, 5 кгр пасуља, 3 кгр соли и 4 кокоши (20. XI 1943),[17]) итд.

Сеоски НОО су партизанске одреде и Народноослободилачку војску обезбеђива-

---

[5]) Упутство за рад судова при НОО, издато од Окружног НОО Лесковац, 1944, оригинал, налази се код аутора.

[6]) Извештај Среског НО Осреза јабланичког од 4. II 1944.

[7]) Оригинал писма налази се у Заводу за историју радничког покрета СРС рег. бр. 26.

[8]) Оригинал, потврда о пријему робе налази се код аутора.

[9]) Исто.

[10]) Исто.

[11]) Исто.

[12]) Исто.

[13]) Исто.

[14]) Исто.

[15]) Исто.

[16]) Исто.

[17]) Исто.

ли одећом и обућом од народа. У одећи и обући се оскудевало за све време народноослободилачког рата. Подерала се брзо одећа и обућа коју су понели борци од својих кућа у свакодневним маршовима по киши, блату, води, ветру и водећи борбе. Нарочито је обућа брзо страдала, јер је била од свињске или говеђе коже; ређи су били случајеви да су борци имали цокуле или чизме. Боља обућа је углавном заробљавана од немачке, бугарске и недићевске војске. Зато су сеоски НОО у снабдевању војске били знатно ангажовани. Они су у својим селима од народа сакупљали по пар-два опанака, говеђе или свињске коже, задуживали друга лица која су од њих израђивала опанке и слали војсци. Било је честих случајева да су предавали коже штабовима: команди места, Команди подручја, бригадама и дивизијама и они су израђивали обућу. О томе постоје многобројне потврде, али цитирамо једну:

„Потврда. Примили смо од НОО Мајковац 1 говеђу кожу. Примио 30. III 1944. год. Драг Деша (Драгутин Величковић Деша — прим. Н.И.),“[18])

Накнадно је исто лице примило од истог НОО 8 пари опанака и издало уредну потврду.[19])

Одбори су сакупљали вещ, нова или половна одела. Народ је обилато давао одећу за борце. Цитирамо једну потврду од 11. IV 1944. године:

„Примили смо од НОО Мајковац и то: чарапе 4 пара, гаће 1 ком., прслука 1, кошуља 2, шајкача 1, бомба бугарска 1.“[20])

Друга потврда издата истом НОО без датума гласи на 3 пара чарапа, један пар рукавица, 2 пешкира, 2 марамице и 1 кошуљу.[21])

Зтим су НОО за потребе војске прикупљали сточну храну: сено, сламу, зоб и кукуруз. То је коришћено за исхрану коња који су носили митраљезе, минобацаче, противтенковске пушке, мине, гранате и вукли топове крајем 1944. и почетком 1945. године или служили за јахање.

Сакупљали су новац на добровољној основи — прилоге за потребе народноослободилачког рата. О томе је сачувана признаница на 1520 динара који је износ предао НОО Мајковац. 26. новембра 1943. године.[22])

Одбори су прикупљали податке о терору окупатора и домаћих издајника. Прикупљени су подаци о убиствима, стрељањима, паљењу зграда, силовањима, пљачки имовине, тучама, хапшењима, итд.[23]) Ови подаци су достављани општинским и среским НОО.

Често се на састанцима, конференцијама и зборовима расправљало о несташици соли и гаса (петролеја). На слободној територији у лесковачком округу у овим артиклима се непрекидно оскудевало од 1941. године. Окупаторске власти забрањивале су продају ове робе на слободној територији. С друге стране, биле су и објективне тешкоће у овом снабдевању, јер народ са слободне територије није смео да силази у градове: Лесковац, Прокупље, Ниш, Лебане, Власотинце и другде да би куповао со и гас, пошто су већина лица са слободне територије хапшена. Окупатор је тенденциозно вршио притисак на устаничка села да би се народу приказало тешко стање до којег је довела народноослободилачка борба. И сами НОО и војнопозадинске власти забрањивали су становништву да силази у градове да не би људи били хватани и хапшени. Зато су НОО организовали повремено снабдевање овом робом са неослобођене територије и вршили деобу народу.

Народноослободилачки одбори организовали су сетву, косибде, жетву, обезбеђивали сточну храну за зиму, прехрану становништва, подизали попаљене куће, бринули о смештају породица, итд. У ослобођеном Лесковцу одборници су поднели главни терет напора за нормализацију живота и обнову порушеног града.

Они су са Среским НОО вршили конфискацију имовине сарадника окупатора и домаћих издајника. О томе постоје сачувани документи. Наводим пример села Дренца и Гајтана. Четничко-недићевским породицама конфискована је без накнаде следећа имовина: Јовановић Андрији из Дренца: 15 оваца, 3 јагњета, 17 коза, 5 јараца, 2 говеда, 1 теле, 3 свиње, 505 кгр жита, 25 кгр пасуља, 15 руна вуне; Јовановић Милошу из Дренца: 3 говеда, 21 јарца, 4 јагњета, 1 свињу, 10 руна вуне, 700 кгр жита, 9 јагњади и 7 јараца; Туовић Новици из Дренца: 9 говеда, 2 телета, 13 свиња, 14 оваца, 8 коза, 4 јагњета, 4 јарца, 1100 кгр жита, 1 седло и целокупни столарски алат; Матовић Миливоју из Дренца: 4 говеда, 17 оваца, 10 јагњади, 16 коза, 5 јараца, 1 свињу и 5 прасића; Матовић Јовану из Дренца: 4 говеда, 1 теле, 6 оваца, 5 јагњади, 5 коза, 3 јарца, 7 свиња и 1 коњ; Грубач Милована из Дренца: 2 говеда; Грубач Радулу из Дренца: 1 коња; Зејак Радулу из Дренца: 4 говеда, 1 теле, 17 оваца, 7 јагњади, 7 коза, 7 јараца и 8 свиња; Новаковићу Мијату из Дренца: 1 коња, 1 говедо, 2 овце, 3 свиње, 4 козе и 4

---

[18]) Исто.

[19]) Исто.

[20]) Исто.

[21]) Исто.

[22]) Исто.

[23]) О том раду пружа податке дневник Милутина Бадњара из Дренца члана Среског НОО, који се налази код аутора.

јарца; Грубачу Видоју из Дренца: 5 говеда; Грубач Луки из Дренца: 2 говеда; Михајловићу Мирку из Дренца: 6 говеда, 23 козе, 13 оваца, 8 јараца, 3 јагњета, 150 кгр брашна, 100 литара ракије и кола са прибором; Делибашићу из Гајтана: 30 оваца, 16 јагњади, 10 коза, 7 јараца, 2 говеда, 3 свиње и 1 теле; Паовићу Ђолу из Гајтана: 1 крава и 1 свиња; Жугић Миловану из Гајтана: 19 оваца, 6 јагњади, 3 прасади, 2 краве, 1 јуне и 1 теле. . .[24]) Слична конфискација извршена је у селима Г. Стубли (око 40 домаћинстава), Маровцу, Тулару, Реткоцеру, итд. То је било и обрачун са контрареволуционарним елементима, не само на бојном и политичком пољу већ и и на економском. Сличне мере спровели су НОО у Поморављу, Поречју и другим местима овог округа.

Народноослободилачки одбори као органи власти објавили су и друге послове. Били су то револуционарни органи власти, нове клице будућег државног уређења. Истовремено су били органи власти и народноослободилачке борбе. Одборници НОО вршили су власт на терену и по потреби узимали пушке и ступали у борбу против немачких, бугарских, четничких, недићевских или љотићевских јединица, као и у потери против одметника, а после борбе и акције настављали свој рад. НОО су поникли из народа, били су народна власт, народ их је осећао и волео као своју власт, сам их је бирао и смењивао. Народноослободилачки одбори одиграли су велику револуционарну улогу у народноослободилачком рату и револуцији у лесковачком ратном округу.

[24]) Исто. Напомињемо да је Милован Жугић имао сина Стевана од 1941. године у Јабланичком НОП одреду, а касније у другим јединицама све до краја рата, а друга два сина у Српској државној служби и полицији у Београду (оба су убијена од НОВЈ 1944). Милован је био 1941/42. године командир чете помоћних партизанских десетина у Гајтану, а затим у 1942. председник окупаторске општине у Слишану, а 1944. ступио је у четнике ДМ и био члан штаба бригаде. Суђен је после рата издржао је 3 године, а затим помилован и пуштен.

Nikola Ilić

ROLLE, BEDEUTUNG UND AUFGABEN DER DORFVOLKSBEFREIUNGSAUSSCHÜSSE WÄHREND DES VOLKSBEFREIUNGSKRIEGES UND DER REVOLUTION IM LESKOVACER KREIS

Im Leskovacer Kriegskreis, der die Gebiete von Vranje und Leskovac umfasste, waren in den Jahren 1941 und 1942 nur Dorfvolksbefreiungsausschüsse tätig. Erst im Sommer 1943 wurden auch die Gemeinde- und im Herbst desselben Jahres Bezirks- und im November auch Kreisausschuss gebildet. Ausschüsse waren Organe der neuen Volksregierung und erledigten verschiedene Aufgaben. Vor allem bezogen sich ihre Verpflichtungen auf Versorgung der Kämpfer in Kommandos mit Proviant und Kleidung, und später wurden dieselben auf alle Regierungsfunktionen verbreitet. Dank der erfolgreichen Tätigkeit derselben Ausschüsse, entstanden Formen der neuen revolutionären Regierung, die sozusagen parallel mit der Befreiung ihre Verpflichtungen übernahm.

Др. Јован В. Ћирић

Пуковац

— порекло, развој и проблеми развоја насеља —

Пуковац је највеће сеоско насеље у сливу Јужне Мораве и у јужној Србији уопште. Налази се у средишту групе сеоских насеља у пределу ушћа Пусте реке у Јужну Мораву, удаљен од најближих (1972): од Брестовца око 1 км, од Кочана 1,2 км. и од Драшковца и Кутлеша око 1,25 километара. Пописом од 31. III 1971. године имао је 4.065 становника.

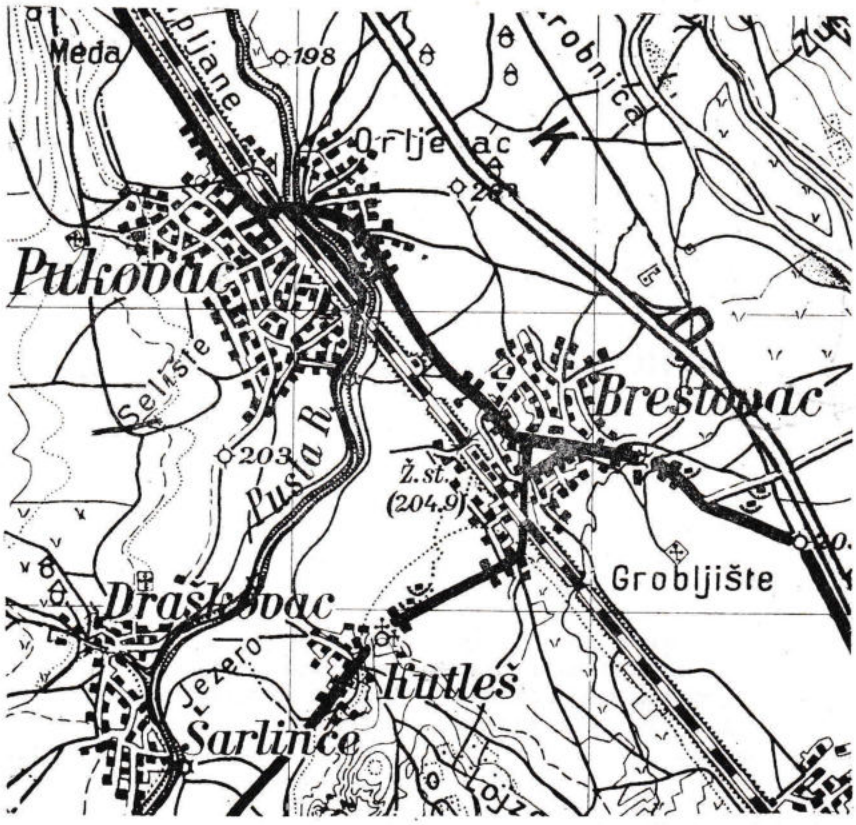
Услови и значај положаја Пуковца и пуковачког простора

Иако сеоско насеље, положај Пуковца — за разлику од већине сеоских насеља — има не само микрорегионалну, већ и ширу, мезорегионалну вредност. Вредност положаја Пуковца долази отуда, што се у његовом и суседном (Дољевачком и Брестовачком) простору укрштa и налази свој природни излаз више саобраћајних праваца. Поред интеррегионалног саобраћајног правца (север — југ) у долини Јужне Мораве, покривеног саобраћајницама железничког и друмског саобраћаја доста добре изграђености,[1]) у ширем географском простору Пуковца — од Дољевца до Брестовца — сливају се, спајајући се са интеррегионалним саобраћајем моравске долине: интеррегионални саобраћај долином Топлице и два саобраћајна правца мезорегионалног значаја: саобраћај упућен долином Пусте реке (из југозападног и западног квадранта) и саобраћај упућен терцијарним простором доњег Заплања између Селичевице и Бабичке горе (из источног квадранта). Саобраћајнице ових, мезорегионалних, праваца су макадамског састава, не нарочито добре изграђености.[2])

Захваљујући смештају Дољевачко-Пуковачко-Брестовачког простора у гравитационом стецишту наведених саобраћајних праваца и њиховог саобраћајног система ова насеља су добила могућност да, поред пољопривредне, уведу и друге функције, па су самим тим добила подстрек и за бржи развој. У расподели непољопривредних функција свако од наведених насеља добило је по неку, или је понело тежиште неке од функција: саобраћајну, административну, тржишну, занатску, школску или амбулантно-здравствену. Сама расподела функција изведена је потпуно спонтано (стихијно). Спонтана расподела функција изазвала је појаву суревњивости међу овим насељима, са борбом за преотимање функција и тенденцијом прерасподеле истих. Пуковац је, на пример, у расподели функција изгубио саобраћајну и административну, или је добио ослабљени вид других, али је успео да изгради водећу пијачну (тржишну) функцију, а преко ове да изгради доста снажну мезорегију са око 43 насеља и нешто преко 40.000 становника (1972). Из наведених околности положаја и развоја, насеља у проучаваном простору развијају се — и имају услова да се развију — брже од осталих сеоских насеља у суседству. Пуковац је тако постао сеоско насеље са највећим бројем становника у јужној Србији; повећање броја становника евидентно је и код Дољевца, Кочана и Брестовца.[3])

Природна средина

Дољевачко-пуковачки простор део је Лесковачког котлинског басена. Пуковачка мезорегија (пуковачки гравитациони простор) такође је, највећим делом, саставни део овог басена, премда делимично захвата и простор котлинског обода: са источне стране планински простор Бабичке горе, са северне простор Селичевице и са јужне део брдске масе Добре Главе. Основну геолошку грађу обода чине предкамбријски зелени шкриљци (Селичевица, Бабичка гора) и иста се не ретко могу видети у грађевинском материјалу пуковачких дворишта ограда и у грађевинском

Топографски смештај и изглед Пуковца (1972.)

материјалу старијих грађевина. У грађи Добре Главе, на јужној страни пуковачког мезорегионалног простора, доминирају гнајсеви.

Атарски простор Пуковца састављен је у целости из језерских и флувијалних наноса. Као и остали делови Лесковачког котлинског басена и он је испуњен језерским седиментима, дисецираним токовима Јужне Мораве, Пусте реке и њихових притока у постјезерској фази, али и са наслагама плеистоцене и холоцене акумулације различите издашности и дебљине, преко којих је наталожен хумус.

Највећи део месног организма Пуковца израстао је и развио се у алувијалној равни Пусте реке, на месту где су она широко отвара према историјској равни Јужне Моравне. Један мањи и истовремено најмлађи део Пуковца (Лезинци) изградио се је на нешто вишој, такође алувијалној тераси (Лезински брег), километар далеко од Пусте реке, са њене леве стране. Тераса Лезинског брега, релативне висине 8 до 20 метара изнад алувијалне равни у селу, знатног је пространства (ширине 500 до 1500 метара) и на њој се данас налази значајан део сеоских ратарских површина, док је у недавној прошлости (XIX век) била покривена шумом и крчевинама. Даље на запад, уз и низ ток Пусте реке, налази се добро сачувана и уочљива, серија виших (плеистоцених) флувијалних тераса, на којима се налазе атарски делови и месни организми околних, више позиционира них, села. Делови овог топографског простора носе различите називе, али су, међу овим, најзаступљенији и најкарактеристичнији (у близини села): Селиште и Рид.

Нижи, приобални, делови алувијалне равни уз Пусту реку и Јужну Мораву представљени су веома плодном црницом. Тек на темену више алувијалне терасе код Лезинске махале јавља се потес жућкасте лепљиве глине, да би се на осталим деловима терасе опет појавила црница и, на вишим деловима терена, ридско „црвено земљиште". Местимично, уз обалу и плавне секторе Пусте реке и Јужне Мораве, јављају се партије слабо плодног песковитог и шљунковитог наноса (Чаробница уз Мораву и Мичкин Вир уз Пусту реку код железничког моста).

Климатска обележја Пуковачког простора су умереноконтинентална. Средња годишња вредност температура креће се између —0,2^0 (у јануару) и 22,9^0 (у јулу). Екстремне вредности, међутим, могу да варирају знатно изнад или испод наведених средњих вредности. Екстремне вредности температура у зимском делу године, на пример, могу да падну до минус 15—

—20°. Једна веома оштра зима, по сећању старијих мештана, била је године 1911. Те године[4]) „дрвеће, а поготову врбе поред Јужне Мораве, Пусте реке и Топлице биле су замрзнуте ледом и до 30 сантиметара. Ледени застор изазвао је сужавање речног корита, а гомилање ледених санти, након ојужења (нарочито уз воденичне јазеве), изазвало је поплаву (6. II 1963). Дужина трајања снежног покривача и његова дебљина из године у годину варирају. У последњој деценији исти је веома оскудан, што изазива помањкање пролећне влаге у земљишту. Насупрот овој оскудности зима 1955. била је веома издашна: просечна дебљина снежног покривача износила је 50 см. Као што максималне вредности температура у зимском делу године могу да падну ниско (—15 до —20°), исто тако летњи максимуми могу да се попну високо (апсолутни максимум изнад 35°). Средње годишње вредности падавина не прелазе 550 мм, што је мало. На овако низак износ падавина утиче и одмакнутост Пуковца од планина. Планински обод, на пример, на удаљености 6 — 11 — 17 км већ добија износе од 650 — 700 мм. Оскудност влаге[5]) комбинована са доста високим температурама (средња јулска 23°, средња максимална јулска 30°) изазива скоро редовну — јачу или слабију — летњу сушу са појавом испуцалости земљишта,[6]) незнатним воденим протицањем на Пустој реци и озбиљном потребом за наводњавањем. У летњем делу године није изузетна и ретка појава олујних ветрова са пљуском, понекад комбинована са градом.[7]) Иначе појава ветрова и њихов распоред показују умерен карактер. Ветрови су распоређени у све основне квадранте испољавајући посебне карактеристике сваког квадранта.

Од хидрографских компонената пуковачког простора, као најзначајније, су Пуста река и Јужна Морава. Осим појединих јаружастих, периодичних, токова, на пуковачком атару ове реке не примају ни једну сталну притоку. Издан је у селу — у алувијалној равни Пусте реке — висока и креће се до 3 метара. Према западу, удаљавајући се од реке, постаје дубља, да би на Лезинском брегу достигла дубину од 20 метара. Издан је чиста и питка. Мештани је захватају путем бунара (којих је све мање) и пумпи (данас доминирајући облик захватања воде). Година 1963. представља прекретницу у начину захватања изданске воде у селу. Те године, након катастрофалне поплаве (6. II) санитарни органи су забранили употребу бунара, што је изазвало постепен прелаз на употребу (ручних) пумпи.

Пуста река игра најзначајнију улогу у хидрографском понашању подземне воде — можда и у појави још не објашњене бубрежне болести нефритиса[8]) — затим у површинској хидрографији, па заједно са Јужном Моравом, и као фактор од великог значаја за локацију села и распоред сеоских пољопривредних површина.

Режим Пусте реке је јако колебљив, чему је доста допринео узнапредовали процес обешумљености слива и нерегулисаности речних токова. Преко лета Пуста река ослаби до те мере да личи на поточић који се може прескочити, док у зимском делу године (нарочито с јесени и почетком пролећа) има знатно већи водостај, али може набујати и до поплавних размера. Једна таква поплава, из скорије прошлости, десила се је 1943. године, кад је страдало око стотину стамбених објеката, исто толико штала и велики број сеоских ограда. Поменули смо и поплаву из фебруара (6. II 1963), па ћемо је ближе приказати:

Фебруар 1963. био је веома хладан. Дебљина леда на Пустој реци и Јужној Морави износила је до 30 см, местимично и више (уз воденичне јазове), стварајући ледене чепове и баријеру у речном кориту. Након наглог ојужења (6. II) дошло је до наглог пораста водостаја, истовремено до померања и гомилања ледених санти, самим тим и до стварања запречних ледених чепова, што је изазвало изливање воде. Налет велике количине воде није могао да стане у сужено речно корито и излио се у правцу села, конкретније око 150 метара узводно од железничког моста, а у правцу кућа Стоиљковић Новице, Петровић Ђорђа и Китановић Светислава. Подивљали водни талас је прешао у корито оманьег (периодичног) потока, који тече јужном страном села скоро паралелно са Пустом реком. Пошто профил отвора испод пруге — којим поток отиче у правцу Пусте реке — није могао да пропусти надошлу воду, она је наставила даље изливање и плављење. Вода је најпре напунила двориште Величковић Драгутина, а онда је кренула у два правца: Први ток водио је у правцу домаћинства Јевтинаца, а онда преко домаћинстава Китановца (22 домаћинства) избио на пут (улицу) која води за Драшковац. Други ток је кренуо уз железничку пругу, саставиши се са првим током изнад куће Китановић Живорада. Удружена водена стихија је наставила даље плавећи домаћинства поменутих Китановаца, затим Краљаца, Јевтинаца, Тошинаца, Ђоринаца, Табака и Генаца. Одатле се вода упутила на север, плавећи домаћинства Узураца, затим пробивши се кроз школско двориште, упутила се дужином насипа пруге и пута Скопље — Београд, задржавши се на потесу званом Дупљане. Ову поплаву појачао је периодични поток, који повремено тече са плеистоцене терасе зване Рид на западној страни села. У поплави је настрадало више од десетак стамбених зграда, тридесетак штала и кошара и већи број сеоских ограда. Људских жртава није било.

Услед наглог пораста температуре и наглог топљења снега запретила је нова поплава Пуковцу већ након 15 дана исте године (21. II). До поплаве није дошло захваљујући околности што се вода излила на источну, одручну, страну од села, 150 метара узводно

изнад железничког моста, на кривини код Мичкиног вира. Упућена на североисточну страну вода је пробила насип друма Скопље — Београд и поплавила потесе Ђерена и Арљевца на путу ка Јужној Морави. Снагу ове поплаве, у комбинацији са високим водостајем на Морави осетио је и железнички мост код Дољевца, јер је био оборен, што је за неко време паралисало железнички саобраћај у моравској долини.

Присуство и значај Пусте реке и Јужне Мораве у животу Пуковца огледа се и у другим позитивним (што је знатно чешће) и негативним (знатно ређе) дејствима. Веома је значајна улога Пусте реке, као и Јужне Мораве, за наводњавање. Углавном до 1966. вода за наводњавање се је извлачила **чекрцима,**[9]) за чије покретање је коришћена људска или сточна снага. После 1966. све се више користе црпни мотори, а са њима долази и оријентација на заливање не само повртарских култура (паприка, парадајс, купус), већ и полукултура (поред наведених: детелина, кромпир, сточна репа). Пример и најбоље резултате у наводњавању даје Земљорадничка задруга у Пуковцу. Захваљујући Пустој реци и Јужној Морави подземни хоризонти холоцене равнице веома су добро натопљени високом издани, која нема само значај за наводњавање и заливање, већ — уколико се буде водило рачуна о загађености — и као неисцрпни колектор воде за пиће.

Поред надземне проточне и подземне изданске улоге Пуста река и, још, више, Јужна Морава врше улогу таложника веома квалитетног грађевинског материјала (песак и шљунак). На сектору Мичкиног вира Пуста река таложи песак. Овај грађевински материјал мештани села користе у грађевинарству, али и за насипање месних улица и дворишта. Већи наноси, међутим, налазе се уз Јужну Мораву. Мештани Пуковца и околних, првенствено приобалних, села користе овај материјал у изобиљу, не само за своје потребе, већ и за продају. На експлоатацији овог материјала ради и једна значајнија сепарација у суседном Дољевцу.

Својим наносима, за време високих водостаја, Јужна Морава (у незнатној мери и Пуста река) наноси и штету приобалном подручју, нарочито у потесу Карабнице, односећи песак и шљунак. Штете настају и померањем речног корита.

Порекло и развој насеља

Већ смо навели да је Пуковац највеће сеоско насеље у јужној Србији. Кретање броја становника и броја домаћинстава за последњих двадесет година приказује следећи табеларни преглед:[10])

	Становништво	Домаћинства	Просек чланова по домаћинству
1948.	3.404	538	6,3
1953.	3.694	625	5,9
1961.	3.906	801	4,8
1971.	4.065	800	5,0

Евидентан је константан пораст броја становника (исти је евидентан и у суседним насељима: Брестовцу, Кочану и Дољевцу), али исти није израз само природног, већ и механичког прираштаја.

Пуковац спада у веома стара насеља. Данашњи становници не знају за порекло насеља и њихова знања и сећања допиру до у XIX век, у период Турске владавине, кад се село није налазило на данашњем месту. Насеље је, међутим, веома старо, јер се под истим именом помиње још 1444/46. године у једном дефтеру тог доба. Према овом дефтеру (попису) Пуковац има 77 домова, једну удовицу и приход од 5.280 акчи и са селима Драшковцем (5 глава, приход 220 акчи) и Горњом Бресницом (42 дома, 7 удовица, приход 4.740 акчи) припада као тимар (посед, војни лено — прим. Ј.Ђ.) Јакуб-бегу, брату покојног Синан-бега.[11]) Из чињенице да је село, под истим именом као данас, егзистирало већ на почетку турске окупације, посредно закључујемо да је свакако постојало и у периоду српске средњовековне државе.

Најстарије видљиве топографске и археолошке трагове о постојању Пуковца налазимо на источној периферији данашњег села, с десне стране Пусте реке, у непосредној близини трасе ранијег скопског друма, на потесу званом Џамијиште. На истом потесу, до отприлике 1910. године, стајали су остаци џамије, када су порушени и са осталим околним простором претворени у ораницу. Приликом дубљег орања и данас се на овом потесу изоравају комади цигле, ћерамиде, или по које иструлело парче дрвета. Највероватније је да је Пуковац кроз период Турске владавине егзистирао на овом месту.[12]) Аустро-турски ратови 1689. и 1737—1739. и повлачење српског живља из ових крајева — због подршке аустријској војсци у овим ратовима — изазвали су осетне демографске промене и у овом крају. Број становника је опао, а поједини крајеви скоро и опустели, што се реперкутовало и увођењем регионалног термина Пуста река, за ранији назив Река. Исељавањем становништва из Пусте реке захваћен је и Пуковачки простор, што је изазвало опадање броја домова и становника (упореди величину Пуковца средином XV века) Пуковац се деградира на омање насеље, са ни-

ским кућама „чатмарама“ покривеним ћерамидом и облепљеним блатом, али истовремено и са тенденцијом постепеног пораста и стабилизације становништва. Овакав развојни пут — са осцилацијама изазваним најчешће појавом болештина — значајније је прекинут у првој половини XIX века појавом „чуме“ (куге), када долази до измештања села.[13])

Легенду о измештању села — засновану на елементима знатне веродостојности — забележили смо од Стојана Китановића, старог 70 година (1971):[14]) Појавом куге селу је запретила опасност од потпуног истребљења. Уплашени од „чуме“ мештани су се молили или одлазили у манастире и цркве, али су људи свеједно умирали и од болести и од страха. У таквом стању неки ослепљени старац рече сељанима да нађу два брата и вола близанца, браћа нека упрегну волове и образде ону територију на којој желе да живе без страха од чуме. Пошто су сељани нашли таква два брата и волове исти почну да ору према западу, прегазе Пусту реку (коју чума није могла да пређе) и стигну на место које се данас зове Селиште. Ту образде круг у који се становници Пуковца преселише, а раније село на потесу Џамијишта спалише. Материјал за изградњу делимично су користили из спаљеног села, а делом су га узимали са новог локалитета или из његове околине: камен из атара села Бријања, а дрва и грање (за чатму) из непосредне околине и нешто западније — са Рида.

Ослобођење, 1878, затекло је Пуковац са око тридесет домаћинстава из родова: Ђоринаца, Обдураца и Бацака,[15]) који се могу сматрати аутохтоним, староседелачким, становништвом Пуковца. Након ослобођења и присаједињења ових крајева Србији почиње досељавање становника из јужних крајева, а поједини од ових миграната усељавају се и у Пуковац. У такве придошлице спадају: Китановци (дошли из Кратова), Дебрлијци (дошли из околине Дебра и Стојановци (дошли из околине Тетова.[16]) У првим годинама по ослобођењу досељавају се придошлице и из других крајева: преци данашњег бројног рода Кутинаца,[17]) дошли су из Кутине, код Ниша. Нека домаћинства су се доселила са Косова. У таквим условима — у оквиру старог локалитета Селишта — Пуковац већ у првим годинама након ослобођења нараста на 122 куће, са 202 пореске главе (1879).[18]) Из истих разлога Пуковац добија статус седишта општине у чији састав улазе: Шаиновац (18 кућа), Кочане (55), Дрaшковац (18) и Дољевац (6 кућа). Укупно 97 кућа, са Пуковцем 219.[19]) Општина је припадала топличком округу, срезу добричком.

Изменом закона о општинама године 1884, дошло је до крупних промена структуре у општини Србије, са трајањем — без битнијих измена — до 1952. године. Између осталог Закон је предвидео (члан 2а) да „општина не може имати мање од 500 глава пореских,“ из чега се види одлучујућа оријентација на окрупњавању општина. Као израз ових законских одлука дошло је 1885. и 1886. године до низа одлука којима се укидају раније општине и образују нове. Сходно овим одлукама у Србији је укинуто 1.314 дотадашњих општина, а на место ових формирано је 529 нових.[20]) У овој реорганизованој структури општина Пуковац задржава статус општинског центра, с тим што се његовој општини, поред наведена четири села, при додаје и село Међа. Статус општинског центра Пуковац задржава и у свим касније реорганизацијама све до после другог светског рата (1952), кад се структура Општина на овом простору темељито реорганизује и Пуковац улази у састав општине Дољевац.

На локацији Селишта — око један километар западно од данашњег села — Пуковац није дуго остао. Измештање је уследило убрзо после ослобођења ових крајева од Турака. Најпре је на измештање села у правцу данашње локације утицала близина реке (близина текуће и изданске воде) и плодно алувијално земљиште, а касније је одлучујући утицај имала новоизграђена пруга Ниш — Скопје и друм истог правца. Непосредни потстицај и повод измештању села, међутим, дала су трлишта и пландишта стоке у шумском појасу поред Пусте реке.

У приобалном појасу уз Пусту реку (у потесу Корије и у другим деловима обалног простора) пружала се је, током XIX века, храстова, брестова и друга приобална шума, у којој су сточари хранили и пландовали стоку. Због погодних природних услова настала су у шуми — и то на потесу данашњег села — трла (пландишта). Удаљеност ових трлишта — 0,8 — 1 км од села источно — приморавала је становнике да сваког јутра и вечери, по добром и рђавом времену, доносе овчарима храну и односе млеко. С обзиром да су се трлишта користила за смештај стоке и у зимском делу године, поједина домаћинства су почела пресељавати своје домове ближе трлиштима, Пустој Реци и плоднијем земљишту. Измештање села извођено је постепено и текло доста споро до 1888. године, када је поред Пусте реке изграђена железничка пруга Ниш — Скопје. Од тада Пуковац се нагло и дефинитивно измешта у равницу поред Пусте реке, с тенденцијом концентрације поред железничке постаје и уз поменути друм.

Локација и изградња железничке станице у Пуковцу има занимљиву историју и показује како осцилаторни и лабилни могу да буду критеријуми у изградњи. Пројектом трасе у Пуковцу је, као општинском и најразвијенијем центру овог краја, била предвиђена изградња железничке станице. Околност да се кућа имућног сеоског домаћина Краље Величковића налазила на терену где је по пројекту требало да дође маневарски колосек, то се овом домаћину није допао пројекат железничке станице. Својим интервенцијама у Управи секције за изградњу железничких станица (а можда и подмићивањем) предлагао је и подржавао дислокацију станице у селу Брестовац. На другој страни имућни и утицајнији становници Брестовца — дознавши за сукоб између Краље Величковића и мештана Пуковца — желели су и успели да овај сукоб реше у своју корист.[21]) Пуковац је уместо железничке станице добио постају, а дислокација станице у Брестовцу образложена је опасношћу изливања и померања корита Пусте реке, као и техничким сметњама изградње надвожњака у Пуковцу.

Премда је локација железничке станице у Брестовцу — у комбинацији са друмским раскршћем, плодним Поморављем и другим слабије израженим факторима — представљала повољну околност за увођење и развој неких непољопривредних функција (саобраћаја, занатства, трговине, управе, школства), па самим тим представљала потстицајну околност развоја, Пуковац није много изгубио у динамици развоја. Насеље се,крајем XIX и у првој половини XX века, и даље развија ширећи се, из полазног положаја у алувијалној равни на левој обали Пусте реке, скоро у свим правцима. Насеље се најпре шири дуж путељака на граници имовинских потеса и дуж излазних пољских путева, а касније и уз новоизграђену трасу Моравског друма — која је кроз Дољевац и Пуковац уведена тек после ослобођења од Турака — као и дуж новоизграђене железничке пруге Ниш — Скопје, изградивши до данас прилично згуснуту и типично руралну физиономију.

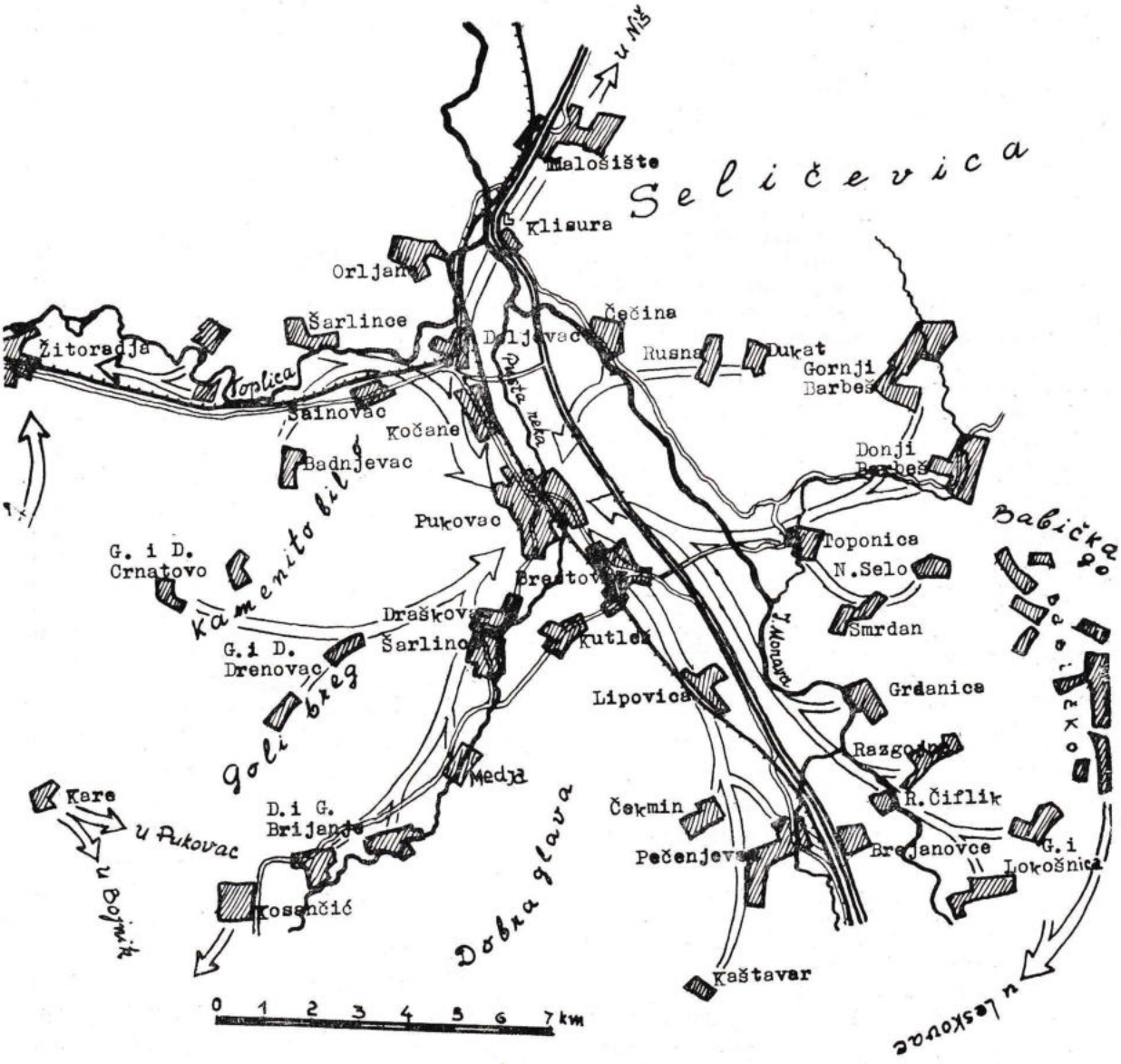
Користећи један од излазних путева — и то онај који је примитивним мостиштем изводио село на десну обалу Пусте реке, а затим водио даље у правцу Хана[22]) где се спајао са главним „насипом" (друмом) Ниш — Скопје — село је првим кућама, у време ослобођења од Турака, прешло с друге стране Пусте реке. Овај крај — данас сеоска четврт — добио је назив Зоревац.[23]) Јаче насељавање овог дела села, међутим, уследило је тек крајем XIX и нарочито у XX веку и то после учвршћења корита Пусте реке, које је на овом месту укљештено железничком пругом и трасом новопросеченог друма. Најпре су се људи насељавали северно и источно од друма, користећи исти као своју заштитну баријеру, а потом, после првог светског рата, и на потесу између друма и реке (Ђуркарци — 15 и Бацаци 5 домаћинстава).

Развој Пуковца крајем XIX и у првој половини XX века и његова седамдесетшестогодишња функција општинског центра[24]) повукли су појаву и других функција. После првог светског рата Пуковац је добио здравствену испоставу и првог лекара М. Савића, којег је село сачувало у успомени као веома племенитог и вредног човека. Његовом иницијативом, између осталог, саграђено је неколико чесама у селу, од којих се сачувала само она на западној страни села, испод Драшковачког рида — саграђена 1935. Но и ова пресахла (закаљужила се) године 1963, да би била обновљена 1965. Лекар Савић је био иницијатор и изградње пуковачке цркве, освећене 1923. године.

Тржишна и регионална функција Пуковца

Међу функцијама које су се уселиле у Пуковац једна од најзначајнијих и најпотстицајнијих за најновији развој Пуковца била је пијачна (тржишна) функција. Иста је уведена 1936. године (за њено постављање помиње се неки делегат Станишић). За формирање пијаце издвојен је терен у центру — поред друма са каснијим ширењем у дубину села. Логичност појаве пијаце у Пуковцу потврђена је тиме, што је иста од становништва у околном мезорегионалном простору спонтано и одмах прихваћено, из чега се види да је гравитациона територијална упућеност постојала, као и то: да се Пуковац налазио у средишту једног мезорегионалног простора, Пијачни дан се одржава понедеоником. За тридесет и пет година постојања (до 1972), динамика пијачног промета и снага тржишне гравитације одржавала се константно, без битнијих осцилација. Постојали су, чак, периоди изразитог ојачања: такав један период јавио се је у време рата (1941 — 1945), када је због бомбардовања, несташице и несигурног градског живота, Пуковачка пијаца, поред осталог, преузела значајне функције градског тржишног промета, нарочито на пољу снабдевања и промета житарским производима, месом и стоком. Стабилност и чврстина пијачног промета и гравитације — данас већ са карактеристикама традиционализма — испољили су се и у периодима кад извесне околности нису ишле на руку пуковачког пијачног проме-

та. Такве околности јавиле су се, на пример, после укидања Пуковца као општинског центра и преношења седишта општинске администрације у Дољевац (1952). У таквој ситуацији орган администрације у суседном општинском центру повукао је „значајан“ потез (инспирисан ривалством) административно прогласивши Брестовац за пијачни центар, настојећи тиме да спречи одлив пијачне таксе и дохотка преко општинске границе у други центар. С друге стране, преласком општинске управе у Дољевац и јачањем овог места оформљује се и у њему пијаца са приближним амбицијама као и она у Брестовцу. Међутим, упркос дејству ова два бочна ривалитета, Пуковац је задржао позиције водећег пијачног (тржишног) центра у овом крају. На пијачни дан, у понедељак, у Пуковац се нормално окупи пар хиљада људи и обави дневни промет од око 10 — 12 милиона старих динара (вредност динара из 1970), а ако се пијачни дан поклопи са неким празником онда и преко 20 милиона старих динара.

Регија тржних утицаја Пуковца

Тржни промет који се обавља у Пуковцу везује у тржишну (мезо) регију територију величине око 312 км^2, са око 34 сеоска насеља и више од 40.000 становника (1972).[52]) Простор тржишне регије пружа се од Малошишта и Шарлинца на се-

веру, до Печењевца и Доње Локошнице на југу и од Горњег Бријања, Горњег Црнатова и Бадњевца на западу, до Горњег Барбеша, Новог Села и Разгојне на Истоку. Регија, у ствари, захвата функционално доста целовиту и економским интересом међусобно упућену територију у географском простору доње Топлице, доњег тока Пусте реке, Барбешке реке и Дољевачко-Брестовачког Поморавља. Опредељењем за Пуковац извршен је спонтан и природан избор гравитационог тржишног центра у којем се на тржишни начин могу обављати контакти и размена планинских, брдских и долинских производа овог региона. Ако прихватимо да су границе и територија тржишне упућености објективни критеријум за утврђивање граница општинских (комуналних) друштвено-политичких заједница,[26]) онда пуковачка тржишна (мезо) регија испуњава потребне објективне услове за формирање општинске друштвено-политичке заједнице. Величином од око 312 км^2 и бројем од око 34 (условно преко 40) сеоских насеља са преко 40.000 становника, ова општинска заједница не само да би одговарала данашњем просеку за СР Србију у СФРЈ, већ би била територијално и бројно знатно већа од садашњих — патуљастих и необјективно условљених — општинских територија у административном простору између Ниша, Лесковца и Прокупља. Међу садашњим општинама овог простора дољевачка има 121 км^2 и 20.219 становника, житорођка 214 км^2 и 21.131 становника, мерошинска 207 км^2 и 19.872 становника и, до пре пар година постојећа, општина у Брестовцу 167 км^2 и 19.000 становника (данас ушла у састав општине Лесковац).[27])

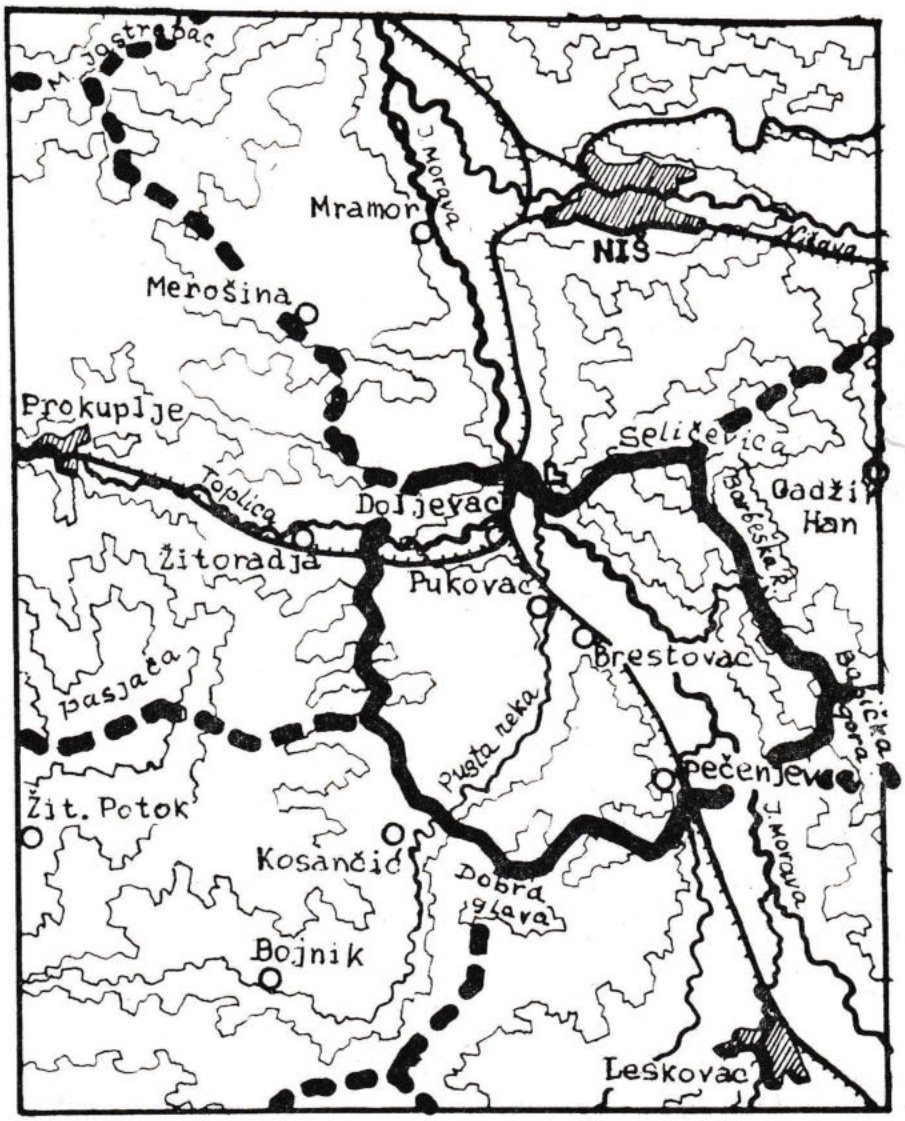
Од претендујућих насеља, за функцију општинског центра у пуковачком мезорегионалном простору, дошло би у обзир једно од линеарно поређаних и међусобно 2 — 4 километра удаљена насеља: Дољевац, Пуковац или Брестовац. Међу овима Пуковац има средишни положај, премда су остала два реално боље саобраћајно постављена. Он је, осим тога ,централније постављен међу насељима у гравитирајућој регији, а од најближих водећих регионалних центара удаљен је скоро подједнако. Мерено железницом: од Ниша 22, од Лесковца такође 22 и од Прокупља 26 километара. Управо та скоро једнака удаљеност од водећих регионалних центара и положај у простору где њихови тржишни утицаји јењавају или се гасе, уз то смештен у простору где се додирује или укршта неколико саобраћајних праваца, јесте онај битни одређујући разлог зашто се је око Пуковца формирала једна прилично стабилна и чврста тржишна мезорегија.

Ако би објективно дејствујуће законитости организације простора хтели довести у везу са стварном друштвено-политичком организацијом простора у Нишко-Лесковачко-Прокупачком међупростору, онда би — у овом простору — требало извршити доста темељиту реорганизацију општинских творевина. Од данашњих шест објективно у простору неусловљених и нефундираних друштвено политичких заједница, објективно би требало да егзистирају само четири: Нишка, Лесковачка, Прокупачка и Пуковачка (односно Дољевачка или Брестовачка). Тиме би била извршена правилна оптимализација општина у овом простору, њихово довођење на статус општих југословенских захтева и просека и истовремено њихово довођење у сагласност са захтевима објективне усмерености и гравитације простора.

Привреда

Тржишна функција Пуковца, бројност месног становништва и концентрација изванмесног становништва за време пијачног дана — подстакли су увођење и појаву трговине и других привредних и непривредних делатности, а сам Пуковац се све више експонира, не само као пољопривредни, већ и као најзначајнији трговачки и потрошачки центар овог подручја. Увођење и јачање непољопривредних функција, а затим раст и развој самог насеља, довели су до тога да Пуковац данас — без обзира што се налази у изразитом пољопривредном простору и без обзира на то што је пољопривреда његова још увек предоминантна привреда а насеље, по изгледу и просторној организацији, руралног облика — није у стању да сам себе у потпуности снабдева пољопривредним производима, већ исте, делимично и допунски (8 — 10% потреба) мора да обезбеди преко тржишта. Ово показује да Пуковац једним делом данас већ губи — иако још увек у малој мери — обележје чисто пољопривредног насеља. Уместо овог постепено добија обележје и функције насеља мешаног (прелазног) типа.

Међу непољопривредним функцијама данас у Пуковцу егзистирају: пијачно-трговачка, занатска (облицима производног и услужног занатства), угоститељска (ситно кафанска и нетуристичка), школска (на нивоу осморазредне основне школе) и здравствена (на нивоу здравствене станице), док је административно-управна (на

Тржни утицаји у нишко-лесковачко-прокупачком простору и потребна просторна организација општина. Тржио-гравитациони фактор сугерира формирање општине у доњем току Топлице, Пусте реке, Барбешке реке и Пуковачко-дољевачком Поморављу са седиштем у Пуковцу (Дољевцу или Брестовцу) (на карти црном линијом). Карта показује положај условне општине у простору између Ниша, Лесковца и Прокупља. На основу истог критеријума објективне општине могле би постојати само у Нишу, Заплању (Г-Ханy), Лесковцу, Бојнику и Прокупљу) на карти дебљим цртама). Из приложене скице се види правилан смештај и скоро подједнака удаљеност индициране општине од главних центара ове области — Ниша, Лесковца и Прокупља — и њихових тржних регија. Може се такође опазити: пропорционалност односа облика и величине територије са суседним тржним и (условним општинским територијама; затим добар природно географски и економско географски смештај индициране општине у односу на рељеф, водене токове, комуникације и везе.

нивоу општине) пресељења у Дољевац, а индустријска још није организована.

О пијачно-трговачкој функцији Пуковца, о регионално-тржишној гравитацији и другим каузално-индикативним препорукама које проистичу из ње, већ је било речи. Наведеном би се још могло додати да се тржишне и потрошачке могућности Пуковца не исцрпљују само пијацом (понедеоником), већ и десетином продавница разноврсне робе — од колонијалне и гвожђарске до пољопривредно-апотекарске, мешовите и маркетиншке — чија је појава управо и омогућена тржишном и другим функцијама Пуковца.

Развијеност занатске функције види се из следећег прегледа занатских радњи, регистрованих за годину 1968:

Кожухарска	1	поткивачке	2
опанчарске	3	бојаџијске	2
ковачке	3	зидарских (група)	15
столарских	7	стругарске	2
молерске	2	млинарске	3
берберске	4	посластичарска	1
пинтерске	3	вуновлачарске	2
штрикерских	5	браварске	2
лимарске	3	угоститељске	4
кројачких	12		

Поглед на горњи преглед открива да се добар број заната преселио на село — и то не само у овом које је предмет нашег расматрања — јер је изгубио егзистенцију и упориште у градовима. Занатство тиме показује своју тврдокорност и прилагодљивост, утолико пре што је изложено и деловању јако нестабилног и ћудљивог тржишта.

Ковачки занат, на пример, у тренутку кад је запао у кризу — преласком сељака на куповину кола са гуменим точковима (уназад једну деценију) — компензирао је овај недостатак и пребродио кризу преласком на израду гвоздених капија. „Мода" гвоздених капија — ишараних и украшених — захватила је Пуковац и остала села овог дела Поморавља и Пусте реке од пре пола деценије (1965—1966) и одјек је једног ширег културног процеса који је наишао из других (севернијих) крајева.

Прилагођавање новим условима и захтевима видимо и код других заната. Млинарство је, на пример, морало да напусти воденичко-поточарски вид мељаве и да се преоријентише на електричну мељаву. Преоријентација је у Пуковцу извршена око 1963—1964. године. Данас у селу раде три електрична млина у индивидуалном власништву. Пре овог периода егзистирале су, у атару села, такође три поточне воденице на „вадама" уз Пусту реку: једна у Бучалу, друга између железничког и друмског моста и трећа испод села у потесу Чешљиковца. Пре појаве ових воденица — које су представљале посебну опасност за Пуковац због поплава — мештани су носили жито на мељаву чак у Заплање (Марина Кутина).

Захтеви вишег техничког стандарда — евидентираног на селу у задње две деценије, нарочито у грађевинарству — изазивали су појачану тражњу и коњуктуру неких заната (зидарског), или појаву нових (стругарство). Зидање већих и трајнијих објеката — као кућа „на ге" и солиднијих објеката економског дворишта — и израда намештаја и других предмета изазвала је повећану потребу за дрветом и његовим механичким прерађевинама, нарочито за тесаном грађом, даскама итд. Оно што је— у не тако далекој прошлости био редак случај — сада се (у последњој деценији, две често догађа, да становници или други актери запрежним колима (са гуменим точковима) одлазе у изворишно подручје Пусте реке, најчешће у сектор Петрове горе, и отуда доносе букова дебла, која се, у Пуковцу и суседним сеоским центрима прерађују у грађу.

Независно од занатства и благе тенденције јављања непољопривредних функција, пољопривреда је у Пуковцу ипак основна и предоминантна делатност. Као и занатство и она је изложена хировитости тржишта и потрошње, нарочито у последњим двема деценијама. Често је упућена на осцилаторно тражење тржишног производа, због чега је колебљива и не дуго стабилна на једној врсти производа. Осцилације су карактеристичне и код друштвеног (Земљорадничка задруга — 45 ха) и код индивидуалног сектора. Осцилаторност производње не погодује специјализацији алата и рада, чиме се посебно наноси штета продуктивности и умањују коначни ефекти рада. Наводимо неколико примера који то илуструју:

Простор пуковачког Поморавља био је до другог светског рата и у првој деценији после рата — поред осталих традиционалних житарских и повртарских производа — изразито специјалистички конопљарски крај. Данас конопље — у производњи овог краја — скоро и нема, изузимајући оне мање количине које се производе за домаћу употребу.

У једном периоду — нарочито око 1955 — 1965. године — доминирала је оријентација на производњу пшенице, кукуруза и пасуља, а затим је наишао период (кампања) кромпира — после 1965. године. Период наглашене кромпирске производње, уз извесне осцилације јачања и повременог пада, и данас траје, али са приметном тенденцијом напуштања и ове кампање.[28]) Најновије тенденције испољавају оријентацију на сваштарску производњу и гајење поликултуре.

Сличне осцилаторне и остале слабости раздробљене производње и хибридне деобе матичне делатности са трговином и администрацијом испољила је и Земљорад-

ничка задруга у Пуковцу.[29]) Својом разноусмереношћу и краткорочном производном оријентисаношћу утиче, и креира чак, краткорочну оријентацију и осцилаторну производњу у породичном региону.

Према подацима пољопривредне службе у општини (Дољевац), структура производних површина у атару Пуковца — за 1968. годину — изгледала је овако (у хектарима):

Оранице и баште	воћњаци	виногради	ливаде	пашњаци	шуме	непл. земљиште	Укупно
1462 (82,5%)	53 (3%)	72 (4,1%)	18 (1,1%)	3 (0,2%)	12 (0,7%)	154 (8,2%)	1774 (100%)

Тип куће и насеља

О постанку, развоју и руралној просторној организацији Пуковца већ је било говора. У погледу типа куће у Пуковцу се могу уочити неколико типова. Према стању из 1968. године кућни фонд припада следећој основној четворној врсти типова:[30])

Моравско-нишавском типу 4% (око 30 старих, преосталих објеката).

Прелазном типу 45% (око 450 објеката прелазног облика, најчешће са правоугаоном основом),

Дунђерском типу „на ге" 50% (око 500 објеката, данас највећих кућа, грађених од чврстог материјала) и

савременој функционалној архитектури 1% (око 10 објеката).

Моравско-нишавска, аутохтона и традиционална архитектура — са око 30 сачуваних и доста оронулих примерака — је у потпуном нестајању. Много би значило да се који бољи примерак — а таквих има у селу — заштити или пренесе у етнографско село (у Нишу или Лесковцу — нажалост само у препоруци). Ови примерци могу се у селу добити по веома повољној, чак и симболичној, цени.

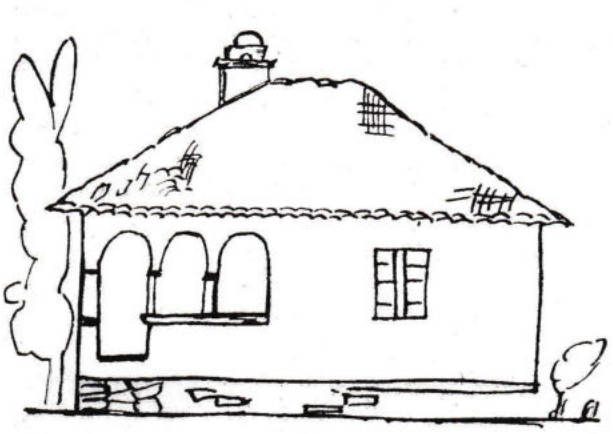
Моравско-нишавска кућа у Пуковцу је, у највећем броју случајева, чатмара. Обично је подигнута на каменој основи издигнутој највише до пола метра изнад земље. На ову основу постављене су чврсте церове греде од које се вертикално издижу direци. Direци су повезани витким шибљем облепљеним блатом. Кров је такође од дрвета, повезан кованицама, преко истих постављено је блато измешано са сламом у које су уденуте ћерамиде. Стрехе су дуге и благог нагиба. На крову се налази оџак висине до 150 см. Његов врх је украшен резбаријом и украсима. У састав куће, поред соба, улази и трем, који је — са својим аркадама— управо најкарактеристичнији део Моравско-нишавске куће.

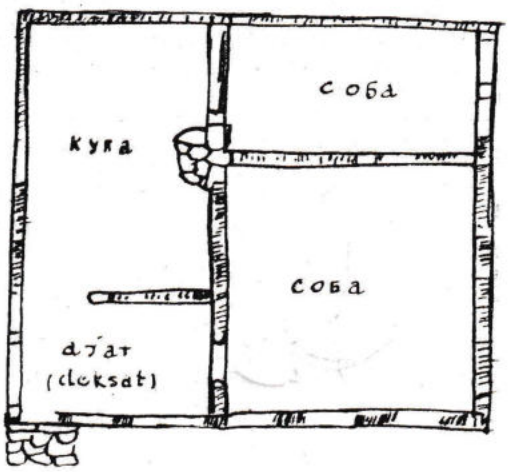
Међу кућама прелазног облика карактеристичне су „тугларе" и „кованице". Обично су правоугаоног облика са три просторије, међу којима је средња кухиња. Из ове куће произишла је, преко појединих додатних и прелазних облика, данашња кућа „на ге". У почетку је и овој кући темељ био од камена, док је данас редовно изидан у бетону. Преко њега, уместо ранијих греда или тугле, поставља се печена цигла. Кров је покривен црепом.

Моравска кућа у Пуковцу. Карактеристична као развојни тип током XIX и почетком XX века. Разликује се од старије моравске куће тиме што добија карактеристичан трем са луцима. У укупном фонду кућа данашњег Пуковца заступљена је једва са 4 процента и већ представља раритет.

У уличном распореду куће су најчешће постављене уз улицу, остављајући двориште са економским објектима иза куће, у дубину. Овакав распоред је јако непрактичан и нефункционалан, јер, не само да омета проширење уличног профила, већ приморава власнике да прозоре према улици држе затворене, због чега куће остају недовољно проветрене и загушљиве.Ограде, које одвајају дворишта или дворишта од улице, најчешће су високе и затвореног типа. Раније су грађене од тугле и погде-где од камена, а данас најчешће од цигала и другог разноврсног материјала и, у најновије време, од бетонских табли. Капији се обраћа значајнија пажња и иста је такође доживела промене: најпре је била исплетена од прућа, касније грађена од дасака, да би данас све чешће била од гвожђа, јарко обојена зеленом бојом украшена.

Кућа прелазног облика у Пуковцу. На правоугаону снову придодат је трем, као почетни и прелазни развојни облик куће „на ге". У композицији трема још увек су присутне лучне аркаде. Као појавни тип карактеристична је пред други светски рат и у првим годинама после њега. Карактеристична је висока ограда, у овом примеру од непечене цигле (тугле, ћерпича), која је иначе оријентални појавни рецидив. Гвоздена капија, најчешће јарке зелене боје и богата украсима, је најновији појавни облик у Пуковцу.

Начин постављања кућа и дворишта у односу на улицу и у међусобном односу довео је како до руралне организације месног организма, тако и до његовог изразитог згушњавања и стварања насеља збијеног типа.

НАПОМЕНЕ

1) Израз „доста доброг састава" за саобраћајнице у долини Јужне Мораве употребили смо не због тога што ове саобраћајнице технички нису довољно добро изграђене, већ због тога што нису адекватно и довољно изграђене у односу на значај и фреквентност саобраћаја у овој долини.

2) Саобраћајни правац и комуникациони систем одвојено третирамо због тога, што у савременим условима саобраћајни правац без изграђеног, или недовољно изграђеног комуникационог система има само условну, потенцијалну вредност.

3) Пописом 31. Ш. 1971. године: Брестовац 2.053, Пуковац 4.065 становника.

4) Сећање Бошка Илића. Род Китановаца.

5) У летњем периоду 1968. године два месеца није било падавина.

6) Најлепши примери у потесу званом Ђерен, између Пуковца и Брестовца.

7) Једна таква веома снажна олуја са градом регистрована је 4. јула 1965. године. Олуја је чупала дрвеће из корена, уништавала кукуруз, бостан, баште и зрелу пшеницу. Њен опсег — као и најчешће — био је локалан: зачела се је изнад атара Кочана, протутњала Пуковачким пољем и смирила иза Брестовца.

8) Међу насељима, у којима је евидентирана појава нефритиса, налазе се и насеља у овом делу Поморавља, међу којима се истиче суседни Брестовац. Испитивање воде и узорака земљишта обављено је у овом селу у више наврата, али без резултата.

9) Примитивна направа за извлачење воде из високе издани. Највише их је било поред Пусте реке, а затим у Ђерену и Арљевцу.

10) Завод за статистику НРС: Становништво и домаћинства у НР Србији — упоредни преглед, Београд 1962. Исти: Први резултати пописа становништва и станова 1971, св. 75, Београд 1971.

11) Попис (дефтер), који даје податке о селима овог подручја, па и о Пуковцу, направљен је у време прве владавине султана Мехмеда II. Види О. Зиројевић и И. Ерен: Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446), Врањски гласник IV, Врање 1968, стр. 394. У наведеном дефтеру поменути су Пуковац, Драшковац, Кочане и Шарлинце, а не помињу се Брестовац и Дољевац.

12) Вероватно као беговски посед, али за сад, без ближих података о припадности и власништву.

13) Догађај се односи вероватно на 1837. годину — кад је талас куге (чуме) изазвао озбиљне депопулационе последице у турским деловима Србије, јужно од ондашње Српско-турске границе.

14) Проверавањем се могла чути идентична легенда и код других старијих становника села.

15) Из рода Ђоринаца данас има 25 домаћинстава у селу, а из рода Бацака 20.

16) Китановци — данас 22 домаћинства — Дебрлијци — данас 15 домаћинстава и Стојановци — данас 6 домаћинстава. Из рода Китановаца развили су се временом родови Бошњака (18 домаћинстава), Павловаца (20 домаћин.), Исхрановаца (8 домаћин.) и Табака (9 домаћинстава).

17) Кутинци — данас 34 домаћинства.

18) Одмах након рата са Турском (1877 и 1878.) Србија је организовала попис људства и пореских обвезника у ослобођеним крајевима. Попис је изведен на основу пописних упутстава из 1874. године и трајао је од 22. II до 22. Ш. 1879. године. Пописна листа обухватила је следеће податке: број кућа и поро-

дица, становници по полу, брачном стању и вероисповести и „порез плаћајуће главе". Резултате овог пописа користио је и М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ (упор.): Краљевина Србија, новоослобођени крајеви, Београд 1884.

19) Године 1879.

20) Упореди, Завод за статистику НРС: Административно територијалне промене у Србији од 1834 — 1954. године, прикази 13, Београд 1955, стр. 23, 245, 277 и 290.

21) Бошко Илић, саопштилац стар 80 година, и други мештани Пуковца. По најстаријем становнику Брестовца Милану Јовановићу, старом 89 година (1972), који је, стицајем околности, син ондашњег председника Брестовачке општине Петка С. Јовановића, догађај са измештањем железничке станице се десио овако (тврди да је то аутентично казивање његовог оца): Општинска власт у Пуковцу сама није хтела железничку станицу. Комисија која је радила на траси поступала је тако да је о локацији станице и другим проблемима трасе консултовала подручне општинске органе власти. Пошто је комисија у Пуковцу наишла на негативан став по питању железничке станице комисија је била склона решењу да станицу постави између Пуковца и Брестовца. Јовановић даље прича: „Затим дође у Брестовац. Председник општине (Петко С. Јовановић) вољно је пристао да се железничка станица направи у Брестовцу, али пошто није имао сагласност општинског одбора, он се договори са комисијом да она размери земљиште изабрано за станицу, а он ће у међувремену обезбедити сагласност одбора. Тако је и било".

22) Данас на Брестовачком атару, источно од села и у непосредној близини новоизграђеног магистралног пута са његове источне стране. На потесу Хана, у шумици поред данашњег магистралног пута, и данас се могу наћи остаци грађевинског материјала, нарочито ћерамида. СРЕТЕН Л. ПОПОВИЋ у књизи „Путовање по новој Србији", Београд 1950 (обн. изд.) помиње овај пут, јер је и сам прошао њиме (1878. и 1880). . . . „И сам пут наш до Чеченског (Чечинског, прим. Ј. Ћ.) моста иде тим правцем... Ту је ћуприја преко које се прелази Морава на њену леву обалу" (стр. 376 и 377).

23) Прве куће с друге стране Пусте реке, у време ослобођења од Турака, изградили су неки Милутин и Драгутин. У селу објашњавају да је овај део села добио име Зоревац по томе, што су први становници имали „зор" (страх) од поплава Пусте реке.

24) Од ослобођења 1878. до 1952. године, кад је седиште општине пренето у Дољевац.

25) Осцилаторно, узимајући у обзир и ослабљене или повремене гравитационе утицаје, пуковачка тржишна (мезо) регија захвата више од 40 села са око 45.000 становника (1972.).

26) О проблему дефинирања општине и комуне, као и о критеријуму за формирање оваквих заједница, у задњој деценији и по, говори доста обимна економска, правна, економско-географска, социолошка и друга литература. Кардељ овако једном приликом дефинише комуну: „Свака наша комуна ће, у ствари, захватати један од економских центара и све оно што гравитира њему и с њим је у повезаности". Говор у Народној скупштини 1957.

27) Према резултатима пописа 1971.

28) Емпиријски уочивши да је кромпир најбоље одолео елементарној непогоди у градобидној години 1964. и да је, уз то, на тржишту конјуктуран, мештани Пуковца — а са њима и Земљорадничка задруга — доста брзо су се од 1965. године определили за ову производњу. Већ 1968. године, због велике понуде кромпира, задруга је снизила откупну цену („на 45 динара по килограму, а цену семенском кромпиру, који продаје сељацима, задржала је на високом нивоу: 180 динара по килограму"). То је одбило бројне произвођаче од даље производње ове културе.

29) Основана 15. V. 1945. године, као протагон ондашњих замисли колективне пољопривреде. Данас поседује око 45 ха земљишта и бави се неколиким делатностима: откупом пољопривредних производа, продајом машинских услуга (има 12 трактора), биљном и сточарском производњом, трговином и администрацијом.

30) Према анкетно пописним подацима Китановић Томислава; студента географије.

Dr Jovan Ćirić

PUKOVAC

Pukovac ist die grösste Dorfansiedlung im Flussgebiet der Južna Morava und in Südserbien überhaupt. Sie liegt im Mündungsgebiet der Pusta Reka in die Južna Morava. Der Verfasser forscht dessen Herkunft und Entwicklung, in dem er seine Aufmerksamkeit besonders auf wirtschaftliche Potentiale der Ansiedlung richtet. Früher war der Weizen die meistgezüchtete Getreidesorte und in den letzten Jahren wurde auf die Kartoffelzucht übergangen. Augenblicklich beruht das Interesse der Erzeuger auf Erzeugung von allerlei Dingen.

Драгутин М. Ђорђевић

Власотинце*

Прилози за изучавање историје лесковачке области

Власотинце је, како пише М. Ђ. Милићевић, настало „од седам кућа". Тих седам кућа — седам најстаријих фамилија — забележио је Душан О. Поповић у једном од својих прилога за изучавање Власотинца, који још није објављен[1])

Име Власотинце, свакако, настало је од некадашњих становника ових крајева — Влаха, старих балканских номада који су са својим стадима боравили у шумовитим пределима и по бачијама производили качкаваљ. Поповић мисли да је језгро насеља Власотинца зачето негде у 17. веку али, по подацима из старих турских извора и других докумената, изгледа да је то било раније. Место су углавном населили становници власинске области или Буковика, како се још ова област назива, но у Власотинцу има досељеника још и из Црне Горе, Македоније и трнске области.

Насеље се развијало око доњег тока реке Власине где је било погодно за живот становништва.

Шта се дешавало у овом месту и крају у мрачним вековима (17. и 18.), није нам познато, или сасвим мало, али је познато из традиције да је становништво Власотинца и његове околине „чудан сој", да су то људи који се никада нису мирили са ропством и покорношћу .О том сој људи и феномену и досад је било говора, али још није расветљено питање откуда тим људима толики патриотизам, толика виталност и толика готовост да се радо дају животи кад је угрожена њихова слобода. Тај народ је, особито у доба буна и устанака, био увек први у лесковачком крају и предњачио у борби за национално ослобођење од Турака.

Од веома старих времена, предање, које се преноси с колена на колено памти „војводу Дејана који је бранио ове крајеве од непријатеља (Турака), да је тај војвода био из Црне Траве, да се с Турцима тукао на Збеговима (код Бољара). Но како је то била „велика сила", Срби су се предали и то место где је предаја извршена, зове се „Преданца". Овде се очигледно мисли на борбе браће Дејановића који су и држали у својој власти ове крајеве. Но и покорено, становништво овог краја никад није било мирно и није могло трпети туђинску власт. Занимљиво је да у Власотинцу нису никад живели Турци, нити се осећала већа турска администрација. У старој турској управној згради, која и данас постоји и која је јединствен споменик културе (у Србији их скоро и нема таквих), боравили су: један цариник, један писар, један буљубаша са седам пандура и то је било све. Чак и тај такав управни апарат није био досадан становништву. Стари Власотинчани нису причали лоше о последњем власотиначком буљубаши Ибрахим Чаушу. Исто се тако рђаво не говори ни о познатом и чувеном заплањском старешини Белом Мемету, који је неко време држао у власти и само Власотинце. Али су Власотинчани оштро реаговали кад је лесковачки Турчин Латиф ага покушао да се Власотинцу наметне за господара. Они су енергично стали на пут силнику, бранећи се чак и пред Портом постојећом традицијом да код њих нема места за господара. Они су у Цариграду за то утрошили 130.000 гроша, али новог господара нису примили.

Онда, пак, кад су настале повољне прилике за буне и устанке, од 1804. па надаље, овај крај, а посебно Власотинце, били су као на жеравици. Народ се бунио, устајао, хватао се у коштац са онима који су му тако дуго угрожавали слободу, лио своју крв нештедимице, не обазирући се

---

*) Одељак о цркви власотиначкој је из рукописне монографије „Цркве и манастири у лесковачкој области", коју аутор припрема.

[1]) Душан Он. Поповић: Власотинце и његова околина, рукопис, својина Народног музеја у Лесковцу.

на друге да ли то исто чине или не. Због тога је Власотинце јако много страдало и трипут горело.

Тако Илија Стреља 1809. године долази у Власотинце с намером да га подигне и да затвори Дервен (Грделичку клисуру) па шаље у ту сврху Саву Дедобарца у Грделицу, како би „заптио Дервен", а он сам остане у Власотинцу да ради на устанку. Сави се придружи својим одредом Цветко Врановачки Бозгунџија, из Врановца, надајући се успеху; но, још неспремне, њих нападају наоружани топом турски аскери са брда Јелице крај Грделице и топовским ђулетом подигну у ваздух Дедобарски хан у коме се обрела већа количина барута. Поражен вешћу, Стреља напушта Власотинце које Турци спаљују. То је у народу позната „прва власотиначка пљачка".

По други пут је Власотинце спаљено 1821. године за време обрачуна Хусеин паше, који је дошао по налогу Порте у Ниш и ове крајеве, са оним елементима који нису били уз турску власт. Пошто је и Власотинце онда било немирно и имало удела у покретању буна, Власотинце је поново спаљено — то је била казна за немирне Власотинчане.

И по трећи пут је Власотинце било у пламену 1841. године. По неким историчарима, Станко Атанацковић Бојаџија, сточарски трговац и кафеџија, 1841, водио је борбе с Турцима и био поражен код села Ђурлинца, на утоку Власине у Јужну Мораву, а по документу — записнику о саслушавањима Станковим, после угушивања побуне, ствар стоји сасвим другојачије. Документ о коме је реч, пронашао је др Владимир Стојанчевић.[2])

После пораза устаника у Заплању и угушивања тек започеле буне у Власотинцу, Станко Атанацковић, сточарски трговац[3]) и кафеџија, вођа буне у Власотинцу, пребегне у Србију где га због одређене политике према Порти, саслушавају двапут, 22. и 30. октобра 1842. године о томе како је и зашто започела буна. Из поменутих саслушања се да лако закључити да Станко Бојанџија није водио никакве борбе с Турцима, да је он чим су се устаници подигли отишао у Заплање Милоју Јовановићу за барут и док се он тамо бавио, Турци су већ растерали побуњенике. На саслушању, он, између осталог, каже: „. . чекасмо ми док шума озелени, те да се, као што нам је казано, дижемо, но међутим изда нас шпијун и поче се о том нашем послу жуборити. Ово дознавши ја и неко друго моје друштво побојасмо се и закључимо, да се ома дигнемо; и тако поручимо осталима чорбаџијама те се ома дигнемо, немајући пак ма! барута, одем ја у Каменицу к Милоју, барута узети, но кад барут нешто узмем и натраг пођем, чујем у путу, да су Турци после три дана ударили, и све растерали и тако се ја врнем и Милоју кажем. . . на Каменицу топови припуцају и све наше које потуку, које растерају, и тако сутрадан нагрнемо на границу и сви у Србију пребјегнемо. . ."[4])

Из овога следи да су Турци ударили на власотиначке устанике, „растерали" их, умирили, а да притом нису биле и неке борбе, као што неки историчари наводе. Познато је да је онда спаљено Власотинце и да је тај догађај прозван „Бојаџијском пљачком". Касније, после интервенције Јакуп паше, после амнестије, вратио се у свој крај и Бојаџија. Он није ни после свега овога мировао. Био је и у наредним покретима за ослобођење. Са Стојаном Чавдаром он узима остављене паре с намером да их преда кнезу Милошу, „да оправља пут за њих, да не остане овакој за увек. . .", јер, „овај овакој неће остане на овуј руку: ако не може с'г,а да год ће да буде". Шта је било даље са Станком, није довољно познато. Он је умро 1852. године и његов споменик се налази у нишком гробљу. То је споменик од меке стене, свакако израђен у Власотинцу или у околини, пошто је таквих споменика било само у власотиначком крају.

И Младен Жујовић говори о побуњеним Власотинчанима и Лесковчанима и њиховим вођама који су доспели у Београд. „У 40. и 41. години неколико Срба из Лесковца и Власотинца и други околни места, почели су се скупљати и договарати како би се турског зулума ослободили. Турци их узнаду, почну их ватати, апсити, убијати. Једнога су попа у Нишу обесили. Најглавнији између Срба коловође пребегли су у Србију. Турска власт то дозна и затражи да јој се предаду; но српска их власт није могла предати Турцима знајући да ће их Турци као бунтовнике поубијати"[5]). Због тога су сви пребегли бунтовници склоњени у унутрашњости Србије. Касније,

---

[2]) Др Владимир Стојанчевић: Судбина вођа Нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42. године, Лесковачки Зборник XI, 1971, с. 68.

[3]) По казивању старих људи, Станко Бојаџија је долазио о Павловдану на сабор код турековачке цркве ради везе с људима и договора о устанку. Кад би, пак, Станко на бесној хаткињи прошао кроз Лесковац, Турци би рекли: „Ђолди, Бојаџи! Бак, бак!" („Гледај Бојаџију! Бре, бре!") — „Овај народни јунак је пркосио Турцима, терајући кроз Лесковац свиње, па је, како изгледа, у Нишу због овог и отрован" (Црква турековачка, 1845—1940, Ниш, с. 22 — Драг. М. Ђорђевић).

[4]) Др Владимир Стојанчевић, цит. чланак.

[5]) Младен Жујовић: Белешке, Београд, 1902, с. 81.

по наређењу Вучића, после уклањања кнеза Михајла из Србије, коловође буне из 1841. из Лесковца (Коцу) и Власотинца дотерају у Београд и ухапсе их с намером да их предају Турцима, али како бележи М. Жујовић кад „ови дознаду да ће их Турцима предати једне ноћи провале апсану и у Земун пребегну. Вучић због тога огорчен апсанцији удари 50 батина и отпусти га из службе"[6])

Кад је по трећи пут Власотинце горело, огроман пламен од запаљеног материјала и пића по подрумима високо се уздизао и издалека видео. Тада је неки деда Санћил из Црковнице почео викати: „Не дајте људи, изгоре небо и земља!"[7])

Власотинце се 1860. године диже на устанак под вођством Ђоке Стојилковића, попа Станоја Јанковића и Ранђела Горуновића, али је и овај покушај пропао и устанак био угушен. Попа Станоја Садразам паобеси у Нишу па се и ова побуна у народу прозове „Садразамска пљачка".

На осам година пре овог устанка, или буне, 1852. године, била је прва битка с Турцима на Косовици, више Козара. На Косовици ће бити такође касније, 1877. године, озбиљног сукоба између турских низам па обеси у Нишу па се и ова побуна у 1852. године на овом вису погинули су неки Власотинчани о чему нам говоре две надгробне дугачке мермерне плоче: једна скоро при улазу у цркву власотиначку и једна иза олтарске апсиде[8]). И први и други бој на Косовици је урезан у народно сећање те круже скоро фантастичне приче о њима[9]).

Нешто о просветним приликама

Истичући се у борбама за национално ослобођење, Власотинчани нису занемаривали просвету. О томе нам јасно казују статистички подаци из 1878. године. Власотинце са 2.622 становника, имало је 577 писмених лица од којих 22 женска. Те исте године у Лесковцу са 9.718 становника, било је 848 мушких и 79 женских писмених лица. И у Власотинцу као и по другим крајевима лесковачке области, постојале су за време Турака приватне школе. Но пре тога Власотинчани су одлазили у школу конопничку, школу манастирске наставе или у Козаре. Тамо су деца изучавала: часловац, псалтир, катихизис и др. предмете. Учитељи су били приватна лица и њима су за школовање и учење деце плаћали по погодби ђачки родитељи. Школа у Конопници је отворена 1866. године. Први познати учитељ је био неки „даскал Наско Мешинар", који је био родом из Лесковца. Тај даскал Наско је учио и Станка Атанацковића Бојацију. После учитеља Наска долази у ову школу Антанас Крајинчанић, родом из Власотинца и он је учио ђаке у кући неког Букумира у селу Конопници. Овај учитељ је заједно са дрворесцем Зашом Димитријевићем, из Власотинца, иначе Дебарлијом, радио дрворезе и резбе за цркве[10]). Уз ова два врло стара учитеља, да споменемо још и „даскала Марка" из Власотинца, иза кога је остала књига Нови завет Господа нашег Исуса Христа. На празном листу у почетку књиге стоји да је он „даскл от власотинце"[11]). Касније, пре ослобођења од Турака, у Власотинцу имамо неколико учитеља: Петра Спирића, Лесковчанина, коме се једним штампаним документом као поверенику своме обраћа Српска књижевна задруга, 12. IX 1899. године, молећи га да наплати претплату за VIII коло; затим ту срећемо Стојана Младеновића „Даскала" (од њега потиче власотиначки род „Даскалови"), Арсенија Шијаковића и Мијајла Јовановића.

Црква власотиначка

Недалеко од Власотинца, у селу Бољару, постоји Манастириште. Ту је био неки стари манастир и потицао је, изгледа, из средњег века. Овај сакрални објекат

---

[6]) Исто, с. 82.

[7]) По казивању Лазе Санћилског из Црковнице.

[8]) Текст на поменутој плочи гласи: „За часни крст и слободу и независност српску за уништење турака жртвује кров свои на бојно поље Косовиц борећи се у српски рат 1852 лето септемврија I Ђорђа Стојилковић Мита Стојилковић супруга Бог душу да им прости".

[9]) По казивању, бој из 1877. на Косовици је био страшан. Прича се да је у том боју био јако истакнут неки Станимир па како је био метеж, мислило се да је он и погинуо. Његов отац дознавши о погибији сина, узме косу, одјури на Косовицу, уђе у низамске редове те многе покоси и побије. Испоставило се, међутим, да његов син није погинуо, него зашао дубље на територију турског логора код Мораве и жив дошао.

[10]) Драг. М. Ђорђевић: Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу и Лесковцу, Л. Зборник I, 1961, 33—36.

[11]) Даскал Марко је оставио Свето Еванђеље — Нови Завет, штампан у Лајпцигу 1830. године. Књига је редак егземплар овог издања, врло добро сачувана. На празним страницама постоје записи самог Марка, који је, изгледа, био терзија. Он је, наиме, правио белешке о хаљецима које је израђивао за муштерије. Књига је на правопису предвуковског доба. Како је Марко знао и грчки, он је и записао химну епископу нишком Григорију на првом листу у почетку. Испод тог текста стоји: „Знатисе стоје евенђелије на кир даскала марка от власотинце".

или су Турци срушили, или је нестао под утицајем зуба времена. Постоји предање да је тај манастир био посвећен Летњем св. Николи и да је био мушки манастир. Крај манастира је, веле, била и школа. Према свему судећи, овај је манастир био најстарија богомоља становништва Власотинца и околине. Том црквом — манастиром ће се служити народ до доласка Турака. Слушајући народно предање о овом манастиру, прота Васа Поповић је написао чланак „Заборављени мученици" у власотиначком листу „Власина". Он у том чланку наводи и имена три калуђера поменутог манастира: Зарија, Јеремија и Неофита, који су зверски поубијани од стране Турака. На остацима зидина овог објекта било је и фрагмената фресака, па како су се тешко распознавали ликови, овај свештеник је покушао да их прочисти хлебом и говеђом жучи.

По другој варијанти народне традиције, црква у Власотинцу потиче „из доба Светог Саве". Чак је та првобитна црква била на истом месту где је сада црква власотиначка, храм Сошествија св. Духа. Цркву су срушили Турци, а касније, после Акерманске конвенције и знаментог хатишерифа Махмуда Хана II од 1830, кад су настала сношљивија времена и било погодности за верски живот, „на истим темељима" је подигнута нова црква.

Како је за подизање нове цркве била потребна сагласност и одобрење више турске власти, то је у Власотинцу образована једна делегација на челу са неким Димитријем и она је отишла у Призрен, призренском валији, под чију је јурисдикцију спадао и Лесковац, да „измоли ферман". Прича се да су Власотинчани, да би одобровољили валију, отерали на поклон великог овна, украшеног цвећем и вараком. Они су и успели и у року од 40 дана 1832. године добили такво одобрење за зидање нове цркве.

Стари темељи некадашње цркве су били на имању неког Саве Скробара и он дозволи да се црква подигне а све земљиште поклони за црквену порту. Црква је започета 1832, а завршена је била 1835. Исте је године и освећена од стране епископа Венедикта. Три године касније, 1838, после службе, црква се изненада срушила. 1855. је поново почета и завршена 1858. кад је и освећена од епископа нишког Јанићија. За време освећења цркве, исти је епископ рукоположио у чин свештеника Прокопија Петровића, касније пароха козарачког и орашачког, и Ранђела Поповића, из Сеј аницe.

Највећу заслугу за подизање цркве власотиначке је имао ондашњи учитељ Стојан Младеновић Даскал, учитељ власотиначки.

Првобитна црква није имала одмах и звонару, него је звоно било окачено о дрво крај саме цркве. 1899, заузимањем свештеника Онуфрија Поповића и Христифора Поповића, тутора Јордана Цонића, Ђире Хранића и Вукадина Шушулића, подигнута је садашња врло лепа и на лепом месту постављена звонара. Звонара је снабдевена са 3 звона која су поклонили: Хаџи Јова, Коста Илић Мумџија и доктор Јован Јовановић.

Кад је настала потреба да се подигне школа, црква је половину своје порте уступила за ту сврху, а бунар који је управа ископала био је на међи са школом и он је служио школи и цркви.

Парохијски дом је новијег датума: подигнут је за време Христифора и Василија Поповића и Тихомира Јовановића. Особиту заслугу су за подизање ове црквене куће имали: Прока Ђукаловић, Лазар Ранчић, Јован Ђорђевић и Христа Јанковић. Дом је подигнут 1927. а освећен од еп. Доситеја 1933.

На целокупно своје имање црква је имала тапију на турском језику, а такође је поседовала и повељу призренског валије о подизању цркве. На жалост, та два документа су нестала за време окупације под Бугарима 1917. године. Касније, 1933, црква се убаштињује и тапију потписују председник општине власотиначке Христа Видосављевић, кметови Тевденић и Тихомир Поповић а за време Васе Поповића, старешине цркве.

Од 1939 — 1947. црква је ограђена високим зидом од тврдог материјала. То је било за време председника црквене општине Тодора Миленковића, учитеља у пензији, и благајника Михајла Пешкића, поткивача.

Храм

Црква власотиначка је врло лепа и складна грађевина сакралне намене. Лежи на месту које је некада доминирало Власотинцем. Византијског је стила у облику лађе. Са западне и јужне стране је трем са аркадама као што је то чест случај у нашим крајевима. Трем је веома пространи и поплочан циглом. Кров цркве је ћеремидан и на њему су четири минијатурна кубета налик на малене куле. Сва четири „слепа" кубета су на угловима крова и то је реткост у нашој црквеној архитектури. Код нас, у лесковачкој области, више их нигде нема.

Иконостас је дело Дебарлија, али није од неке уметничке вредности. Олтар је пространи и добро осветљен. Олтарска ап-

сида је округла. И у овој цркви постоји лепа предикаоница и хор, каквих је још у Турековцу, Бунушком Чифлуку и, раније, у старој лесковачкој цркви „.оцаклији".

Црква је живописана 1894. године и то северни и јужни део наоса. Живопис нема неку уметничку вредност, али има етнографску, јер су фреске поклон власотиначког живља, где се може сазнати понешто о неким личностима из краја 19. века.

Јужни зид цркве је подељен у две зоне. У првој зони је, почев од олтара и десне певнице па према западу, циклус композиција светаца са назнаком ко је дародавац.

Ето тих фресака:

1. Свети Јован Крститељ — дар власотиначког архијерејског намесника Михајла Д. Протића „за спасење својих почивших родитеља".

2. Цар Константин и царица Јелена — без дародавца.

У другој, горњој зони су:

1. Свети Врачи и Св. Три Јерарха — поклон трговачког и бакалског еснафа.

2. Св. Пантелејмон и Св. Илија — прилог Илије Крајинчанића из Власотинца.

3. Свети Арсеније, српски епископ — без дародавца.

4. Св. Антоније — поклон ковачког, поткивачког, кубеџијског и калаџијског еснафа.

5. Св. Хараламије — нема забележеног дародавца.

6. Првомуч. Стефан — дар проте Арсе Ц. Петковића.

Северни зид. Прва зона. Од олтара према западу су овако насликане фреске:

1. Св. Михаил — поклон Стаменка Валчића, 13. IX 1894. На фресци је записан овај текст: „ЗЕЛО БОЈСЈА ДУШО ЉУТО ГРЕШНИХ НЕИСПОВЕДАНИХ СТРАШЕН ЗАПОВЕД".

2. Вел. м. Георгије — даровала Сика Миљковича, 20. VI 1894.

3. Св. Атанасије — поклон кројачког, терзијског и абаџијског еснафа из 1894.

4. Св. Марко — поклон Томе и Васиљка, браће Митић, 9. VII 1894.

5. Св. Никола — од Тодора Х. Ђокића, 24. VII 1894.

6. Св. Параскева — дар Хаџи Стаменка Бошинског.

7. Св. Трифун — Пољопривредна подружина из Власотинца.

Друга зона:

1. Св. Апостоли — дар Гаврила Поповића из Власотинца.

2. Ап. Андреја — прилог Павла Маринковића, бакалина из Власотинца.

3. Св. Сава — од Ђорђа Поповића Крчимирчанина.

4. Пророк Данило — дар мумџијског еснафа.

Црква власотиначка има необично вредан експанат — златотакну плаштицу, дар проте Онуфрија Поповића, Сотира Поповића и Душана Милошевића, апотекара из Власотинца.

Вредно је истаћи још и то да је у овој цркви сачувано: два стара антиминса, десетак старих црквених барјака и старих одежда, интересантних због текстила који се некада употребљавао, а од особите је вредности једно старо забачено кандило у виду голуба. Од икона, има уметничку вредност само једна и то у олтару — Цвјет Христова.

Као и по другим црквама, и овде имамо изгравиране нимбусе и ореоле као вотиве на иконама у првом реду иконостаса — на престолним иконама. Сви су скоро датирани а на некима је означен и ко вотив даје.

Ево неколико тих изгравираних текстова:

1. — „1856 мц јули 28".

2. — „1859 мц фебруара д 7 Станко Каруов".

3. — „Ст. Иоан крститель 1868 мц февр. 24. село Власотинце".

4. — „1858 мц 22 Цана Икина".

Уз наведене и означене нимбусе, придодајемо још пет незаписаних ореола и две сребрне руке без натписа. Сви ови дарови су махом потекли од болесних особа. Обичај је да неко кога боли рука да те му кујунџија изради сребрну руку и њу причврсте за руку светитеља, или глава па вотив ставе као сјајан нимбус око главе свеца.

Записи по црквеним књигама

По црквеним богослужбеним књигама, махом руског издања, има прилично записа, само се сви не односе и на цркву власотиначку или само Власотинце. То долази отуда што су књиге набављане из других цркава где су биле у употреби па је на њима већ било понешто забележено. То је, уосталом, случај са књигама које су некада биле ретке, и осталих цркава. Ми ћемо овде навести неколико записа од оних које смо могли преписати:

1. Псалтир од 1861, издање из доба митрополита Михајла. На последњој страни стоји записано:

„Ова Сантир На
Василија Јанковића из Лесковца
из Ристу Марковића у Власотинцу Јулија На 1878. год."

Даље у овој књизи стоји:
„Василија Јанковић
основне школе у 23 к
у Београду . . ."

2. Веома је значајна и богослужбена књига Осмогласник цариградског издања, свакако, око половине 19. века (нема предњих неколико страна) због списка претплатника на 265/6 страни. Под „Лесковац", наводе се тадашњи свештеници и др. грађани као „предварителноје јавившијсја купец сеја књиги в Цариград"[12])

3. На Службенику малог формата, на последњој чистој страници постоји запис:

„На: 1865
попа Агатон ћел
купи га
у Пирот за гро: 14"

(Овде се ради о попу Агатанђелу о коме има података по осталим црквеним књигама).

4. У истој књизи има следећи текст:

„На: 1867 лето
месец маија ден: 8
купи га попа Агатанђел
Стефановић у пирот за гроша: 14"

И овде се ради о истом купцу попу Агатанђелу и Служебнику, набављеном у Пироту. За коју цркву, за власотиначку или коју другу у околини Пирота, не можемо тачно рећи. Књиге су преношене из цркве у цркву, из краја у крај па се тако могу наћи у појединим црквама и такве књиге које нису биле одувек својина њихова, већ неких других цркава, манастира или појединаца.

5. На Еванђељу руског Синодалног издања из 1854. године, на празном последњем листу постоји овај запис:

„Ово Еванђеље свештеник Софроније Хаџи предаде у објатија свештенику Авраму Хаџићу

писао Софроније
хаџић 1865 год"

Ко је то свештеник Софроније Хаџић који је Еванђеље предао у „објатија" (у крило, овде је значење: у својину) Авраму Хаџићу, исто тако не можемо утврдити.

6. У Општем минеју, који је повезан кожом у дрвене корице, Синодалног руског издања од 1854. године, на почетку је забележено:

„На 1864 август 20 купен минеј у Пирот на панађур за гро: 205"

7. На старом месечном минеју за новембар, руског Синодалног издања из 1754. у почетку има забелешка:

„Книгу сију купи аз много грешни исаиа манастира Сре Д иц по ценоју 79
1756 мец. ијунија 12"

8. На истој књизи, испод штампаног текста, налази се запис који почиње од прве до четврте стране и он гласи:

„Сију књигу глаголеми минеј мра Наупари и купи Стфан Петров Јоан Димитријев за 12 ф за своју душу .... ко однесе или украде преклет био 782 м."

Очигледно се ради о књизи манастира Наупаре, која је ето доспела у Власотинце касније.

Како су онда књиге биле и ретке и скупе, природно је што је купац забележио и своју клетву да буде проклет сваки онај који ову књигу узме, однесе или украде и то од 782 мученика.

9. У минеју за месец септембар, руског Синодалног издања из 1741. године, у почетку, где су листови књиге лепљени, постоји исечен запис, неразговетан изузевши реч „Самоковска".

10. У минеју за август месец, издање Московског Синодалног издања из 1807. године, на првој слободној страници, има овај запис:

„. . . месец август 8 долномалската црква ваведеније пресвјатија Богородици храм писа се месец август 18 ден 1839 амин".

Јасно је да се ова књига односи на неку другу цркву, посвећену Ваведенију, а не на власотиначку цркву Сошествија Св. Духа.

11. Запис на минеју за месец јун, руског Московског Синодалног издања из 1554, дакле, једној од старих богослужбених књига које су дошле из далеке Русије, гласи:

„Сију књигу купи аз много грешни исаиа намесник манастира Сред и це ценоју 79

1756 год мац. ијунија 15".

Ово је један од старијих записа који се налази у Власотинцу. У истом овом минеју, на првим корицама, изнутра, пише ово:

„Преосвјашченјеши господин господин Викентије Попович епископ православним христијан и богомољац за христијане".

---

[12]) Сво имена и презимена тих претплатника: „Свјатаја церков Лесковачка 1, Благ. Протопопа Стефан Христовић 1, Папа Стојан Јовановић 1, Папа Никола Милошевић 1, Папа Атанасиј Георгијевић 1, Папа Профир Жишић 1, Папа Димитрије Николајевић 1, Папа Петар Стојковић 1, Папа Стоша Мицковић 1, Папа Миленко Папа Здравковић 1, Папа Цветко от Свирце 1, Папа Цека Турековачки 1, Папа Јован Богојевачки 1, Словесњеіши учител Лесковац Г. Даца Х. Поповић 1, Г. Станко Екмекчи Бољоз 1, Г. Јоан Маринков Грајевчанин 1, Г. Здравко Батуловчанин 1, Г. Нина Бакалин Наваличанин 1, Г. Прокопија Терзија Михајловић 1, Г. Атанасиј Стојковић 1, Г. Станко Таринковић Стајковчанин 1, Г. Стаменко Ћосе Стојановић, 1. Г. Јоан Стојковић Печеневчанин 1, Г. Здравко Станојевић Печеневчанин 1, Г. Илија Папа Стаиовић Печењевчанин 1, Г. Јанко Младенов Мандарац 1, Г. Раденко Лепин от Гаре 1, Спаса Стојчовић Кратовали 1."

Истражујући податке који се односе на Власотинце и црвку власотиначку, допало ми је до руку и СВЕТО ПИСМО СТАРОГ И НОВОГА ЗАВЈЕТА у преводу Ђ. Даничића и Вука Ст. Караџића, у издању „Британскога и иностранога библијскога друштва 1868", а штампана „у штампарији Хрњанскога и Трегера у Пешти". Књига је нађена у библиотеци пок. Јована Шушулића, проте из Власотинца. На неколико празних страница ове књиге има повише записа, међу којима су неки од велике важности, јер уносе више светла у решавање неких питања која се односе на Власотинце. У овој књизи, која је купљена 1869, одмах по њеном изласку из штампе, има података летописне садржине који се односе и на догађаје који нису везани за Власотинце. Тако, на пример, записано је да су два руска конзула била убијена: један у Митровици 28. Ш, а други у Битољу 27. VП 1903. године итд.

Записи датирају од 1868. до 1945. године. Записивачи су анонимни сем у једном случају (Хранђел, или Аранђел Ђокин Стојилко вичин). Књига је, свакако, била својина неког од свештеника власотиначких, највероватније попа Димитрија, оца Михајла Д. Поповића, потоњег намесника власотиначког.

Белешке не иду хронолошким редом због тога што су записивачи поједине догађаје бележили тамо где би нашли празно место, изнад, или испод записаног текста. Ми ћемо их овде донети онако како они сада иду.

У почетку књиге, која је кожом укорична, своји лист и на првој његовој страни су ови записи:

1.

„на
1869. то
Ноемврѝија 10. ти
за гроша.
13".

Испод овог текста, другом руком забележено и додато:

„у власотинце
донесено".

На другој страни истога листа:

2. „На 1901 лето, 1 априла на велигден ваздан врну снег бележим ради знања".

3. „На: 1874: Лето
Ноемврѝија: 28: дана
у власотинцу
Поп Димитрија умрео
усаат: 6: унођ".

4. Са стране овог записа, постоји други и он гласи:

„(Син пок. поп Димитрије)
Бог дага прости.

За спомен; умрео је и Г. протојереи поп Мјјало, Протић, 1895, год. на дан 9. марта"

5. „На: 1875: лето у власотинцу
Младен валчин умроо
у Март: 13 дан".

6. „На: 1875: лето: Снег буде уцрну бару до априлија месеца. дана 7: маиа"

7. „На: 1875: Октоврија: 22: дође аскер увласотинце. А диже се 1776: февруар месец: 22: ден".

8. „На 1876: лето поче на: 19: Јунија да се бие србија. а: 1877: учинише мир февруар: 22: па се Србија диже 1/12/77 год. и дође овде Коле рашић диже наши очеви побиени 19/12/77 год. од арнаути из Грдел логор војска турска".

9. На насловној страни „Свето писмо старог и новог завјета", на слободном простору, први је запис овај:

„На 1891. године, 5. Новембра умрео је Гаврило Поповић спровод е био Смртвачким колима из лесковца Ово бележим знања, ради ер е погреб и пратња одличан."

10. „На, 1875. год. 12 Новембра умре ми Јован. Он је био 10. месеци" (додато другом руком: „дете")

11. На другој страни поменутог листа постоје даље белешке:

„На: 1877: Лето земља се за тресе силно У Април: 17: тог На сахат: 11 увчеру".

12. „На: 1893. год. земља се затресе силно у 3: 2 часова увече, 27. Марта"

13. По рукопису судећи, следећи запис и још неки у овој књизи, потичу из пера свештеника Јанићија Протића. Ево наредног записа на истој страни:

„На г. 1878; Јануара, 10: тог
Предузе се Власотинце на дервенту По Полковником Г: вељковић Иод Лесковачке Стране за Лесковац бориосе Под Команде Господин Милана Васића Капетана артиљериског"

Овом запису истом руком даље забележено, но касније, ово:

„Оваи Капетан погинуо у Сбско бугарском рату Као Подпуковник Насливници. 1885. год.

— 12.ти новембра"

14. На трећем листу књиге, у рубрици садржаја књиге Старог завјета („Гдје је што"), има три записа:

„на. 1892. год заврну снег априла, 10. и траја до 15. априла".

15. „на 1888. год. Децембра, 3 и ћег умре деда Коста грчки."

16. „На. 1890. год. Маја 6, тог умре Цана цоке вучића, мој комшија."

17. „На: 1877: године
ударисе русија стурцима
На априлију; 13:тог
у бугарску
А учинише Мир Јануара 19:тог у Сан Стевану год. 1878"

18. „На 1903. године погину руски консул у митровици Г. Глигор. етеп. чербина на дан 28. марта 1903. убивен од једног турског аскера".

19. На четвртом листу књиге, изнад наслова „Прва књига Мојсијева", стоји записано:

„На. 1892. год. заврну снег 9.ветог априла и био до 12 априла"

20. „На 1892. год. Умреја јаков хаџи петковић спровод е био са лесковачких мртвачких кола. Одличан."

21. Испод горњег записа, неко је забележио другим, отворенијим мастилом:
„амаикаму вида умре. 23. фебруара 1895. год."

22. На последњој, 770. страни Старог Завјета, испод текста, последње, 4. главе пророка Малахије, постоје четири записа.
„Што остае — у призрену — наша — фамилија.

Наистариа — Стојанка Синови њени; Коча, Мане, Стеван, Нека, Спаса, Ђорђа, Андреја. Анђелко па Спаса, на тетку Кату њен домаћин Сима Накић,
Алексина деца Милош душан
Аунуче Стојанкино љубомир"

23. Испод горњег записа, другим мастилом, неко додаје:
„и петар петрова деца, Младен и Истеван".

24. „На. 1889. год. 24. Марта Краљ Милан одпутова у Цариград А одатле на ускрс био је у ерусалим ради знања".

25. „на 1903. год. погину ноћу 29. маја Краљ српски Александар и краљица драга,"

26. На страници где почиње друга књига Светог Писма — НОВИ ЗАВЈЕТ, има ових забележака:

„На 1892. год. првог маја умре хаџи Марко"

„На. 1889. год. Право наследство престола доби Краљ Александар: по земаљском уставу које муе Крал Милан даде".

27. „на 1903. 27. јула у битољу уби турски аскер руског конзула Александра ростовског".

28. „На 1889. год. 22. фебруар,
пренесе право краљ Милан Његовом сину престоло наследнику краљу Александру и прогласи се он за краља Г. србие".

29. На истом листу с друге стране, скоро на целом простору, постоји врло лепо исписан текст о бици на Косовици 1877. године. Он гласи:

Власотинце
Хранђел Ђокин,
Стилковичин,

На Косовицу.

На = = 1877: = Децембра: 19:
За Ослобођење Старе Наше Србие Погинуое, Мои Неустрашим Чича стојан, И Мои Чича јова, Што се Одвеђ замане Трудио Ионом Истом боју Мене жива Оставио, Од Мое Стране, Ја кажем На Том Бог душу да им Прости у Цело
Царство Небесное"

То би били најинтересантнији подаци о боју на Косовици 19. XII 1877. године који су забележени од преживелог учесника.

30. „На: 1880: октомбер: 28. умреми Леца онаје живела, 5. година

На. 1885: април 17: умреми Евгенка она је живела. 13: година"

31. У почетку књиге НОВОГ ЗАВЈЕТА, на месту где је садржај, или: „ГДЈЕ ЈЕ ШТО", на слободном простору су забележени неки интересантни догађаји:
„На. 1894. год. 16. Марта умреми петар, он е рођен пре петровдан год. 1892. живео; 22 месеца бог дага прости"

32. „на. 1895. Лето. 8. Марта, умре Стана Стрина наша
чичастојанова супруга.
Бог дагу прости."

33. Испод горњег текста, неко је додао другим, црним мастилом:
„и Поп Михајл Поп димитрије
тај дане умро он"

34. „На 1894. год. 19. марта умреми Санда бог дагу прости".

35. На истој овој страни стоји записан врло интересантан текст:
„Знатисија буди јако погибе српски Књаз Микаил — 29: ден Месеца Маија. 1868 Љету старостиже его 45: године бист Књазу Обреновић: III: ћи
убиша его Александар Карађорђев. инаемници его, Сего ради проклајт бике од всега Себ-
скаго Народа.
Бог дага прости у царсттву небесном"

36. На другој страни поменутог листа где је садржај Новог завјета, постоје следећи записи:

„На 1878 године
Каде Српска војска у Власотинце
Седла Код Ристе видео Г; ађутант;
Пете Крагуевачке батерие Илију
Оделно (?) Димитрију Јовановић и био рањен у десну руку“

„и Милосав Моисиловић наредник
3,ће батерие“

37. „На 1897. године умрео је чича стаменко милошевић. 5, маја
Бог дага прости.“

38. Изнад прве главе Јеванђеља по Матеју, анонимни записничар понавља информацију о убиству краља Александра Обреновића 29. V 1903.

„Знатисја буди погину српски краљ
Александар први у свом двору у Београду на ден 29. маја 1903. године
и упруга јего краљица драга“.

39. И на крају књиге НОВОГ ЗАВЈЕТА, испод последњег текста 22. главе Откровења Св. Јована, забелешке анонимних записивача нам саопштавају неке занимљиве податке. Има их укупно пет.

„На 1897. год. почне се рат грчки са
турском — 6. априла
а примирје, одпочне, 6,
маја, исте године
свађа замре“

40. „1886. год. ОктомБра. 24. тог
напуштише Бугари Српско Брегово и
Ступише у преговори О трговачком
уговору“

41. „на 1904 год. 24 јануара објави рат русија и јапан“ Неки други хроничар додаје:

„е победј руса“

42. „1910 год. арнаути се биев с Султана“

43. „1912. арнауди Малисори 30. 7 у СКопје дође“

44. „1912(28)3 Снег Слана поквари воће лозја а 4 месеца овде суша беше тага“.

На задњим корицама, изнутра, на прилепљеном листу, има неколико записа:

45. „Долазак Књаз Милана
у Лесковац Године 1878:
Месец Јунија: ден: 11:ти“

Изнад овог информативног податка, оловком пише:

46. „Опанке и ремење и кукице купио сам их за 7 гроша и десет пара 15 децембра 1898. год.

Благоје Ђ. Стоилковић ђак V раз ос, муш. школе

47. Постоји белешка о доласку краља и то украј горњег записа:

„1896 год. за 4 доша је“

48. „На 1880: Маија; 9; тога
заврну снег ујутру те довечер
атрајаое до: 11: тога Маија. без штету е“.

49. „На 1885. год. 1.вог Новембра ударисе Србиа Са Бугарском На Сливници а 15. НовемБра Напироту. итусе Чини и Мир, у Букурешту. 17-Марта
Н. — 1886. год.
На конференцији“

50. „Бугари су отели сливницу“.

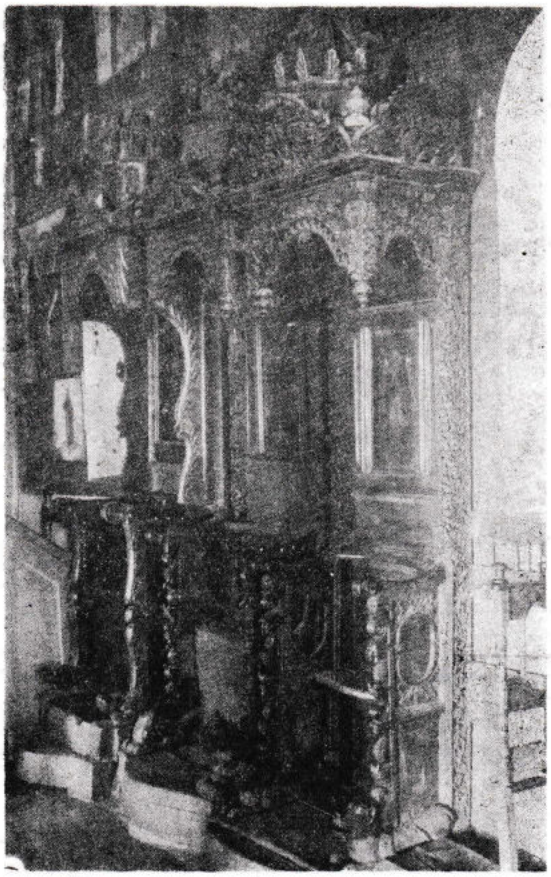
Са овим се завршавају летописна и хронолошка казивања о многим догађајима од 1868. до 1945. године (податак у овој години говори како је крушка „трипут цветала“), која могу бити од интереса за историју Власотинца па и др. крајева.

НЕШТО О ДУБОРЕЗУ У ЦРКВИ

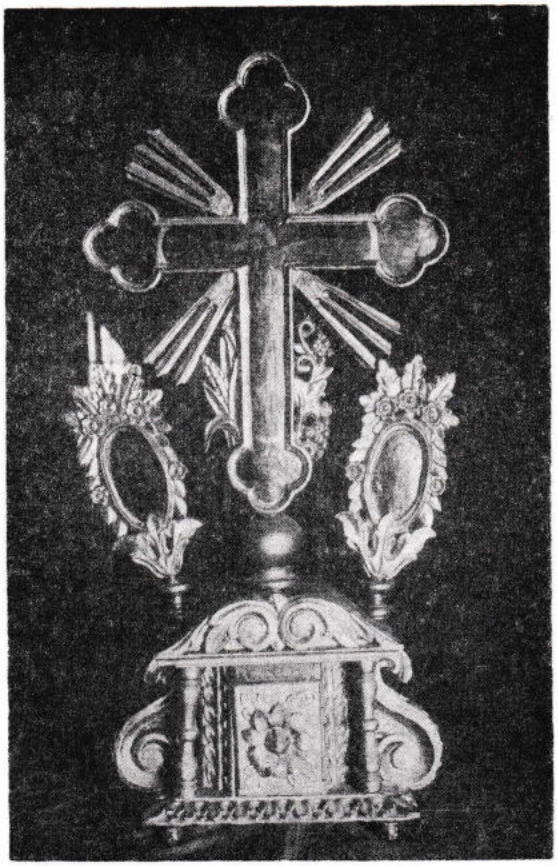
Одавно је запажено да су два стола у цркви власотиначкој дело прворазредне вештине резбарства. Мита Ракић пише да је сто у цркви власотиначкој „ремек дело резбарства“[12]), а исто тако имамо у Лесковцу, у старој цркви, столове и аналоје велике уметничке вредности. Ови експонати се везују обично за име копаничара Зафира — Заше Димитријевића, који има у Лесковцу и данас унука Дражу Живковића, берберина, али се у ово тврђење може посумњати.

Душан Поповић каже ово: „Пеша, неки човек који је с Колетом Пурјаком (оба из Власотинца) учио школу у Конопници, у деда Букоровој кући, још памти Зашу столара из Јужне Србије, вероватно из околине Дебра и посматрао је као дечко њихову (Зашину и Крајинчанића, учитеља из Конопнице) израду два дивна владичанска стола у власотиначкој цркви који се по уметничкој лепоти и вредности могу упоредити са изванредним иконостасом у цркви Светог Спаса у Скопљу“ (Д. Поповић: Историја Власотинца и околине, рукопис, Н. музеј, Лесковац). На другом месту, Поповић се пита: „И трећи је сто радио Заша столар (у Власотинцу) и за чудо

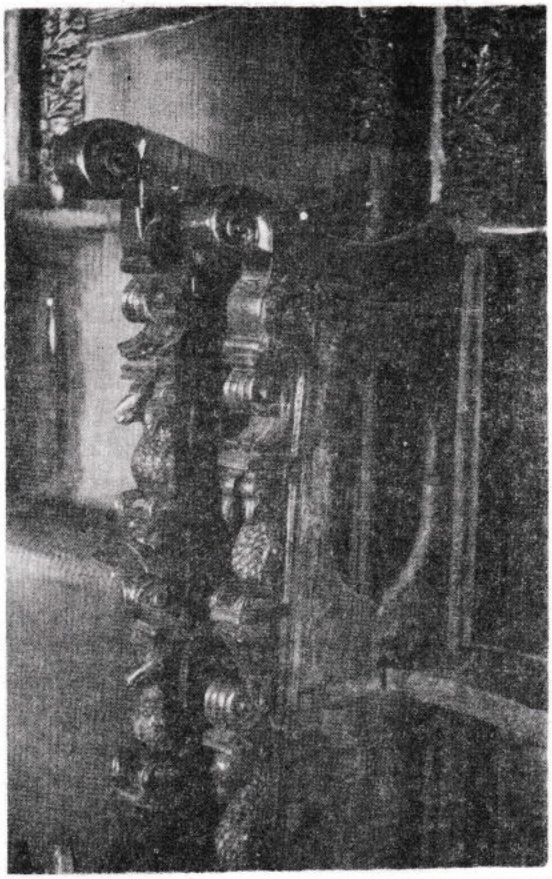
[12]) Мита Ракић, Отаџбина, св. 20, 1885, стр. 594.

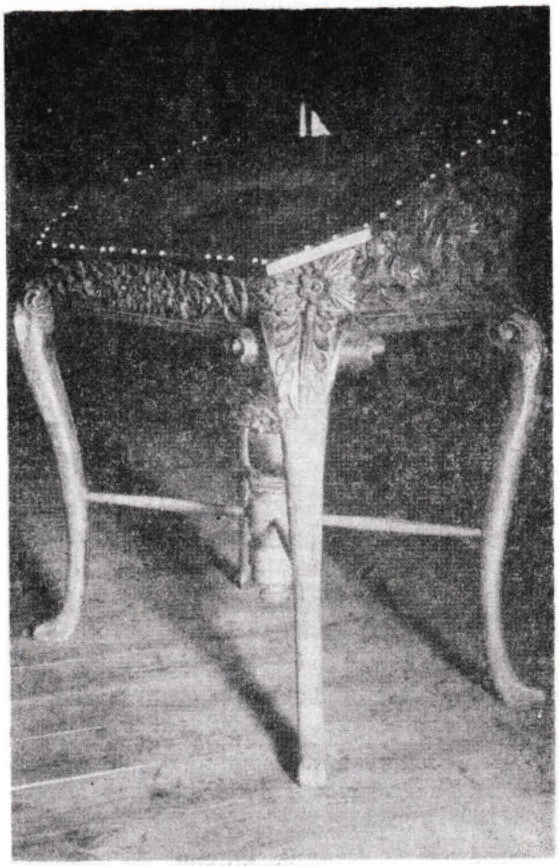
Столови у цркви у Власотинцу

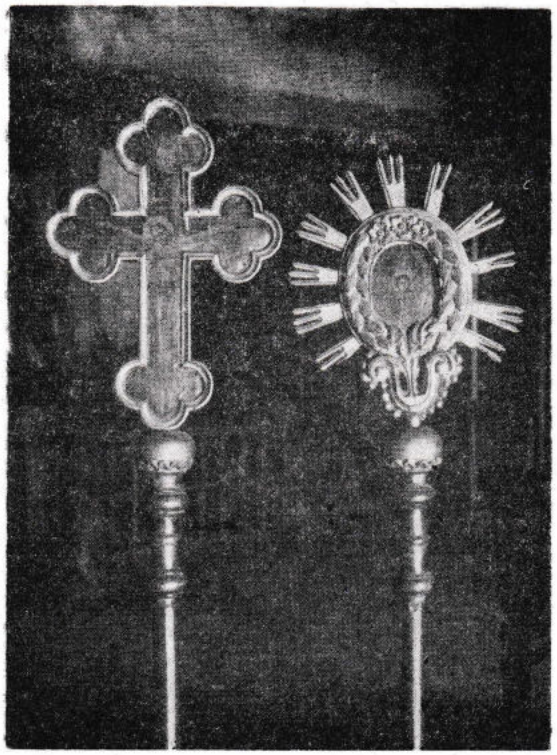
Дарохранилница у цркви у Власотинцу

Горња половина доњег дела краљевог и краљичиног стола у цркви у Власотинцу

Сто целивајуће иконе у цркви у Власотинцу

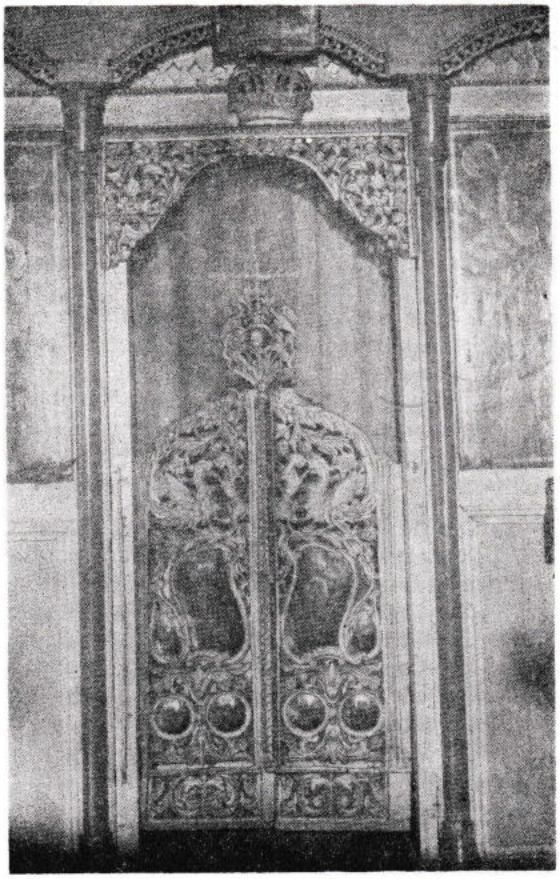
Рипиде у цркви у Власотинцу

је, зашто је он израђен тако немарно и просто, у сравњењу са она два ремек дела дубореза"[13]).

Сумња је оправдана и мишљење да је Заша с Крајинчанићем аутор она два уметнички обрађена стола, може у потпуности да отпадне.

Ево зашто.

У старој лесковачкој цркви постоје два стола. Један је уметничко дело и сасвим сличне израде као она два владичанска стола у Власотинцу, а други, краљев сто, је обичне занатске израде и вештине. Тај сто је рађен за краља Милана који је често навраћао у Лесковац и његову околину ради лова и када га је Заша завршио, по казивању његовог унука Драже Живковића, Заша је добио од краља на дар: пар одела, 100 дуката и један пиштољ. Лесковачки краљев сто је исте израде и стила као онај у Власотинцу који је далеко слабији по уметничкој вредности од столова каквих је ретко наћи код нас. Према томе, могла би отпасти тврдња да је Заша радио за Власотинце резбу која достиже високи уметнички ниво. Ови вредни предмети, настали у 19. веку, су дело мајстора Мијака и Дебарлија, засад још непознатих, а не и дело Заше Димитријевића[14]).

Двери власотиначке цркве

ЦРКВЕНИ ПРОТОКОЛИ

Црквени протоколи, или књиге рођених, брачно испитаних, венчаних и умрлих ,од вишеструког су значаја и вредности. У недостатку летописне грађе и писаних докумената, ове књиге нам могу донекле помоћи при изучавању порекла становништва, његовог социјалног и етничког састава, занимања и његових етнографских одлика. Исто су тако важни за историјат и цркве и места, јер се по подацима унесених у протоколе сазнаје за извесне личности које су у своје време играле у друштву важну улогу. Ту су свештеници који су служили при цркви, ту се могу наћи имена људи који се везују за културне прилике итд. За историју, пак, народне медицине и медицине уопште, врло су значајни протоколи умрлих где постоји рубрика од чега је дотично лице умрло. Из те рубрике ми не сазнајемо само које су онда болести харале, које епидемије наступале, него имамо болести ка-

[13]) Душан Он. Поповић: Историја Власотинца и околине, рукопис, с. 12.

[14]) Драг. М. Ђорђевић: Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу и Лесковцу, Зборник I, 1961, с. 33/36, Лесковац.

ко их је народ у то време називао. Старински свештеници нису могли знати стручно-медицински назив болести па су их записивали онако како су у народу називане или одређиване по спољним манифестацијама (умро „од бодежи", „од врућицу", „од огњицу", „од кашљицу", „од напрасну смрт", „од вантазирање", „од оток" итд.). Затечени свештеници после ослобођења од Турака 1877. године у Власотинцу и околини: Мијајил Д. Протић, Јанићије Протић, Трајко Јанковић, Аранђел Стефановић и Прокопије Петровић, иако поникли из приватних и школа манастирске наставе, врло су лепо, чисто, педантно водили протоколе цркве власотиначке, међу којима и протокол умрлих и тамо уносили податке о лицима која су сахрањивали.

До доласка ученог свештеника Димитрија Алексића у Власотинце, 1881, стари свештеници су водили протоколе како су најбоље знали и умели, а кад је дошао Алексић и заузео намесничко место, он је донео и нешто ново у ову област. Тако су, на пример, затечени свештеници по ослобођењу од Турака за децу која су умирала као слабо рођена, наводили „Од при рођењу детета", а кад је Алексић дошао, у ту рубрику наводили да је такво дете умрло због „слабог састава", онда се уводи болест „пролив", „пришт", „грчеви" и др. Нема „чкопаца", „магарице", „сипанице", „вренге" и др. О томе који су све називи болести забележени у првој књизи умрлих цркве власотиначке у периоду од 1879 — — 1885. колики је број умрлих, јасно говори следећа табела.

Из ове табеле добијамо слику здравственог стања у једном периоду од седам година после ослобођења од Турака, које је било веома лоше и тешко. Услед лоших животних услова, хигијене која је била на ниском ступњу, исхране становништва која је такође по саставу веома лоша, становања у нехигијенским становима, незнања о инфективним болестима које су харале с времена на време, празноверица и недостатка медицинске заштите (лекова није било као касније), смртност, особито код деце, била је веома висока. По ономе како је забележено, највише се умирало од „врућице", затим од „јектике", „од гушобоље", „од слабог састава", „од великог кашља", „од пролива", „од богиње" и падавице. Деца су махом умирала од „гушобоље", „пролива", „од великог кашља" и „богиња", а старији свет од „јектике", „падање болести", „врућице", „запаљења плућа", „од пробода" и др. болести. Занимљиво је да је „од старости" умрло за седам година 47 лица. Наиме, за оно време стар је човек био са својих 50 година. Неки свештеници су сматрали да је „дубока старост", 60 година живота. Отуда је и овај број тако велик, но сада потпуно разумљив с обзиром на ондашње поимање старости.

Епидемије дифтерије су биле честе и оне се могу пратити кроз протокол умрлих цркве власотиначке којој су припадала и нека околна села, као: Батуловце (Батоловце, стари назив), Ломница, Ладовица, Кукавица, Брезовица, Црна Бара, Било, Рамни Дел, Бољаре и, у једном случају, Козаре. О тој болести кад је обухватала читава насеља, дали су нам податке свештеници власотиначки и суседних насеља, као што су били Цветан Здравковић, парох шишавачки (конопнички), орашачки Михајло Стевановић и Прокопије Петровић. Затим и парох крушевички Онуфрије Поповић (од 1881). У протоколу I стоји да је Трајко Јанковић, парох власотиначки, из једне куће за пет дана опевао четворо умрле деце од „гушобоље". Од 10 — — 15. октобра 1879. године, Христи Хаџи Пешић су умрла деца: Евгеније (11 год.), Параскева (6), Гаврил (21) и Глигор (5). Два месеца касније, брату Христином, Тодору Хаџи Пешићу, од исте болести умиру деца Стоилко (6) и Драгиња (3). Оваквих случајева је било у току више година по ослобођењу од Турака. Црну Бару је 1880. такође задесила епидемија „срдоболе" а Власотинце епидемија великог кашља 1885. године.

У вези сахрањивања лица која су извршила самоубиства, треба рећи и ово. По црквеним канонима, лице које себи одузме живот при свести и самовољно, не може бити сахрањено по обреду православне цркве. Таквом лицу народна традиција не дозвољава ни сахрањивање у гробљу, него се допушта ван њега, или у једном оделитом месту које је у саставу тог гробља. У Власотинцу је, међутим, било случајева да се самоубица сахрани у пољу, далеко од гробља. Христифор Поповић каже за једно умрло лице да је „својевољно" себи одузело живот па је због тога сахрањено без црквеног обреда. Имамо занимљив случај са Гиздавом, женом Ђорђа Ивановића, из Гара, која се „удавила од поплаве воде, 15. VII 1882. Она је сахрањена „изван гробје у пољу Власотиначком атару". Иако не самовољна утопљеница, Гиздава је сахрањена далеко од оних који умиру природном смрћу.

НАРОДНА ИМЕНА ПО ПРОТОКОЛИМА

Познато је да се у насељима Власине и Црне Траве могу наћи имена веома стара, чак из средњег века. И Власотинце са околином, доскоро је имало таква имена. У

ТАБЕЛА

Болести од којих се умирало од 1879 — 1885. године по I протоколу умрлих цркве Власотиначке

Ред. бр.	Назив болести	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1884.	1885.	
1	„Од падајућу болест"	7	11	20	6	6	15	10	75
2	„Од јектику", „ектику"	23	23	20	25	11	20	15	137
3	„Од суву болест"			1	1				2
4	„Од тубезкулозис"					5		2	7
5	„Од врућицу"	34	45	27	11	20	34	49	220
6	„Од огњицу"				1				1
7	„Од треску"	2							2
8	„Од грозницу"	2	6	7					15
9	„Од кијавицу"		10						10
10	„Од кашаљ", „кашљицу"	1	2	6	2	1	5		17
11	„Од прободи", „од бодежи"			4	4	5	8	1	22
12	„Од запаленье", „од запаленье плућа"	8	4	5	2	4	1	5	29
13	„Од запаленье мозга"				2	1			3
14	„Од запаленье црева"						1	1	2
15	„Од гушу", „од гушобољ"	17	76	3	8	8	28	8	148
16	„Од дифтеритис", од дифтеритиса"					1			1
17	„Од сипанице"		1						1
18	„Од богиње"		2	40	5	1	7		55
19	„Од велике богиње"				1			3	4
20	„Од велики кашаљ"					3	27	52	82
21	„Од магарицу"		4						4
22	„Од каплице"							1	1
23	„Од напрасну смрт"			2					2
24	„Од шлога"					1			1
25	„Од фантазлак", „од вантазираье"	1					1		2
26	„Од ране"	1		1		1			3
27	„Од сарацу"		2	1					3
28	„Од шкровуле", „од чкровуле"			2	1	1		3	7
29	„Од срдобољу", „срчобољу", „сарченицу"	3	1	3	21	3			31
30	„Од пролив"		37	4	12	13	9	6	81
31	„Од грчеви"				1		1		2
32	„Од бљуваье"				1				1
33	„Од водену болест"		3	7	5	6	3	2	26
34	„Од оток"		1			1	1		3
35	„Од пришт"				2				2
36	„Од тифус", „од тивус"						1	2	3
37	„Од слабог састава"			5	25	21	30	17	98
38	„Од при рођењу детета"	5	1	1	2	1	1	3	14
39	„Од недоношење у утробу", „недоношче"		3	3					6
40	„Од трбобољу"				2				2
41	„Од загушење"							1	1
42	„Од вренгу"			1	1				2
43	„Од чкопаца"		2						2
44	„Од старости"	5	7	8	6	6	8	7	47
45	„Од сакатлак"		1						1
46	„Од дуго боловање"			1					1
47	„Пала с дрветом"						1		1
48	„Удавила се од поплаве"				1				1
49	„Изгорео"			1					1
50	„Погинуо од друга из пушке"							1	1

периоду од 1879—1885, а нешто касније срећемо најчешће стара народна имена, као на пример ова: Глигор, Екатерина, Тошана, Василија (ж), Салтирко, Салтир, Смиљана, Санда, Цоца, Параскевија (Парашкевија), Христа (ж), Неда, Цона (ж), Милена, Нуша, Стајко, Цока (м), Јанка (ж), Митра, Јанићија (ж), Пеика, Стефана (ж), Давина, Заика, Рисима (ж), Рустена, Магдалена, Милојка, Ставра, Пејча, Зоица, Недеља, Гиздава, Лепоје, Љиљана, Момчил, Милтен, Цоле, Прокоп, Петко, Бица, Коца, Степан, Нича и др.

Врло су занимљива и презимена старих Власотиначана из периода који описујемо. Имамо и презимена која се односе на место ранијег пребивалишта. Тако су нам позната нека од тих имена: Каруовићи, Пљаскићи, Бициници, Паруновићи, Коруновићи, Крајинчанићи, Чачићи, Котићи, Ничићи, Чумићи, Тевденићи, Црниловићи, Прикићи, Сејизовићи, Шушулићи, Ђекићи, Довчићи, Диманићи, Шарићи, Бојковићи, Пунцићи, Манићи, Валчићи, Даскаловићи (од Стојана Младеновић Даскала), Ноцићи, Коцановићи, Давинићи, Цецићи, Баба-Стојанкини, Владисављевићи, Бошковићи, Динкићи и др. Има такође: Бројанци, Пуклица-Пукличини, Ћодалови, Јолдинци, Губеревчани, Рупци (Илија Рупац, 1879.), Цинцари (Коста Цинцарин, трг. 1879), Тулбоња (Станко Тулбоња, 1879), Накаламски (Петко Накаламски, земљ. 1879), Таравуни (Ђока Таравуни, 1879) итд. Да ли су све ове фамилије данас у Власотинцу познате, или су се друкчије развиле, врло је добро утврдити и забележити. За будућег историчара овог места и то би био материјал од значаја.

ЗАНИМАЊА СТАРИХ ВЛАСОТИНЧАНА

Протоколи цркве власотиначке су од значаја и за изучавање занатства. Редовно је поред имена и презимена старијих лица у књизи наведено и његово занимање. Тако ми имамо по протоколу умрлих и рођених за првих седам година после ослобођења од Турака у Власотинцу ове занатлије: албата (налбаната), мутавџија, длакара, дрндара, јорганџија, терзија, абаџија, качара, јужара, конопчара, касапа, пекара, лебара, колара, дуванџија, механџија, бакала, ћурчија, ковача, бојаџија, пушкара, мумџија, калајџија, симиџија, самарџија, берберa, шкепуланата, лончара, грнчара, шустера, дунђера, колара, екмеција (исто што и пекара), трговаца, обућара, земљорадника („тежака"), клонфера, свирача, гочобија, алваџија, гајдаша, столара а затим имамо и чиновника и службеника: пандура, полицаја, општинских писара, телеграфиста, практиканата, срески писара, једног адвокатског писара (1896), порезника, црквењака, учитеља, имамо име једног среског начелника и једног председника општине. Из протокола сазнајемо тако за писаре општине власотиначке: Христу К. Котића, Тодора Н. Поповића (1896) Антанаса Станојевића (1890) Прокопија Протића (1883); за пандуре: Димитрија Раденковића, Лепоја Цветановића, Аранђела Живковића, Димитрија Станковића, Петра Коцића, Божила Живковића и Младена Ђокића. Телеграфиста је био Димитрије Петровић; практикант Стеван Петровић; писари власотиначког среза: Мијајло Јовановић (1879), Панта Перишић (1881), Спира М. Димитријевић (1884) и Коста Николић (1885). Срески начелник 1884. године је био Пера Божовић, а председник општине власотиначке 1881. био је Коста Стојановић. Спомињу се и порезници: Аранђел Живковић (1879), Алекса Милошевић (1881), Миливоје Цветковић и Христа Д. Спасић. Адвокатски писар је поменут 1896. и то је Добривоје Костић. У овим књигама има помена о следећим црквењацима: Петру Богдановићу, Кости Стојановићу, Петру Станковићу и Стојану Новковићу. Исто тако сазнајемо за следеће учитеље: Петра Спирића (1879) Мијаила Јовановића (1880), Михаила Трајковића (1884) и Стевана Гоиковића (1885).

ВОЈНИЦИ ИЗ БУГАРСКО-СРПСКОГ РАТА 1885.

За време бугарско-српског рата 1885. године неке јединице српске војске боравиле су у Власотинцу. Из I протокола умрлих цркве власотиначке за 1885. годину сазнајемо да је за само 20 дана од запаљења плућа („врућице") умрло 10 војника, а један је изгубио живот несрећним случајем. Ево тих војника:

1. Јован Ристић, војник добровољачког корпуса из Медвеђе, окр. топлички, погинуо 10. XII 1885. „од друга из пушке".

2. Јаков Станковић, војник, родом из Богатића, умро од запаљења плућа 10. XII 1885.

3. Светозар Миросављ, редов, из Царинье (Подрински), стар 25 год. умро од запаљења плућа 10. XII 1885.

4. Петроније Милићевић, војник II позива, VI чете, II батаљона, стар 34 године, умро од врућице 10. XII 1885. родом из Паљубе (Ваљевски).

5. Стојан Данчић, војник II позива, умро 13. XII 1885. стар 33 г. родом из Славковице (Ваљевски).

6. Ћира Васиљевић, редов, из Грнчара (Подримски) стар 35 г., умро од вруљице 15. XII 1885.

7. Апостол Јеремић, редов II чете, I, батаљона, II пука, родом из Сувејана (Топлички), умро од запаљења плућа 15. XII 1885.

8. Новак Симеоновић, војник V пука, II позива, умро 20. XII 1885. родом из Паљуве (Ваљевски), стар 21 годину, од „вруљице".

9. Стеван Петровић, војник II позива, V пука, родом из Паљува (Ваљевски), стар 31 годину, умро од вруљице, 23. XII 1885.

10. Танасије Ђорђевић, војник II позива, V пука, умро 26. XII 1885. од вруљице, стар 33 године.

11. Сава Јеленковић, војник добровољ. одреда, из Књажевца, умро 30. XII 1885. од вруљице, стар 21. год.

СВЕШТЕНСТВО

Због недостатака писаних докумената (стари црквени летопис су уништили Бугари за време прве окупације 1916, писаних архивских података нема, недостају кондуит листе, нема забележака о томе који су све били свештеници власотиначки бар по црквеним и богослужбеним књигама), и заборава, о најстаријим свештеницима овог места је врло тешко писати. Нешто се више може рећи о поповима који су се затекли после ослобођења од Турака 1877. године, јер су они морали водити протоколе од 1879. а сем тога постоји и Шематизам Српске цркве од 1880 — 1914*). Сем тога за утврђивање хронолошког реда свештеника цркве власотиначке, уколико је то уопште могуће тачно извести, служе нам подаци потомака тих попова и писаних помена ту и тамо, мада је то недовољно, па се донекле може нешто одређеније написати. Свакако да је ово само прилог за ово питање које може бити решено даљим испитивањима.

Ево листе тих свештеника:

1. ПОП МАРКО. По предању које постоји у селу Црковници, један од најстаријих свештеника Црковнице и Јашуњских манастира је био „поп Марко од Власотинце". Поп Марко се спомиње и у запису женског манастира Св. Богородице, у паперти с леве стране, испод ктиторске фреске. Марко је, наводно, у Власотинцу убио Турчина па је пребегао у Црковницу.

2. ПОП ГМИТАР. Овај власотиначки свештеник се спомиње пре него што је сазидана црква у Власотинцу, што говори о чињеници да су ови свештеници служили по околним црквама (Конопница, Козаре). Постоји податак да су свештеници овог места служили у конопничкој цркви па носили причешће у Власотинце и тамо причешћивали народ. Један од тих свештеника је, свакако, био поп Гмитар. За њега знамо да је писао тапију по којој је Коца Великић продао своју њиву Стевану Црнотравцу. Тапија је била својина Ристе Даскаловића. У њој стоји ово: „Да се знае како купи њиву Стеван Црнотравац от Коцу Великића загро: 30 . . . поп Гмитар писа: 1804: на октоврија ден 15").

3. СИМОН. По предању у Власотинцу, то би био најстарији власотиначки свештеник. У Власотинцу и данас постоји фамилија Поп-Симоновића, а то је Цане Поп-Симоновић. У протоколу I умрлих цркве власотиначке спомињу се Димитрије Поп-Симоновић (умро му слуга Ђорђе 1884) и Петар Поп-Симоновић 1884. Исто тако касније Стевана уд. Димитрија Поп-Симоновић. Постоје подаци и за Петра Поп-Симоновића, касапина из Власотинца. Према свему судећи и овај је свештеник из доба попа Гмитра, из краја 18. или почетка 19. века. То би била, наравно, само претпоставка. Тачно је немогуће утврдити време живота и рада овог старог свештеника.

4. ДИМИТРИЈЕ ПРОТИЋ. Само презиме Протић, говори да је и пре овог свештеника било других па чак и протојереја. Можда је то био и отац Димитријев, или дед, но о томе ми не знамо ништа. О њему знамо толико да је био отац Мијаила или Махајла Д. Протића, пароха власотиначког, потоњег архијерејског намесника и да је умро 1860. године[16]).

5. ДИМИТРИЈЕ ПОПОВИЋ. За овог свештеника знамо по једном извештају који је он упутио епископу нишком 16. маја 1861. године. Наиме, он је по налогу владике из Ниша изишао у село Стајковце да испита оптужбе противу попа Јована пароха тога села. На крају тог извештаја стоји: „ваш слуга поп димитри поповић у власотинце остаем сас вашу молитву и пребивам"[17]).

---

*) Исписе из Шематизма саопштио Станиша Војиновић, Београд.

[15]) Др Јован Хаџи Васиљевић: „Просветне и политичке прилике", Београд, 1928. године, с. 214.

[16]) Источно од олтарске апсиде, међу споменицима старинског стила и израде, из Дејана, постоји један велики надгробни споменик на коме стоји урезано: „Успши раб божи Димитрие ерej . . . 1860".

[17]) Др Јован Хаџи Васиљевић, пом. дело, с. 214—215.

6. ЈОВАН. Вероватно један од пароха Власотинца или неких околних села. Због неморала, био је оптужен и одговаро је. По неким индицијама, он је и рашчињен. Наиме, био је позван на чин рашчињења у Ниш па како је требало да на том чину буду и његови парохијани, а да то осујети, прошао кроз село и причао: „Беше, рашчинимо га!"[18]).

7. СТАНОЈЕ ЈАНКОВИЋ. Историчари бележе да је овај свештеник био обешен у Нишу 1860. године за време боравка у овим крајевима Кибризли Мехмед паше (у народу познат као Садразам паша — „Садразамско време"). Каже се за њега да је био „честит" и ваљан свештеник, али благодарећи неком потурченом Бугарину Науму ефендији, који је живео у Нишу и био главна пашина ухода, овај свештеник је изгубио главу.[19]) Кад су се почели водити протоколи цркве власотиначке, у књигама рођених налазимо име његове жене Станке. Она је наиме, бележена у протоколе као кума многим Власотинчанима и то дуго после 1879. године.

8. ПОП МИТА. И то је био свештеник власотиначки, јер и данас у Власотинцу постоји фамилија Поп-Митић. Тако је 1882. године у Власотинцу умро Нича Поп-Митић, ћурчија. Може бити овде да се ради о Димитрију Поповићу или Протићу, али то није сигурно.

9. ПОП ИЛИЈА. У Власотинцу има и данас Поп-Илића.

10. ПОП СТОЈАН. У читуљи цркве власотиначке је забележен одмах из попа Симона. У Власотинцу и данас постоји фамилија Поп-Стојановићи.

11. КОСТА ПОПОВИЋ.

12. АРАНЂЕЛ СТЕФАНОВИЋ, парох власотиначки је рођен негде око 1820. године. Био је свештеник 50 година. Од свих старих власотиначких свештеника, он је био најнеписменији. Умро је у Власотинцу 22. П 1890. Како у протоколу стоји, умро је у 70. години старости.

13. ЈАНИЋИЈЕ ПРОТИЋ, парох власотиначки, затечен ослобођењем од Турака, води протоколе од првог јануара 1879. године. Он је и започео I протокол умрлих, подацима о опеваној Етросими, кћери Тодора богослова. Био је добар и добро водио протоколе.

14. ТРАЈКО ЈАНКОВИЋ, свештеник, манастирски ђак, слабо писмен. Трајко је узиман на одговорност од стране Нишке конзисторије 1882. што није завео три рођења, два 1879. и једно 1881. године. Деца су у 1882. заведена у протокол I рођених цркве власотиначке. Он је умро у 39. години живота од јектите и то 27. VI 1881. године у Власотинцу.

15. МИЈАЈЛО — Михајло Д. Протић, стари парох власотиначки, јако цењен и поштован од парохијана. Он је, после Димитрија Алексића, у Власотинцу био дуго година намесник, од 1883—1896. године.

16. ДИМИТРИЈЕ М. АЛЕКСИЋ, парох и намесник власотиначки од августа 1881. до септембра 1882. године. Димитрије је рођен у Алексинцу 11. новембра 1857. године, а умро у Лесковцу као архијерејски намесник од ларингоспасмуса (грчева у грлу) у 33. години живота, 19. децембра 1889. године. Он је у Лесковцу уређивао „Црквени Гласник" три године 1887, 1888. и 1889. године. Сем тога, он је написао још неколико књига из црквене и лепе књижевности. Умро је у беди и сиромаштини, сахрањен је у Лесковцу где му је подигнута капела и у којој се и данас налази његов надгробни споменик[20])

17. ХРИСТИФОР П. ПОПОВИЋ, рођен је 7. XII 1865. од оца попа Прокопија Петровића, пароха села Орашја. Свршио је богословију у Београду, рукоположио у чин ђакона 30. XI, а за свештеника 1. XII 1888. Одмах је постављен за капелника пароху власотиначком Ранђелу Стефановићу, који је умро, као што знамо, 1890. године. Прота Христа је добио 175 домова у Власотинцу, 76 у Црној Бари и 34 у Брезовици. Прота Христа је одликован црвеним појасом 26. П 1901. године. Постао је намесник среза власотиначког 1920. а протски чин добио 19. V 1928. године. Он је исто тако одликован највећим црквеним одликовањем — напрсним крстом 1934. године. И од стране државних власти је добио признање за свој ревностан рад: одликован орденом Св. Саве IV и III степена.

Прота Христа је избегао смрт од Бугара, али је био интерниран у Бугарску и тамо делио судбину роба са многим свештеницима нашим. Сећајући се ропства, прота Христа је причао како је једном приликом био на купању у реци са протом Захаријем Константиновићем, парохом прокупачим и архијерејским намесником, ро-

---

[18]) По казивању проте Вукашина Ишљамовића, пароха власотиначког.

[19]) Бруно Ловрић: Историја Ниша, Ниш 1927, с. 68.

[20]) Опширније о њему: Драг. М. Ђорђевић, Скице за биографију Димитрија Н. Алексића, Лесковачки Зборник X, 209—213. Год. 1970.

дом из Шишаве код Власотинца како је Захарије рекао :„Оче Христо, чим загазих у реку, сетих се како ме је мајка због дечјег несташлука клела: „Заре, сине у Туџу реку да пропаднеш!"

18. ОНУФРИЈЕ — НУНЧА ПОПОВИЋ, рођен је у Власотинцу 1857. године. Свршио је приватну школу код Трајка Великића — изучио часловац, псалтир и требник; 1899. године постао је парох I власотиначки, а дотле био парох крушевички. Као парох власотиначки држао је један део Власотинца и нека села у околини. Погинуо је од Бугара у Манастиришту 1915. године. Њега је из Манастиришта тајно пренела његова супруга и сахранила у власотиначком гробљу, али је приметила да су му бугарски војници повадили златне зубе из вилице.

19. ТОДОР Н. ПОПОВИЋ, рођен у Великом Крчимиру 1869. године. Свршио је деветоразредну богословију у Београду са одличним успехом. Био је и вредан и писмен свештеник. Погинуо је од Бугара у Јанконој Долини 1915. Био веома способан и учен човек. Звали су га Тоша „социјал".

20. ДУШАН ОН. ПОПОВИЋ, рођен је у Власотинцу од оца проте Онуфрија Поповића, пароха власотиначког. Био је најпре парох власотиначки, а од 1926. је окружни протојереј Врања све до 1935, кад одлази у Београд и тамо служи при цркви Св. Марка до свога пензионисања. И као пензионер, замољен од српског Патријарха Германа, прихвата се дужности архијерејског намесника за Београд, али на том положају остаје мало због болести. Сада стално живи у Београду[22]).

21. МАРКО ФИШИЋ, свештеник, родом из Призрена. По причању, он је убио Турчина, па зато пребегао у Србију и обрео се у Власотинцу, где се оженио ћерком Онуфрија Поповића. Био је прво учитељ у селу Козару, а касније постане свештеник дејански и власотиначки. Умро је 1912. године. За својим родним крајем је много туговао. На самрти је рекао присутнима: „Кад буде слободан Призрен, дођите на гроб па ми то кажите".

22. ВАСИЛИЈЕ ПОПОВИЋ — БЕЛИ, рођен је у Великом Крчимиру 14. јануара 1891. године. Свршио је београдску богословију са одличним успехом. По свршетку богословије, постављен је за учитеља у Балајинцу и тамо био од 24. I до 25 VI 1913. године и од 15. I 1914. до 25. VI у В. Крчимиру. У Горњем Присјану је био такође учитељ од 5. II 1915 до 17. IX исте године. Рукоположио се у чин ђакона 13. IX 1915. а у чин свештеника 14. септембра исте године и постављен за пароха у Личју (Заплање). Несрећне 1915. године, Бугари су интернирали овог вредног свештеника који се враћа у отаџбину са још доста других свештеника нарушена здравља, 1918. године. Затиче парохију у згариште али се свуда заузима да се санирају послератне прилике. Због свог доброг и запаженог рада, премештен је по својој молби у Власотинце 1926. године, добива протојерејски чин и живо ради за добро друштва све до свога пензионисања 1956. Умро је у Власотинцу 25. XI 1965. године.

23. ТИХОМИР ЈОВАНОВИЋ, рођен је у Модрој Стени, 7. XII 1897. год. од родитеља Трајка Јовановића, деловође и мајке Зојице. Свршио је богословију Св. Саве у Београду. За ђакона је произведен 10. а за свештеника 12. XII 1921. Био парох предејански, а затим власотиначки до 1939. године, кад је премештен по молби у Јагодину, где и сада живи као пензионисани свештеник.

24. РАДИВОЈЕ ДАВИНИЋ, рођен 28. јануара 1900. године од оца Јањићија и мајке Драге у Власотинцу. Богословију завршио у Сремским Карловцима 1922. За ђакона је произведен 19. а за свештеника 20. XI 1922. и постављен је за пароха ратајског (Крушевац) 17. XII исте године. За ратајског пароха је остао све до 26. маја 1924. кад је по молби премештен за пароха дејанског код Власотинца. После смрти Христифора Поповића, Давинића иде у Власотинце, а из Власотинца одлази за клирика Сремске епархије где се сада налази (Јарак).

25. ВАСИЛИЈЕ ИВАНОВ, Рус, рођен 6. I 1872. године у Ситну, срез Полоцки.

---

[21]) Прича се да је Онуфрије био снажан још у млађим годинама. Кад је учио „Писмо" код Трајка Велкића, терзије и кад би што скривио, Великић, иначе човек малог раста би рекао: „Онуфрије, потули се да ти извучем уши" (В. Ишљамовић, арх. намесник власотиначки).

[22]) Душан Он. Поповић је био хоровођа певачке дружине „Његош" у Власотинцу, а у Београду, у цркви Св. Марка, водио је дуго хор „Верољуб" — од 1946 — 1953. године. Он је писац приличног броја радова и чланака које је штампао у нашој црквеној периодици и црквеним листовима. Има необјављене радове у рукопису: „Голгота и васкрс српске цркве и српске мисли у јужној Србији" (откупљен од Архива Београд), „Шокци и Буњевци" (откупио Државни архив у Београду), „Историја Власотинца и околине" (откупио Народни музеј у Лесковцу), „Историја Србије од досељавања на Балкан до 1919", „Делиград", „Пророк Илија", „Петстогодишњица од пада Србије деспота Ђурђа Бранковића 1459". Сем ових, у рукопису има и неке мање радове историјске, егзетске и некролошке садржине.

Рукоположен је у чин ђакона 24. XII 1895, а у чин свештеника 30. V 1907. године. Одликован црвеним појасом 25. V 1930, скуфјом (капом) 6. VI 1908, златним крстом за војне заслуге од Митрополита Антонија 20. VII 1923. протском камилавком 1. V 1915. и протским чином 5. VII 1926. Био је прво парох у Сувојници и то од 21. IV 1920. до 26. VII 1922. Отуда иде за пароха власотиначког II и остаје у Власотинцу све до 26. X 1924. За пароха предејанског постављен је 1. XI 1924. године.

26. МИХАЈЛО Т. ПОПОВИЋ, рођен је 20. VIII 1904. у Великом Крчимиру од оца Тодора — Тоше Поповића, пароха крчимирског. Богословију у Сремским Карловцима је завршио 1925. За ђакона произведен 12 VI, а за свештеника 14 VI 1927. године. Био је најпре парох у Дадинцу, затим у Грделици а из Грделице иде за пароха брестовачког где остаје до 1938. кад буде премештен за пароха власотиначког. У Власотинцу остаје све до пензионисања 1966. године. Сад се налази на једној парохији у Сремској епархији (Мали Радинци код Руме).

27. ВУКАШИН ИШЉАМОВИЋ, архијерејски намесник и протојерej, рођен је у Власотинцу од оца Душана, терзије и мајке Милеве, 25. V 1908. Завршио је богословију Св. Саве у Сремским Карловцима школске 1929/30. За ђакона власотиначког је рукоположен 18. II 1933. а у чин свештеника је ступио 1. VI 1936. године. Остављајући ђаконску службу у Власотинцу, одлази на црковничку парохију 1936, а отуда, по својој молби, премешта се на упражњену конопничку парохију. 19. VIII 1962. одлази за пароха власотиначког. Још као парох конопнички, на предлог свих свештеника архијерејског намесништва, 1952. године, постављен је за вршиоца дужности архијерејског намесника. Одликован је протском камилваком 1964. а протским чином 1971. Вукашин је вредан радник на црквеном пољу, а такав је и на дужностима ван црквене делатности. Још као ђак је радник у Црвеном крсту па је то продужио и као свештеник. Он је члан Црвеног крста Среза власотиначког дуго времена па је због те делатности одликован сребрном и златном медаљом. У Винарској задрузи у Власотинцу је заузимао увек видно место у управи (био је секретар, председник Контролног одбора), био је и секретар Пољопривредне задруге, члан и оснивач певачке дружине „Карађорђе", а у црквеној општини је свагда са одушевљењем радио. Стара се и о подручном му свештенству и о црквама и свуда показује добре резултате.

28. ЈОВАН — ВАЦЕ ШУШУЛИЋ, рођен је у Власотинцу 26. XII 1907. године. Богословију у Сремским Карловцима је завршио 1929/30. За ђакона је произведен 26. VI 1931, а за свештеника рукоположен 27. истог месеца 1931. године. Постављен је за пароха каланско-црвенојабучког 26. VII 1931. и на тој парохији остаје све до 1941. године. Те године се премешта за пароха дејанског где је био свештеник Раде Давинић. Тамо остаје до 1962. Од 1962. прелази за II пароха власотиначког све до пензионисања 1971. године. Протски чин добија 1971. Умро је 24. VI 1972. године.

У послератном периоду, Јован Шушулић, под врло неповољним условима, ради у каланско-црвенојабучкој парохији, пешачећи по брдима и гудурама данима и недељама. Иако је могао да се ограничи само на дејанску парохију, он иде и врши службу по насељима читаве планине до Бугарске границе. Радећи тако интензивно и напорно, нарушио је своје здравље и најзад подлегао. Црква му дугује захвалност за такав рад и поред тога што је одликован протојерејским чином.

У Власотинцу постоје три парохије, али су оне комплетиране са неким оближњим селима.

I парохија је састављена од једног дела Власотинца и села Батуловца и Ладовице.

II Од једног дела Власотинца и села: Орашја, Кукавице, Гложана, Прилепца и Манастиришта.

III је састављена од дела Власотинца и села Брезовице.

БЕЛЕШКЕ О УЧИТЕЉУ СПИРИЋУ

Стари власотиначки учитељ Петар Спирић је рођен у Лесковцу између 1840-45. године. Учио је приватну школу и постао 26. октобра 1869. године учитељ у Власотинцу. Учитељевао је двадесет година и био много вољен и уважаван као добар учитељ. За време учитељевања за време турске владавине, имао је много недаћа и брига, а особито због бугарске егзархијске пропаганде. После ослобођења, Петар Спирић тражи да му се у године службе убележе за пензију и 7 година рада под турском влашћу. Да би доказао какав је био његов рад, он се обратио бив. члановима Црквено-школског Синода за уверење и ови му издају документ који говори о тешкоћама Спиријевим у доба рада под турском влашћу. То уверење су му издали бив. чланови Синода: Михајло Протић, свештеник, Цветан Здравковић, свештеник, Јаниђије Протић, свештеник, Ко-

ста Краинчанић, Стаменко Милошевић, Спаса Крајинчанић и Коста Котић. Они кажу у уверењу: „Као чланови ондашњег власотиначког српског црквено-школског Синода овим својим уверењем уверавамо: да је г. Петар Спирић, учитељ овдашњи, учитељевао у овдашњој вароши за време турске владавине и то од месеца октобра 1869-те године све без прекида те га је и ослобођење наше вароши затекло као нашег учитеља.

За време ондашњег свога учитељевања у нашој вароши г. Петар је имао да се бори, с једне стране са Турцима, као са власницима и верским противницима, а с друге стране са шовинистичком пропагандом бугарском. У тој својој тешкој борби г. Петар је преживео часове горког искушења.

Са мирном савешћу можемо рећи: да је и наше признање и општа љубав и поштовање, које, г. Петар од својих сугрђана ужива, опет мала награда за велике заслуге, које г. Петар, као учитељ и Србин учинио народности и вери. У Власотинцу 1. октобра 1889. год."[23])

Са оваквим уверењем, потврђеним и од надлежне власти, и општинским уверењем од 26. марта 1891. године, Спирић се обраћа министру просвете и црквених послова за признања поменутог стажа од 7 година па, између осталог, каже:" За време Турске владавине био сам седам година, а ресто година данашње Србије наше отаџбине. За све време Турске владавине сносио сам све беде и зла, која су ме снашла, једино за то што сам живео и радио посредно и непосредно, да се мисао Србије, ослобођење оствари. Мој школски рад за време Турака, није нико оцењивао, сем моје савести, за то што онда није било уређено, као данас, те да би се мој рад још од почетка могао видети, — али сам за ове године наше српске владавине издржао ове ревизије и добио следеће оцене: 1879 год. 5, 1880. год 5, 1881. год. 4, 1882. год. 3, 1883. год. 4, 1884. год. 5, 1885. год. 5, (1866 није било ревизије, за то ни сам оцењен), 1887. год. 5, 1888. год. 4, 1889. год .4 и 1890. год. 5"[24]).

После консултације Главног просветног Савета, министар за просвету и црквених послова је 11. децембра 1891. године донео решење у корист учитеља Петра Спирића и признао му за пензију 7 година учитељског рада под турском владавином.

Спирић је и лично у свом приватном животу имао доста непријатности. Деца се рађала, умирала а материјално његово стање није било повољно. Ипак је дочекао дубоку старост од око 90 година. Умро је у Власотинцу, 6. априла 1941. године.

ВЛАДАРИ И ЕПИСКОПИ КОЈИ СУ ДОЛАЗИЛИ У ВЛАСОТИНЦЕ

1887. Власотинце и цркву је посетио краљ Милан Обреновић. Од епископа се зна да је Венедикт I посетио Власотинце. Он је осветио цркву 1835. године. Затим долази владика нишки Јанићије, па Калиник, онда Деда Виктор Хилендарац, Нестор и Димитрије, потоњи загребачки митрополит, епископ Јован у два-три наврата и садашњи администратор Нишке Епархије Василије, епископ жички.

За време првог светског рата у Власотинце је долазио бугарски владика Варлаам и он је том приликом говорио Власотинчанима да су они Бугари.

---

[23]) Архив Ср Србије, Министарство просвете, 1891, XIII, 160.

[24]) Исто.

Dragutin M. Đorđević

VLASOTINCE

Vlasotince hat keine Historie. Der Verfasser sammelt Angaben, indem er den Mangel an historischen Dokumenten aus der Vergangenheit des Ortes hervorhebt und stellt die für die künftige Geschichte der Ansiedlung wichtigen Ere ignisse dar. Unter vielen Angaben sind diejenigen von Krankheiten der alten Bewohner von Vlasotince, sowie auch die Angaben von der alten Kirche und deren Holzschnitt, die anziehendsten.

Борислав Андрејевић

Црква у селу Конопници

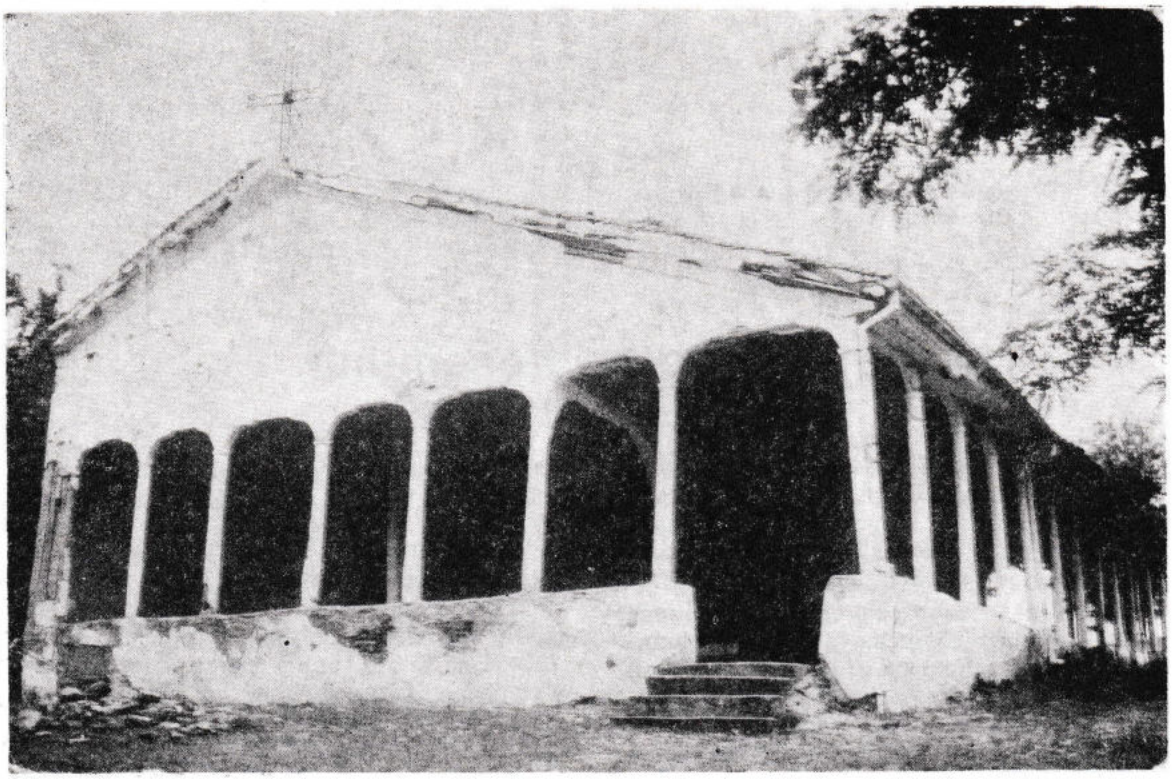
У самом средишту села Конопнице, удаљеном око 5 км. од Власотинца, налази се црква „Успења Пресвете Богородице", подигнута још у периоду када су ови крајеви били под влашћу Турака.

Црква је малих размера, правоугаоне основе,[1]) а препокривена је надстрешницом (двосливном кровном конструкцијом) која се са источне и јужне стране завршава великим тремом.[2]) Старији трем цркве почивао је на двадесетак дрвених стубова.[3]) Покривен ћерамидом и са улазним степеништем на југо-источној страни, подигнут је био после ослобођења ових крајева од Турака-односно после 1878. године.[4]) Тиме је овај сакрални објекат, незнатних размера, добио веће димензије, што се у доба Турака није могло постићи. Овај стари трем био је замењен, због дотрајалости, новим 1938. године.[5]) Препокривање цркве настрешницом већих размера врло је интересантан податак, јер се тиме још више истиче, с једне стране, турска неумољива допустивост за подизањем већих хришћанских сакралних објеката, а с друге, жеља српског живља за већим, грандиознијим објектима. Старији трем, као и нови, били су окречени белом бојом и на њима није било никаквих фресака.

Ма да је живописана, ипак, ни на старијим фрескама, нити на осталим зидним површинама не постоји ни један писани податак или запис из периода док је црква била под Турцима, који би могао да открије време настанка овог објекта. Најстарији податак, који се може прочитати у цркви, потиче из периода после ослобођења, тачније из 1893. године.[6]) Једини досад сигурнији податак о времену градње цркве указује да је подигнута 1840. године.[7]) Овај податак може бити веома поуздан, пошто је добијен 1899. године од тадашњег свештеника Конопничке цркве, који је рођен 1832., а „... рукоположен за свештеника 1858. године."[8]) Имао је осам година када је црква подигнута, а 26 када је постао њен свештеник. Како је он дао овај податак, могао је користити и летопис цркве, који је постојао,[9]) а у исто време и живе савременике из периода градње цркве. Треба напоменути, да овај свештеник конопничке цркве — Прокопије Петровић — у траженом извештају 1899. године, прецизно истакао да је „... озидана 1840. године",[10]) не наводећи податак да је дограђена или подигнута на старим темељима, каквих има у поменутој књизи за друге објекте. Према томе, уколико би се поменути податак прихватио као аутентичан, онда је 1840. година година подизања нове а не обнова старе цркве. Но, и поред тога што се не сме запоставити чињеница да су Турци радије давали дозволу за обнављање, а далеко теже за подизање нових цркава, ипак у власотиначком крају подигнуто је око половине XIX века, са конопничком, четири цркве,[11]) што показује немоћ Турака за забраном српском живљу да гради своје сакралне објекте, а истовремено и страх од нових побуна, по којима су ови крајеви били познати. И по начину градње овај објекат је сличан неким српским црквама из прве половине XIX века. Мање димензије, а масивни зидови и укопавање у земљу,[12]) које није онолико као код старе нишке и лесковачке цркве, неке су од карактеристика тога периода.

Северно од цркве налази се гробље из турског периода. На њему је тренутно остало још 14 надгробних плоча у виду крста, на којима је тешко читљива година. Године које се могу прочитати односе се на почетак друге половине XIX века (1852, 1863 и 1864). Како се, бар засад, не може установити да ли на осталим надгробним споменицима има ранијих датума који би могли указати на постојање неког ранијег сакралног објекта, то ове читљиве године иду у прилог наведеном датуму подизања цркве.

Постоји предпоставка да конопничка црква лежи на темељима неког средњовековног сакралног објекта[13]), или неког

Изглед цркве у Конопници са тремом у пе иоду после ослобођења од Турака

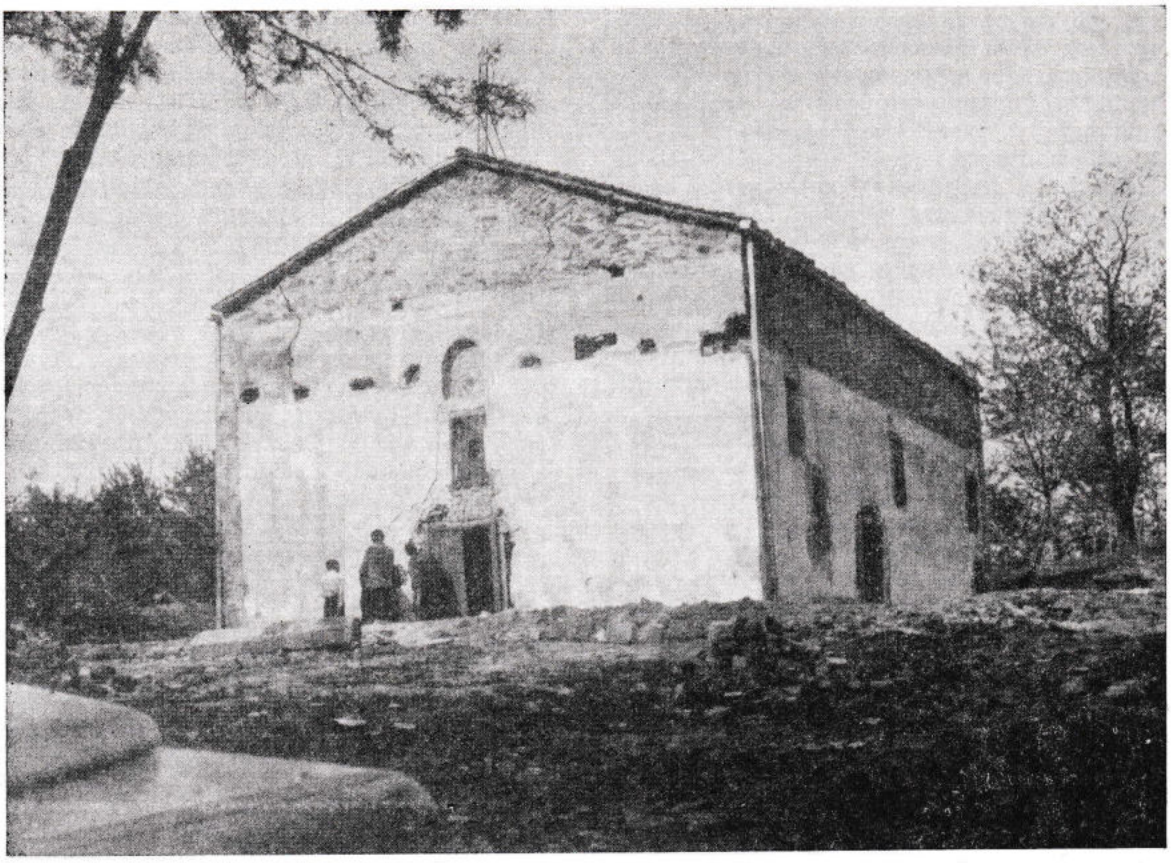
још старијег, тим пре што се у непосредној околини налазе већ евидентирани археолошки локалитети и остаци грађевина. За науку веома важни, али још довољно неистражени, ови остаци у атару села Конопнице указују на интензиван живот овога краја за један дужи временски период. Два праисторијска локалитета — Сланиште и Тршевине — са изванредним примерцима „бронзане пластике из старијег гвозденог доба", код првог и „бројним фрагментима керамике", код другог — доприносе тврдњи активног стваралаштва на овом терену још у преисторијском раздобљу.

Локалитет Трап, заштићен законом[14]), на коме су и сада видљиви остаци неког античког утврђења, и остаци средњовековног утврђења Градац[15]), исто тако заштићени, указују на континуирану делатност кроз стари до дубоко у средњи век.

Међутим, и поред већег броја остатака споменика материјалне културе, прошлогодишња сондажна истраживања темеља конопничке цркве нису открила било какве трагове раније грађевине.[16]) Ово опет не мора да значи да у порти цркве или на брду Градац није постојао старији сакрални објекат,[17]) што би се испитивањем околине можда могло и потврдити. Јер, име села Конопнице помиње се први пут у једном путопису на латинском језику из прве половине XVI века.[18]) Крајем истог столећа у једном турском дефтеру,[19]) међу тимаре нахије Дубочице набраја се и Конопница. Ови подаци указују, поред старости насеља, и на евентуално постојање неког можда и старијег сакралног објекта.

Конопничка црква, тек што је сграђена, нашла се у средишту значајних историјских збивања, нарочито за време познате Нишке буне из 1841. године, која је најбоље припремана и најдуже трајала баш у власотиначком крају. Ту су се састајале вође устанка из Власотинца и околних села, међу којима и познати Станко Бојација, Стојан Вучковић и Цветко Голубовић.[20]) Како је власотиначка стара црква сграђена скоро две деценије касније, а исто тако и податак да је више од десет околних села[21]) користило конопничку цркву, доприноси тврдњи да су се ту припремале револуционарне акције против Турака. Преко три хиљаде људи било је везано за овај сакрални објект и свакако, добар број њих на тако широкој територији, био је упознат са припремама за борбу против Турака. Исте године, по угушивању устанка, Турци су се дивљачки понели према становништву у селима овог краја.[22]) Тада је била спаљена и Конопница, а свакако опустошена и црква у њој.[23])

Значајан допринос у припремама за устаничке акције на почетку друге половине XIX века у овим крајевима приписује се конопничкој цркви. Тако, када је кнез

Изглед цркве 1971. године после уклањања трема

Милош поново дошао на чело кнежевине Србије те, 1859. године, у власотиначком крају припреман је устанак[24]). Исто тако, и 1860. године, уочи доласка Мехмеда паше Кибризлије у ове крајеве, вршене су припреме за устанак. Тихомир Р. Ђорђевић, који је крајем XIX века обилазио поменути крај, забележио је интересантне појединости о припремама за устанак: „Године 1860. покушали су Власотинчани такође да се од Турака ослободе... Ђока Стоилковић, поп Станоје Јанковић и Ранђел Горуновић, здоговорили су се тада да подигну народ на Турке. Да би били и од Србије потпомогнути намисле јавити кнезу Милошу за зла која им се чине. Напишу му жалбу, у којој изложе многе зулуме: убиства, одвођење и силовање женскиња, турчење итд. — Пошто су све изложили, испотписују се на жалби, пробуше један штап као свиралу и у штапу сместе жалбу, штап одозго затворе да се не познаје. Извесни људи под изговором да ће у печалбу, узму штап са жалбом и дођу у Србију, служећи се оним штапом као и обичним штапом од потребе. Овако су молбу пренели да је Турци не би могли наћи баш и кад би их претресли. — Кад је кнез Милош примио жалбу Влосотинчана и видео шта је у њој, пошаље је цару у Стамбол, с молбом да закрати Турцима насиље".[25]) Мехмед паша Кибризлија, још пре но што је пошао из Цариграда у „инспекцију по Румелији", добио је обавештења о појединим власотиначким првацима који су припремали устанак, те отуда, чим је стигао у Ниш, позвао је око 20 виђенијих људи из Власотинца и околних села — неке је одмах обесио у Нишу, а друге је послао у Малу Азију.[26]) Црква у Конопници одиграла је и тада значајну улогу, послуживши као место за договор о акцијама против Турака, а према неким недовољно провереним подацима, и у њој су „писана писма кнезу Милошу".[27])

Две деценије касније, за време другог српско-турског рата— када је за свега 53 дана, на прелазу из 1877. у 1878. годину, српска војска однела неколико десетина победа над Турцима и када је око 300.000 људи на југу Србије коначно добило слободу — у крајевима око Власине дошло је до масовног народног устанка. Припреман је још пре почетка рата од тајне револуционарне организације састављене од сеоских првака и свештенства, који су за састанке углавном користили и власотиначку и конопничку цркву и одакле су у највећој конспирацији одржавали везе са Београдом. Крајем новембра 1877. године, када је тајним каналима из Алексинца и Ниша пренето обавештење о скором поче-

тку другог рата, власотиначки првак, свештеник Тома Михаиловић, отпочео је са прикупљањем добровољаца користећи конопничку цркву као базу за устаничке припреме. Устанак око Власотинца подигнут је после 11 децембра, односно после ослобођења Лесковца,[28]) када је, по казивању савременика, „... поп Тома дигао своје сељаке те потукао Турке низаме који су били на Власини". На основу извештаја Врховне команде српске војске[29]) може се са сигурношћу потврдити импозантан број устаника, јер је власотиначки одред, којим је командовао Ђока Влајковић био увећан са два добровољачка одреда и око 200 устаника. Према томе, црква у Конопници, за око четири деценије под Турцима, одиграла је значајну улогу у револуционисању широких народних маса власотиначког краја.

После завршетка рата и ослобођења ових крајева од Турака, свакако већ 1880. године, црква је преправљена: издигнут је под и постављен је трем. Од тада па све до 1915. године, без икаквих промена у архитектонском склопу, служила је као сакрални објекат, познат по својим саборима, који су се одржавали на дан цркве — 28. августа.

Године 1915. за време првог светског рата, када су Бугари окупирали ове области, конопничка црква је доживела своје друго веће уништење. Била је опустошена и претворена „једно време у коњушницу."[30]) Њеног свештеника Светозара Миленковића, који је више од десет година служио у овој цркви, убили су Бугари са осталим свештеницима код Сурдулице.[31])

У порти цркве у приземној згради, подигнутој још у доба Турака, била је смештена најстарија школа у власотиначком крају. Почела је са радом 1866. године.[32]) Била је „црквеног типа" и наставу је изводио конопнички свештеник.[33]) Порушена је после другог светског рата, када је подигнута нова.

Живопис у конопничкој цркви, мада још није испитан, нема неке веће вредности. Добар део зидних површина наоса, припрате и олтар прекречен је. Фреске које нису под слојем креча одраз су „провинцијског сликарства" XIX века и карактерише их недовољна пропорционалност фигура, сиромаштво колорита и незналачка усклађеност и грубост цртежа. Ово се односи и на живопис који се још налази под слојем креча, јер се може предпоставити да ће се скидањем креча открити квалитетније фреске кад се зна да не могу бити старије од XIX века.

Иконе на иконостасу, којих има 36, различитих димензија, нису још довољно испитане, тако да је, бар засад, тешко одредити њихову вредност и поред тога што су новијег датума. Већу вредност свакако би имале иконе ван иконостаса да нису скоро сасвим пропале. Од укупно девет, колико се налазе у цркви, седам их је сасвим уништено од влаге и црвоточине.

Посебну вредност у конопничкој цркви имају предмети израђени у дуборезу, који представљају значајне „... примере уметничког занатства у даљој прошлости код нас" ... Од тих делова нарочито су интересантни иконостас, трон и сто на коме је постављена икона за целивање. Дуборез, сачињен од биљних и животињских елемената, рађен је сигурном руком доброг мајстора. Свештеник Александар Новаковић, када говори о дуборезу и резбаријама у цркви, истиче да је то радио „неки Зака из Маврова."[35] У ствари, то је Заша или Зашма Димитријевић, који је дуже време живео у Власотинцу, где се и оженио. Познат је по својим дуборезачким радовима у старој лесковачкој и власотиначкој цркви. Ма да постоји разлика у његовом стваралаштву између поменутих цркава и конопничке цркве, што је свакако зависило „од наручиоца и наруџбине,"[36]) ипак се не може оспорити уметничка вредност и ових његових експоната, који, то се мора истаћи, не стоје на репу његовог стваралаштва.

Евидентирана од стручних сарадника Завода за заштиту споменика културе из Ниша још у лето 1968. године, црква у Конопници стављена је под заштиту закона почетком 1971. године. Током прошле године Завод је извео спасавалачко-конзерваторске захвате на овом објекту,[37]) вративши му првобитни изглед, уклањањем трема, а истовремено је заштићен од даљег пропадања.

НАПОМЕНЕ:

1. У предлогу комисије Завода, од 22. јануара 1971. године, за стављање конопничке цркве под заштиту, дата је и архитектонска карактеристика објекта: „Архитектура цркве носи карактеристично обележје споменика културе турског периода у овом крају (XIX век) у коме се настављају традиције старијег српског градитељства. — Правоугаона основа са наосом и припратом полуобличастог свода — у источном делу завршава се са широким полукружном апсидом. Са јужне и западне стране дограђен је трем са стубовима. Двосливна кровна конструкција без куполе покривена је черамидом".

2. Уклоњен је 1971. године интервенцијом Завода за заштиту споменика културе из Ниша.

3. Свештеник Александар Новаковић, који је служио у конопничкој цркви од 20. октобра 1918. до 7. марта 1938. године, а који данас живи у Параћину, истиче да је црква била препокривена настрешницом од када је он памти. Рођен је 1893. године у Власотинцу, а од 1900. одлазио је у ову цркву са родите-

љима. Тврди да је трем подигнут одмах после ослобођења ових крајева од Турака.

4. Пред други светски рат замењен је новим тремом.

5. Податак добијен од свештеника Вукашина Ишљамовића, који је од 1938. до 1962. године био са службом у овој цркви. Пројектант трема био је инг. Бранко Тасић.

6. Испод фреске св. Трифуна и св. Пантелејмона, на јужном зиду цркве стоји: „Приложеније Глигорија Бошковића из Власотинце 1893. год."

7. Глас — црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину. Уредник Милош С. Анђелковић — Издање Духовног суда нишке епархије. Ниш. 1899, 123.

8. Исто, 123,

9. Летопис цркве су, или уништили или однели са собом Бугари 1915. године. Податак добијен од свештеника А. Новаковића.

10. Глас — црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900, 123.

11. У првој половини XI века, у доба Турака, у власотиначком крају, подигнуте су, осим конопничке, још ове цркве: у селу Крушевици црква св. Архангела 1838; у Власотинцу црква св. Тројице 1858, док за цркву св. Димитрија у селу Добровиш нема тачних података, али је сигурно подигнута у другој половини XIX века. Види више, Глас — шематизам за 1900. годину „Намесништво среза власотиначког", 122—125.

12. Приликом прошлогодишњих радова на цркви установљено је да је ниво пода цркве био нижи од данашњег за око 25—30 см., пошто се испод пода покривеног опеком налазио камени под, а код улаза у цркву наишло на остатке степеништа.

13. По легенди цркву је подигао један од девет Југовића приликом одласка на Косово. Свештеник Вукашин Ишљамовић напомиње да легенда не везује цркву за Југовиће већ за Немањиће.

14. Решење Републичког завода за заштиту споменика културе — Београд, бу. 254 од 1950. године.

15. М. Ђ. Миличевић, Краљевина Србија, 18.

16. Сондирањем терена код олтара и северног зида цркве, које је вршено новембра 1970. године од стране Завода из Ниша, није се наишло ни на какве остатке старијег објекта.

17. Крајем прошле године свештеник конопничке цркве предао је Музеју у Лесковцу комаде фрескованог малтера, које је сакупио у близини цркве, на брду Градац. Пре неколико година у порти цркве пронађен је један римски новчић, а приликом сондажног истраживања, крајем 1970. године, код „олтарског дела пронађен је сандук са нагомиланим костима и две пафте".

18. Рад Југословенске академије знаности и уметности, књ. 49, 127.

19. Види, Лесковачки зборник XI, 1971. Др. Радмила Тричковић, Лесковац у 18 веку, 7.

20. Податак добијен од свештеника Александра Новаковића, а он је о томе слушао од старијих људи у Власотинцу.

21. То су: Конопница, Батуловце, Гложане, Ладовица, Прилепац, Скрапеж, Шишава, Г. и Д. Ломница, Страјковце, Средоре и Рајно Поље.

22. Лесковачки зборник VII, 1967, 12. Нил Попов, Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејске скупштине, књ. II, Београд, 1870, 439 — „Писмо Цветка Голубовића и Стојана Вучковића из Алексинца од 30. априла 1842. године".

23. Д. Трајковић, Аустријски документи о Нишкој буни у 1841. години, Лесковачки зборник II, 1962, 125 — наводи, поред Конопнице за коју каже да је спаљена, имена још 121 села у нишком, а 104 у лесковачком крају, која су такође спаљена, и додаје да је опљачкано још 16 цркава и манастира, не наводећи њихова имена. Ваља овде истаћи и податак о паљењу села Конопнице који наводи свештеник Новаковић. Он каже да је Конопница и још нека села око ње била спаљена од Шашид паше, када је он на силу отео девојку из Конопнице. Овај податак — који на неки начин потврђује и Добривоје С. Ранчић, Друмски ханови Грделице и Грделичке клисуре, Лесковачки зборник I, 1961, 22, где се наводи да је Шашит паша имао сина Есата „...кога је родила Српкиња — Бела Рада из Конопнице" — односи на период од 30-тих година XIX века, када црква још није подигнута, те према томе Шашит паша није могао да је спали, како то тврди свештеник Новаковић.

24. Јован Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе (1852—1860), Братство XV, 1921, 184.

25. Тих. Р. Ђорђевић, Белешке о Власотинцу, Дело 1897, 9.

26. Види о томе, Ј. Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе, Братство XV, М. Миличевић, Краљевина Србија, 117, Б. Андрејевић, Инспекција Великог везира, Народне новине, Ниш од 22. и 29. септембра 1962, Стенографске белешке за 1878/79. годину, 2352.

27. Извештај из Параћина где је вођен разговор са свештеником А. Новаковићем око цркве у Конопници — архива Завода за заштиту споменика културе у Нишу, бр. 1061/1 од 26. октобра 1970. године.

28. У извештају Врховне команде српске војске, Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877/78, 55, каже се: „11. децембар: Услед доласка у Лесковац наших проматрајућих одреда са Мрамора и Кочана, почео се организовати устанак у околини Лесковца и Власотинца".

29. Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 — 1878. године, Београд 1879, 70.

30. Податке дали, садашњи свештеник у Конопници Благоје Станковић и бивши Александар Новаковић.

31. С. Динић, Бугарска зверства у Сурдулици, 1920, 45.

32. М. Ђ. Миличевић, Краљевина Србија, 118.

33. Вл. Стојанчевић, Прилог познавању школских прилика у лесковачком крају пред ослобођење 1878. год., Лесковачки зборник V, 1965, 44—47; Д. Трајковић, Немањина Дубочица, 83.

34. Из предлога комисије Завода за стављање цркве у Конопници под заштиту, од 22. јануара 1971. године.

35. Извештај из Параћина... архива Завода из Ниша, бр. 1061/I од 26. октобра 1970. године.

36. Драг. М. Ђорђевић, Дуборезац Заша Димитријевић и његово дело у Власотинцу, Лесковачки зборник I, 1961, 36.

37. Завод је на конопничкој цркви извео следеће радове: „1. Откопавање земље око објекта са утврђивањем стања темеља и отклањања постојеће влаге. 2. Рушење дозиданог трема и скидање кровног покривача и кровне конструкције. 3. Поновно постављање кровне конструкције над старом црквом и осигурање свода серклажом. 4. Постављање калдрме око објекта и рова за одвод атмосверске воде".

Borislav Andrejević

DIE KIRCHE IM DORF KONOPNICA

Die Kirche in Konopnica befindet sich mitten im Dorf, sie ist klein und malerisch. Sie ist im vorigen Jahrhundert erbaut worden. Es gibt in der Kieche keine Aufzeichnung, die der Erforschung derselben beihelfen könnte. An die Kirche knüpfen sich bedeutende historische Ereignisse, besonders Vorbereitungen für den Aufstand in Niš.

Јован Ф. Трифуноски

Старије рударство у Грделичком и Врањском поморављу

I. Уводни део

Поједини средишни делови Балканског полуострва познати су по свом рудном богаству. Да поменемо Осоговску и Ново-брдску област. У том погледу значајна је и њима суседна Грделичко-врањска област, односно њен источни део који лежи десно од Ј. Мораве. Током своје дуге прошлости ова област је такође била важан произвођач и извозник железа, затим злата и још неких других рудних производа.

У поменутом источном делу Грделичког и Врањског поморавља истичу се углавном планине: Чемерник (1.838 м), Варденик (1.876 м) и Бесна Кобила (1.923 м.) Оне у ствари представљају заравњене гребене. На падинама планина, које се спуштају према Ј. Морави, настале су површи и дубоко усечене речне долине. Зато је тзв. енергија рељефа, фактор особито важан за ерозију и денудацију ,врло велика у сливовима Грделичке, Цепске реке, Врле и Јелашнице, десних притока Ј. Мораве.

У нижем делу области, о којој је реч, издваја се посебна природно-географска целина. Ту су абразиони и флувијални облици. Честе су речне терасе, које су се усекле у језерским седиментима. Услед наноса, које у Мораву уносе притоке и због њеног малог пада, вертикална ерозија ове реке је прилично слаба, зато се местимично развила јака бочна ерозија.

Геолошко-петрографска сложеност наведене области у јужном делу СР Србије, па њена тектонска динамика праћена магматизмом и другим процесима у преображају Земљине коре, условили су у њој појаву разноврсних рудних сировина. Саобраћајни положај области је такође повољан захваљујући не само проходности у правцу С—Ј, већ и у правцу З—И (долином Врле).

Рударство Грделичког и Врањског Поморавља углавном је било развијено и сконцентрисано у сливовима напред поменутих десних јужно-моравских притока. То су предели који леже југоисточно од Грделице, источно од насеља Цепа у Грделичкој клисури, у ближој околини Сурдулице и североисточно од Врања.[1]) Ратови и опустошења повремено су прекидали рударску делатност ове области, али је она поново оживљавала у условима мирнодопског развоја.

II. Трагови старих рударских радова и народна предања о њима

1. **У сливу Грделичке реке.** — У сливу Грделичке реке трагова старих рударских радова има на атарима ових данашњих насеља — Рупља, Новог Села и Градишта.

а. Рупље је једно од најизолованијих планинских села Грделичког краја. Лежи у изворишном делу Рупске или Грделичке реке. Сеоске куће пењу се високо по странама планине Чемерника. У Рупљу постоји велики потес Селиште и на њему локалитети: Самоков, Вигње и Купиште. На месту Вигње сада има особито много згуре. У тој згури заостало је још толико железа да је вредно исту згуру и поново претапати.

По садашњем становништву Рупље потиче из друге половине XVШ века. Изгледа да је име села постало по рударским рупама. У Рупљу прво су насељени преци: Павл, Банко и Рајко. Касније су насељавани и други становници. Иза оснивача Рупља на његов атар и на атарима неких околних села Турци су развили знатну експлоатацију железне руде.

Била су позната два самокова у данашњој Павлешинској махали.

Преци појединих сеоских родова углавном су долазили да раде у поменутим самоковима. По причању: „Тако се овде народ сакупио". Рад у рупљанским самоковима трајао је до 1878. г. Радници су били из околних сеоских махала, а њихова је рударска делатност била паралелна са пољопривредом — били су уједно рудари, земљорадници и сточари.

б. Ново Село лежи ниже поменутог Рупља, на левој страни Грделичке реке. До наведене 1878. г. и на атару овог села постојала су два самокова. Један је био на потесу Река, крај садашње сеоске школе. Други самоков налазио се у махали Бучје. У овим самоковима Срби мештани били су не само ћумурџије, већ и ковачи. По имену сада се знају три последња муслимана, који су били старешине или власници новоселских самокова. Звали су се: Дурић, Осман и Селим. Њихова је била и једна половина сеоског атара са обрађеном земљом. Успомена на једног од тих муслимана очувала се у топографском имену: Дурићев самоков.

в. Треће је село Градиште у средњем делу долине Грделичке реке. Лежи на њеној десној и левој падини. И у овом селу постоји потес Самоков крај корита поменуте реке, а у близини сеоске школе. Познаје се вада којом је текла вода из реке до самокова. Становници суседног села Дејана „радили су пут" од самокова до махале Старо село где је вађена руда. Тај пут данас се зове Дејански. Ту је на воловским колима преношена руда у самоков.

Градишким самоковом, по причању, „руководили" су Турци из Лесковца. Звали су се: Ајдар, Јумер, Пајазит и др. Ти Турци уједно су убирали и десетак од српских сељака. У самокову такође су радили Срби сељаци као ћумурџије и као ковачи. Главни ковач био је предак данашњег рода Ђурића из суседног Новог Села. Један ковач, који је потицао из Градишта, звао се Станко итд.

2. **У сливу Џепске реке.** — Џепска река постаје од два крака — Мутнице и Гарванице. У сливу поменуте реке трагова старих рударских радова има на атарима седам сеоских насеља — Лебеда, Мрковице, Љутежа, Троскача, Мачкатице, Мањка и Џепа.

а. Лебед лежи на десној падини долине Мутнице, у њеном горњем делу. По садашњем становништву то је релативно младо насеље, основано крајем XVIII века. Народна традиција наводи како су преци данашњих српских родова — Белинци, Петринци, Веселинци и Момчиловци — ту дошли „да би правили дрвени ћумур за вигњеве". Све до краја турске владавине 1878. г. у Лебеду радило се на копању и преради железне руде. То је било на потесу Самоков у долини сеоске реке. Када су „радили мањеви" у лебедском самокову, по причању, „земља се тресла на читав сат даљине". Руда, која се прерађивала у поменутом самокову, доношена је са Чемерника. То се вршило волујским колима преко потеса Друм. За потребе рударства у XIX веку много су настрадале шуме свуда око овог села. Данашња шума обновљена је тек „од како су отишли Турци". — Преко потеса Вада текла је вода „у корубама" до места Пиови. Оснивачи сеоских родова — Бела, Петар, Весел и Момчило — радили су у самокову итд.

б. Ниже Лебеда је најпознатије рударско средиште — Мрковица. И на атару овог насеља је место Самоков. По општем предању ту се налазила највећа ливница железне руде у овој области. Радили су Срби из овог села и из других насеља. Војин, дед данашњег Стојанча (1961. г. — 62. године), пред крај турске владавине био је главни мајстор у ливници. Наводи се и то, да је једном код те ливнице долазио познати врањски Хусејин-паша (до 1842. г.). Недалеко од ње на месту Средња Мрковица су два вештачка брда састављена од материјала некадашње топљене руде. Тог материјала, како се цени, има око 1.000 вагона. Наведени материјал, ради поновног топљења, од 1961. г. колима се носи до варошице Предејана и одатле железницом у наше друге центре (Зеницу итд). Друго место са таквим материјалом је на саставу Големе и Мале речице, ниже Мрковице.

Старији становници Мрковице говоре како се руда, која се топила у њиховој ливници, доносила колима из разних места на суседној планини Чемернику. Четрдесет „јарма волова" довукли су у ливницу велико буково стабло са узвишења Качер. У стаблу су били причвршћени чекићи, који су уз помоћ снаге речне воде, „разбијали руду". Воде је било довољно преко целе године. По ослобођењу од Турака српска државна управа продужила је са радом у поменутој ливници само две године. Затим све је напуштено. На месту где су вршени ови радови сада се познају зидови ливничке зграде, а недалеко су рушевине једног хана.

в. Следеће је насеље Љутеж, које лежи на десној падини долине Мутнице. И на атару овог села за време турске владавине до 1878. г. постојао је самоков. Руда се добијала на потесу Селиште, док је ковачница била у махали Дрење. У време-

ну када је трајала рударска делатност у самокову као ковачи и ћумурџије учество вали су мукарци из Љутежа. Лазар, дед данашњег Велимира (1961. стар 63 године), био је један од главних мајстора. Говори се и ово. Турци, старешине самокова, ишли су по кућама и тражили жене.

г. Село Троскач лежи у изворишној челенци поменуте Гарванице. Тамо, на саставу трију сеоских долина, леже потеси: Ливада, Река и Стојаново присоје. На ливади види се велика гомила ливеног гвожђа, заосталог од оног доба када су Турци и у овом делу Грделичке клисуре имали самоков.

д. Ниже Троскача је село Мачкатица. Лежи на десној страни долине Гарванице. У њему постоје потеси Жежница и Самоков. На Жежници, по причању, правио се дрвени угаљ потребан у самокову итд.

е. Село Мањак је ниже Мачкатице. И тамо постоји потес Самоков са остацима „згурије". Данашњи становници Мањака причају да је у времену „када је радио самоков" неки бег „притежавао" место Бегова орница.

ж. По географском положају најнижи је Џеп, познато насеље у Грделичкој кли сури. Лежи код ушћа Џепске реке у Ј. Мораву. За време Турака и у Џепу је постојао тзв. „турски самоков". На том месту до 1948. г. налазила се „згурија и друго што ти немало". Међутим, поменуте године десила се велика поплава, па је вода однела све од самокова. У џепском самокову радили су Срби мештани и муслимански Цигани досељени од некуда. Срби су већином правили дрвени ћумур, док су Цигани били ковачи.

3. У сливу Врле. У сливу Врле, десне притоке Ј. Мораве, трагова старих рударских радова има на атарима ових данашњих насеља: Топлог Дола, Вучеделца, Загужана, Масурице и Романовца.[2])

а. Топли Дол лежи у изворишном делу Врле, на земљишту високом 1.000 до 1.300 м. Код тог села на потесу Самоков налазе се наслаге топљене железне руде. У рударским радовима познијег времена, како се наводи у народној традицији, учествовали су не само Срби мештани, већ и муслимански Цигани досељени од некуда. Од данашњег топло-долског рода Воденичарци прадед Митар и брат му Никола радили су у том сеоском самокову. Због тога овај род данас носи карактеристични надимак Вигњари.

б. Друго је село Вучиделци у средњем клисурастом делу Врле. Ту је увек водио стари пут правца Сурдулица — Власина. Код становника Вучиделца чује се предање које наводи да је у неко раније доба, „када су радили самокови", у долини Врле постојала особито густа насељеност. Како се наводи, тада је мачка са Власине по крововима кућа могла стићи до данашње Сурдулице. Рударски радови на атару Вучиделца постојали су и у XIX веку. У тим радовима учествовали су и становници из тог села: они су „правили ћумур и секли железо". Петар, дед данашњег Стојана (1952. — стар 70 година) био је мајстор у једном самокову у клисури Врле. Ковачи су били још неки Момчило и други мушкарци из истог насеља.

в. Загужане лежи у доњем делу слива Врле, десно од пута Сурдулица — Владичин Хан. Потес Самоков налази се у непосредној близини тог насеља, са његове доње стране. Традиција наводи да је и ту копана железна руда, затим топљена и обрађивана („радило се железо"). На њивама око самокова виде се остаци „згурије и ћумура". Поменута руда вађена је на потесу Железарник. На том потесу сада је бујна храстова шума.

г. Рударска експлоатација вршила се даље у долинама Масуричке и Романовске речице, које су леве притоке Врле. У долини прве речице у селу Масурици постоји предање да је за време поменутог врањског Хусејин-паше постојао један самоков. У њему такође прерађивала се само железна руда. У тим радовима учествовали су Цигани и Срби из поменуте Масурице и из околних села — Биновца, Прекодолца, Длугојнице итд.

д. Код села Д. Романовца у долини истоимене речице су потеси Градиште и Самоковиште. На првом месту Кнаиц је установио остатке римске тврђаве. То археолошко налазиште своји у вези са рудницима железне руде на суседној планини Чемернику, који су по истом аутору коришћени још у римско доба.[3])

4. У долини Јелашничке и Тибушке речице. — Јелашничка и Тибушка речица су особито мале десне притоке Ј. Мораве. Њих главна река прима у Врањској котлини. Тамо постоје трагови старих рударских радова у вези са испирањем злата.

а. Таквих радова најпре има у данашњем селу Грамађи, које лежи на утоку Јелашничке речице. У том селу злато се испирало из алувијалног наноса. Гомиле шљунка и песка, тј. хумке зване „грамађи", заостале од испирања злата, могу се пратити свуда око поменутог насеља. По тим гомилама песка постало је име села. Једна народна прича наводи како је злато преношено караванима и да су на њих нападали хајдуци. Стога је злато на појединим местима закопавано у земљи.[4])

Испирање песка у Грамаћи почело је да врши и једно енглеско рударско друштво 1914. г. Због тадашњег рата тај рад је одмах престао.

б. Село Златокоп је недалеко од Врања око ушћа Тибушке речице. Традиција наводи да име села потиче по томе што је неки „предњи народ ту копао злато". Злата је кажу било у изобиљу итд.

III. Развитак рударства

а. Изнети су бројни трагови старих рударских радова у Грделичком и Врањском Поморављу; затим су поменута народна предања о њима, као и поједина карактеристична топографска имена — Самоков, Троскач, Жежница, Вигње, Рупље, Пиови, Железарник итд.

Особито је много трагова старих радова у вези са копањем, транспортом и топљењем железне руде у сливу Грделичке, Џепске и Врле реке. У сливу грделичке реке рударска активност била је добро развијена код данашњих села Рупља и Градишта. У долини Џепске реке важна средишта раније рударске експлоатације била су код данашњих села Лебеда, Мрковице, Троскача и Џепа. У сливу Врле рударска активност била је добро развијена код данашњих села Вучиделца, Топлог Дола, Масурице. Ипак лежишта и коришћење железне руде у сливу Џепске реке по значају као да су надмашивала остала.

Међутим, знатно мање је трагова заосталих од старих радова на испирању злата. Тога је било код ушћа Јелашничке и Тибушке речице у Ј. Мораву. Њих има само код данашњих села Грамаће и Златокопа. Било је извесних радова и на изданцима златних жица у горњем делу Јелашничке речице. Прича се како је тамо постојала направа за туцање руде.

б. Поједини од ових старих рударских радова несумњиво припадају Римљанима и времену средњовековних српских владара. У ово старије време и Римљани и Срби би ли су стратешки заинтересовани за развој рударства и топионичарства. Свакако је рударство и у овој области тада било у знатном јеку. У овако богатом рударском крају местимично је имало утврђених насеља (код данашњег села Градишта, Д. Романовца итд.), а развило се и по неко рударско-трговачко средиште. Једно од њих било је средњовековно Иногоште негде код данашње Сурдулице,[5]) Друго средиште било је код Џепа итд.

После пада Србије рударство је опало јер му Турци нису поклањали већу пажњу: јавило се несавесно држање турске власти у рудницима, архаичан начин коришћења рудног блага итд. Око средине XV века оно је опало и у суседном Новом Брду. Међутим, иако је јако смањено, рударство се у извесној мери, судећи према приликама које знамо за поменуто Ново Брдо, могло одржати и у Грделичко-врањском Поморављу све до краја XVII века.

Тек крајем XVII века угасио се последњи траг старог грделичко-врањског рударства. И јужни део Србије тада је, услед аустроугарског ратовања, био поробљен и расељен. Многобројна стара села постала су убога насеља. Земља је остала пуста, па у таквим приликама рударство није могло опстати.

в. Али од друге половине XVIII века рударство је било обновљено. Даване су и извесне привилегије онима који су желели да се населе. Јавило се повећано досељавање Срба као рудара и сељака, па досељавање цигана као топионичара и ковача.[6]) Рудишта овог краја наше земље у том другом периоду турске владавине, када је држава водила честе ратове, поново су добила повећан значај. Потражња железне руде била је велика јер су се од ње изграђивали оружје и алати. Рудари су се могли населити где-год су желели и слободно се служити шумом за разне потребе. Чак је чифчија могао постати слободан ако се посвети рударству као професији и слично.

Радници у рудницима највећим делом значи регрутовани су из околних села. Њи хова рударска делатност била је паралелна са пољопривредом — били су уједно рудари, земљорадници и сточари.

Местимично се руда налазила и у површинским слојевима, тако да је могла бити коришћена и примитивнијим средствима. Руда је на волујским колима доношена на вигњишта где је гвожђе топљено, па онда ношено тамо где је било мајстора — у Џепу, Сурдулици[7]) итд. — који су правили оружје, клинце, потковице и друго. Зато је знатан број Цигана ранијих ковача заостао у том делу Поморавља.

Старе топионице железне руде звале су се „самокови". Изгледа да их је било преко 20. Сви уређаји у њима били су једноставни. Техника рударења није се скоро ништа мењала од средњег века па током целе турске периоде. Постојала је и примитивна топионичарска индустрија која је користила околне шуме и водену снагу за погон мајданских уређаја. Речне воде је било довољно преко целе године.

г. Међутим, око средине прошлог века коришћење железне руде почело је постепено опет да опада. Узроци томе били су: оскудица дрвеног угља,[8]) а нарочито конкуренција увезеног гвожђа.[9]) Стога је око 1878. г., са престанком турске владавине, тај рударско-ковачки рад Грделичког и Врањског Поморавља коначно престао као

што је био случај и крајем XVII века. Како се зна поменуте године то исто занимање престало је још у Кривој Паланци Кратову на територији наше земље, и у Самокову у Бугарској.[10])

По ослобођењу од Турака геолози и рудари Србије предузимали су извесне истражне радове и у овој области. Резултати нису били позитивни: изгледа да није било капитала и није се нашла значајна рудна појава са којом се у погледу рен табилитета могло рачунати.

IV Закључак

1. Из наведених излагања јасно произлази да источни део Грделичког и Врањског Поморавља, Цепске, Врле и Јелашничке реке, десне притоке Ј. Мораве — обилују рудним и минералним богатством. Сто га су нека рудна лежишта била позната одавно, па рударска производња ове области има дугу традицију која датира још из римских времена и српског средњовековног периода.

2. Много је трагова старих рударских радова у вези са копањем и топљењем железне руде. Ипак рударство у сливу Цепске реке по значају као да је надмашивало пределе у сливовима осталих река. Знатно је мање трагова заосталих од радова на испирању злата код ушћа Јелашничке и Тибушке речице у Ј. Мораву.

3. Старе топионице железне руде звале су се „самокови". Сви уређаји у њима били су једноставни. Техника рударења није се скоро ништа мењала од средњег века па током целе турске владавине. Постојала је и примитивна топионичарска индустрија која је користила околне шуме и водену снагу за погон мајданских уређаја.

4. После пада средњовековне Србије, за време Турака, рударство Грделичко-врањског Поморавља је опало. Крајем XVII века угасио се сваки његов траг. Тек у другој половини XVIII века рудишта овог краја поново су добила повећан значај. По тражња железне руде била је велика. Међутим, око средине XIX века коришћење железне руде поново је опадало услед оскудице дрвеног угља, а нарочито због нагле конкуренције увезеног гвожђа. Са престанком турске владавине 1878. г. рударство је коначно престало.[11])

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕДБЕ

1) Приликом читања овог рада треба се служити специјалном картом Југославије, раз. 1:100.000.

2) Села, која ће се помињати у овом прилогу, аутор је, ради географских проучавања, посећивао углавном 1952. и 1961. г.

3) F. Kanitz: Serbien, Land und Bevölkerung, Band II, Leipzig 1909, str. 264, 265; М. Гарашанин и Д. Гарашанин: Археолошка налазишта у Србији. Београд 1951., стр. 146.

4) Код сеоског становништва овде-онде проносе се гласови о ћуповима пуних златника закопаних у шумама овог краја. Те приче још више добијају у значају када слично потврде чобани наводећи да су на планини угледали разбацано камење и рупу у облику глиненог лонца. Неки у причама наводе да су златнике у ћуповима остављали поједини Турци када су нагло напуштали овај крај 1878. г. Највише прича о закопаном благу слушао сам у селима Масурици и Јелашници.

5) Ј. Трифуноски: Средњовековна жупа Иногоште. Годишен зборник, филозофски факултет на Универзитетот во Скопје, кн. 7., Скопје 1954.

6) Муслимански Цигани претежно су насељавани у насељима око Врле. Видети Ј. Трифуноски: Цигани у Врањској котлини. Гласник Етнографског музеја, св. 22-23., Београд 1960., стр. 201.

7) Упоредити Т. Вукановић: Сурдулица. Врањски гласник, Ш, Врање 1967., стр. 116.

8) Р. Николић: Крајиште и Власина. Насеља српских земаља, књ. VIII, Београд 1903., стр. 46; В. Карић:: Србија. Београд 1887., стр. 744.

9) Упоредити: С. Смлатић: Рудници и рударска производња у сјеверозападној Босни. „Природа", бр. 10, Загреб 1967, стр. 291.

10) К. Костић: Наши нови градови на Југу. Београд 1922., стр, 120.

11) Овај рад далеко је од претензија да представља коначну обраду читаве материје на коју се односи. Он је у ствари само увод за даља обрађивања покренутог питања, које свакако заслужује даља проучавања.

J. F. Trifunoski

DAS ÄLTERE BERGWESEN IM MORAVA — GEBIET VON GRDELICA UND VRANJE

Der Ostteil des Morava - Gebietes von Grdelica und Vranje im südlichen Teil Serbiens ist reich an Erzen und Mineralien. Manche Bergwerke waren längst bekannt und deswegen ist das Bergwesen des Gebiets reich an Tradition, die noch seit romischer Zeit und serbischem Mittelalter Herkunft führt.

Es gibt viele Spuren von alten Bergarbeiten am Graben und Seigerung des Eisenerzes. Dennoch schien das Bergwesen im Flussgebiete von der Džepska Reka dasselbe anderer Flussgebiete — von der Grdelička Reka, Vrla u. a. — in Bedeutung übertroffen zu haben. Es gibt bedeutend weniger Spuren, die von den Arbeiten am Goldsandwaschen bei der Mündung der Je-

laschnička und Tibuschka Reka in die Južna Morava zurückgeblieben sind.

Die alten Seigereien des Eisenerzes wurden »Samokovi« (»selbsttätig«) genannt. Alle Einrichtungen darin waren einfach. Die Bergarbeitstechnik hatte Sich seit dem Mittelalter und im Lauf der ganzen türkischen Regierung fast gar nicht geändert. Es bestand auch eine primitive Seigerungsindustrie, die die umligenden Wälder und Wasserkraft zum Betrieb der Bergwerkseinruchtungen benutzte. Die Bergarbeiten wurden gegen Ende der türkischen Regierung 1878 eingestellt.

Јован Ф. Трифуноски

Неки народни обичаји у кумановском крају

„Подаци из народа и са терена морају се скупити и средити што пре. Што се више одлаже, све их је теже скупљати. А и нестаје их“ (Сретен Вукосављевић).

Као допринос познавању сеоског живота у Кумановском крају, са мешовитим македонским и српским становништвом,[1]) овом приликом приказаћу неке народне обичаје. Они су углавном потпуно исти код обе групе становништва. Осим тога многи обичаји у Кумановском крају не разликују се од обичаја у суседним областима СР Македоније и СР Србије.

1. Кућна слава

После Божића и Ускрса кућна слава (крсно име) је један од највећих празника. Свака породица има своју крсну славу, скоро увек исту коју су славили њени најудаљенији преци. Зато сам у појединим селима за кућну славу чуо израз „стара слава“. Важна је брига сваке породице да има наследника који ће одржавати славу.

Најчешће су славе Никољдан, Арханђеловдан, Петковдан, Митровдан и Ђурђиц. У селима Алинцу, Брешку, Стрновцу, Ораху, Дејловцу, Осичи и још неким другим сви становници славе Никољдан. У селима Милотину, Жегњану и још неким другим највише се слави Арханђеловдан. У селу Добрачи највише се слави Петковдан.

Међутим, најчешћи је случај да су у једном селу, где су родови различитог порекла, и славе доста различите. У селу Рамну 20 кућа славе Арханђеловдан, 8 кућа Никољдан. У селу Војнику 8 кућа славе Арханђеловдан, 7 кућа Никољдан, 7 кућа Митровдан итд.

Постоје и неке ретке славе. Становници рода Рамаданци у Жегњану, рода Новаци у Доброшану, рода Паланчани у Руђинцу славе св. Саву. Становници рода Каранци у Доброшану славе св. Андона итд.

Слава се понекад може променити. Као повод за то наступа одређена околност. Домаћинство Блажа Стевановског у селу Пендању до 1937. г. славило је св. Николу. Тада је оно саградило нову кућу и почело да слави св. Јована. Други разлог за промену славе је одлазак домазета у кућу родитеља своје невесте.

Данас не постоји обичај да се пости за славу, сем ако она није у време поста. Ако слава пада у посни дан, само за тај дан се спремају посна јела. За славу се меси колач: колико је кућа у селу које сла ве толико је колача. Слава почиње уочи празника, траје на дан славе и престаје наредног дана око подне када одлазе гости.

На славу долазе рођаци, пријатељи, кумови који не славе тога дана. Гости долазе у први мрак у очи славе, а неки на дан славе. Радо се примају и други намерници који уђу у кућу не правећи разлику између рођака и њих. Ако неко од рођака не дође два-три пута на славу то је знак да се и њему не жели ићи на његову славу. У мешовитим српско-македонским селима о славама постоји велико међусобно посећивање.

Приликом чашћавања пићем уочи славе гости наздрављају кратим здравицама и међусобом се разговара о летини, здрављу и слично. Иза тога поставља се трпеза. На сам дан славе домаћин и гости устану рано, посети се црква ако је има у селу или махали. Потом се окупљају на ру-

[1]) О пореклу данашњег сеоског становништва Кумановског краја видети мој рад: Запажања о становништву Кумановског краја. Гласник Српског географског друштва, 50/2., Београд 1970.

чак. По подне су веселье, разговори, и предвече је вечера. Сутрадан по празнику гости се разилазе и тада у кући нема специјалног спремања јела.

На дан славе, где је могућно, поп свети водицу и реже славски колач са домаћином. Међутим, иза другог светског рата ова појава је све ређа, јер је број свештеника према броју села и растуреним махалама особито мали. Незнатан је и број уређених сеоских цркава.

2. Црквена и сеоска слава

Сва хришћанско-словенска села у околини Куманова имају и опште славе — црквене и сеоске. Црквене славе постоје у оним селима у којима има цркве. Тамо се слави светац коме је црква посвећена. На пример, у селима Пелинцу и Канареву црквена је слава Ђурђевдан, у селу Пелинцу св. Јован (јесењи), у селу Орашцу Илијиндан итд.

На дан славе скупља се народ из околних села код цркве која слави. А становници чија је црква јесу домаћини. Народ најпре присуствује црквеном обреду, осветује се заједнички сеоски колач, потом се дају поклони цркви: јагње, вуна, чарапе, мараме, зејтин. Пошто се сврши служба, онда настаје веселье на некој чистини крај цркве. Омладина игра у колу и весели се, док старији окупљени у групе разговарају о летини и општим стварима. Потом домаћин из села чија је црква приређују заједничке обеде свима гостима. По подне гости се разилазе тако да могу на време стићи у своја села.

И на ове славе долази свет из ближе околине. Домаћини и гости скупљају се на одређеном месту где постоји велики камени крст посвећен поједином свецу. То је обично негде у средишном делу насеља. Ту се такође „свети масло", реже заједнички славски колач, па настаје веселье. Потом домаћини села приређују заједнички ручак гостима или их пак разводе по својим кућама.[2])

Црквене и сеоске славе редовно су у летњој половини године. До другог светског рата оне су свуда прослављане врло свечано. Међутим, услед послератног исељавања, сада је опао број млађих становника у селима, па је стога садашње прослављање мање посећено и мање свечано.

Најбројније су црквене и сеоске славе на Спасовдан и Духове. Приметио сам да се о поменутим славама на свадбама доста пије (мушкарци), једе и игра, али се веома мало пева. Раније се посебно играло мушко, посебно женско коло. У новије време играју измешано и мушки и женске.

Поред једне главне сеоске славе, негде постоји и друга споредниja: у селима Пројевцу и Жегњану споредниja је слава св. Јован; у селу Облавцу споредниja слава су Духови; у селу Жељувину споредниja слава је Спасовдан итд.

3. Манастирска слава

Један пут у години околно становништво слави и манастирске славе. Оне имају карактер предеоних слава. Манастир Карпино у близини села Ораха има славу на дан 28. августа. Тога дана прикупља се бројни свет из околних двадесетак и више сеоских насеља. Понекад на ту славу долазе и муслимани.

У близини Старог Нагоричина је манастир св. Богородице, познатији под именом Забел (тако се зове шума у којој се налази). И на дан његове славе скупља се народ из околних села.

У Кумановском крају много је у поштовању познати манастир св. Прохор Пчињски (кажу св. Отац). Налази се у суседној области Горње Пчиње у СР Србији. И он се веома посећује на дан славе. Приметио сам да становници кумановског краја имају поштовање чак и према манастирским слугама.

Када су славе, манастири прикупе знатне приходе од прилога гостију. Многи доносе јагњад, а поједини завештају вола. Неки се заветују да дају прилоге у житу сваке године или поклањају иконе, кандила. Има и таквих који „служе" манастиру извесно време.

4. Обичаји око детета

И у овом крају наше земље деца су циљ сваког брака. Жене нероткиње су веома ретке. Ако негде постоје оне одлазе ради помоћи не само лекарима и у бање, већ на саборе значајнијих цркава и манастира. У овом погледу много се посећује поменути манастир св. Прохор Пчињски. Иначе и сада је појава да родитељи имају већи број деце — троје, шесторо, до седморо.[3]) Код тражења девојке избегава се да се узме она у чијем се роду рађају само женска деца.

Порођај се врши већим делом у селима и тајно. Пази се да о томе не знају чак ни сви укућани. Међутим, последњих година, са напретком здравствене службе, сеоске

---

[2]) Понекад се мењала и сеоска слава: у селу Цвиланцу до 1926. г. та слава била је Спасовдан, а отада је св. Јован.

[3]) У кумановском селу Орашцу жена Пена Геновска имала је петнаесторо живе одрасле деце.

жене порађају се и у кумановском породилишту.

Пошто се новорођенче и породиља среде, уз помоћ неке искусније жене, онда се шаље дете из куће или комшилука да обавести родбину. Гласоноша добија „бакшиш". На „бабиње" иду само жене. Смртност деце до назад двадесетак година била је већа. Стога су поједини брачни обичаји ишли за тим да би се томе стало на пут и деца одржала у животу. Здравствена служба у току последњих двадесетак година утицала је те је смањен помор деце.

И сада је тежња да се лична имена која постоје у домаћинству или роду одржавају што дуже. Зато се дешава да деда и унук, или бака и унука носи исто име. Међутим, отац и син никада немају исто име. Ако се коме не држе мушка деца, или уопште деца, онда се новорођенче износи на пут. Први ко наиђе биће кум. У таквом случају понекад се напушта стара кућа.

Већа је радост када се роди мушко дете, па се мушком детету указује и већа нега. Ако зареди рађање женске деце, онда се трећем-четвртом дају имена Стојна или Менка. Тако се мађијским путем жели утицати да престане рађање женске деце. Ипак има кућа које остају само са женском децом.

Каква су била имена људи и жена, поглавито раније, може се видети из појединих топографских назива. Наводимо неколико примера: Ленин рид на атару Којинца, Вукин дол на атару Малотина, Вељаново на атару Стрновца, Влајков дол на атару Пелинца, Бојчина падина на атару Руђинца, Иванова њива на атару Жељувина, Илијин врх на атару Алинца, Златановце на атару Дејловца, Кирин дол на атару Рамна, Татић камен на атару Кочина, Тончина страна на атару Тромеђе и други.[4])

5. Свадбени обичаји

О женидби и удадби има доста интересантних обичаја. Изнећу само неке. У кући се пази на ред: да млађа браћа и сестре чекају док се ожене, односно поудају старији.

Раније су родитељи и ближа родбина уговарали бракове без знања момка и девојке. Понекад се дешавало да девојка буде коју годину старија од младожење. Сада није тако: стање се потпуно изменило. Девојка иде тамо где сама изабере, па може да оде и у сиромашнију кућу. На више места чуо сам мисао: удати кћер значи ослободити се важне бриге.

Упознавање момака и девојака поглавито се врши на честим сеоским саборима. Зато млађи свет те саборе радо посећује. Када се упознавање изврши, онда следује просидба. Том приликом родитељи и пријатељи момка скупе се у кући девојке. Тамо се измењају поклони, попије више здравица и утврди дан свадбе. Ретка је појава да девојка побегне за момка.

За свадбу кум, рођаци и остали гости позивају се нарочито, јер не долазе ако ни су позвани. Позива се већи број гостију него на славу. Свадба траје обично у недељу и понедељак и с њом управља стари сват. На име разних потреба за свадбу се потроши доста новца. После свадбе невеста се сматра за годину дана као најмлађи члан породице. У току прве године она је ослобођена дужности „кућнице".

Поред дарова за најближе рођаке, у новије време општи је обичај да невеста доноси намештај и постељину. Обично доноси два кревета, орман, душеке, јоргане, ћилим, „јамболију", понегде и шиваћу машину. За становање младог брачног пара, по могућству, зида се у дворишту посебна зграда звана „кошара."[5])

Обавештачи су ме уверавали да су раније разводи бракова били особито ретки. Нису познати ни примери двоженства. Стога је овдашњем свету био веома чудноват један такав случај у селу Пелинцу: у том селу у току 19. века неки Влајко истовремено је имао две жене. Од деце прве жене тамо потиче род Бели Влајковци (7 к), док од деце друге жене такође тамо потиче род Црни Влајковци (4 к).

Малолетнички бракови такође су велика реткост. Када се две сестре удају за два човека, они су међу собом „бацанаци". Женини родитељи су „дедо" и „баба". Зет је дужан да се повињава одлукама женних родитеља итд.

Удовцу је тешко да се поново ожени. Не ступају у брак само они који имају тешке физичке недостатке.

6. Обичаји око мртвих

Обичаји о смрти и погребу су особито стари. Када се деси смрт у кући и разгласи по селу, једни спремају мртваца, други кољу брава који ће појести учесници на сахрани, жене доносе свеће и цвеће, поједи-

[4]) У селу Степанцу (род Ивковци) живи сељак по имену Тома, стар 68 година. Он је пре рата био претседник општине. Отада су његово, раније ретко име, добила многа деца у селу.

[5]) „Кошара" у околини Куманова слична је згради „трој" у селима Скопског поља.

ни иду на гробље да копају раку и др. Док је мртвац у кући жене повремено наричу.[6])

На погреб се долази и без позива. Мртвац се носи на носилима, а затим и на саонима. Од куће до гробља, која су редовно доста удаљена, мртвац се спушта на више места. Та места нису ничим обележена. Уобичајено је да се и том приликом тужи за мртвацем. Након другог светског рата доста је случајева да се људи сахрањују без присуства свештеника.

Сваки род у сеоском гробљу има посебну парцелу у којој се сахрањују само становници тога рода. У гробљу се подижу лепи споменици од камена. Општи је обичај, ако је умро младић или девојка, да се код гробља остављају мараме. Некрштено дете сахрањује се изван гробља.

Обичај је да се отвара и стари гроб како би се сахранио нови покојник. При томе се не гледа на пол покојника: може се сахранити мушко где је раније било сахрањено женско, и обрнуто.

Скоро сви гробови имају „споменике". То је камени крст изнад главе и камени поклопац. Не ставља се камен на доњем крају гробља. Натписи на крстовима потичу тек из новијег времена: из периода између два светска рата и иза последњег рата. На појединим новијим сеоским гробовима могу се видети фотографије.

Надгробни споменици раније су набављени од каменорезаца у кумановским селима Ораху, Канареву, Степанцу. Сада се већином купују у Куманову.

Има доста људи из Кумановског краја који су на раду у разним местима. Ако неко тамо умре или погине при раду, у саобраћајним удесима, њему доносе тело да га сахране у гробљу родног села. Самоубиства су скоро непозната.

Пошто се мртвац сахрани, прве седмице сваког дана пред вече долазе му на гроб. Међутим, главни помени („трпеза") су на четрдесет дана, на пола године и на годину. Они који долазе на ове помене доносе ракију и нешто хране. Потом сврађају и на гробове својих осталих умрлих чланова. Ипак посећивање гробова у кумановским селима није тако често.

На гробу умрлог оставља се воће и по нешто јела. То сам видео на гробљу села Врчевца. Говори се да покојникова душа ноћу долази да узме храну. Верује се и у то да има вампира који излазе из гробова. У кумановском селу Малотину живео је човек који је могао убити вампира. Сада више нема страха од гробља и вампира као некада.

Сеоско гробље има зграду звану „трпезарија." Ту се приређују обеди када су опште задушнице.

Све што је на гробљу представља табу. Захваљујући томе, а негде и добрим оградама, у гробљима често се виде бујна трава и очувано шумско дрвеће, док на земљишту даље од гробља тога нема. Дрвеће у гробљима је „вакавско". Са гробља се не узима за употребу или огрев чак ни суво дрво.

У појединим селима има особито старих гробова и црквишта (Кочино, Врачевце и друга). Ова гробља у народу се зову „римска". У њима се нико не сахрањује. Код села Руђинца једно старо гробље носи име Русалије. У селу Враготурцу на потесу Селиште налази се шеснаест гробова „од џамалари и суровари."

На атарима појединих села има и усамљених гробова. У селу Ораху један локалитет зове се Србинов гроб. Ту је гроб српског жандарма убијеног од Бугара 1915. г. У селу Жељувину постоји Дојчин гроб. У селу Пелинцу појединачни гробови на атару зову се: Грујин гроб, Стаменов гроб итд.

---

[6]) Приликом нарицања најчешће се помиње како је покојник оставио укућане, рођаке, пријатеље, кућу, њиве, стоку итд.

Jovan F. Trifunoski

VOLKSBRÄUCHE AUS DEM KUMANOVO — GEBIET

Das Kumanovo-Gebiet, das im südlichen Teil von Mazedonien liegt, bewohnt christliche mazedonische und serbische Bevölkerung. Sie hat diegleichen Bräuche. In der Schrift berichtet der Verfasser über folgende Bräuche: Kreuz-, Kirchen-, Dorf- und Klosterfest, Bräuche bei der Kindtaufe, Hochzeits- und Totenbräuche.

Владимир Стојанчевић

Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године

Београд, 1971. стр. 7-443

Књига чији смо наслов и писца напред истакли објављена је у издању Заједнице за научни рад СР Србије, а посвећена борцима и палим жртвама за ослобођење од турског ропства.

Ово импозантно дело нашег познатог историчара д-ра Вл. Стојанчевића рађено је не само на основу литературе која се наводи одмах иза кратког увода него и на основу истраживања његовог аутора у домаћим и страним архивима, као и путем коришћења исписа вршеним у односним архивима од ранијих истраживача, укључујући ту и објављене збирке архивско-историјске грађе.

Тежња Јужних Словена за ослобођење од туђинске власти постојала је како у крајевима под Отоманским царством тако и у југословенским земљама под Аустроугарском, с том разликом што је та тежња у балканском делу Турске империје неретко испољавана на радикалнији начин, у бунама и устанцима. Управо, како Стојанчевић каже за балканске области и јужнословенске народе у њима, „овде је постојало, условно од општих и посебних прилика сваког краја, односно његовог степена у друштвено-политичком развитку, широка скала еманципационих тежњи и намера: од захтева за регулисањем хришћанско-турских противности на начелима неискваренот турског шеријатско-канунског законодавства, па преко захтева за административним реформама, даље, преко локалних буна и устанака ради остварења локалне (кнежинске) аутономије, и најзад, до отворене револуције са циљем потпуног ослобођења од турске управе".

До закључка у предњем цитату Стојанчевић је, разуме се, могао доћи после проучавања и обраде материјала из прикупљених извора и литературе, и њиховог увођења у један синтетички концепт. Јер, каже даље писац, „како је све то у ствари изгледало, као процес и као конкретна пракса, тек је једним мањим делом познато у нашој историографији о томе раздобљу. Стварно више су се знали оквирни чиниоци тих интензивних, озбиљних и свуда присутних узрочника који су покретали јужнословенске народне масе, у првом реду код српског народа, но сами елементи унутрашњег кретања и унутрашњих односа. Давао се махом политички аспект овог у суштини друштвено-економског израстања и узбуркивања и то, углавном, са становишта политичко-дипломатских претензија и експанзија суседних и других држава, сила Европског концерта".

Дело Вл. Стојанчевића, дакле, представља покушај да се у наслову његовом означени период „потпуније и шире, садржајно и оквирно, прикаже на целом простору јужнословенских земаља под турском влашћу на коме једновремено делује — под разним видовима и под различитим интензитетом — општа економска, друштвена и политичка структура Османске царевине у поодмаклој фази распадања османске државе, феудално-војне организације". То дело има амбицију да попуни ону празнину која се одавно осећала за једним „исцрпнијим, целовитијим и истовремено синтетичким приказом проблема Османског царства и јужнословенских народа у другој четвртини XIX века".

Стојанчевићева књига има петнаест глава, и скоро свака од њих дели се на одељке испред којих су посебни наслови и кратак садржај наредног текста.

Наше интересовање за ово дело нарочито побуђују оне странице из којих се види како се провинцијски управљачи у лесковачком и другим суседним пашалуцима оглушују о Портина наређења за добар поступак са рајом; затим странице о читлучењу, терору и глобама према раји у лесковачком пашалуку итд.; о Лесковчанима који су у мају 1833. године „слали своје људе у Србију да од кнеза Милоша траже помоћ за буну против господара, спахија и субаша"; о покрету сељака из доњег Понишавља крајем 1834. и почетком 1835. године; о буни у пиротској нахији 1836. године; итд.

Писац је посебно приказао прилике пред нишку буну у 1841. години, а потом опширније и саму буну, као и последице које су настале после њеног угушења погоршањем друштвеног и привредног положаја народа односног подручја. Интересантна су и излагања о настојањима једног од вођа устанка у 1841. години, чувеног Станка Бојације, да за свој крај, неколико година после нишке буне, добије извесне олакшице гарантоване у посебном ферману. У одељку о миграцијама изнети су и подаци о бежању 300 породица из прокупачке, нишке, пиротске и лесковачке нахије у току 1841/42. године.

Поред третирања радикално-револуционарних расположења и покрета јужнословенских народа изазиваних рђавом турском управом и експлоатацијом од стране турских феудала, али подстицаних и пропагандом и агитацијом из суседних држава, дело Вл. Стојанчевића нам пружа и интересантне податке из области демографије, етнографије и конфесионалних односа јужнословенског и осталог становништва балканског дела Отоманског царства (у Старој Србији, Македонији, Бугарској, Босни и Херцеговини и у другим крајевима), затим податке о односима великих сила према јужнословенским народима и

земљама у Турској, а посебно односе Србије и Црне Горе према питању еманципације народа о којима је реч од турске власти; итд.

Књига д-ра Вл. Стојанчевића рађена је са довољном научничком брижљивошћу, и може служити као основа за даљу разраду појединих питања која је писац, због тога што је у првом реду хтео да дâ синтетички приказ читаве респективне проблематике, само кратко изложио или дао у скицама.

При крају ове белешке поменућемо и то да нам је појава Стојанчевићеве књиге причинила особиту радост и задовољство, и то како са своје садржине тако и по томе што ју је написао човек који је по мајци Лесковчанин, и који се својим бројним радовима ове врсте већ афирмисао као озбиљан српски историограф.

Драгољуб Трајковић

Симпозијум у Бојнику

У организацији Народног музеја и Општинске скупштине у Бојнику је 17. и 18. фебруара одржан симпозијум посвећен феномену злочина у другом светском рату. На симпозијуму је прочитан велики број реферата и саопштења, и вођена је опсежна дискусија. На жалост, због лоше траке, нисмо у могућности да објавимо дискусију. У овој свесци „Лесковачког зборника" објављујемо све реферате и излагање мр Вићентија Борђевића. Узимајући реч у дискусији, Борђевић је рекао:

Дозволите ми да вас поздравим у име секретаријата Републичког одбора за прославу 30-годишњице устанка и пожелим успешан рад на вашем симпозијуму о трагедији Бојника и околине у току II светског рата, тј. о зверствима бугарских фашистичких окупатора.

Нама су овде презентирана нова истраживања и мишљења. Покренути су и отворени нови проблеми, на које треба дати одговор. Ми смо успешно поређали проблеме у оквиру једне целине, али морамо уважавати и све специфичности које у вези са тим произилазе. Моје је мишљење да ми морамо ићи у ширину и обухватити терор и злочине бугарских окупатора у Србији па и шире у једну целину, а све то на основу грађе и докумената научно обрадити и презентирати нашој јавности. Трагедија Бојника може се боље и прегледније приказати. Долазећи овамо ја сам проверио да ли у Лесковачком музеју има музејска поставка Бојника. За сада нема. Мислим да још увек није касно и ако је већ прошло тридесет година, да се прикупе лични предмети оних који су невино страдали и други експонати и да се направи једна добро обрађена и научно презентирана музејска поставка која може далеко више да каже о трагедији Бојника. Недавно сам имао прилике да разгледам Музеј револуције Словеније и био сам импресониран податком да су Борис Кидрич, Борис Зихерл и други још у току револуције мислили на сутра и они су сакупљали личне предмете и друге ствари од погинулих бораца и живих другова које данас имају непроцењиву вредност. Ми смо очигледно доста у закашњењу, али по оној народној никад није касно да се нешто добро уради.

Видели смо и спомен-гробље које чува успомену на трагично нестале људе, жене и децу. Оно је крај пута, али нажалост заклоњено зградама и требало би учинити све да га путник туриста види кад овуда пролази, да сврати и поклони се сенима оних којих више нема међу нама, а и они су рођени да буду живи и да се раде. Али, зликовци су прекинули њихов живот који су тек започињали у недрима у колевкама...

Дозволите ми да искористим овај скуп и да изнесем своја сећања на још једну трагедију у којој су такође умешали своје злочиначке прсте бугарски фашистички окупатори. Ти злочини дошли су скоро годину ипо дана касније на једном другом крају Србије у Кални 7. октобра 1943. године.

Бугари су након априлског рата први пут дошли у Калну 22. априла 1941. године.

На Ђурђев дан, када је село славило свој традиционални празник, 6. маја дошли су представници цивилне власти и полиције да разгледају терен, а 29. маја 1941. долази војска, а након три дана и цивилна власт и окупирају крај.

Први председник општине био је Борис Лилов, а село је имало и намеснике Србе, који су се мењали.

У почетку бугарска окупаторска власт се трудила да у окупираним крајевима буде реда и мира, онако како то доликује „бугарским поданицима". Отворила је школе на бугарском језику, а имена и презимена грађана бугаризирала. Поред тога бугарски окупатори су настојали да грађане редовно снабдевају неопходним животним намирницама и да на тај начин представе себе као душебрижнике за народ. Међутим, народ је још увек добро памтио претходну бугарску окупацију овог краја и старији људи су причали млађима о недећима и зверствима Бугара. Ја сам ове тужне приче слушао од своје бабе Агне и старијег стрица Живојина, иако сам био дете из дна душе сам мрзео бугарске окупаторе. Приморан сам био да учим и основну школу под окупацијом. О томе ћу нешто више рећи касније. А сада о трагедији Калне и околине која се збила 6. и 7. октобра 1943. године.

Још 5. октобра дошло је до сукоба између четника Драже Михајловића и Бугара у реону села Вртоваца 3. км. удаљеног од Калне. У том провокативном сукобу погинуо је један бугарски полицајац, а један био заробљен. Како су сељаци из дна душе мрзели Бугаре они наседају овој провокацији и крену на бугарски штаб у Калну. У међувремену четници и бугари се „сукобљавају" код цркве у Кални и четници беже, а Бугари користе ситуацију и јављају Софији да се цео крај побунио и да је нападнут њихов штаб у Кални. На ову вест креће се из Сливнице 25 коњички пук под командом пуковника Васила Манева, 3 пешадијски пук из Белограчика и један батаљон полиције који сачиња-

вају казнену експедицију. Један део војске стиже 6. октобра у Калну и запоседају границу, која је село делила на два дела. Истог дана изводе на брдо изнад штаба звано Копиште Јосифа Манића и сина му Зарију и Светислава Трандафиловића и стрељају их. То су прве жртве тешког злочина који је задесио недужно становништво Калне и околине. Сутрадан 7. октобра почеле су пљачкине кућа и помоћних зграда и нова стрељања.

У засеоку Беловица близу окупаторске граничне линије (која нажалост још ни до данас није научно обрађена код нас у Србији), наилазе на Матеју Динића, трговца, траже од њега дуван овај одбија да им дâ и ови стрељају њега и брата му Војина. Успут хватају Јована Динића и сина му Момира, убијају их и пале њихове куће и стаје.

Друга група убија Драгутина Тричковића и Чедомира Р. Јовановића на очиглед њихових породица, а затим Александра Миосављевића иза засеока Коренатац. Успут пале и пљачкају и остале сељаке, међу којима и Светомира Живића, Живојина Борђевића, Драгутина Станковића и друге.

Истог дана издају наређење да сви мушкарци изнад 18 година дођу у дворише штаба, а оне који то нису хтели као Јордан Митровић, обућар и стражарно спроводе у току ноћи и туку до бесвести. Одавде изводе на стрељање Влајка Голубовића и Боку Стојковића на брдо Копиште, али Бока баца капут на пушку војника и бежи са стрељања, Влајко то исто чини али пада покошен.

Како је све више и више народа пристизало из околних села да се јави у штаб, у тесном дворишту штаба није више било места за све и окупатори наређују да народ пређе у суседно школско двориште. Међутим, видевши постављене митраљезе, нико није смео да се усуди први да крене, јер се надао најгорем. То је још више разбеснело крвнике, они упадају у гомилу и туку кога где стигну и народ крене у буљуку у суседно двориште. У исто време пристижу групе из суседних села, а крволоци са списком у руци врше прозивку и изводе људе на стрељање, али сада из околине Калне.

Истог дана Боку, Владимира и Добросава Живића, затичу код појата и стрељају их, док Владимирову снаху вуку са дететом низ брдо и малтретирају их. Успут су наишли на омладинца Борђа Костића (који је имао 17 година), и ангажују га да им носи пртљаг, успут још хватају Живојина Стојковића и Петра Марковића спроводе их и, кад су били на домаку школе, у истом моменту изведен је на стрељање Адам Борђевић, који видевши да му нема спаса, голорук напада бугарског официра ,али од пратиоца буде савладан и убијен. У том часу бугарски крвници искаљују свој бес на претходну тројицу и њих на лицу места убијају и бацају заједно са телом Адама у запаљену плевњу Драгутина Станковића. У исто време чују се пуцњи на Копишту.

Било је људи који су покушавали да спасу своју главу дајући драгоцености и новац, као Борђе Крстић, који је дао свој сат и 20.000 лева, али поред тога он буде стрељан.

Ову трагедију Калне народни певач овако је опевао:

„У хиљаду деветстотина
Четрдесет и трећој години
По датуму седмога октобра
Тада беше кукурузу берба...

Аој Кално варошице мала,
Ти си црне дане дочекала
Ти си центар целога „Буџака"
У теб' беше тада жалост јака.

Тад Бугари покољ учинише
Многе мајке у црно завише
Сећате се оног црног дана
Команданта страшног Тотомана.

Кад он војсци наредбу издаде
Са Србина шта хоће да раде...
Списак носе кога да стрељају
Издајници наши им га дају.*)

Каланаца су шеснаест убили
Четворицу на ватру спалили
Побеже им Стојковићу Бока
Од бугарских страшних крволока...

Рачуна се да је у школском дворишту код штаба на окупу било око 500 људи. У овим злочинима изгубило је животе 35 људи из Калне 16 и 19 из околних села Преживели причају да им је било наређено да легну на стомак и да тако одговарају на питања. Нико није смео да се макне нити пак да проговори — тако су провели целу ноћ под ведрим октобарским небом.

Бугарски крволоци нису поштедели жене, девојке и децу. Они су покушали да силују Вукосаву, Венку и Ленку Стојковић, али су ове побегле и сакриле се. Бранка Трандафиловић,а који је тада имао 15 година, пошто су му убили оца, мајка је преобукла у женске хаљине и на тај начин га спасла сигурне смрти.

У овој несрећи било је и срећних околности да се 7 .октобра по подне са одсуства вратио бугарски кмет Христо Горанов, који се одлучно супротставио зверствима и захтевао од команданта да се одмах престане са стрељањем, јер је он као кмет одговоран за народ и ако треба нека њега стрељају. Одлучност Христа Горанова (који је код народа важио као човек са којим се могло трезвено разговарати) утицала је да се престане са зверствима. По наређењу кмета сви старији мушкарци од 50 година буду пуштени кућама. Млађи, остају, али сада не леже ничице, већ седе. Но бес крволока и даље траје — полицајци туку и псују „Српску мајку" за најмањи покрет.

Сутрадан 8. октобра дато је наређење старим мушкарцима да иду да покупе мртве и сахране их. Остали њих 64 крећу пешице за Пирот 36 км. под стражом, одакле их даље спроводе на рад у Бугарску — у рудник Перник, на сечу дрва на планини Рили и на рад у Егејску Македонију — Грчка. На раду су остали 3—5 месеци како која група.

Казнена експедиција се повукла из Калне између 10. и 12. октобра. Међутим, уследила је забрана пролаза поред штаба путем, па је народ газио реку усред зиме по хладноћи испод школе. У исто време штаб је био ограђен бодљикавом жицом, која је остала све до пролећа 1944. године, када је укинута забрана проласка поред штаба.

---

*) Међу потказивачима треба посебно поменути Петра Николића, званог „Петар Шумљаковац", који је после рата због сарадње са окупаторима издржао казну затвора, али по мом мишљењу недовољну, јер је то био и остао нечовек и покварењак на кога људи и данас указују прстом као на издајника и хуљу.

У исто време била је обновљена наредба о строгом полицијском часу да се забрањује свако кретање од заласка до изласка сунца.

Извесно време и школа није радила. Ја сам тада школске 1943/1944. био ученик V класа (V разреда основне школе) — прим. В. Б.), и добро се сећам да смо и ми ученици били озлојеђени на поступке и злочине бугарских окупатора па смо изостајали са предавања. А поред тога одбијали смо и да се шишамо уредно. Наш разредни старешина чијег се имена сада не сећам донео је зарђалу машину за шишање, којом нас је „шишао" тј. чупао косу. Ми смо трпели бол и пркосили (Бранко Станковић, Србољуб Митровић, Вићентије Борђевић и др.). Али било је и добрих учитеља, какав је био Доно Каменов, који је заменио силецију „брицу". Наиме у очи Бурђев дана на заласку сунца враћали смо се са појате на Јониној чуки ја, мој млађи брат Слободан, Србољуб и Александар Митровић, Верица Борђевић и Витан Велојић, али одједном идући низ брдо које се налазило преко пута штаба ми смо приметили неку узнемиреност бугарских војника и лавеж њихових паса. Са појата на раменима смо носили дрва, јагњад и млеко у рукама, како ко. Бугарски војници су извукли митраљезе и имали су намеру да пуцају у нас. Међутим, ту се нашао наш разредни учитељ Доно Каменов и супротставио се злочиначкој намери рекавши да су то његови ученици и да ако треба да нас сачекају на другу у подножју брда и да се увере да нисмо „шумкацији", што су ови и учинили спроведоше нас до штаба и пустише. Наш учитељ је био одмах протеран и ми више нисмо ништа сазнали за његову даљу судбину.

Од октобра 1943. до пролећа 1944. године преживео сам неколико ноћних рафалских решетања наше куће. Ја сам са млађим братом Слободаном, сестром Илинком и са мајком Босаном устајао из кревета и сакривали смо се у кухињу иза гвозденог шпорета. Мој отац Давид био је у то време одведен на присилан рад на планини Рили у Бугарску.

На крају да кажем и то да је у такозваном „српском делу" Калне, где су вршљали Дражићевци и Немци живот такође био тежак и пун неизвесности, јер су ови нарочито четници упадали у оба дела села малтретирали и пљачкали народ.

На крају мени се чини да је овај назови сукоб четника и Бугара, који је претходио крвопролићу и зверствима бугара који су сав бес искалили на недужно становништво Бујака усамљен случај, да се квислинзи и окупатори сукобе поготову 1943. године. Када буду доступна документа и грађа из бугарских архива ово ће се моћи разјаснити и осветлити са свих страна.

На крају да кажем и то да 1944. година чини прекретницу за народ Бујака када из овог краја одлазе први симпатизери у НОБ, и прикључују се покрету, а многи од њих ће оставити своја тела на бојним пољима Срема, Босне и Херцеговине, Хрватске, дајући свој прилог нашој слободи и независности.

Почетком септембра 1944. Бугари беже из Калне, њу ослобађају од Бугара и нациста партизани, које народ срдачно дочекује као своје праве ослободиоце и активно се укључује у друштвено-политички живот након ослобођења дајући свој прилог обнови и изградњи ратом опустошене земље.*)

Драгослав Танић

„Лесковац и околина"

Лесковац 1972.**

Поводом 30-це устанка и народне револуције у лесковачком крају, Скупштина општине Лесковац и Туристички савез општине Лесковац издали су „Монографију" под насловом „Лесковац и околина" на 77 страна.

Редакциони одбор ове „монографије" састављен је углавном од истакнутих руководилаца општине Лесковац: Аранђел Станисављевић, Бора Јовић, Војислав Грујић, Добривоје Аранђеловић, Живојин Митровић, Љубомир Славковић, Мирко Богдановић и Томислав Цветковић.

Одмах на почетку треба истаћи да је било оправдано очекивати да ће овај репрезентативни Редакциони одбор обезбедити да наш град добије стручно писану монографију.

Иако је за туристички водич, који је касније прерастао у „монографију" био расписан и конкурс на коме је група аутора учествовала са стручнијим рукописом, ипак је Редакциони одбор допустио да текст састави члан жирија који није умео да искористи приложени рукопис.

Но, све то не би било интересантно нити би се због тога осврtали на све то да се у рукопису ове скромне, по тексту и садржају, а раскошне по неким фотографијама, књижице од укупно 77 страна нису појавиле такве грешке при обради из наше прошлости да и најнеобавештенији читалац то мора да примети.

Циљ нам није да дижемо хајку противу аутора ове књижице, јер знамо колико је труда он уложио у овај иначе веома тежак и одговоран посао, али ипак не смемо дозволити да грешке које је аутор себи допустио не исправимо, јер је у тексту нетачно представљена наша историјска прошлост.

У одељку „У средишту комуникација" истиче се да је Лесковац на крајњем југу Социјалистичке републике Србије, да је негде настао, вероватно, у римском или рановизан-

---

*) За овај мој прилог користио сам хронику Калне, коју је написао Тадија Савић и ја му се на томе најсрдачније захваљујем. Поред тога и сећања Јордана Митровића, Давида Ђорђевића, Бранка Станковића, Часлава Манића, Боже Игића и др.

**) Овај приказ примљен је од редакције „Нашег стварања", али из непознатих разлога није објављен у двоброју 3—4, 1972. Зато га редакција „Лесковачког зборника" уврштује у ову свеску.

тијском периоду, да представља спону Србије са СР Македонијом итд.

Уколико се рефлектира да се ова књижица употребљава као лектира за завичајну наставу како аутор и издавач мисле, незнамо да ли неће унети забуну проблематична места, да је Лесковац на крајњем југу СР Србије и да је он спона са СР Македонијом, јер се у том случају заборавља на неколико градова и општина које Лесковац деле од СР Македоније.

Из ове књижице читалац сазнаје неке ствари које нису тачне, а изгледају као нове. На страни 7. у другом пасусу констатује се да постоје три котлине и то: Лесковачка, Власотиначка и Пусторечка, највећа. До сада је познато да постоји само Лесковачка котлина са ободима Поречја, Пусте Реке итд, па и сам аутор побија своју претходну тврдњу када каже: „Лесковачка котлина спада у ред највећих котлина у Србији".

У поглављу „Робовање и отпори" аутор на 11. страни сматра да је Јустинијан I подигао Царичин Град у част своје жене. Међутим то није тачно. Јустинијан I је подигао овај град у част своје мајке која га је родила. Царичин Град има више главних улица, а не само две како то аутор истиче.

На 12. страни аутор каже: „Цар Душан је приликом посете 1384. године дао на поклон манастиру Хиландару Лесковац, село Вину, са засеоцима и међама". Овде је очигледно да је аутор продужио живот цару Душану који је умро 1355. године.

Аутор у поглављу „Индустријски капитал и радничка класа" на 20. страни истиче да „Под утицајем идеја Светозара Марковића долази до оснивања Радничко-занатског удружења 1895. године". Није јасно где је формирано ово удружење? Читалац не добија јасну представу да ли је то у Лесковцу или Србији.

У Лесковцу социјалистички покрет био је под утицајем идеја Васе Пелагића и због тога су први социјалисти у Лесковцу називани „Пелагићевцима".

У поглављу „Први светски рат" аутор истиче да су Балканским ратовима ослобођена Јужна Србија и Северна Македонија. Исто тако није јасно шта аутор сматра Јужном Србијом и Северном Македонијом, јер колико је нама познато у овим ратовима је ослобођена цела Вардарска Македонија од Турака.

На 24. страни аутор истиче да је Топлички устанак настао спонтано у Куршумлији. Међутим, историјска је чињеница да је Топличко-јабланички устанак подигнут у Обилићу и да је био организован. У последњем пасусу на истој страни се истиче да је Лесковац ослобођен 11. децембра 1918. године. Аутор је овде побркао датум ослобођења 1877. године Лесковац је стварно ослобођен 1918. године, али 7. октобра.

Период „Између два рата" је исто тако приказан са произвољним констатацијама. Неким личностима даје велику улогу као руководиоцима радничког покрета. Истиче на 26. страни да Коста Стаменковић долази на чело синдикалног већа 1924. године. На основу кога извора је аутор дошао до ове чињенице требало би да образложи.

Страна 27. је очигледан пример како не треба радити. Цитирају се неке ствари из 1926. године, а наредни пасус почиње овако: „Исте године под изговором да иде на рад у Немачку Благоје Николић"... иако се овде ради о 1928. години када Благоје Николић одлази на IV конгрес у Дрезден. У том пасусу се те чињенице помињу, али аутор буквално препусује ствари и ствара забуну код читаоца.

Благоје Николић не одлази на Четврти конгрес у Дрезден као представник лесковачке партијске организације, век као представник српске партијске организације. Исто тако Трајко Стаменковић није изабран за секретара ПК КПЈ за Србију као представник лесковачке партијске организације, јер је делегат лесковачке партијске организације био Сергије Димитријевић.

На 27. и 28. страни аутор истиче да од 1931. године долази нови период и да тада на чело Синдикалног већа долази Коста Стаменковић. Без обзира на улогу коју има Коста Стаменковић у лесковачком радничком покрету, па и у Србији, ми ипак без конкретних извора не можемо у свим периодима између два рата да тврдимо да је Коста Стаменковић увек био председник Месног синдикалног већа.

Сигуран извор да је Коста Стаменковић био председник Синдикалног већа из 1939. године. Сматрамо да је Коста Стаменковић велики и без свега овога, а уколико аутор располаже писаним изворима он би требало да их наведе, како наша историографија али боље речено поједини историографи не би били у заблуди.

Треба истаћи да на истој страни аутор види рад студентске и средњошколске омладине само у држању говора на селу.

У последњем пасусу на 28. страни говори о незапослености у Лесковцу између 1929. до 1933. године, а другу годину нигде не спомиње. Следећи пасус на 29. страни почиње „Исте године, у јесен долази у Лесковац Мома Марковић... „У истом пасусу наводи да су прве партијске организације створене код дрводељских радника на челу са Благојем Николићем у Врањкићевој фабрици. Интересантно је овде напоменути да је текстилна фабрика обиловала оволиким бројем дрводељских радника. Треба истаћи да би читаоцима било јасније Мома Марковић долази у Лесковац 1938. године.

Исто тако у поглављу „Просветне прилике" појављују се многе нетачности од којих ћемо навести следеће:

На стр. 35 када се говори о оснивању Гимназије, наводи се да је она имала сто шеснаест ученика, но то није тачно, јер је она имала у то време 150 ученика. Затим се тврди да је Гимназија 1886. године постала шесторазредна, а колико је до сада познато, она је постала шесторазредна тек 1912. године.

Потом се истиче да је 1886. године отворена Женска радничко-занатска школа и да је престала са радом 1908. године.

Међутим ова школа је основана 1894. године, а престала са радом 1898. године.

У даљем тексту се исто дају погрешни подаци о неким школама када се износи да су трговинска, нижа занатска и стручна металска основане за време балканских ратова 1912. и 1913. године. Међутим, познато је да је трговинска школа основана 1907. године под називом, „Лесковачка занатлијско-трговачка школа" коју су посећивали ученици свих заната и трговине.

Трговинска школа се 1922. године издваја као посебна школа за школовање ученика у трговини под називом „Школа ученика у трговини ЛТО".

После одељка „Просветне прилике" аутор је на осам страница приказао народно-

ослободилачку борбу и револуцију у лесковачком крају.

Поглавље почиње песмом у прози Томислава Н. Цветковића „У народноослободилачкој борби и револуцији" да би после тога аутор „монографије" хронолошки ребао догађаје из НОР-а. Ово излагање НОР-а је тако конципирано да читалац не добија представу о том периоду најсветлије историје јер су реченице конфузне, а у њима измешани многи догађаји. Зар је могуће да аутор каже да је паљено сено на аеродрому у Лесковцу или да се Кукавичком партизанском одреду прикључило 15 Врањанаца активиста из Македоније и неколико из Бугарске? Да су после стрељања 600 родољуба у Лесковцу огромне колоне фашиста кренуле на Јабланицу и Пусту Реку и да су том приликом извршена стрељања у Белановцу, Бојнику итд. Да је после Бељаничке борбе стрељано 17 партизана Пчењевачке десетине итд.?

Чињеница је да је аутор помешао многе ствари, јер су стрељања у Лесковцу извршена 11. децембра 1941. године у Бојнику 17. фебруара 1942. године, а у Белановцу 18. фебруара исте године. У борби на Бељаници ухваћено је 5 партизана Пчењевачке десетине, који су 4. фебруара 1942. године и стрељани.

Аутор на 40. страни у претпоследњем пасусу истиче: „Доношење Фочанских прописа од стране народноослободилачке војске Југославије утицало је да се у Лесковачком крају врло брзо оформе народноослободилачки одбори".

Оваква констатација не само да је ненаучна и штетна већ негира све оно што је постојало у другој половини 1941. године. Вероватно да аутор, користећи неке чињенице, није знао да их укомпонује на право место.

На страни 41. аутор набраја имена чланова ОК КПЈ Лесковац као и секретара СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу док тамо констатира да је тада формиран СК КПЈ за Лесковац. Сматрамо да и то није у реду. Уколико се помињу имена неких секретара треба поменути све. Сигурно је да се аутор служио материјалом где је тако, а он није истраживачки посао вршио па да би знао имена тих људи.

Изгледа да је аутор прилично користио књигу „Лесковац у рату и револуцији" и због тога се појављују исте грешке на које смо својевремено указали.

Исто тако се поново допушта једна неистина ,а то је, да је Радован Ковачевић Максим погинуо 14. марта 1943. године уместо 13. марта исте године. Постоји доста чланака и радова који су приступачни и да су они консултовани овакве грешке не би се понављале од појединих аутора.

У тексту на 42. страни постоји и једна оваква реченица „У битци на Сутјесци 15. априла 1943. године, погинуо је Благоје Николић, раднички првоборац, са Костом Стаменковићем и Владом Борђевићем, најистакнутија фигура радничког покрета Лесковца у периоду између два рата".

Онај који зна, са оваквом конфузном реченицом и он би био у недоумици када је ко погинуо, а камоли они који то треба одавде да науче. Због тога истичемо да је Коста Стаменковић погинуо 26. марта 1942. године у Шилову, а Влада Борђевић 5. новембра 1941. године у Тулову.

Очигледно је да аутор или није знао или је површно прилазио материји, јер је неспхватљиво да чак није знао за датум формирања Прве јужноморавске бригаде, иако је учествовао као потпредседник среза, секретар ОК СКС Лесковац и председник општине, годинама на прославама годишњица оснивања ове бригаде.

Поред ових напомена задржао бих се на поглављу „Споменици културе". Царичин Град лоше је презентиран и овакав текст не доприноси афирмацији Царичиног Града. Затим у истом поглављу се истиче да је Стара црква намењена за стан свештеника, а не за храм, да је спомен-плоча у Улици Старине Новака посвећена Окружној партијској конференцији, да постоји спомен биста Жики Илићу Жутом, зграда Народног музеја на страни 70. наопако окренута итд.

Међутим, познато је да је Стара црква намењена за храм, а прављена је под изговором да се гради стан свештеника, а спомен-плоча на кући Костадина Тројановића која је посвећена Окружној партијској конференцији, налази се у Улици Благоја Николића, а спомен-биста посвећена Живојину Илићу Жики Жутом у Лесковцу не постоји, зграду Народног музеја требало је дати раскошније јер је то редак споменик балканске архитектуре.

Овим кратким осртом на нашу блиску и даљу историјску прошлост био нам је циљ да исправимо многе нетачности, а надамо се да ће остала поглавља као: Домети социјалистичке изградње; О туристичким могућностима; Промет робе и услуга; Развој пољопривреде; Кретање радне снаге; Стамбена изградња и комуналне прилике и Друштвени стандард, наићи на проматрање економиста, правника и других научних радника који се баве овом проблематиком.

На крају свега овога што је изнето поставља се питање да ли је један овакав рукопис требало објављивати. За његово је објављивање утрошено 20.000.000 старих динара Крајње је време да се увиди да овом врстом посла не могу да се баве сви, иако смо више пута то истицали. Но, и поред тога цех плаћа радничка класа Лесковца, а аутори оваквих рукописа добијају огромне ауторске хонораре.

Надамо се да ће ово бити последња несмотреност одговорних фактора и да убудуће неће моћи да се финансирају овакви рукописи који немају никакву научну вредност.

Интересантно је истаћи да аутор, иако је цитирао и преписао више ствари, није нашао за потребно да наведе изворе и литературу којом се служио, а можда је и боље јер се лоше служио.

Истичемо да овакав рукопис који деградира нашу ближу и даљу историјску прошлост треба забранити без обзира на средства која су утрошена, јер је то рационалније него стварати конфузију о ономе што се до сада знало.

Хранислав Ракић

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Јован В. Јовановић

ЛЕСКОВАЧКО ПОРЕЧЈЕ

Антропогеографска и социолошка студија

(први део)

Лесковачки зборник, 1972

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XII

*

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*

Штампа: НИП Наша реч, Лесковац

Мојим драгим родитељима

рано преминулој мајци Настасији

(+ 15. 7. 1909. г.)

и

оцу Василију, жртви фашизма, погинулом у бомбардовању Лесковца (6. 9. 1944. г.) у знак синовљеве захвалности

I

ОБЛАСТ И ЊЕНЕ ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ

1. **Област Лесковачког поречја.** — Лесковачка котлина је рекама, које кроз њу протичу, подељена на најмање пет делова. То су **Власина,** односно део Котлине у доњем току реке Власине; **Морава,** тојест алувијална раван реке Јужне Мораве; **Пуста река,** односно део Котлине у сливу истоимене реке; **Јабланица,** или део котлине у средњем току ове реке, и **Поречје,** тојест област у средњем току реке Ветернице. Сви ови региони Котлине, иако су само њени делови, имају своје специфичне одлике па је, стога, ради што бољег изучавања, целисходније сваки за себе проучавати. Сем тога, Котлина као таква је њсома пространа област, те за научну обраду представља обиман и тежак предмет.

Само Поречје има свој ужи и шири смисао. У ужем смислу, оно обухвата сектор Котлине у овим границама: са истока његова граница полази од Преких вода на планини Кукавици (к. 1441) и иде на север линијом која чини развође између Чукљеничке реке и њене десне притоке Мале реке, с једне стране, и Слатинске реке с друге стране, избија на потес Бродињак (к. 1107), од кога иде даље на вис Врвикобила (к. 995), прелази преко потеса Бабњиземља (к. 875), па се, на простору између села Чукљеника и Тулова, хвата била Рударске чуке и иде њиме до њеног завршетка (к. 291).

Северну страну Лесковачког поречја чини замишљена права која полази од коте 291 на крајњем северу Рударске чуке и иде право на запад до јужних коса Хисарске чуке у потесу Арапове долине, а удаљена је од Лесковца око 3 километра.

Западна страна Поречја полази од Арапове долине на Хисару, иде на југ између села Доњег Јајина и Шишинца, избија на потес Каменито било (к. 288) јужно од села Доњег Јајина изнад ушћа Сушице у Ветерницу, одатле иде по развођу Ветернице и њене леве притоке Сушице до изнад села Мирошевца и завршава се на усамљеном купастом вису Умац (к. 447). Најзад, јужна граница Поречја полази од Умца, сече реку Ветерницу одмах после њеног изласка из Клисуре, избија на вис Чапљак, а одатле иде даље на исток по вододелници између оних притока реке Ветернице које се у њу уливају у Пољаници и Клисури и притока које се у Ветерницу уливају у самом Поречју, избија на вис Бунатовац (к. 1189), затим на Пасја корита односно Добрино ториште (к. 1166) и допире до Преких вода, полазне тачке источне границе Поречја.

У ширем смислу у појам Поречја улази и мала област Сушица у сливу истоимене речице. Сушицу чини сплет побрђа између средњег тока реке Ветернице и средњег тока реке Јабланице који је, из правца СЗ ка ЈИ пресекла речица Сушица и кроз исти извајала своју долиницу дугу око 20 километара.

Са облашћу Сушице Поречје се проширује на северозападној страни, па његова граница са те стране сада иде од Арапове долине билом Хисарске косе све до атара села Шумана, где савија на југ и иде развођем између речице Сушице и Шуманке све до изворишта Сушице у потесу Братиновац и Хајдучки кладенац, а одатле прави лук у правцу истока, обухвата атар села Игришта са западне и јужне стране и избија на вис Умац.

По конфигурацији земљишта област Поречја је веома шаролика. Оно обухвата знатан део планинског масива Кукавице са њеним највишим висовима. Даље, у његов састав улази пространа област побрђа, која се простире од котлинског оквира на југу у једном луку знатне дужине и продире у виду клина до у сам центар Котлине на северу са надморском висином од 290 до око 500 метара. Најзад, овај простор побрђа је река Ветерница поделила у два приближно једнака дела и између њих извајала равницу дугу око 20 километара, а широку 3 до 5 километара. Надморска висина ове равнице је код села Мирошевца, тојест на њеном јужном крају 270 метара, негде у средини код села Радоњице 253 метра, и на северном крају, то јест на северном ободу Поречја, на око 3 километра јужно од Лесковца, 230 метара.

По простору зона планине обухвата побрђа око 50%, а зона равнице око 30%.

Што се, пак, тиче висинске разлике зоне планине и зоне равнице, она износи на многим тачкама од 1000 до 1200 метара.

Оваква пластика Поречја је од битног утицаја на флору и фауну овог краја, на хидрографске и климатске прилике, саобраћај и привреду.

2. Име Поречја. — Име овог дела Лесковачке котлине је новијег датума. Првобитни словенски назив његов је Гл'бочица, Дл'бочица, Глубочица, односно Дубочица. Под овим именом налазимо га у повељама српских средњовековних владара. Турци су назив Дубочица проширили на целу Лесковачку котлину, а под овим именом и савремени писци подразумевају цео регион Котлине. Име Поречје овај регион Котлине добио је касније. Овај хидроним је настао отуда што је цела област богата рекама. У региону Поречја у Ветерницу се улива велики број река и речица, па је њиховим коритима равница избраздана као каналима. Сама Ветерница, по изласку из своје клисуре, има веома благ пад, и у овом делу свога тока прави многе меандре. Обиље воде је свуда присутно. Добија се утисак да су свуда реке, да је цела област једно поречје.

Назив Поречја је најпре означавао раван део ове области, па се временом протегао на побрђа и планину.

Како поречја има више у нашој земљи, за разлику од других, ово се зове Лесковачко поречје (1).

3. Геолошка грађа. — Геолошки састав Поречја истоветан је саставу земљишта целе Лесковачке котлине са извесним незнатним специфичностима. Његову основну грађу чине кристаласти шкриљци вишег и нижег метаморфизма. Шкриљци Поречја рашчлањују се на шкриљце доњег и горњег комплекса. Доњи комплекс чине у највећем делу лискунски парагнајсеви и парашкриљци, као и албитске стене највећим делом магматског порекла. По свом постанку овај слој шкриљаца припада старијем протозоику или архаику. У серију кристаластих шкриљаца утиснути су гранити Влајине, највишег дела планинског масива Кукавице, а код села Букове Главе има појава гнајсгранита. У грађи Поречја нису присутни кристаласти шкриљци седиментно вулканске формације метаморфисани од фације зелених шкриљаца изграђених претежно од албитских гнајсева са сочивима слабије албитских шкриљаца, какву грађу имају планине на источном ободу Котлине као што су Острозуб, Бабичка гора и Селичевица, што представља специфичност у геолошкој грађи овог региона Котлине (2).

Што се тиче језерских седимената, они су у највећем делу састављени од глина, ситних глиновитих пескова, конгломерата и гломерата. Преко ових седимената леже флувијални наноси разних дебљина и састава, у главном од кварцних шљункова, којима је испуњена и сама долина Јужне Мораве.

Даље, у геолошком саставу Поречја нема кречњака и фосфора, па је целокупан његов педолошки покривач без ових елемената (3).

4. Главне морфолошке одлике. — Као и цела Лесковачка котлина и Поречје, као њен део, завршно је формирано у плиоцену тектонским поремећајем земљине коре. У насталу тектонску потолину продрла је слатка вода Панонског језера и формирала једно од његових најјужнијих рукаваца — Лесковачко језеро. Таласи тог језера измоделирали су језерске терасе на оквирним планинама Котлине. Једна од највиших тераса створена је у Поречју изнад села Вучја и Брзе, која сада као локалитет носи назив Шиљегарник, а налази се на надморској висини од око 795 метара (4). С обзиром на надморску висину побрђа у централном делу Котлине, дубина Лесковачког језера је износила око 500 метара.

Када је у каснијим периодима дошло до отицања воде из Панонског језера у новоформирану котлину Црног мора, настало је повлачење воде из Лесковачког језера у правцу севера. Најпре је отекла вода из Пољанице као више области, а потом и из Лесковачке котлине. Период отицања воде био је веома дуг, па је језеро, на разним нивоима, таласањем, стварало на котлинском ободу, терасе или подове. Сима Милојевић је у своме раду о Лесковачкој котлини утврдио постојање шест језерских тераса или подова. По њему је највиша језерска тераса била на надморској висини од око 810—840 метара, а најнижа, то јест централна језерска раван, на косама Рударске чуке, Сушице и Хисара 230—360 метара (5).

Поред језера и реке су стварале своје терасе. Када се језерска вода у потпуности повукла из Котлине, језерске притоке на терену Поречја, нарочито Ветерница, дохватиле су се језерског дна и по њему стале расецати своје долине, разбијајући тако језерско дно у комаде. Својим меандрирањем, оне су по језерском дну измоделирале своје алувијалне равни. Онде где су се у Јужну Мораву улиле њене притоке Ветерница, Јабланица, Пуста река и Топлица, с леве стране, и Власина, с десне стране формирана је централна раван, то јест Лесковачко поље.

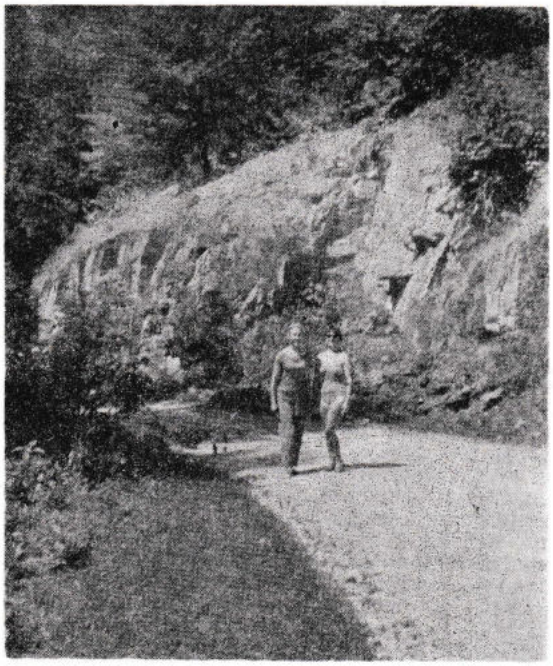
Поречје је, према томе, некада било највећим делом под језерском водом. Из

воде су вирили само делови Кукавице који су имали преко 800 метара надморске висине.

Зоне Поречја. Како је већ напред речено, земљиште обухваћено границама Поречја дели се на зону планине, зону побрђа и зону равнице.

Зона планине је на крајњем југу и чини је северозападни део Кукавице, који је пространи планински масив, који се на истоку протеже поред корита Јужне Мораве у дужини од око 35 километара, рачунајући од ушћа Копашничке реке у Јужну Мораву па све до Владичиног Хана. Западну границу Кукавице чини Ветерничка клисура од села Вине на северу до Големог Села на југу у дужини од око 20 километара. На југу се огранци Кукавице спуштају ка Пољаници и преплићу са њеним планинама. На северу Кукавица чини јужни обод Лесковачке котлине и, протежући се од корита Јужне Мораве од села Мале Копашнице до Ветернице код села Вине, има дужину од око 35 километара. Ова северна страна Кукавице, као и источна, окомита је као последица раседања, односно обрушавања земљишта у периоду формирања Лесковачке котлине.

Од планинског масива Кукавице Поречју припада северозападни део у површини од око једне седмине њене укупне масе. Овај део Кукавице је најизразитија планина и на њему се налазе највећи висови целог масива: Влајина од 1.441 метара, Вртешка од 1315 метара, Фурњиште од 1.366 метара, Бунатовац од 1.189 метара, Добрино ториште од 1.166 метара, Бродињак од 1.148 метара и други висови.

Макадамски пут долином Мале реке, с леве стране планинског рида Високи одор, на око 1 км узводно од Јасичког равништа

Планински део Поречја од села Вине до села Вучја спушта се до саме равнице. На овом делу нема побрђа, јер га је разорила Ветерница са својим притокама. Од села Вучја па све до Јужне Мораве планина прелази у регион побрђа.

Планински део Поречја је сав под буковом и храстовом шумом. Поред тога у планини често расту граб, јасен, клен, леска, зова, јасика, дивља крушка и јабука, затим дрен и липа. Некада је у планини растао и кестен (коштан), отуда у Кукавици и локалитет Коштанска долина и Коштански поток. Растао је и бор, о чему се сачувао траг у локалитету Боровик на обали Мале реке изнад Чукљеника. На том је месту, пре неколико десетина година, бујица Мале реке ископала велико угљенисано борово стабло. У новије време оголели делови планине засађују се четинарима и багреном.

Букова шума захвата високе делове планине. Њена огромна сива стабла расту право и високо. На великим пространствима планинских ридина, крошње букових стабла се на врху спајају и гране преплићу. Тако се стварају циновски сунцобрани који лети једва да пропусте зрачак сунца у тајанствене дубине планине. У јесен дебео слој увелог лишћа покрије тло. Из године у годину лишће се слојевито гомила и трулењем претвара у црни хумус, који храни биљке и чува влагу планине, из које настају хладни извори и бистри и виловити потоци.

Но планина није само бескрајна шума. На странама планинских коса и заравни јављају се пропланци под травом и разним ароматичним биљем .Зато су планинска пространства одувек служила као пасишта, па су у њој сељаци подизали своје бачије и торишта, често је стока у планину пуштана и у сампас. Појаве сампаса има и данас. Тако Стојан Илић из Чукљеника, и други сељаци из овог потпланинског села, пуштају своја говеда у планину, по којој она пасу месецима, па се, пред зиму, сама враћају у село. Говеда у планини готово подивљају, па их власници тешком муком хватају у јарам *)

Поред говеда сељаци потпланинских села и сада пуштају крда свиња у сампас. Свиње лутају по планини, држећи се једног одређеног терена, и хране корењем, пиревином и жиром. Када је јесен жиродна, свиње се тако угоје у планини, да их власници довозе колима у село.

---

*) Отуда се у овом крају и читавој Котлини и за човека самоглава и осионог каже да се „усампасија".

Флора Кукавице се одликује, поред осталог, великим бројем биљних врста које се могу користити у терапеутске сврхе или могу служити као индустријска сировина за добијање лековитих супстанци.

Распрострањеност и квалитет лековитог биља са Кукавице проучавана је још 1957. године, па је о томе израђен елаборат од стране Института за проучавање лековитог биља у Београду. Поред елабората израђена је и фармакогнозијска карта распрострањености појединих биљних врста. На планини Кукавици, између осталих, нађене су и у великим количинама веома важне медицинске биљке које се и до данас употребљавају као незамењиви лекови. На крчевинама букових шума, а нарочито на локалитету „Бугарска сеча" нађене су велике количине велебиља (Atropa belladonna L.). Кукавица је богата дигиталисом, који је заступљен са неколико врста (Digitalis lanata Ehrh., Digitalis perruginea L., Digitalis ambigua Murr.).

На овој планини су вршена испитивања могућности увођења нове биљне врсте са Хималаја (Хималајски бун), која представља веома интересантну сировину за екстрактивну индустрију због високог садржаја активних материја. Та испитивања су показала да се и на Кукавици, на теренима високим преко 1.000 метара надморске висине ова биљка може са успехом гајити (5а).

Проучаван је и вунасти дигиталис (Digitalis lanata Ehrh.), јако распрострањен на Кукавици, у циљу коришћења за добијање чистих супстанци које служе као незаменљиви лекови за срце. Ова биљна врста уведена је у културу на плантажама фабрике фармацеутских и хемијских производа „Здравље" у Лесковцу и од ње се израђује неколико познатих лекова ове фабрике (5б).

Далеко пре научног изучавања и мимо њега, у народној медицини Поречана коришћене су многобројне лековите биљке Кукавице за најразличитија обољења.*)

Планина крије још и друга блага непроцењиве вредности: дубоки мир њених шума и кристално чист ваздух уз здраву планинску воду. Уморни човек наше индустријске цивилизације наћи ће у њој мир и рекреацију.

Зона побрђа захвата највећи део Поречја, готово његову половину. Њена надморска висина креће се од 290 до око 500 метара. На ивици котлинског обода налазе се највиши делови побрђа, а све су нижи што се приближавамо централном делу Котлине.

Зона побрђа је током времена, дејством разних сила, пре свега воде, избраздана долинама и долиницама, па данас представља сплет благо заобљених брегова и брежуљака, чији површински слој чине дебеле језерске наслаге.

Највећи део побрђа је под младом храстовом шумом, а остала површина се налази под ливадама, њивама, воћњацима, виноградима и пашњацима. Пошто површински слој побрђа чине дебеле језерске наслаге, она су веома погодна за све пољопривредне културе, нарочито за воћарство и виноградарство. У кишовитим годинама принос пшенице и кукуруза у по-

---

(*) Видак Д. Јовановић, професор биологије из Лесковца, који са љубављу и стрпљењем изучава биљни свет Кукавице, љубазно ми је дао називе једног малог броја биљака које је он нашао у долини реке Вучанке од потеса Огледало па до Јасичког равништа: Плућњак, који се у народу употребљава као лек против пролива, помаже при искашљавању и излучивању мокраће. Дивизму, која се у комбинацији са цветом белог слеза и црног слеза и подбела користи као плућни чај. Подбел, који улази у плућне чајеве, а користи се и за испирање уста и грла, затим за облоге и клистирање, а у новије време и за лечење астме. Просинац, отрован и недовољно истражен. Медвеђи лук — цермуш, који је витаминска храна становника планине у пролеће. Кукурек, јако је присутан у побрђу и планини. Више је отров него лек, али је сличан дигиталису: и лек и отров за срце. Млечика, која се у научној медицини не користи, али, која, иако цела отровна, често се у народу употребљава, и нажалост са лошим последицама. Шумска јагода је јако распрострањена и њени се ризоми, листови и трава у цвету, као и плодови често употребљавају у народу као танинска дрога. Шумарица (бела и жута) су отровне биљке, али имају антибактериску моћ. У народној медицини дале су лоша искуства. Зова расте поред обала потока и на странама планинских ридова. Њен сасушен цвет се употребљава као пријатан чај код назеба и као диуретик. Бурјан. Његов се корен користи против реуматизма. Лазаркиња употребљава се за лечење катара органа за дисање, жучи, а улази и у састав мирисних чајева. Павит је лек против многих блости али са честим тровањима у народној медицини. Перуника је отровна дрога и стари народни лек против повратне грознице, гихта и кашља. Потентила (петопрсница). Има је разне врсте, а употребљава се као лек против срдобоље. Коприва је народни лек, превентивно средство, а служи и за људску храну и исхрану жи вине. Здравац, мирисна зељаста планинска биљка и народни лек за лечење оболеле слузокоже органа за варење. Није отрован, а добар је тоник и адстригенс. Мајкина душица, јаког и веома пријатног мириса, лечи органе за варење и дисање. Чајеви од мајкине душице имају својство да зауставе развој многих патогених клица, а неке и да униште. Змијско млеко-руса. Од ове биљке се употребљава и зељасти надземни изданак и корен. У народној медицини се руса употребљава против жутице, кожне туберкулозе и код оболеле јетре и жучи. Веома је отровна биљка. Дражи кожу, а изнутра изазива грчеве, пролив. Употребљена у већој количини је и смртоносна. И т.д.

брђу често је далеко већи но на парцелама у равници.

По побрђу и на нижим косама планине биле су сеоске утрине или селине, прастари облик колективне својине, који је код нас живео све до наших дана. Утрине су коришћене за заједничку пашу стоке: оваца, говеда и свиња. Оно утринско земљиште које је било под шумом, коришћено је за заједничку сечу огревног дрвета.

Пре другог светског рата утрине су биле предмет честе деобе међу грађанима појединих села. Тако се фонд заједничке својине непрестано смањивао у корист индивидуалног поседа. Право на утрину су имали сви без обзира на имовински и социјални статус, сем Цигана. Деобу утринског земљишта је обично захтевала сиротиња, јер је тако долазила до комада земље или увећавала свој мали посед. Богатији сељаци су били мање заинтересовани за деобу утрине, јер су имали доста земље а, будући да су имали и много стоке, већа утрина је за њих представљала пространију пашу за њихова стада оваца, чопоре свиња, за говеда и коње.

Често су се утрине појединих села граничиле, па је око утринских међа долазило до спорова међу селима, који су се, којипут, претварали у тешке изгреде и праве битке уз учешће многих сељака оба завађена села. У тим сукобима и биткама долазило је до употребе хладног оружја, па је било разбијених глава, а падали су и мртви. Пред судом парнице око утрине међу селима умеле су трајати десетинама година, а адвокатима, који су их водили, доносиле су знатне приходе.

Данас више нема сеоских утрина. Некадашња утрина у свима селима проглашена је општенародном имовином и уступљена на коришћење земљорадничким задругама и другим привредним организацијама. Некада пространа пасишта оваца, свиња и говеда, утрине су претворене у њиве, винограде и воћњаке. Тако су у Поречју на утрини села Накривња, Белог Потока, Великог Трњана, Пресечине и Славујевца створени пространи воћњаци, у којима се узгајају крушке, јабуке, бресквe и вишње.

Равница захвата 25—30% простора области. То је најплоднији део овог региона. Дуга је око 20 километара, а широка 3—5 километара. Иако формационо потпуно стабилна, у делу непосредно поред обала Ветернице, која тече средином равнице, изложена је сваке године поплавама, које се јављају обично с пролећа после топљења снега и у време јачих пљускова. Тада Ветерница на многим местима разара своје обале и односи плодну земљу, остављајући на том месту пескове и шљункове. С друге стране, река на другом месту оставља и таложи материјал на својој нижој тераси, па је формирање овог уског појаса непосредно поред обала Ветернице још у току.

Раван део Поречја је, у свом великом делу, и до новијег времена био под барама и језерима, а био је покривен и густом столетном шумом. Баре и језера су временом нестајали, последњи велики гајеви пра старе храстове шуме искрчени су пре нешто више од пола века, а земљиште заливаћено и у најновије време у великом делу претворено у њиве и баште.

У свом саставу равни део Поречја има пескове, шљункове и глине. Сам површински слој педолошки је разноврстан на више од 20 вариетета по саставу и киселини. Овај део Поречја је најплоднији и најпогоднији за агрикултуру и сада је сав под њивама, баштама и ливадама.

У равном делу Поречја налазе се сва сеоска насеља овог региона. Највећи део насеља је лоциран на ободу равнице, али има села која су подигнута у средини равнице, као: Паликућа, Радоњица, Бунушки Чифлук, Тодоровце и Жабљане.

5. Клима. — Клима Поречја има сва обележја климе Лесковачке котлине са извесним мањим одступањима. Као и клима Котлине, она је умерено континентална, али њен степен континенталности је изражен у мањем степену.

Они ветрови који дувају Котлином осећају се и у Поречју. То су: северни ветар или северац, јужни ветар или југ, источни ветар или моравац и западни ветар.

Северни ветар или северац дува из правца севера ка југу. Иако струјање ваздуха, када овај ветар дува, захвата целу Котлину, он није у свим њеним деловима истог интензитета. Конфигурација земљишта има знатан утицај на кретање ваздуха у његовим приземним слојевима. На бриганим просторима ветар дува несмањеном брзином, док се његова снага у заклоњеним местима мање осећа, некипут и никако. Тако северац, иако дува преко целе Котлине, највећу снагу развија на једном узаном простору који се протеже од курвинградских вратница на северу Котлине до грделичког теснаца на југу. Ширина овог појаса износи 2—3 километра. Како се Поречје налази ван овог појаса, снага северца, иако и у њему он дува, није онако велика као у долини Јужне Мораве.

Северац највише дува у јесен и зиму. Када дува јачом снагом доприноси знатно повећаном осећању хладноће. Зими, чак и када температура ваздуха није знатно висока, северац доприноси залеђивању река у Котлини.

Јужни ветар или југ дува из супротног правца од оног којим дува северни ветар. Југ је топао ветар, али у рано пролеће, док су околне планине још под снегом, ако дува јаче, његово струјање ствара непријатан осећај хладноће. Иначе, топли таласи овог ветра, који зна дувати и по неколико узастопних дана, у периоду вегетације, доприноси брзом развоју биљног света, па се у народу назива развигор, јер под његовим дејством гора брзо озелени.

Лети овај ветар може да буде јако штетан за усеве и људско здравље: од њега се увије лишће младог кукуруза и ужути, а пшеница, ако овај ветар дува у периоду сазревања зрна, омане у квалитету, јер се њено зрно спари и остаје лако. Људе у таквим приликама ухвати мрзовоља, тешко се крећу, губе дах, хвата их сунчаница, а оне са срчаним манама може и кап да удари.

Источни ветар или моравац дува нарочито пред крај зиме. Правац његовог удара је југоисток-северозапад. Често дува и по десетак дана. Снага му је велика и дува у таласима. Када дува у Котлини, у зони Лесковца се чини као да силази са Чемерника и власинске висоравни. И овај ветар доприноси јаком расхлађењу људског и животињског тела и изазива нелагодност, а код стоке и помор, свакако зато што је у периоду када овај ветар дува, људски и сточни организам током зиме доста ослабљен. У народу се овај ветар зове још и „козодер", јер су се од њега нарочито козе разбољевале и цркавале.

Моравац се јако осећа нарочито на Влаини. У Поречју и то у његовом потпланинском и равном делу, његова снага је знатно слабија. Ово долази отуда што масив Кукавице у овом делу има такав положај да се као какав циновски зид противставља удару овог ветра под правим углом, па је снага ветра на врховима велика, док је подножје планине од њега заштићено.

Поречје је тако ван правца главне струје северног ветра, а од хладних таласа, источног ветра заштићено је Кукавицом. Све је ово од великог значаја за вегетацију и привредни потенцијал овог региона.

Западни ветар дува из правца запада. Није хладан као северац нити доноси топлотне ударе као југ. Временски не дува дуго, а када дува обично доноси кишу. Кад се „одкуд Лебане" зададу облаци гоњени западним ветром, људи из народа су сигурни да ће у Котлини бити добре кише.

Кроз Лесковачку котлину ветрови дувају преко целе године, но њихова брзина није стална нити подједнака у свима месецима у години. Некипут, лети, јављају се краткотрајни веома јаки, олујни ветрови — „аламуње", „аламуњчине". Њих прате обично град и провале облака, које изазивају поплаве и наносе велике штете крају над којим прохује.

Мерењем у трајању од 12 година утврђена је нека врста законитости у дувању ветрова у котлини.

Тако је констатовано да у јануару, фебруару, новембру и децембру брзина ветра у Котлини износи 0,9 м/сек.; у априлу, мају и јуну 0,8 м/сек.; у јулу 0,7 м/сек.; у августу, септембру и октобру 0,6 м/сек., а у марту брзина ветрова износи 1,2 м/сек. Значи да је март најветровитији месец у години. У овом месецу дувају сви ветрови који се појављују у Котлини, а нарочито је чест моравац и северни ветар када „деда јури бабу".

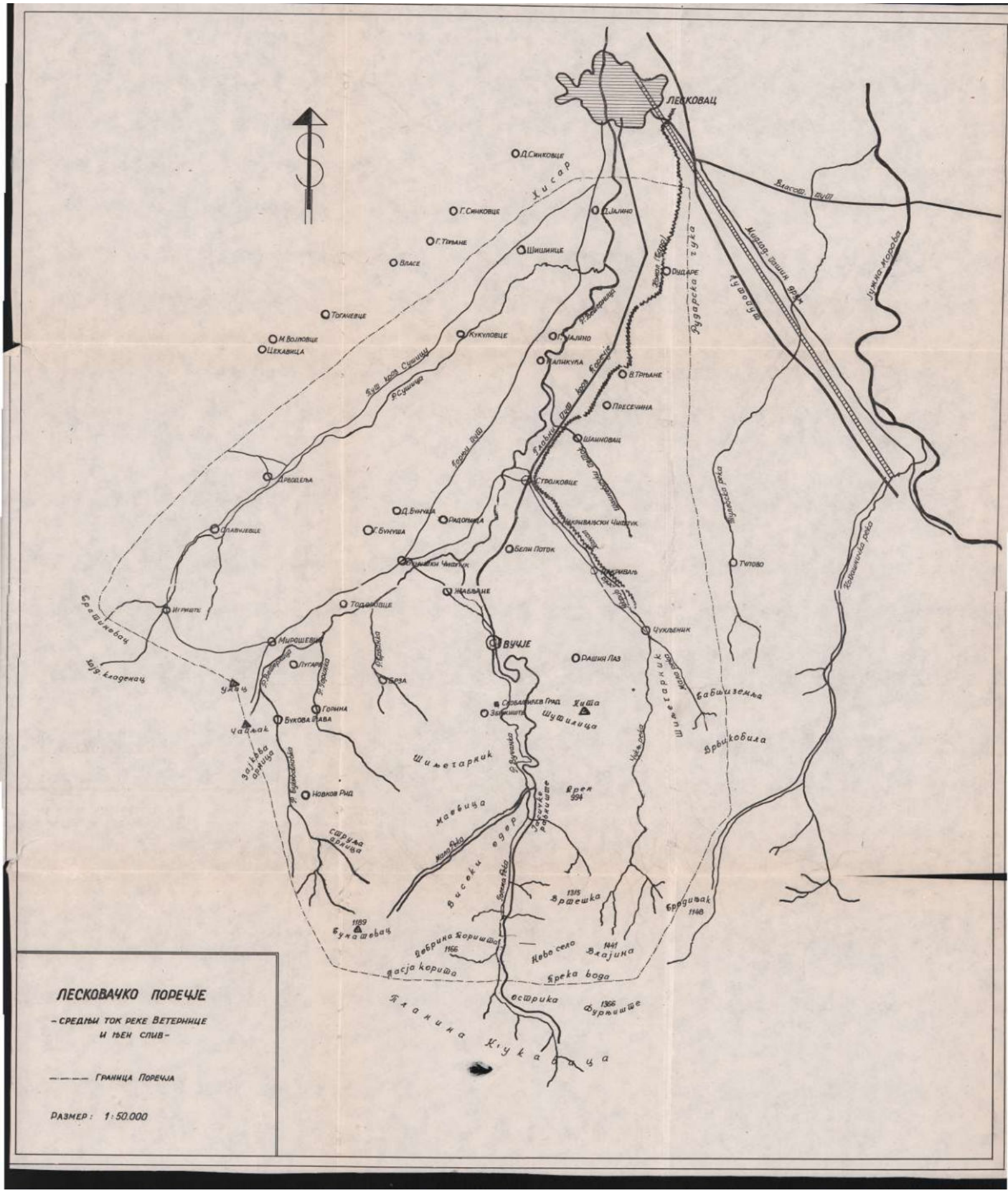
После марта, најветровитији су месеци у позној јесени и преко целе зиме, док је доба највеће временске стабилизације и тишине друга половина лета и прва половина јесени(6).

Температура ваздуха у Лесковачкој котлини је каткад веома висока. Мерењем у периоду од 1948. до 1960. године констатован је екстремни максимум од +41,5 степени и то у августу, а екстремни минимум од —28,0 степени у фебруару.

Каква је средња температура у појединим месецима у Лесковцу и Власотинцу види се из табеле бр. 1. Ова табела има две колоне: прва се односи на температуру ваздуха у Лесковцу, друга у Власотинцу.

Табела I

Месеци		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	сред. темп
Лесковац	степени	0,2	1,5	5,8	12,7	16,1	20,3	22,5	21,7	18,3	11,9	7,1	2,7	11,66
Власотинце	степени	0,4	1,9	6,1	12,0	16,3	20,2	22,4	22,5	18,2	12,3	7,4	3,8	12,8

ЛЕСКОВАЦ
Д.Синковце
Г.Синковце
Д.Јалино
Г.Трњане
Шишинце
Власе
Рударе
Тогачевце
М.Волковце
Цекавица
Кукуловце
Г.Јалино
Калиманска
В.Трњане
Пресечина
Шанинац
Стројковце
Д.Бунуша
Г.Бунуша
Радољинска
Бели Поток
Тулово
Чукљеник
ВУЧЈЕ
Рашин Лаз
Мировшевић
Лугари
Брза
Горњина
Букова Глава
Чаинак
Новков Рид
Шиљетарјак
Маебиња
Сврљиња Врлина
Висеки Одер
Врешка
Ђунашевац
Ђевдина Коришћа
Ново село
Влајина
Брдишак

Као што се види Власотинце има уједначенију температуру, са нешто мањим хладноћама у јануару и топлијим децембром, а, сем тога, средња температура ваздуха у Власотинцу већа за нешто више од 1 степена, што може имати веома велики значај за пољопривреду овог региона(7).

Лесковачка котлина, иако северно од Врања, има топлију климу од Врањске котлине. По др Михајлу Костићу средња температура алувијалне равни Врањске котлине износи 11,03 степени. Међутим, она је у Лесковцу 11,66 степени, а у Власотинцу чак 12,8 степени. Према томе није оправдана тврдња др Костића да је од Врањске котлине у СР Србији само у Призренској котлини топлије (8).

Интересантно је забележити варирање годишње температуре у разним регионима Котлине. Тако је у Лесковцу забележен максимални екстрем од +41,5 степени, у Власотинцу 39,0 степени, а на Влајини 31,6 степени. Минимални, пак екстрем у Лесковцу забележен је у —28 степени, а на Влајини само 16 степени. Дакле, обод Котлине има блажу климу но њен централни део и екстреми у центру Котлине су највећи (95).

Облачност Лесковачке котлине у просеку износи 56% покривености неба. Најмања просечна облачност је у августу и износи 19% покривености неба, а највећа у јануару и износи 70% покривености неба.

Падавине. У погледу количине атмосферског талога који годишње пада у Лесковачкој котлини, у Лесковачком пољу постоји редован дефицит падавина у летњем периоду, па Котлина спада у средње аридне области(10).

На основу посматрања у наведеном периоду од 12 година, утврђено је да годишње у просеку падне воденог талога 620,7 мм. Али, ову количину толага не добија Котлина сваке године. Има година са више падавина, али има година у којима падне и знатно мања количина воденог талога. Тако је у 1954. години пало 917,6 мм а у години 1950. само 445 мм воденог талога.

Најкишније је доба године пролеће, а најмање падавина има зими, док су лето и јесен са средњим падавинама(11).

У односу на центар Котлине и Власотинце, Поречје прима највише атмосферског талога, што се види из табеле II.

Табела II

периоди год.	Зима	Пролеће	Лето	Јесен	Вег. пер.	Укупно
Поречје	145,3	253,9	175,1	189,7	421,2	764 мм
Леск.	143,7	183,4	142,0	159,0	309,0	628 мм
Влас.	161,6	196,4	159,1	180,0	346,4	697 мм

Количина падавина које Поречје прима већа је од оне коју прими централни део Котлине за 136 мм годишње. Исто тако Поречје прима у вегетационом периоду знатно више падавина него други региони Котлине: Лесковац 309,0 мм, Власотинце 346,4 мм, а Поречје 421,2 мм.

Када се узме у обзир да је у Поречју температура ваздуха стабилнија, да су максимални и минимални екстреми нижи, да је ветар слабији а тишина дужа него у осталим деловима Котлине, да Поречје обилује текућим водама, а да су му подземне воде доста блиске, да су падавине веће и у најкритичнијем периоду најоптималније, јасно произлази да Поречје има веома повољне услове за све пољопривредне културе, поготово за воћарство, али та предност овог региона Котлине до сада није довољно искоришћена.

У Лесковачкој котлини се периодично јављају и сушни периоди: некипут се то деси лети, а може се десити и дешава се и у пролеће и лето. Каткад суша захвати лето и јесен, или само јесен. Последице суше су велике и доприносе ненормалном обављању пољопривредних радова и смањењу доприноса од пољопривреде, воћа и винограда.

Поречје је на сушу мање осетљиво но други региони Котлине, али се и код њега појављује проблем наводнавања у доба суша, нарочито у региону побрђа. С обзиром на обиље текућих вода и теренске могућности, могуће је вештачким наводњавањем снабдети довољном количином воде 100% његове пољопривредне површине. У атару села Пресечине и Белог Потока већ се користе локолна акумулациона језера у ове сврхе.

6. **Воде.** — Поречје је најбогатији регион Котлине у текућим водама. **Ветерница** је његова највећа река. Ова лева притока Јужне Мораве има своје извориште на јужном ободу котлине Пољанице. Формирана као река она код села Големог Села улази у клисуру која се по њој назива Ве-

терничка клисура. После 20 километара пробијања кроз планинске теснаце, Ветерница се, испод села Вине, ослобађа клисуре и улази у поље, тојест у равни део Поречја. Док тече Пољаницом и Клисуром, Ветерница има велики пад и брз ток. У Поречју она се смирује и тече ноншалантно све до свог ушћа у Јужну Мораву на око 7 километара североисточно од Лесковца. Услед малог пада кроз Поречје Ветерница гради многе меандре, корито јој је нестабилно, а обале често веома плитке. У пролеће када се топи снег у планини и у доба плахих пљускова, њено корито се лако напуни водом, па река плави не само појас земљишта непосредно поред обала, већ захвата и шире подручје равнице.

Иако и у Пољаници и Клисури прима многе потоке и речице, Ветерница тек у Поречју прима своје главне притоке. На простору дугом око 11 километара у њу се уливају пет њених притока које силазе са Кукавице. То су: Буковоглавка, Горинка, Брзанка, Вучанка, Накривањска река и Шаиновачки поток. Све се ове речице и реке уливају у Ветерницу с њене десне стране. С леве стране она има само једну значајнију притоку. То је Сушица. А сем ње, вредно је поменути још и Ботуњу.

Буковоглавка извире испод Бунатовца (к. 1189), протиче лево од Новковог Рида (к. 674), напушта планину у селу Буковој Глави и испод истог села улази у равницу и улива се у Ветерницу изнад села Мирошевца. Висинска разлика њеног изворишта и ушћа износи око 900 метара. Будући кратког тока, ова речица има велики пад и моћну механичку снагу која јако деструктивно делује. Наносима из планине она угрожава село Букову Главу и засипа шљунковима и песковима и равницу све до свога ушћа. На њој се налазе многе мале воденице и једна стругара.

Горинка извире испод виса Бабин гроб (к. 1040), обилази са десне стране Големи рид (к. 744) и силази у равницу у селу Горини, одакле тече пољем све до свог ушћа у Ветерницу код села Тодоровца. И ова речица има велики пад (око 800 метара) али није онако рушилачка као Буковоглавка.

Брзанка је знатно мања и од Буковоглавке и од Горинке. Извире испод Шиљегарника (к. 795). То је права котлинска река која се појавила тек када се лесковачко језеро стало повлачити и када је напустило своју највишу терасу. Улива се у Ветерницу испод села Тодоровца.

Вучанка је највећа десна притока Ветернице, и уопште њена највећа притока кроз цео ток Ветернице дуг око 70 километара. Вучанку формирају две реке: Голема река и Мала река. Голема река извире испод Влајине код Црне баре и Планинарског дома (к. 1407), тече кроз потес Острике (Марков град) (к. 925) и код места Јасичко равниште (к. 686) се састаје са Малом реком. Мала река извире испод Бунатовца (к. 1189), пробија се између ридова Дубоког преслапа, заобилази с леве стране Маовицу и састаје се са Големом реком испод Јасичког равништа. Између ових двеју река протеже се дуг планински венац Високи одор који иде све до села Тумбе у Пољаници.

Од састава Големе и Мале реке формира се Вучанка. Изнад Скобаљићевог града, код Соколице, њено корито поприма облик дубоког кањона. У овом кањону Вучанка је снагом своје воде створила многе камене лонце или казане, од којих је највећи био онај испод хидроцентрале — Девказан. Девказан је по својој величини сличан каменим лонцима у Дојкиначкој реци у Источној Србији, које је у своје време уочио и описао Јован Цвијић.

После Девказана Вучанка тече у правцу села Вучја каменитим коритом. Изнад цркве св. Јована, део њене воде су Вучанци ухватили у канал на коме су све до самог села Вучја подигли многобројне воденице и ваљавице. На овој реци има воденица и изнад Соколице. То су мале поточаре Шутилаца и Збежиштанаца за породичне потребе.

Корито Вучанке је кроз село Вучје регулисано са неколико прекрасних каскада.

Од свих ветерничких притока Вучанка има највећи пад од око 1000 метара. Она је и најбогатија водом, а по лакоћи њена вода спада у веома ретке воде Европе.

Накривањска река има у свом току два имена. Од изворишта испод Влајине (к. 1441) до села Чукљеника она се зове Чукљеничком реком. У селу Чукљенику она се код Црквене воденице састаје са Малом реком, која извире испод Врвикобиле (к. 995) на потесу Бабњиземља.

Испод села Чукљеника ова река добија име Накривањска река и као таква се улива у Ветерницу у селу Стројковцу.

Од села Чукљеника, поред корита ове реке, још под Турцима, начињен је канал који тече кроз села Накривањ, Накривањски Чифлук и Стројковце, затим пролази испод села Шаиновца, па кроз села Пресечину, Велико Трњане и Рударе, допире до југоисточне периферије Лесковца, затим иде на села Бобиште и Кумарево и улива се у Јужну Мораву код села Навалина под именом Бара.

Овај канал по својој дужини и намени представља знатнију хидротехничку тво-

ревину којом се људи користе све до наших дана.

На овом каналу су подигнуте многобројне воденице поточаре у селу Чукљенику, Накривњу, Накривањском Чифлуку, Стројковцу па и изнад самог Лесковца. Сем тога, благодарећи овом каналу села Пресечина, В. Трњане и Рударе имају непрекидно текућу воду за појење своје стоке и друге потребе.

И **Шаиновачки поток** је један од значајних притока Ветернице с десне стране. Извире у шуми Дедин дол из Андрејиног кладенца, протиче кроз село Шаиновац и испод њега се улива у Ветерницу.

Сушица, једина лева притока Ветернице у Поречју има два крака: први истиче из Хајдучког кладенца и тече Злом долином до села Игришта, а други извире на потесу Братиновац и до села Игришта носи име свога изворишта. У селу Игришту ова два потока се спајају и формирају речицу Сушицу.

И Сушица је по свом постанку котлинска река, настала после повлачења лесковачког језера. Иако је у далекој прошлости била богатија водом, њена снага није била довољна да своју долину изваја у поље. Тек код ушћа у Ветерницу на јужној периферији села Доњег Јајна њена долиница се проширује и добија облик поља широког око 3 километра.

У средњем делу Поречја наилазимо на неколико локалитета који носе назив Ботуња. То су ниска подводна земљишта обрасла зуком. Вук Караџић у своме „Српском рјечнику" назива оваква места батун или батуна.

Али, сем тих локалитета, у побрђу села Мирошевца извире вода, која се спушта изнад села Бунуше у равницу и која носи назив **Ботуња.** Овај поточић иде пољем змијоликим путем и његова долиница и простор око ње је тињаст и сав под зуком. Ботуња се улива у Ветерницу код села Паликуће.

Сем ових река и речица, са Кукавице и из побрђа, сливају се у равницу Поречја још многи други поточићи којима отиче вода од снега и кише, али који лети пресуше.

На простору Поречја има доста кладенаца, нарочито у зони планине и у побрђу, а има нешто и чесама. Сем тога Поречани копају у својим двориштима бунаре чију воду користе за појење стоке, пиће и друге потребе домаћинства. Бунари су плитки, јер су подземне воде близу, нарочито у равници. Дубљи су само на узвишенијим местима.

7. **Везе са суседним областима.** — У саобраћајном погледу Поречје је данас ван праваца не само путева који имају међународни значај, већ и оних који су од важности за један унутрашњи шири регион.

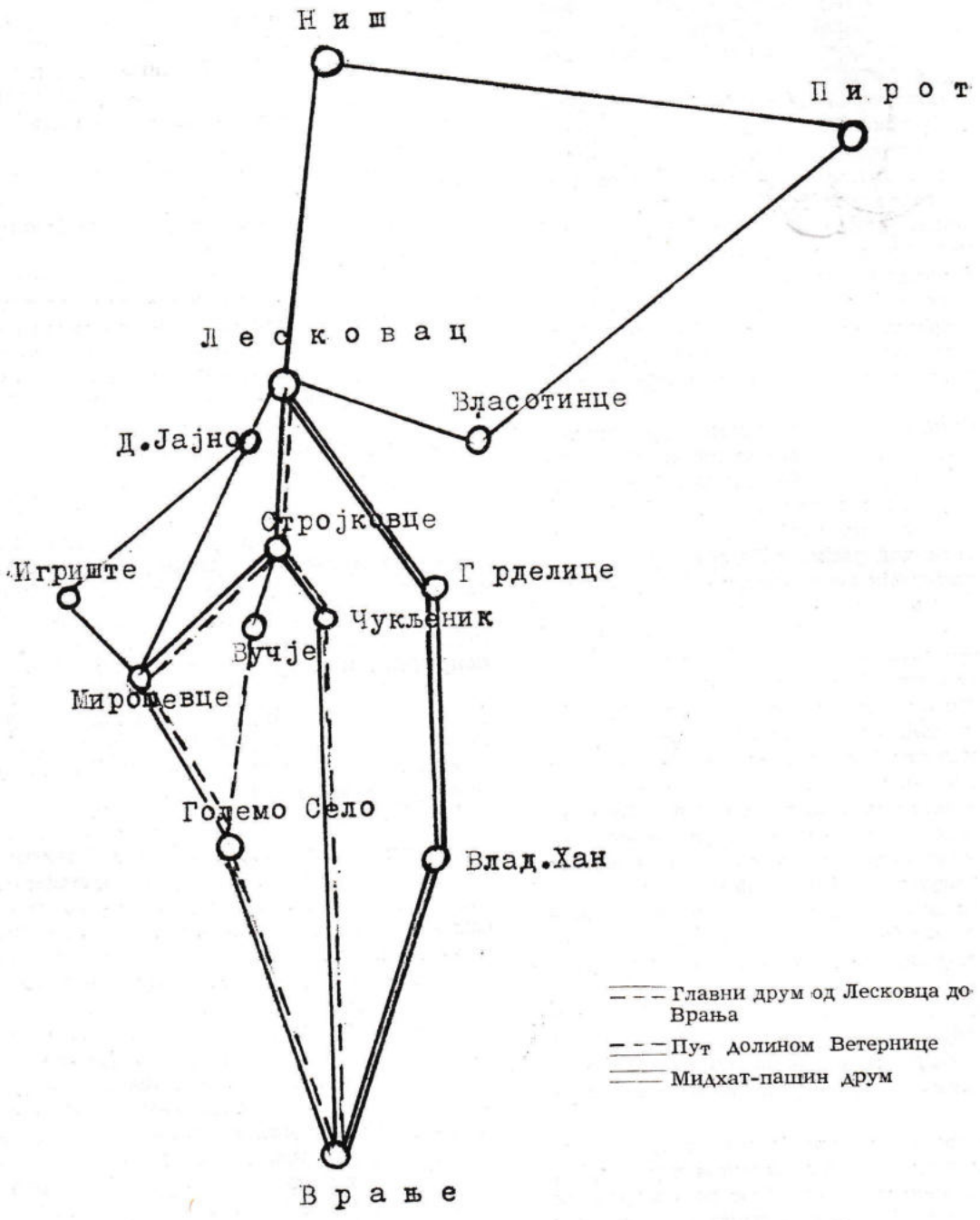
Немамо података за стање саобраћајница у Пречју у српској средњовековној држави. Но имајући у виду чињеницу да Ново Брдо, српски средњовековни рударски и трговачки град, није био много удаљен од Лесковачке котлине, нарочито од Поречја, морало је да између Котлине и њега постоје саобраћајне везе колико из привредних разлога, још више из разлога безбедности Новог Брда.

По нашем схватању Скобаљићев град изнад Вучја био је жупски град, то јест административно средиште за Глобочицу, потоње Поречје. Али, у каснијем периоду српске средњовековне државе, нарочито за време деспотовине и последњег деспота Ђурђа Бранковића, он је могао играти и улогу града крајишника. Но, био само управни центар или и војнички логор и одбрамбени истурени фор Новог Брда, овај град и читава област око њега, морао је имати добре везе са Новим Брдом.

Мало има изгледа да је до пропасти српске средњовековне државе Поречјем пролазио неки значајнији лонгитудинални пут. Од Немање па до пропасти старе српске државе, Лесковачка котлина је била више или мање периферни крај у држави, који је са државним центром био спојен попречним или трансферзалним путевима. Па и ти путеви нису били од већег значаја, јер су главни путеви онога времена ишли долином Нишаве и Топлице или, пак, долином горње Јужне Мораве на Гиљане у правцу Косова, и тако заобилазили Лесковачку котлину.

Положај Лесковачке котлине и поготову Поречја, међутим, битно се изменио доласком Турака. Они су већ у 16. веку сам Лесковац претворили у центар велике нахије, па су из њега контролисали војнички, административно и економски читаву Котлину. Из тих разлога су они изградили путеве између Лесковца и свих села у Котлини. Сем тога, под Турцима се јавила потреба за уздужним, то јест лонгитудиналним путевима на Балканском полуострву. Како се Лесковачка котлина налазила у центру полуострва, најважнији лонгитудинални пут полуострва морао је проћи кроз њу и кроз најважније њено насеље Лесковац.

За Поречје као регион Лесковачке котлине, у саобраћајном погледу било је важно то, што тај важни лонгитудинални пут није ишао кроз Грделичку клисуру, већ уз реку Ветерницу. Тако се Лесковачко поречје у доба турског царства нашло на најважнијој међународној саобраћајници. Готово за све време турске владавине, од-

Лонгитудинални путеви кроз Лесковачку котлину за време Турака

носно кроз цео 16, 17, 18. и у највећој мери и 19. век, кроз Поречје је пролазио главни пут између Београда и Солуна, односно пут који је спајао Европу са Егејским морем. Тако је Поречје, од једног периферног краја у српској средњовековној држави, далеко од главних саобраћајница онога времена, под Турцима постало нека врста централне саобраћајне зоне на полуострву. Кроз Поречје је прошао енглески путописац Едуард Браун 1669. године, а свакако је овуда ишао и наш Јеротеј Рачанин године 1704 (12).

За тај временски период под Турцима пут од Лесковца ка Врању ишао је уз Ветерницу, држећи се њене десне обале све до села Стројковца. Ширина му је око 16 метара и на свака 4 километра налазио се по један хан. У то време, као и данас, Стројковце је било раскрсница путева: један је ишао уз Накривањску реку, други у правцу Вучја, а трећи на село Мирошевце. Онај пут који је ишао долином Накривањске реке у селу Чукљенику на месту где се састају Мала река и Чукљеничка ре ка хватао се планине и то у две варијанте. Прва варијанта је ишла уз стрми рид који чини вододелницу између Мале и Чукљеничке реке. Почетни део овог пута и сада се зове Друм. Овај пут је водио преко локалитета Јованова бача, Качарева бача, Шопска бача, Горња арница и избијао на превој код виса Врвикобиле. Друга варијанта је ишла десном страном Мале реке, обилазила Црквени чукар, пролазила кроз потес Боровик, ишла на Толинске трле, Високу чуку, Равно буче и Бабњиземљу, а одатле на превој код Врвикобиле, где се спајала са првом варијантом. Одатле је овај пут ишао развођем између Ветернице и Јужне Мораве све до планине Облика, обилазио ову планину и улазио у кланац између Плачкавице и Крстиловице и силазио у Врање.

Пут који је ишао преко села Вучја пробијао се кроз Кукавицу долином Вучанке и Големе реке, пролазио потесом Острике, улазио у село Ново Село, које сада не постоји, али које је у то време било значајна тачка на путу кроз планину, а одатле силазио у Пољаницу и ишао даље у правцу југа долином Ветернице. Постојала је и друга варијанта овог пута, која је ишла на село Збежиште, обилазећи Скобаљићев град са југозападне стране, па одатле кроз Кукавицу силазила у село Големо Село. Из Големог Села пут је водио долином Ветернице, спајајући се са оном која је ишла преко Новог Села, па је тако као јединствен пут водио на југ уз Ветерницу на село Дреновац, прелазио вододелницу Ветернице и Врањске реке, улазио у кланац између Плачкавице и Крстиловице где се спајао са првим билским путем.

Најзад онај пут који је ишао на село Мирошевце држао се ветерничког дна кроз Ветерничку клисуру у дужини од око 20 километара, газећи реку по неким путописцима и по 90 пута (13). Од овог пута се у селу Барју одвајао пут који је водио на превој Копиљак, а одатле ишао на Ново Брдо, Гиљане и Косово поље.

Овакво стање на путевима кроз Поречје трајало је све до 1870. године, када је завршена изградња за оно време веома модерног пута по дну Јужне Мораве кроз Грделичку клисуру.

Године 1886. прошао је први воз кроз Грделичку клисуру(14).

Тако је Поречје, које је за близу четири века било на најзначајнијој европској саобраћајници која је водила преко Балканског полуострва, такорећи наједном остало далеко од сувоземног и железничког пута. Стари путеви, напуштени и за савремени саобраћај неупотребљиви, запустели су, а ханови порушени.

Године 1885. саграђен је пут од Лесковца до Вучја преко чије трасе више-мање води данашњи пут између Лесковца и Вучја. Од села Стројковца и даље је ишао пут уз Накривањску реку до Чукљеника и ту се завршавао. Кроз планину су стрмим стазама ишли само мештани. Сем тога, из Стројковца води пољем пут за село Радоњицу и Бунушки Чифлук, док од Вучја иде други преко Жабљана опет до Бунушког Чифлука. Ту се ова два пута спајају и као један пут везују са Лесковцем село Тодоровце и Мирошевце и даље Вину и Барје. Године 1910. од Барја је начињен пут од стратешког значаја, који је ишао на Оруглицу, приближавао се граници и силазио у Големо Село, а одатле ишао кроз Пољаницу до Врања. Од Оруглице се одвајао један крак који је водио право на границу код Копиљака.

Кроз Поречје воде још и ови путеви. Од Лесковца, испод св. Илије, води такозвани горњи пут у правцу села Доњег Јајна. У овом селу се пут рачва, па један део иде уз Ветерницу и спаја села Горње Јајно, Паликућу и Чифлук Бунушки, а други крак иде уз реку Сушицу и спаја са Лесковцем сушичка села Шишинце, Кукуловце, Дрводељу, Славујевце и Игриште. Овај пут уз Сушицу је јако запуштен, па сељаци из Славујевца и Игришта, када хоће да иду у Лесковац, радије одлазе на Мирошевце, па одатле иду путевима кроз ветерничку раван на Чифлук Бунушки и Стројковце.

Ова удаљеност од главних путева и железнице од ослобођења од Турака 1877. године допринела је одржавању аутохтоности Поречја, по чему се оно одликује од других региона Котлине.

II ПРОШЛОСТ ПОРЕЧЈА

За Поречје као зону насељавања веома рано се интересовао праисторијски човек, јер су на падинама његовог побрђа у долини Ветернице и њених притока још у неолиту постојали добри услови(15), како због плодности земљишта, његовог богатства у дивљачи и обиљу риба у дубоким барама и језерцима у алувијалној равни, тако и због лаких веза са свим суседним областима. Насеља су, за оно време, била доста густа и у многим случајевима поклапају се са насељима нашег времена. Тако је у селу Великом Трњану постојало рано неолитско насеље; у атару села Доњег Јајна на локалитету Селиште остали су трагови праисторијских људи. Фрагменти керамике неолитске фактуре нађени су на локалитету Селиште—Салачине у атару села Мирошевца, што указује на присутност неолитског човека и у овом крају Поречја. Неолитска керамика је нађена на локалитету Црквиште у атару села Радоњице, а у селу Стројковцу на локалитету Средња била и то на десној обали Накривањске реке нађени су фрагменти грубе старчеваčке керамике, кремена, оруђа и фрагменти лепа. Пошто су села Стројковце и Радоњица централна насеља Поречја, то трагови насеља неолитског човека у њима све доче да је праисторијски човек настањивао цело Поречје. Како су пак фрагменти атипичне праисторијске керамике нађени и у зидинама Скобаљићевог града заједно са римским и византијским фрагментима, значи да је праисторијски човек боравио и у планинском делу Поречја(16).

Римљани су господарили Поречјем већ у I веку нове ере. Римски кастели налазили су се свуда на ободу Лесковачке котлине(17) од којих је један био на месту Скобаљићевог града. Свакако је и на брду Умац изнад Мирошевца постојао римски кастел. У самом селу Мирошевцу, на улазу са северне стране, налази се локалитет Римски бунар. У Стројковцу, односно у његовом атару, налази се локалитет Латинско гробље.

Све то говори о густини римских насеобина у овом крају, у коме су они били присутни све до IV века нове ере.

Византијска епоха, која је настала иза римске, оставила је у Лесковачкој котлини у Царичином Граду траг своје блиставе културе.

Царичин Град је по многим знацима Јустинијана Прима, подигнут за време владавине Јустинијана Првог (527—565. г.н.е.). Али у Лесковачкој котлини није Царичин Град једини траг рановизантијске културе у овом крају. Нама се чини да је у овим крајевима цветала византијска култура високог степена. На ово упућују, поред Царичиног Града, и остаци других градова у северозападном делу Котлине.*)

У самом Поречју до сада, сем у зидинама Скобаљићевог града, није откривен никакав поуздан траг византијске епохе. У народу постоји предање да је на месту где се сада налази село Рударе и нешто севернije од њега некада постојала велика варош. То предање забележио је и Милан Ђ. Милићевић у својој књизи „Краљевина Србија“(18). На могућност постојања ове вароши из рановизантијске епохе указују и димензије рударске цркве. Познато је да су српске сеоске цркве биле веома малих димензија. Рударска црква указује на то да она није подигнута за потребе малог сеоског већ неког већег насеља. Сем тога, да је ова црква подигнута на темељима неког храма из рановизантијске епохе указују и капители из тога времена нађени поред цркве као и један базис(19).

Словени и Авари почели су да прелазе Дунав и да се инфилтрирају у византијске земље почетком 6. века (518—527. н.е.). При крају 6. века они су се нашли под зидинама Јустинијане Приме и Златског Калета, па су ове богате и прекрасне византијске градове разорили и опустошили целу Лесковачку котлину. Ако је на месту данашњег Рудара доиста постојала нека византијска варош, и њу је снашла судбина утврђеног града Јустинијане Приме. Словени су разорили и базилну цркву на чијим је темељима касније подигнута рударска црква.

Тако нас је рушилачки нагон наших далеких словенских предака лишио тековина грчке и римске цивилизације која је у овим крајевима цветала и вратио овај крај у дивљину.

Словенска насеља у Поречју су веома стара, али се са сигурношћу не може рећи када су постала. Гл'бочица, Глубочица, Дл'бочица, Дубочица је словенски назив Поречја. Са овим називом равнице у средњем току реке Ветернице сретамо се у почетку друге половине 12. века, када се Немањина власт, 1165. године, протегла над овим крајем. У то време, свакако, није више било у Дубочици византијског становништва, већ само словенског. Да ли су данашња села већ била засељена, тешко је са поузданошћу рећи, али су свакако она настала у периоду учвршћивања српске власти у току 12. и 13. века, јер се већи број данашњих села под садашњим именом помиње у току 14. века. Први документ у коме се помиње једно поречко село

*) Златско Кале код села Злате и Брегoвинско Кале код села Брегoвине у изворишту Пусте Реке су до сада неиспитани локалитети који по својим видљивим знацима указују на веома значајне насеобине рановизантијске епохе.

је из прве половине 14. века. То је село Сушица, за које Драгољуб Трајковић држи да је данашње село Шишинце(20). Године 1395. дакле 6 година после косовске битке, кнегиња Милица са својим синовима деспотом Стеваном Лазаревићем и Вуком Лазаревићем, приликом боравка у Новом Брду, поклонила је нека добра и дала повластице руском министру св. Пантелејмони у Св. гори. У њиховом акту, који је потписао као државни поглавар деспот Стеван Лазаревић, помињу се село Мирошевце, село Вина и забел до реке Сушице и радонинске међе, што значи да је већ у то време постојало село Радоњица и да је речица Сушица још тада носила исто име. У истом акту се помињу и поречка села Бучје (Вучје) и Горино (Горина), прво као претходни дар кнеза Лазара, а друго дар Југа (вероватно Југа Богдана из народних песама) (21).

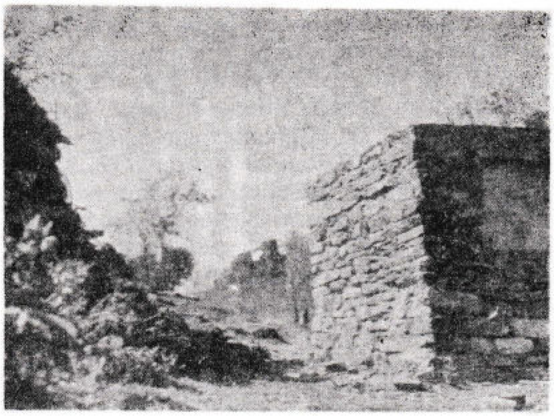
Из документа цара Душана, којим је потврдио дар свога властелина Влатка села Сушице цркви хиландарској, види се да се ово село међило са Дубочицом („. . .и село Сушица, и међа јој Гл'бочица"). То указује да је првобитна област Дубочица била само у долини реке Ветернице, и то у њеном средњем току, и да, штавише, није обухватала чак ни Сушицу, и да је такво схватање Дубочице било и за време цара Душана. Међутим, појам Дубочице се проширио на целу Лесковачку котлину пред крај српске деспотовине. Када је Ђурађ Бранковић, последњи српски деспот, удао своју кћер Мару за султана Мурата II око 1433. године, дао јој је као мираз Дубочицу и Топлицу, дакле две суседне области, и Мара је, као султанија, уживала Дубочицу у данашњем смислу речи и на територији Лесковачке котлине до наших дана су се очували трагови у топономији као доказ у прилог ове тезе.*)

Из наведених докумената се види још и то да су поречка властела у доба цара Душана, кнеза Лазара и српских деспота били најзнаменитији људи онога времена: Душанов војсковођа Влатко (Вратко, отац кнегиње Милице?), кнез Лазар, кнегиња Милица и њихови синови Стефан и Вук, Југ Богдан, кнегињица и султанија Мара. Овима треба додати још и Николу Скобаљића, за кога легенда казује и да је сељачког порекла, из села Вине, на јужном ободу Поречја. Све ово указује да је Поречје у српској средњовековној држави било једна богата и значајна српска област и да су поречке властеле, па и сам народ, играли важну улогу у ондашњој Србији и то у једном временском раздобљу од око стотину година.

Није много јасно када је и на који начин Дубочица, па и Поречје, потпала под турску власт. Чињеница је да се она нашла на свом североистоку у непосредном суседству са границом турске државе још пре косовске битке. У време борби о турски престо између Бајазитових синова, нарочито Мусе и Мехмеда I, она је била поприште крвавих битки око Курвинграда и у њеном суседству у Добричу концентрисала се војска у којој је било и српских и турских одреда за обрачун између ова два ривала за турски престо. Сегедински мир из 1444. године помиње и њу. Нејасно је, да ли је Дубочица, Марином удајом за Мурата II, била обухваћена и турском администрацијом 1433. године и да ли је, као једна нахија, ушла у Алаџахисарски санџак. Сергије Димитријевић сматра да је Дубочица била окупирана од Турака 1433. године и „да је граница по свој прилици била на ивици лесковачке котлине код Лебана и Вучја" (24). Оно што је сигурно за коначно гашење српске власти у овом крају јесте поход Мехмеда II на Србију 1454. године. Турци су прешли овог пута у Србију код Страцина и упутили се преко Нагоричана ка Новом Брду, великом и богатом српском граду. У септембру главнина турске војске налазила се у околини Куманова, док је њена претходница испитивала терен и тражила непријатељску, српску војску, у правцу кретања главнине, тојест на положајима који су штитили прилазе Новом Брду у долини Јужне Мораве. Султанова претходница се сукобила са српском војском, којом је командовао Никола Скобаљић код места Бање, како је забележено у Сеченичком летопису (23). Изворни документ није прецизирао код које бање, па су сви потоњи писци, који су се бавили проучавањем ове битке, нагађали о томе о којој се бањи овде ради. Др Јован Хаџи Васиљевић сматра да се овај догађај десио код Врањске Бање. Драгољуб Трајковић је мишљења те је то „вероватно Ћустендилска Бања"(24). Јован Ђорђевић лоцира ову битку код Сијаринске Бање (а такво мишљење заступа и За-

---

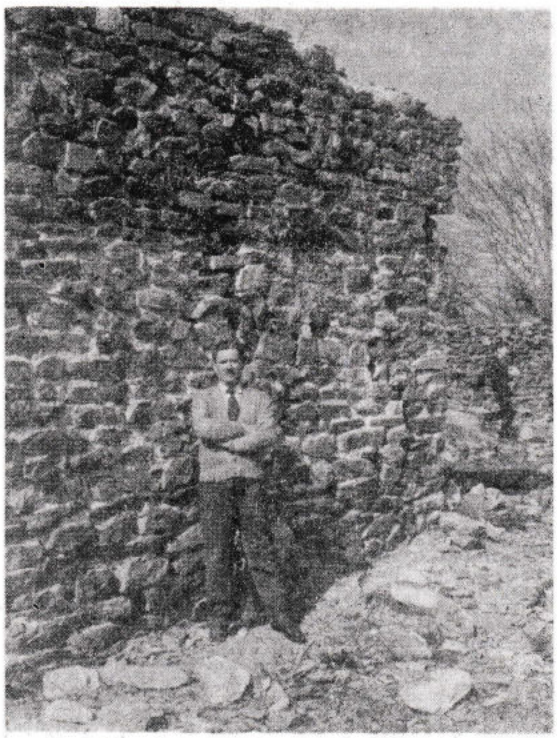
*) Добривоје Ранчић, наставник из Грделице, у својој необјављеној збирци „Легенде мога завичаја" забележио је и легенду о чесми „султанице Маре". По тој легенди султанија Мара, кћер Деспота Ђурђа Бранковића, на путу из Цариграда у Србију, застала је испод брда Караманца, код места званог Стража, преко пута „Сталног моста" на Јужној Морави, да се крај бистрог извора у хладу одмори. Мари се место допало, а и хладна вода нарочито, па је наредила да се на овом месту начини чесма, која се звала Марина чесма. Кроз векове чесма је била порушена, али је извор остао све до пре десетак година, када су градитељи аутопута преко њега превукли бетонску траку пута. Народ је и даље извор звао Марином чесмом, а воду из њега сматрао светом и лековитом, па је у извор бацао новчиће и крај извора остављао „белеге"(12а).

Улаз у доњи део града

Улаз у горњи део града

Остаци главне куле (донжона)

Развалине Скобаљићевог града изнад Вучја

рије Поповић у једном свом необјављеном раду(25) Милан Ђ. Милићевић, Константин Јиречек и Стојан Новаковић су мишљења, као и др Јован Хаџи Васиљевић, да се ради о Врањској Бањи. То прихвата и Сергије Димитријевић(26). Ми смо склони да ову битку, насупрот највећим ауторитетима у српској историографији Константину Јиречку и Стојану Новаковићу, и противно осталим нашим историчарима, чији су радови вредни пажње, да битку између Мехмедове претходнице и војске Николе Скобаљића, која се десила 24. септембра 1454. године код Бање, лоцирамо код Раковачке бање. Ово своје схватање заснивамо на следећим аргументима: ако је тачно оно што је Константин Јаничар забележио, да је „цар (Мехмед II) дошао у земљу Константинову, на поље које се зове Жеглигово", и ако је тачно да је циљ његовог похода био Ново Брдо, турске претходнице нису имале никакву потребу да иду у правцу Врањске Бање, већ путевима који су се држали правца куда треба да иде главнина. А на том путу, пре но што се уђе у Кончуљску клисуру, на левој обали Јужне Мораве, испред села Раковца, на око 4 километра северно од Бујановца, постоји бања, која се сада зове Раковачка бања по селу Раковцу, која је и у оно време постојала. Цео тај терен је иначе јако подводан и лако плављен од Јужне Мораве, па читава област у дужини од неколико километара у близини корита Мораве јесте једна пространа кислина, те се на њега може односити и односи се и онај назив у изворима Кислине. И ту, код те бање, Скобаљић је дочекао турску претходницу и потукао је.

На глас да му је претходница потучена, Мурат је из свога главног стана код Куманова (Жеглигово), кренуо у правцу места где је настрадала његова претходница. Скобаљић је вероватно сада био заузео узвишеније положаје на речици Трепањи, која је близу места прве битке. Ту га је Мехмед II напао, војску му потукао, а њега и стрица му Драгутина живе ухватио и на колац вргао 16. новембра 1454. године.

И са гледишта српске дефанзиве се мора узети као чињеница да су се ове две битке одиграле на назначеним местима. Био Никола Скобаљић поречки властелин са седиштем у граду изнад Вучја или само командант српске војске стациониране у овом сектору Србије, он није од Турака имао да брани свој посед или Дубочицу у најширем смислу речи, већ Ново Брдо. Дубочица није ни била циљ турском походу, нити су путеви за Ново Брдо водили кроз њу (ни у ком случају ако је турска војска ишла из правца Жеглигова). Дефанзивна војска се морала држати на правцу

и у близини места које је имала да брани. Како су Турци надирали са истока ка Новом Брду, чије их је богатство мамило, српска војска је морала на тој страни да их чека и покуша да их онемогући да дођу до Новог Брда и заузму га.

Према томе отпадају претпоставке о томе да је прва битка била код Ђустендилске Бање, а још мање је могла бити код Старе Бање, јер су оба ова места ван правца кретања како претходнице, тако и главнине турске војске, а путеви који су водили циљу турског похода — Новом Брду — из Жеглигова нису водили преко Ђустендила нити преко Старе Бање.

Сергије Димитријевић, у више пута цитираном раду, заступа мишљење да се у биткама Николе Скобаљића са Мехмедом II ради о некој врсти општенародног рата против страног завојевача. Оваква концепција ратовања у сумрак српске средњовековне државе тешко може опстати. Зна се какве су биле и како организоване феудалне војске онога времена: биле су мале, али добро организоване. Главну ударну снагу чинила је оклопна коњица. Широке народне масе имале су мало учешћа у оваквој војсци.

Иако се у изворима помиње „војска у Дубочици", мало има изгледа да су људи из Дубочице имали своје људство у њој. Као што је већ познато, Дубочицу је кнегиња Мара приликом одласка у харем Мурата II добила од свог оца Ђурђа Бранковића у мираз 1433. године. Из тога произлази да је ова област још те године ушла под турску администрацију. По Сергију Димитријевићу у периоду 1427—1444. године настао је као војноадминистративна турска област Алацахисарски санџак(27). Врло је вероватно да је још тада Дубочица ушла у састав овог санџака као његова нахија.

Да се турска администрација протезала над Дубочицом још за владе Мурата II, тојест пре 1451. године, пружају нам доказе открића која су учиниле Олга Зиројевић и И. Ерен у свом раду под насловом „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице", објављеном у „Врањском гласнику"(28). Из овог рада се види, да је село Брза било тимар неког Хамзе Трновљанина, па је 1450. године дат неком Лазу Хамзи, село Жабљане тимар Мехмуда Видимлије, а село Јелашница, на десној обали Јужне Мораве, тимар Хамзе Трновљанина пре 1453. године, дакле пре битке између Мехмеда II и Николе Скобаљића.

Када се овоме дода још и мишљење Сергија Димитријевића о „вероватној граници" српске деспотовине према Турцима (1433. г.) у овом крају, која је ишла преко Лебана и Вучја, јасно произлази да у моменту сукоба са Турцима Дубочица није била лено Николе Скобаљића нити у саставу српске деспотовине, па отпадају све могућности о некаквој српској војсци у Дубочици у 1454. години и ма каквом учешћу народа са територије Дубочице у наведеном сукобу Срба и Турака.

После победе над Николом Скобаљићем, Мехмед II је дошао под зидине Новог Брда и стао га туђи тешком артилеријом којом је разорен био 1453. године Цариград. Ново Брдо није имало снаге да одоли страховитој турској сили па је ускоро пало, а Турци су, у пролеће 1455. године, наставили своје наступање на север и допрли до Западне Мораве, подвргавши коначно својој власти целу Јужну Србију(29), због чега историчари сматрају да је од 1455. године и сам Лесковац коначно потпао под турску власт.

Турци су од Дубочице створили велику нахију у саставу Крушевачког (Алацахисарског) санџака. Иако је Поречје у то време било густо насељено, Турци нису могли да успоставе центар нахије у једном од његових села, јер је Поречје било један периферни крај Дубочице. Ваљало је изнаћи погоднији насеље за то. По свом природном положају централног насеља у Котлини, Лесковац, иако је у то време био мање и млађе насеље од многих поречких села, био је предодређен за седиште нахије и Турци су од њега и створили центар целога краја и у њему сместили све своје војне и административне установе нахије. По мишљењу др Милана Васића(30), половина војника колико их је било у санџаку Алаџа Хисар „је живела у селима ове (лесковачке) нахије". Дубочицу су Турци и економски организовали према своме систему, који се у суштини мало разликовао од српског средњовековног система. И саме цркве и манастири били су обухваћени овим системом и припали турским феудалним поседима: хасовима, зеаметима и тимарима. Тако је најзнаменитији манастир у Дубочици — Јашуњски манастир, уписан као хас мир-ливе санџака Алаџа — Хисар, па је од манастира и села Јашуње санџак-бег добијао 6.847 акчи годишње(31).

У току XV века Турци су покорили све српске земље: Србија је пала 1459, Босна 1463, Херцеговина 1482. и Зета 1499. године и на целом пространству српских земаља завладао је мир, али у ропству.

Крајем XVII века овај мир је био нарушен ратом између Аустрије и Турске. Аустријска војска је у почетку рата имала успеха и њене су трупе продрле дубоко на југ Балканског полуострва, и у току 1690. године заузеле Лесковац. Но ратна срећа се ускоро променила. Тучена аустријска

војска стала се повлачити, гоњена турским татарским трупама. Како су се код напредовања аустријске војске Срби побунили и стали на страну Аустријанаца, повлачење аустријске војске изложило је српски народ освети Турака. Тако је дошло до сеобе Срба под Арсенијем I Чарнојевићем 1690. године.

Нема доказа о томе да су се и Срби у Дубочици дигли на Турке, нити да су се стали исељавати код повлачења Аустријанаца. Напротив, овај крај је настанио известан број Срба који су кренули са Арсенијем Чарнојевићем из Старе Србије. Тако су се у Грделици настанили преци Влајка Стојановића Шијака. По казивању овога Влајка Стојановића, један део његових предака наставио пут на север и прешао Саву, па се Шијаци и данас налазе у Војводини(32). Тако исто и преци Јована Станковића Равноделца, из Власотинца, издвојили су се из масе исељеника која се под Арсенијем Чарнојевићем кретала на север, и сместила се у власотиначким планинама као потпуно мирним(33). Драгољуб Трајковић је мишљења да се Турци нису светили народу лесковачког краја јер су дотле „били већ искалили свој бес према хришћанском становништву североисточне Македоније, Косова и Метохије"(34).

За време Кочине крајине, Поречје се, изгледа, било дигло на устанак. Године 1788. неки Петар — Пеша Прчић, из села Накривањског Чифлука, дигао је народ на Турке, како је то забележио Милан Ђ. Милићевић(35). Устанак се проширио на Јабланицу и Пусту Реку и допро чак до Косова, а његов вођа, Петар Прчић, да би целој ствари дао што већи значај, прогласио је себе за „цара"(36). Но Турци су на побуњенике кренули са већим снагама, сатерали их у Поречје и код Паликуће потукли до ногу, а село Паликућу спалили и остала села Поречја опљачкали.

Први српски устанак под Карађорђем није остао без одјека у Лесковачкој котлини и Поречју. У власотиначком крају деловао је чувени Никола Стреља, а села средње Јабланице подигао је на оружје Цветко Врановачки. Ваљало је спојити две устаничке групе и тако затворити Турцима прилаз с југа у правцу побуњене Србије. У том циљу је Цветко Врановачки 1807. године кренуо преко Сушице и Поречја у правцу Грделичке клисуре да „просеченицу" са Стрељом „запти". Међутим Турци сачекају у Поречју Цветка. Бојеви су се водили код села Паликуће и Вучја. Цветко Врановачки са својих 600—700 устаника у почетку је имао среће, али је био потучен и није успео у заједници са Стрељом да затвори грделички тесnац и приступ турске војске са југа(37).

Напори Илије Стреље и Цветка Врановачког да се Лесковачко поморавље ослободи од Турака још у току првог српског устанка нису успели. На слободу се морало још доста дуго чекати.

Најзад је дошао и тај тренутак. Када је 1877. године избио други српско-турски рат, и још док је српска војска опседала нишки град, Поречани су се у великом броју латили оружја. Наредник српске војске Влајку Стојановићу, послатом у лесковачки крај од стране команде српске војске да диже Србе на оружје иза леђа Турцима, није било тешко да из поречких села Рудара, Великог Трњана, Стројковца, Накривња, Вучја и других окупи преко 200 устаника. Побуњени Поречани наишли су код села Брзе на одред Арбанаса, који су се из правца Мирошевца, кретали ка Вучју у намери да преко овог села, Чукљеника, Тулова и Копашнице избију у Грделичку клисуру и сједине се са турском војском која се онде прикупљала ради напада на Лесковац.

Арбанаса је било више и били су боље наоружани. Због тога се устаници нису упустили у бој са њима на отвореном пољу, већ су се повукли у Вучје и затворили у кулу вучанског господара Дилавер-бега, опасану великим каменим зидом. Арбанаси су опколили Дилавер-бегову кулу и покушали да продру у њу. Бој се водио читав зимски дан. Предвече Арбанаси су се повукли, да се више не врате. Устаници су изашли из куле као победници. У току битке био је тешко рањен организатор устанка наредник Влајко, па је од ране ускоро и издахнуо. Иако тешко рањен, Влајко је храбрио устанике и говорио им да се никако не предаду, јер ће бити сви исечени. Устаници су наставили да се боре, а командно место уместо мртвог Влајка заузео је устаник Кумбара пореклом из Накривња(38). Овом битком између српских устаника и Арбанаса у Вучју уништена је турска власт у Поречју после више од 400 година робовања. Вођ устаника Влајко је сахрањен у порти чукљеничке цркве, а касније му је подигнут леп споменик.

Кад је регуларна српска војска, после пада нишке тврђаве, кренула Поречјем у правцу Врања и Копиљака, у њему више није било ни трага од Турака, а Арбанаси из поречког села Игришта, који су учествовали у нападу на поречке устанике у Вучју, напустили су село да се никада више у њега не врате.

III. НАСЕЉА

1. Положај села. — Села Поречја се могу поделити у три групе по своме положају: планинска, потпланинска и равничарска.

Чисто планинска села као засебна насеља у најстрожем смислу речи и не постоје. Планинско би село био Рашин Лаз, затим Збежиште. Међутим, икао су оба ова села као насеља потпуно самостална, административно она припадају суседним селима као њихови делови. Тако један део Рашиног Лаза припада селу Накривњу, а други Вучју, док читаво село Збежиште улази у састав села Вучја. Некада је у Поречју било чисто планинско село Ново Село. Оно је било лоцирано под самом Влајином, дакле у срцу планине. Данас Ново Село не постоји као стално насеље. Један део села Букове Главе-Новков Рид је чисто планинско насеље на надморској висини преко 600 метара, док је матично село коме припада као заселак — Букова Глава на око 300 метара надморске висине.

У потпланинска села спадају Вучје, Чукљеник ,Брза, Горина и Букова Глава. Сва су ова села подигнута под самом планином па се једним својим делом налазе на планинским косама, а другим у равници. Она имају своје засеоке дубоко у планини, и то нарочито село Вучје, које има три планинска засеока: Рашин Лаз на преко 600 метара над морем, Збежиште на око 600 метара и Шутилицу на око 900 метара над морем. Потпланинска села имају у своме атару и планину и равницу па им је то давало велику предност у прошлости над чисто равничарским селима. Равничарска села су у равни Поречја или у побрђу и на његовој ивици према равници. Као чиста равничарска села јесу Доње Јајно, Горње Јајно, Паликућа, Радоњица, Бунушки Чифлук, Тодоровце, Мирошевце, Жабљане, Стројковце, Велико Трњане, Пресечина и Рударе. Остала села: Накривањ са Накривањским Чифлуком, затим Бели Поток, Шишинце, Кукуловце, Дрводеља, Славујевце и Игриште спадају у ону групу равничарских села која су лоцирана у подножју побрђа око Накривањске реке и Сушице. Задње село у Сушици чак би се могло сврстати у потпланинско село. Подигнуто у изворишту речице Сушице, нема у свом атару никакво поље, већ су свуда брежуљци под шумом и ливадама и њивама насталим на крчевинама.

2. Густина насеља. — Поречје се може сматрати у јако насељен крај Лесковачке котлине. Нарочито је густо насељена равница. Нека села једва да су удаљена 3 километра једно од другог. Негде је раздаљина међу селима и мања, а негде се она и додирују и као да су прерасла у једно село. Такав је случај између Великог Трњана и Пресечине, затим између Вучја и Жабљана.

Укупан број сеоских насеља у Поречју, не рачунајући као засебна села Рашин Лаз и Збежиште, износи 27. Сеоска насеља носе ова имена: Бели Поток, Брза, Букова Глава, Бунушки Чифлук, Велико Трњане, Вучје, Горња Бунуша, Горина, Горње Јајно, Доња Бунуша, Доње Јајно, Дрводеља, Жабљане, Игриште, Кукуловце, Мирошевце, Накривањ, Накривањски Чифлук, Пресечина, Радоњица, Рударе, Славујевце, Тодоровце, Чукљеник, Шаиновац и Шишинце.

Како су и по чему сеоска насеља Поречја добила ова имена? Села су природне људске насеобине. Код оснивања села људи им дају имена често по води на којој се село подиже. Некипут је од значаја топографски положај земљишта, обиље шуме, воде, по рудиштима, занимању првих насељеника, по имену оснивача или економским односима становника села.

Тако је Бели Поток добио своје има од поточића поред кога је село засељено. Језерско дно из кога извире вода овог потока је састављено од „беле" земље-глине, која даје боју води. Поток је „бео", па се и село на његовој обали засељено, назвало Бели Поток. Вероватно је и село Брза добило своје име по речици на којој је подигнуто, а ова опет своје име добила по томе што је брзог тока. Букова Глава је добила име по планинском узвишењу покривеном буковом шумом. Обе Бунуше и Бунушки Чифлук добили су имена по њиховом оснивачу Влаху Буну. Велико Трњане по обиљу трња које је на том месту расло у време засељења села. Вучје је можда трансформисани назив од Бучја, по букама или по буци коју је производила Вучанка. Јајно је добило своје име по дрвећу јаја које расте на обали Ветернице. Дрводеља је постала по дрводељама који су у овом крају тесали гору и од ње правили греде и друге предмете од дрвета. Жабљане или Жабља Бара, како се раније звало, по жабама којих је било у великом броју у мочварама поред села. Игриште је морало бити место неког култа, на коме се играло. Кукуловце по трави кукулу; Мирошевце по оснивачу Мирошу или верском обреду миросању народа од стране свештеника. Тодоровце је добило своје име по оснивачу Тодору, Радоњица по Радоњи, Паликућа по удесу који је ово село снашао: спаљено је насеље које је ту постојало, Пресечина, јер је на том месту побрђе готово „пресечено", лако пролазно из Ветернице

за Туловску реку и Мораву, Чукљеник је, у почетку, најпре био место у коме су сељаци суседног Накривња или другог неког села, „чукљали" храстову шуму, тојест сваке јесени кресали и од грања правили лиснике за исхрану стоке преко зиме. Село касније засељено на месту чукљања шума, на чукљенику, добило је име Чукљеник. Село Шаиновац могао је добити име по Турчину Шахину, а и по томе да су његови житељи дресирали соколове за потребе турских господара (соко се на турском језику зове шахин-шаин). Село Рударе је добило своје име по томе што се у његовој околини копала руда. Драгољуб Трајковић сматра да је Шишинце трансформисан назив старог села Сушице (Сушице-Сушинце-Шишинце). Приправни смо да прихватимо ово Трајковићево тумачење. Горина је добила своје име по томе што је засељена у шумовитом пределу-у гори. Бунушки Чифлук и Накривањски Чифлук били су под Турцима чифлуци који су се развили у сеоска насеља близу села Накривња и Бунуше. Нисмо у стању да објаснимо назив села Стројковца.

Сва села Поречја су веома стара. Многа од њих се помињу у документима из доба цара Душана и кнегиње Милице, дакле из доба непосредно иза Душановог времена. Вероватно је да су постојала још у време када је Немања добио Дубочицу од Манојла. Становници села Рашин Лаз, које припада као заселак селу Вучју и Накривњу, приповедају да је њихово насеље постојало пре Лесковца. У том народном казивању може бити и истине, што сведочи реч лаз, која је саставни део имена села. Као што смо већ истицали, лаз је крчевина, то јест земљиште добијено крчењем шуме. Како је та реч давно нестала у говорном језику српског народа, значи да је село настало у оном времену када се та реч употребљавала.

Поречка села у доба српске средњовековне државе су била свакако веома мала. Временом су расла, али ми тај раст можемо да пратимо од оног времена када су почели да се врше пописи становништва. Сигурно је да би нам познавање турских дефтера и пописа могло много рећи о томе расту. Наши оријенталисти ће моћи да нам у том правцу пруже много интересантних података. Засада, на жалост, ми таквим радовима не располажемо, па ћемо користити материјале који су нам доступни. Тако нам је аутстријски конзул у Атини Хан, у своме путопису објављеном у Бечу 1861. г., приказао бројно стање неких села Поречја(39). Села која је Хан пописао 1858. године и објавио у своме путопису наводио у следећој табели:

Табела III

Назив села	Број домова
Брза	60
Бунуша	40
Бучје	80
Горина	20
Горње Јајно	10
Доње Јајно	16
Дрводеља	12
Игриште	8
Кукуловце	—
Мирошевце	48
Накривањ	60
Паликућа	25
Радоњица	30
Рударе	30
Славујевце	10
Стројковце	—
Тодоровце	25
Чукљеник	—
Шишинце	—

На жалост Хан није забележио сва села која су у његово време и далеко пре њега у Поречју постојала. Тако није забележио велико село Велико Трњане, затим Пресечину, па село Шаиновац, Бели Поток, Жабљане и Букову Главу. Сетимо се само да се Жабљане (Жабља Бара) помиње још у 15. веку! Код неких села није забележио број домова, иако се ради о значајним селима, као што је село Стројковце, које је у Ханово време имало три турска господара, што говори о томе да је било већег обима и да је имало велики атар. Када број домова појединих села како их је Хан забележио упоредимо са стањем нађеним код пописа од 1953. године, видећемо како се развијала села Поречја у слободној српској држави. Из табеле IV види се број домова у Поречју у поједи-

Савремено Вучје

ним селима према попису извршеном на дан 31. марта 1953. године(40).

Таб. IV.

Назив села	Број домова
Бели Поток	83
Брза	163
Букова Глава	55
Буруша	169
Велико Трњане	175
Вучје	401
Горина	122
Горње Јајно	98
Доње Јајно	137
Дрводеља	46
Жабљане	74
Игриште	101
Кукуловце	42
Мирошевце	187
Накривањ	217
Паликућа	57
Пресечина	62
Радоњица	130
Славујевце	89
Стројковце	206
Тодоровце	62
Чукљеник	106
Шаиновац	38
Рударе	80
Шишинце	95

Нарочито је приметан велики пораст домова у селу Вучју, мада је оно одувек било највеће село Поречја, његов развитак је за последњих 100 година очит: од 80 домова колико је ово село имало 1858. године, 1953. године је нарасло на 401 дом. Овакав раст села Вучја настао је као последица стварања неколико индустријских предузећа у њему, а пре свега велике фабрике штофова. Вучје се нарочито стало развијати уочи другог светског рата и иза њега. Нови део Вучја, подигнут на некадашњем плавишту Вучанке, право је градско насеље, са улицом поплочаном коцком, регулисаном Вучанком, са високим планским кућама и модерним продавницама.

Знатно су порасла по броју домова и развила се и следећа села: Накривањ, Стројковце, Мирошевце и Велико Трњане. Накривањ је од 60 домова нарастао на 217, Мирошевце од 48 домова на 187. Пошто нам Хан није забележио број домова у Стројковцу, а Вел. Трњане није ни поменуо, не можемо правити поређења, али је пораст ових села сигурно веома велики.

3. Тип села — Сва села Поречја су збијеног типа. Чак и села која имају удаљене засеоке, као што је Накривањ, или Вучје, или Букова Глава, не могу се сматрати селима разбијеног типа. Дворишта су једно уз другог, а на њима све зграде домаћинства. Као да су се људи што више збијали један уз другог. Кроз свако село вијугају узани сеоски шорови, често затворени — „ћор сокак". Чак свако домаћинство нема излаза из свог дворишта на шор, па су честе институције службеног пута преко туђег имања. Села су подељена у махале, које носи најчешће име рода који у њима живи. Тако, на пример у Вучју постоји, Дининска махала, Ђорђијинска, Туловска; у Чукљенику Ђелинска, Толинска; у Стројковцу Нишевљанска, Брвска и др. У неким селима има и оваквих назива махала: горња, доња и средња махала, према водотеку у томе селу.

Док су градови настајали на местима где су се укрштали сувоземни путеви или поморски и копнени, села као природне заједнице људи подизана су најпре поред текуће воде и паше, а касније и добре земље за обраду. Супротно од градова, села као да су избегавала велике саобраћајнице којима су ишле војске и разни пустолови. Удаљена од путева, била су безбедније од нежељених гостију. У Поречју на главним путевима једва да се налазило неколико села као на пример Накривањ, Чукљеник и Мирошевце, а на раскршћу су само Стројковце, Бунушки Чифлук и донекле Доње Јајно. Остала села су била удаљена од путева, често, окружена густом шумом, и невидљива.

4. Организација сељачког домаћинства. — Свако сељачко домаћинство је организовано тако да одговара основним потребама сељачког живота. Свако домаћинство мора имати не само свој двор и у њему кућу за становање, већ и многобројне друге зграде нужне у економици сеоског домаћинства.

Двориште, двор, поседак, кућни плац је место на коме се подиже кућа и остале зграде домаћинства. Драгутин Ђорђевић бележи да се ограђен поседак назива обором(41). Као и у суседној Пољаници(42), дворишта у поречким селима су мања, сем код богатијих домаћинстава. Временом дворишта се све више уситњавају услед деобе после смрти родитеља, а често и за њиховог живота, кад се синови ожене и заснују своја домаћинства.

Дворишта су обично ограђена зидом од тугле или ћерпића, негде плотом од прућа. У селима која имају каменоломе у близини, ограда се диже од камења. У новије време праве се и бетонске ограде дворишта.

У двориште се улази на широку капију. Сељаци воле да им капија буде од масивних храстових дасака и висока, и да буде покривена. Често се поред капије и с једне и друге стране подигну одвојена одељења па се и та одељења и капија ставе под исти кров. Одељења се користе у разне сврхе, почев од смештаја сточне хране па до стана за млади брачни пар. Улазни пак простор служи да се оставе кола у хладу или под кровом да их киша не хвата.

За улаз пешака у једно од крила велике капије угради се мали пролаз, а често се мала капија гради поред велике.

Код сиромашнијих домаћинстава, уместо велике капије направи се „леса", тојест један правоугаоник искован од баскија са двема дијагоналама. Овај правоугаоник је често „гужвом" од габровог прућа привезан за један од стубова капије, па се тако „леса" може око стуба окретати и улаз отварати за пролаз кола и стоке.

Данас многи Поречани праве капију од гвожђа које обоје веома живим бојама, најчешће плавом.

Поречка дворишта нису калдрмисана. Чак нема калдрме од капије до куће, нити је има око саме куће. Дворишта су голе ледине. Када падне киша или се истопи снег, она се претварају у блато по коме газе и људи и стока. Лети, када је време суво, свака домаћица баштенском метлом почисти двориште, али оно и поред тога не може бити чисто, јер по њему непрестано тумарају свиње, кокоши, пси, овце и говеда.

Дворишта су обично гола. Најчешће се у њима нађе по који дуд, чија крошња наткрили добар део дворишта, па у његовом хладу радо леже овце и говеда за време врућине, а дудиње служе као посластица свињама и кокоши, нарочито пловкама.

5. Кућа. — Најважнија, али не и највећа зграда у дворишту, јесте зграда подигнута за становање људи. То је кућа, дом, двор. Старе куће су биле ниске грађевине, једва нешто изнад земље, чатмаре. Оне су имале главну просторију у којој је било огњиште. Та просторија се зове „кућа". Била је без таванице, па се дим са огњишта дизао под кров и излазио кроз ћерамиду или на „бацу". До куће је била соба, а до собе „ћилер", то јест мало одељење за оставу. Соба је имала таваницу и мали прозор, кроз који је улазила светлост.

У кућу се улазило из дворишта на главна врата, али је „кућа" имала споредна мања врата за излаз у задњи део дворишта(43). Овакав тип сеоских кућа у Поречју данас је реткост.

Сада су многе куће сграђене од тугли. Тугле се праве-секу од блата помешаног са сламом. Имају правоугаони облик, а димензија су 45 см. у дужини са 25 или 20 см. у ширини(44). Поред тога чест је случај, чак чешћи од туглара, куће, бијенице, кованице, пуњенице. Код ових кућа греде се окују баскијама и с једне и друге стране, па се простор испуни блатом помешан са сламом и тако начини зид.

Данас сељаци све више употребљавају печену циглу за израду својих кућа, мада је кованица још увек честа појава. Од тугли се граде махом споредне зграде домаћинства, а њоме се праве и оградни зидови дворишта.

Старе куће су некад биле покривене сламом од ражи(45). У селу Стројковцу сада постоји род Мераклиски. Онивач овог рода је сламни кров своје куће тако лепо на настрешици био подрезао да се свештеник, када је дошао да свети водицу, задивио и рекао: „Е, па ово је мераклиски!" Од тада је овај род добио име Мераклиски. Данас је сламом покривена једва која споредна зграда, па и то се веома ретко сретне.

Ћерамидни кров, који је заменио сламни види се на свима старим зградама. Са појавом такозваног „марсељског" црепа, ћерамида се све мање употребљавала за покривање зграда, па је у новије време потпуно одбачена(*).

Куће са „сутуреном". У новије време, нарочито после рата, било да граде кућу од тугли, или да је кућа кованица, или пак од печене цигле, Поречани воле да кућу издигну доста високо, тако да јој је један део раван са земљом, а у други се улази помоћу високог степеништа начињеног са спољашње стране зграде. Доњи део се зове „сутурен". Овај део куће се најинтензивније употребљава у животу породице. Обично је једно одељење у овом делу куће кухиња и трпезарија а, сем тога, у њој се налази постеља за старије. У овом одељењу се примају и свакодневне посете. Друго одељење у „сутурену" служи као подрум. У њему су смештени не само судови за пиће — вино и ракију, већ се оно користи и за друге намирнице: лук, паприку, купус и друго.

Горњи део куће служи за свечане дане: сеоску или породичну славу и друге празнике, када долазе гости — родбина и пријатељи на ручак или вечеру, па и преноћиште.

(*) Потребе за „марсељским" црепом у Поречју, Клисури и Пољаници, пред други светски рат су биле тако велике, да су лесковачки капиталисти нашли да је уносно да у самом Поречју подигну један рингов, па је у селу Тодоровцу, на излазу из овог села у Правцу Мирошевца рингов и подигнут.

По облику најчешће се граде куће у виду правоугаоника или „на глагол". Правоугаона кућа има у приземљу ходник и две собе. Изнад улаза у ходник се гради мала тераса, на коју се наслањају спољашње степенице које воде у горњи део зграде.

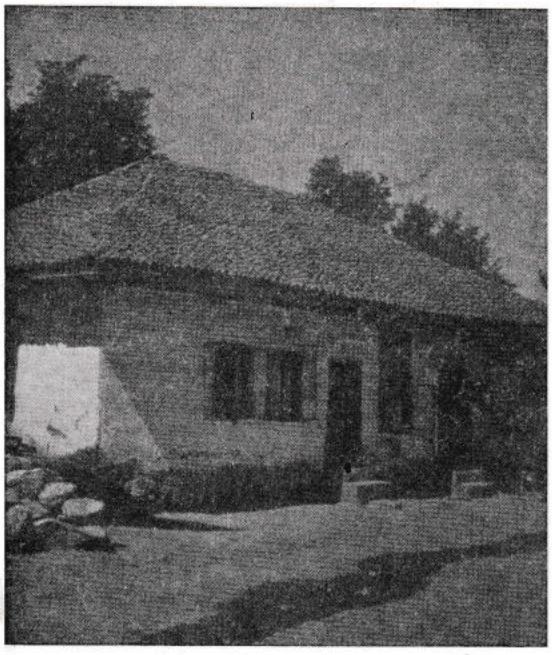
Кућа „на глагол" или „на лакат" је позната и на далеко распрострањена такозвана „црнотравска дунђерска кућа", како је ову врсту куће у Србији назвао др Јован Ћирић. И она има у приземљу улазно одељење, из кога се улази у две собе у дужем крилу куће. У другом крилу је једно одељење које се обично користи као подрум. Степениште за горњи део куће је споља и води на терасу подигнуту изнад улазног одељења у приземљу. Распоред у горњем делу куће је као и у доњем: из улазног одељења — ходника воде врата за две собе на једном крилу и у једну „велику" или „гостинску собу" на другом крилу зграде.

Кућа „на глагол" је и у граду, па и у селима Поречја, претрпела многе измене, од којих је најзначајнија што се тераса застакљује и у горњем и у доњем делу.

У најновије време и у селима Поречја, нарочито у Вучју, подижу се веома лепе планске куће са пуним комфором. Њих граде млади школовани Поречани запослени у индустрији, као и квалификовани радници и занатлије.

Стара кућа у Брзи

Турска кућа у Накривњу

Кућа новијег датума у Стројковцу

Нова кућа у Рашином Лазу

Собе у кућама су ретко где патосане. Обично се патоше само „гостинска соба". Остала одељења имају под од земље, чак и ако се налазе у горњем делу куће. Улазна просторија је редовно са бетонским подом или од земље.

6. Привредне зграде. — Ту најпре дође **плевња,** после куће најважнија зграда сеоског домаћинства, која служи за смештај сточне хране: плеве (отуда и име), сена, сухе детелине, ситних шушки, махуна од пасуља, сламе и друго. Она може бити од једног одељења, у приземљу. Међутим, сељаци радо граде велике и високе плевње — „на спрат". Такве плевње по висини и димензијама често превазилазе куће домаћинства. У многим случајевима доњи, приземни део плевње, служи као штала или зграда за смештај пољопривредних справа. Ако се приземно одељење плевње користи као штала, домаћинство не подиже шталу као засебну зграду.

Штала обично није у саставу плевње, већ одвојена зграда. Подиже се мало даље од куће, ако то допушта просторност дворишта. Ако је двориште мало, све зграде домаћинства се подижу једна уз другу. Штала служи за смештај говеда и коња. У селима Поречја ретко је наћи добро уређену шталу. Под у штали је земљан и раван, па се мокраћа не може сливати и истицати из штале. Стога стока лежи на влажном поду, иако се с вечери стоци „простре" сува слама. На многим шталама нема никаквог прозора или је он мали, често облепљен хартијом или зачепљен сламом, па стока борави у мраку. У штали је светло само када се отворе врата.

Стројковчанка „меси" блато за тугле

Ни плевња ни штала се не крече ни споља ни изнутра. Саграђене од чатме или као бијенице, премажу се блатом. Негде на тавану нема плафона, па се на греде нахватају праменови паучине која виси дуж сваке греде.

Уз шталу се налази ђубриште. Обично ђубриво стоји поред штале на гомили док не „прегори", па се тек онда одвлачи на њиву ради гнојења. Редак је случај да сеоско домаћинство има цистерну за смештај стајског ђубрива, па се оно разноси стрви на све стране, а мокраћа из њега разлива, а на њему се готово стално налази живина у потрази за храном, чепрка по њему и тако га разбацује.

Салач и **амбар** су зграде које свако домаћинство мора имати у свом дворишту. Негде се граде одвојено, али често и под једним кровом. У салачу се чува кукуруз у клипу. Саграђен је од летава, да би било доста промаје. Простији салач је исплетен од прућа, и зове се кош. Да би се избегла влага, греде на којима лежи салач стоје на великом камењу, које се поставља на угловима и на средини. Уместо каменова, подигне се најпре зид висине до близу један метар изнад земље, па се на тај зид поставе греде које носе салач. Тако је салач у потпуности изолован од влаге одоздо, а простор између зидова се користи у разне сврхе. Кров изнад салача има велику надстрешицу са свих страна да не би капи кише у ветровитим данима квасиле кукуруз.

Амбар се исто тако подиже на камењу или на зидовима и тако изолује од влаге из земље. Амбар се прави од неколико „пресека" у које се ситно жито насипа са горње стране, а на доњој се налазе мала врата, тојест један отвор који се зачепљује дашчицом ужљебљеном тако да се може подизати и спуштати и тако отвор за исти-

цање жита повећавати и смањивати или потпуно затворити.

И салач и амбар се граде од масивне храстове грађе „да буде вековито". Са предње стране амбара и салача прави се велика надстрешица, па се овај простор покривен кровом салача и амбара користи за смештај кола, као и разних пољопривредних алата. У доба бербе, кукуруз се испод ове настрешнице стовари неољуштен („неољупен") на гомилу, па се ту љушти („љупи") чисти од шаше-шушке и свиле, и класје ставља у салач, а шушке, пошто се мало на сунцу и ветру просуше, уносе у плевњу као омиљена храна говеда. Под овом надстрешицом стоји крушача и тријер, да се нађу при руци када ваља кукуруз носити у воденицу, а исто тако и жито истријерити пре мељаве (46).

Амбари имају неколико пресека из више разлога. Прво, да би ограда од дасака лакше издржала притисак жита, а друго, и вероватно и важније, да би се у амбар стављала сва жита одвојено једно од другог.

Сељаци се поносе лепим амбаром и салачем и радо га показују посетиоцима, казују од чега су га саградили и колико их кошта.

Казаницу имају многа домаћинства. То је зградица, махом кованица или од чатме или тугле, у којој се налази „зидани" казан за печење ракије. У целом Поречју, и у равничарским селима и оним потпланинским, веома је распрострањена ситна шљива чији се плод користи готово искључиво за печење шљивове ракије. Овом ситном шљивом се засађују читаве парцеле — шљиваци, а оне се саде и по међама и двориштима, по „бачама". Ова врста шљива је отпорна и сваке године обилато рађа. Има домаћинстава које „изваде" по 100—200 казана ракије од ових шљива. Они сељаци који имају винограде пеку ракију од комина — то је „комовица". Домаћин који нема казан, пече ракију код другог и за услугу туђим казаном плаћа у натури — ракијом. У новије време се купују покретни — „машински" казани. Поседовање „машинског" казана је доказ напредног газдинства. Овакав казан има предности над „зиданим" што се може лако превозити у друга дворишта, па тако његов власник, сјесени, када настаје период печења ракије, својим казаном стекне добар иметак у ракији, који улази у знатну ставку прихода његовог домаћинства.

Ћерана. — Више их нема у селима Поречја. Драгутин Ђорђевић је забележио да нико на селу није био без ћеране(47). Ћеране су биле дугачке, ониске грађевине од чатме, покривене ћерамидом. Могле су имати дужину до 17 метара, а ширина им је била највише до 4 метара. Оне су служиле за израду ужарије. У селу Славујевцу постоји локалитет Ћераниште, који указује на некадашње ћеране.

Сулдрма. — Ових грађевина има често у сеоским домаћинствима. Њих обично праве сами сељаци, а каткад узимају и „мајстора" за тај посао. Уз неку од зграда у дворишту, обично уз плевњу или шталу, некипут и уз саму кућу по њеној ширини, продужи се надстрешница што је могуће више, а простор испод ње огради обично туглом или ћерпићем са три стране и тако добије простор покривен и заклоњен од ветрова. Некипут се сулдрма и таванише и огради са свих страна, па се од ње начини и одељење за кујну или становање старијих људи.

Бунар. — У поречким селима готово свака кућа има свој бунар. Подземне воде су свуда плитке, па копање бунара не представља неки нарочит проблем. Има кућа и са заједничким бунаром. То се дешава обично онда, када се браћа поделе, па им бунар остане на међи. Онда се обе породице користе водом из истог бунара. Има бунара са „тешком" и „лаком" водом. Када се деси да је вода лака за пиће и пријатног укуса домаћин је веома срећан. Он радо уступа свој бунар и другим сељацима да из њега захватају воду за домаћу употребу. Забранити воду људима сматра се грехом. Бунар се брани само оним сељацима који су са домаћином у тешкој завади. Питком водом из бунара се сељаци често хвале као и добрим вином из својих подрума: „Имам много убаву воду!"

Бунари су ограђени сантрачем од дасака, али су ретко покривени.

Простор око бунара је често запрљан. Обично се у његовој близини налази каква рупа у коју се слива вода када се из кофе сипа у судове, или се преостала вода „шљисне" из кофе. У овој рупи се „бањав" пловке и „ладив" свиње.

Због ових рупа око бунара, затим због нужника и ђубришта у дворишту, вода у бунарима Поречја је често пуна бактерија које могу бити опасне по људско и сточно здравље. Стомачне и цревне болести ипак не узимају шире размере. Томе је вероватно разлог што се људи и стока навикну дугом употребом ове воде и тако имунизирају од болести које бактерије могу да проузрокују(48).

Нужници (ћенефи). — Известан број домаћинства их уопште нема, па се нужда врши иза споредних зграда „поза плот". Праве се иначе у крај дворишта, даље од људског стана. Ископа се рупа и над истом огради мали простор димензија од је-

дног до два метра. Под се патоше грубим даскама са рупом у виду троугла. Даске којима се под у нужнику патоше зову се талпе. Негде нема пода, већ само две греде за стајање код употребе нужника. Зидови нужника су од тугле, чатме или кованица. Негде је кров од ћеремида, негде и нема крова. Врата су од грубих дасака, али не затварају отвор до крова, како би светлост унутра продрла. Неки пут су нужници без врата, са чергом од кучине или асуром.

Нужници се праве и тако, што се под мало издигне, а простор испод пода је отворен, тако да гладни пси једу измет, а по њему ријују и „пашићне свиње", како је забележио Драгутин Ђорђевић(49) и заједно са кокошима које чепркају по измету, разносе прљавштину по дворишту и уносе у просторије у којима живе људи и борави стока.

Ако би се по нужницима ценила народна култура, онда би Поречје са те стране у културном погледу било на веома ниским гранама.

Башта. У дворишту, обично уз саму кућу, огради се мало парче тарабицама и у њему усади разно цвеће: здравац, босиљак, цурцин, змијина главица, женке, мушкатле, лезетре и друго цвеће. Често се нађу бокори црвених ружа и ружа пузавица. Каткад се усади и које плодно дрво: бресква (праска), кајсија и др. Ова баштица са цвећем пријатно делује у оголелом дворишту по коме се слободно креће живина, овце, свиње и говеда.

Са овом баштом не треба мешати башту за поврће — б а ч у. Она се налази ван дворишта, некипут уз само двориште, и захвата веће парче земље. У башти се налази пољски бунар за залевање насада: купуса, паприке, парадајза, празилука, краставаца и другог поврћа. У овој башти се негује плави парадајз, пасуљ (гра), обично лозан (на притке), саде се леје белог и црног лука, шаргарепа, цвекла, ротква и друго. Ово поврће се употребљава за домаћинство, а када је башта већег обима плодови се износе на пијац.

Кочина. Свињогојство је у Поречју одувек било јако распрострањено. У планини су чувани читави чопори жировних свиња. Сада се свиње чувају у оборима у дворишту. Обори имају предњи део, често поплочан. У њему је корито за „појење" свиња. У дну обора је покривен и озидан део, често од неколико преградака. У лето у свим преградама је песак на коме свиње леже, а зими се ставља слама.

Кочина је мања од обора. Начини се као обор у дну дворишта, обично поред клозета и то од дрвета. Пободу се четири јача колца у земљу, на њих се на двадесетак сантиметара од земље искује под од тесаних грана, а потом греде са стране искују у висини до једног метра. То је кочина. Она има и кров обично од ћерамиде, дасака, сламе или крупне кукурузовине. У ову кочину се убаци пашићна свиња и ..затвори" за товљење. Кочине су мале, димензије 1,5—2 м. х 1,5—2 м., да се свиња што мање креће — „игра", те да се тако брже угоји.

Напреднија домаћинства подижу кочине од камених зидова са предњим делом за „шетњу" и храњење свиње, и задњим у виду бокса, покривеним и скутнутим, да је свињама топло у хладним данима.

Гувно. То је део дворишта на коме се врши жито. На средини овог простора је дебео колац при врху окићен цвећем (кићење се врши пред вршидбу, али сасушено цвеће остаје стално на коцу). Иако данас многи сељаци врше своје жито вршалицом, има доста домаћинстава која врше коњима па и воловима. Прво се „насади вра", то јест снопље са класовима навише, поређа се у круг око стожера. За стожер је чврсто везан конопац дуг колико износи полупречник круга у коме је снопље „насађено". Конопац има на крају куку од дрвета, која се прикачи за уже обавијено око врата коња који има да врши. Коњ се потом гони да трчи преко снопова. То могу бити два, па и три коња међусобно повезана да трче упоредо. Ако је у почетку гоњења уже било до краја размотано, онда се, како коњ (или коњи) трчи намотава на стожер и скраћује, па тако коњ гази по целом гувну. Кад се уже до краја намота и коњ дође до стожера, гонич га вешто окрене, пребаци алку с друге стране врата и поново стане гонити коња, који сада трчи у супротном правцу, а уже се све више одмотава док не дође до краја, а онда се уже поново стане намотавати око стожера и коњ све више прилазити стожеру.

Гонич виче на коња гласно и тако га пожурује, усто „пуца" бичем вештим замахом, а некипут и ошине по коњу. Ово бива нарочито онда кад се коњ замори па почне застајкивати или када успори ход и узима класје да једе. Тада гонич повиче, ошине коња и обично каже: „а, ненајеја се!"

Овршено жито се одвоји од сламе и крупне плеве, па се онда „веје" на ветрењачи. Некада, када ветрењача није било, вејање жита се обављало лопатама. За тај посао се користио ветар. Неовејано жито би се захватало у лопате и бацало навише под правим углом од правца ветра, који је односио плеву, а „чисто" жито — зрневље би као теже падало на гомилу у правцу бацања из лопате.

Вршидба коњима и говедом је тежак и спор посао који захтева учешће већег броја радника. Читава породица се у овом послу ангажује. Људи одахну тек онда када се жито нађе у амбару или у некој одаји под кровом, слама здене у камаре, а плева убаци у плевњу — зграду.

Дрвљеник и лисник. Свако домаћинство се за зиму мора да опскрби и огревним дрветом. Обично у септембру и октобру најснажнији мушкарци упрегну волове и са оштрим секирама иду у забран да насеку дрва за целу зиму. Ако домаћинство нема свој забран, гора се купи код људи који имају веће забране или се пак купује у државној шуми. Дрво се превуче у двориште и сложи на дрвљеник, тојест одређено место у дворишту, где се по потреби и „трупи" секиром за гориво. Млада храстова и церова шума се обично дене у купе са врховима навише. То је и лисник којим се преко зиме хране овце. Када овце обрсте лишће, сасушено грање домаћице ломе преко колена и бацају у ватру која брзо плане и весело пуцкета.

Многа домаћинства у Поречју, нарочито у потпланинским селима, навуку у своје двориште велике количине букових стабала, које исцепају и „изметре", па ове „метрове" у јесен и зиму продају на пијаци. Они тако поступају и са стаблима из лисника, кад овце „обрсте" лишће. Такво дрво је као огревно јако цењено јер развија велику топлоту и оставља жар који се дуго држи.

7. Хигијенске прилике. — Са организацијом домаћинства онаквом каква је у поречким селима, тешко је одржавати неку чистоћу у дворишту и кући. Распоред појединих стаја у дворишту нема никакав систем. Стока се по целом дворишту креће и ствара ђубре. Сточна храна је често разбацана свуда. На једном крају је плевња, на другом стогови и камаре сламе и сена, на трећем стогови кукурузине и купе лисника. Како се храна стоци неколико пута дневно полаже, увек се код преношења до штале просипа по дворишту. Сеоске куће немају ограђене живинарнике, па се живина креће свуда по дворишту и зградама: кокоши, пловке, гуске, ћурке тумарају по дворишту, чепркају по њему, разносе сламу и сено на све стране; нарочито се кокоши скупљају на ђубришту, које није ограђено, а залазе и под клозет и око њега и на својим ногама свуда носе сточну балегу и људски измет, а перје од живине се може наћи у сточној храни и у сваком куту дворишта заједно са живинским изметом. Свиње и пси такође праве нечистоћу и разносе је по целом дворишту и уносе у зграде. Када се томе додаду и овце и њихова ђубришта, сеоска дворишта се претварају у сметлиште. Готово је и немогуће такво двориште одржавати ма у каквој чистоћи, па се домаћице и не старају много да га чисто држе. Оне метлом смаше око куће један мали простор, нарочито ако се надају неком „срамном" госту. Неред и нечистоћу правдају својим начином живота: „Ми смо сељаци", кажу када хоће да објасне зашто се свуда у дворишту налази ђубре на претек.

Нису само сељачка дворишта нечиста. Чистоћа у кући није на некој висини. Нарочито онај део у коме се обитава. Будући да је двориште прљаво, нечистоћа се из њега уноси у кућу. У кишним данима сељаци газе по своме блатном дворишту пуном балеге, сточне и живинске, па не обрисавши опанке улазе у кућу и уносе нечистоћу. У доњим просторијама се често нађе и живина у потрази за храном, па није редак случај да се трагови њених ногу нађу и на столу за ручавање, а на поду и доста кокошињаца. Када домаћице метлом чисте земљане подове у кући поквасе их мало водом. Али и поред тога дигне се читав облак прашине која се таложи по зидовима и свима предметима у одаји. Људи улазе у кућу обувени, прљавим опанцима, али, и поред тога, мало обраћају пажњу на то где ће пљунути. Издувају се и пљују на под и опанком испљувак размажу. Ово чине механички, безобзирно. Навикнути да пљују и да се издувавају у својим кућама, сељаци то чине и у вароши не само на улици већ и у јавним зградама(*)

Собе сеоских кућа су лети и нарочито у јесен пуне мува. Оне стају свуда: на ствари, на храну, на људске руке, лице, нос, уста, улећу у очи. Пред промену времена оне се нарочито увуку у кућу и представљају праву напаст за људе. Често је лице малог детета у љуљки прекривено мувама.

За време обеда, муве лете свуда око софре, падају на хлеб и посуђе, често упадају и у топло јело и ту угину, а домаћица и домаћин је ухвати кашиком којом једе и баци на под са делом јела.

Сеоске куће су доскора и споља и изнутра биле неокречене. И сада има чак и нових зграда које се споља не кречe и чак и не премазују малтером. Има сељака који воле да зид своје куће, нарочито онај окренут северу, облепи парчићима ћерамиде. Унутрашњост се редовно кречи. Кре-

(*) За преко тридесет година моје адвокатуре у Лесковцу имао сам прилике да ово гледам у судским ходницима па и у судницама. Често сам се налазио у непријатном положају да скрећем пажњу мојим клијентима када су се издувавали у мојој канцеларији да то не чине.

чи се и кујна, ако је засебна, а и одвојене собе. Међутим, помоћне зграде су редовно неокречене како споља тако и изнутра. Уопште, навика за кречење је новијег датума и споро је продирала у села. У новије време, млади људи, нарочито они који су запослени у индустрији или су се на каквом послу или учењу бавили по градовима или даље од Поречја, и молују своје собе, али ово је ипак реткост. У народу, у најширим слојевима, кречење куће се обавља обично „пред велигден" (Ускрс), у пролеће. После зиме се изветре одељења куће, „избувају" у потоцима черге којима се људи покривају, протресу и исунчају сламарице.

Уопште узевши ,хигијенске прилике у поречким селима се веома лоше, што се одражава на здравственом стању поречког становништва. Те прилике су сигурно један од битно важних фактора веома распрострањене болести респираторних органа, као и големог процента смртности људи и жена у периоду од 25 до 44 године живота.

IV. СТАНОВНИШТВО

1. Бројно стање. — Према густини насељености, Поречје спада у најнасељеније регионе Лесковачке котлине. Иако по попису из 1959. године у Поречју има 25 сеоских насеља, стварно их је 29.

Укупан број домаћинстава крајем шесте деценије XX века износио је 2.995, а укупан број становника 18.158. Разврстано по полу, становништво је овако састављено: 8.798 мушких и 9.360 женских. Колико је које село имало домова и становника види се из табеле:

Таб. V.

Име насеља	Број домаћинстава	Укупан број становника	Мушких	Женских
Бели Поток	83	546	260	286
Брза	163	1035	499	536
Букова Глава	55	396	196	200
Бунуша	169	1158	570	588
Велико Трњане	175	1040	498	542
Вучје	401	1943	948	995
Горина	122	777	384	393
Горње Јајно	98	603	309	294
Доње Јајно	137	800	406	397
Дрводеља	46	315	144	171
Жабљане	74	467	214	253
Игриште	101	599	292	307
Кукуловце	42	296	150	140
Мирошевце	187	1061	513	548
Накривањ	217	1326	645	681
Паликућа	57	334	166	168
Пресечина	62	411	203	208
Радоњица	130	880	426	454
Рударе	80	497	227	270
Славујевце	89	601	296	305
Стројковце	206	1204	577	627
Тодоровце	62	458	215	243
Чукљеник	106	629	296	333
Шаиновац	38	222	94	128
Шишинце	95	560	276	284
Свега:	2995	18.158	8.798	9.360

У свим селима, сем Д. и Г. Јајна и Кукуловца, број жена је већи од броја мушкараца, па се та разлика у корист жена показује и у укупном броју становника.

2. Порекло становништва. — Поречје спада у онај део Котлине чије је становништво задржало у највећој мери карактеристике прастарог, аутохтоног српског становништва. Када је Немања у почетку друге половине XII века добио од византијског цара Манојла Дубочицу, то јест данашње Поречје, оно није била пуста област, већ настањена словенским живљем. Немамо писаних доказа која су насеља у то време постојала у Поречју. Међутим, у првој половини XIV века, тојест негде око 1308. г. (50) у акту српског краља Милутина помиње се село Лесковац, а извесно је да Лесковац не спада у најстарија српска насеља у Котлини. По народном предању, које се одржало до наших дана, многа поречка села, нарочито Рашин Лаз и Збежиште, помињу се као насеља много старија од Лесковца. Немамо никаквог разлога да ово предање и не прихватимо као тачно, јер се у актима цара Душана, иза његове смрти, у актима кнегиње Милице и њених синова Стевана и Вука помињу поречка села Мирошевце, Бучје (Вучје), Горина, Радоњица, Сушица (и као село и као област) (51). Поречје је, у доба насељавања Словена, пружало све услове за њихов начин живота. Његов плански део и побрђа, покривени густом шумом и пашњацима, био је прави рај за један сточарски народ какви су били први словенски насељеници. У равном делу Поречја, а негде и у побрђу, било је много језера и бара, у којима је било обиље слаководних риба. Алекса Миладиновић, из Стројковца, казао ми је да он памти да је потес Језаве, на коме се сада налазе плодне њиве, био под водом и шеваром. У води је било много риба и разних шкољки, а у шевару много дивљих пловки и друге врсте барских

птица. Тако исто ми је приповедао и Вукадин Јањић, из Доњег Јајна, да памти да је код ушћа Сушице у Ветерницу огроман простор био прекривен дубоким барама и језавама, пуних риба и разног барског пернатог света. У шумама планине и побрђа живеле су многе дивље животиње, међу њима и дивље говече т у р (52), дивље свиње, вукови и медведи. Словени као сточари, тек изашли из стадијума ловаца, могли су у Поречју и целој Котлини да се баве ловом и риболовом до миле воље. Поречје је било, а и данас јесте, пуно пољског, ливадског и планинског биља и цвећа, па је представљало прекрасну пашу за ројеве дивљих пчела. Словени, сладокусци када је била у питању медовина још из Припјетских мочвара, могли су да ваде мед у планини и шумама, а и да припитомљавају пчеле и затварају их у трмке. Ако је за Србе тачно оно што је о њима забележио Виљем Тирски, „да не знају за земљорадњу“ и „да им се богатство састоји у крупној и ситној стоци, млеку, сиру, меду и воску, а да свега тога има у изобиљу у Србији” (53), онда је Поречје словенским досељеницима одговарало за такав начин њиховог живота. За начин живота српског народа у средњем веку јако је карактеристична забелешка двојице Немаца, из 1414. и 1483. године, да је грб српског цара била црна вепрова глава са стрелом у њушци (54), што би указивало на два битно важна народна занимања: свињогојство и лов.

Једном настањено првобитним словенским насељеницима Поречје се није етнички празнило, већ само попуњавало придошлицама. Први су свакако дошли одмах после припајања овог краја Немањиној држави. За потоња метанастазичка кретања српског народа Поречје је било онај имигрициони крај који је примио све миграционе струје, а нарочито оне с југа и запада, као и из Шоплука чак до Трна. У Лесковачкој колини има доста насељеника из трнског краја из времена после Берлинског конгреса. Ти насељеници спадају у најсвежије. Они се, међутим, нису настањивали у Поречју, већ у Пустој Реци. У Поречју, у селу Великом Трњану, постоји род Мишарци пореклом из Трна, али су ови насељеници дошли у Поречје пре српско-турског рата од 1877. године, а народ их назива Шопцима.

Миграције српског народа пред навалом Турака у XV веку нису захватиле Дубочицу. Путеви Турака за Косово 1389. године нису водили кроз Лесковачку котлину, већ изнад ње. И касније, када је Мехмед П 1454. године кренуо на Србију, удар турске силе није ишао на Дубочицу, већ на Ново Брдо. Као да је Дубочица већ 1433. године ушла у састав турске државе, али не путем ратног насиља, већ преко мираза, када је деспот Ђурађ Бранковић удао своју кћер Мару за турског султана Мурата II. Као султанова прћија, Дубочица је била у саставу Алаџахисарског санџака још у доба Мурата П. Тако је Дубочица, то ће рећи и Поречје, избегла ратно пустошење, прогоне и расељавање српског становништва.

Поречје није учествовало ни у сеоби Срба крајем 17. века иако је Пиколомини са аустријском војском прошао кроз Поречје и при продирању на југ и код повлачења. И татарске трупе су, гонећи Аустријанце, прошле кроз Поречје. Било да су Татари, пре доласка у Поречје, били „већ искалили свој бес према хришћанима”, како је рекао Драгољуб Трајковић (55), или да је становништво Котлине узело мање учешћа у побуни против турске власти, па није ни било разлога за његов прогон и вршење одмазде, тек ни овом приликом није било никакве масовне сеобе из овог краја Србије. Напротив, као да су се неке породице српских исељеника, које су кренуле са Арсенијем Чарнојевићем, издвојиле из исељеничке масе и зауставиле се у овим крајевима као мирним и сигурним од репресалија Турака, па се њихови потомци и сада овде налазе.

Најзад, арбанашки вал се зауставио на ивици Поречја, додирнувши само његова два села у Сушици и то Игриште и Славујевце. Постоји најмање два разлога што се Арбанаси нису спустили и у Поречје. Један разлог лежи у томе што су се арбанашки насељеници као сточари држали планина и брдовитог земљишта погодног за сточарење. Други, пак, разлог је свакако чињеница што је Поречје, као и предео око Доње Јабланице, било насељено веома густо Србима, па је комплетно српско становништво лакше одолевало насртајима арбанашких насељеника.

3. **Унутрашње миграције.** — Током живота све до данас, па и данас, човек живи у непрестаном кретању. Некога нагоне привредне невоље у старом крају, па у тежњи за бољим животом тражи други крај у коме би боље живео. Неко је у старом крају починио злочин, па у страху од одмазде бежи што је могуће даље да затре траг пред својим гониоцима и осветницима. Често се неко сели зато што је у другом крају наишао на привлачну особу и са њом засновао породицу. Ово се нарочито дешава када се девојке удају ван завичаја, али и мушкарци често иду на имања јединица или инокосних удовица. Многи насељеници из Шоплука обрели су се у неком удаљеном крају од њиховог завичаја у потрази за послом као зидари, пинтери или вршачи, па, радећи тако, запази-

ли да се у том крају може боље живети но у свом завичају, те се временом ту и насељавали. Разуме се да има међу насељеницима и прогнаника из старог краја, који је нашао свој мир у новом крају, и тако даље.

Ми смо под унутрашњом миграцијом узели само она помештања сатновника која су се вршила из једног села у друго у границама самог Поречја. Тако су род Ковинцици (6 кућа) дошли из Горине у Бели Поток на ковинлук белопоточког господара да на њему раде. У село Бели Поток, у доба под Турцима, дошао из села Мирошевца неки Пеша после сукоба са Турчином који га је ухватио у некој крађи, па његови потомци (13 кућа) данас у Белом Потоку чине род Мирошевчани.

Мирошевачки родови Дудинци (8 кућа) и Мицкини (7 кућа) су пореклом из села Игришта, одакле су их у турско време прогнали Арбанаси. Из села Рашиног Лаза, села под Китом, завршним висом Кукавице према Поречју, између Накривња и Вучја, које се сматра најстаријим сеоским насељем у целом региону, спустили су се у село Накривањ ови родови: Анђелкови (5 кућа), Филипови (9 кућа), Маришкини (18 кућа), Ђоканови (2 куће) и Стојкови (5 кућа). С друге стране, из села Вучја иселио се род Дакини (1 кућа) и настанио у Рашином Лазу, јер му је главно занимање било сточарство, зато што је у Вучју нестало услова за чување стоке, док су му у довољној мери пружали пашњаке Рашин Лаз и падине Ките. Тако исто род Мечкари (3 куће) напустио је село Радоњицу, у чијем је атару најплоднија земља Поречја, и настанио се у Кукуловцу, јер је у Сушици било више паше и шуме. Преци рода Прендини (8 кућа) иселили су се из Доњег Јајна, села у непосредној близини Лесковцу, и населили у Кукуловцу, јер су као сточари нашли да ће им онде бити боље због обиља шуме и паше.

Готово нема села у Поречју у које није дошао неки исељеник из другог поречког села. Иако има преласка из богатијег села у сиромашније, ипак су људи више напуштали сиромашније село и настањивали се у богатијем где има више услова за живот.

Унутрашња миграција нема никакав значај за етнички састав Поречја, нити утиче на физички тип људи или њихове психичке одлике. Код ове врсте миграције ради се о покретању становништва са истим особинама и одликама.

4. Спољашња миграција. — Насељавање Поречја становништвом из удаљених крајева и области је веома обимно и разнородно. На удару миграционих струја са запада и истока, затим са севера и југа, Поречје је примило у себе насељенике из свих тих струја. У Поречје су се највише насељавали Пољаничани и Врањанци, затим Масуричани, али и из даљих области: Битоља, Дојрана, Скопља и Тетова, а у најновије време и из околине Прешева и Косовске Каменице. Ови последњи су махом српски колонисти насељени у тим крајевима после првог светског рата, који се онде нису могли одржати, већ су се вратили у Србију, али не у родни крај, већ у Поречје, где су нашли боље услове за живот.

Тако се из битољског краја населио један од највећих родова у село Доње Јајно — род Јањића (12 к. и 5 к. у Лесковцу) у току XVII века. Из околине Дојрана је дошао у село Дрводељу род Грци (4 к.). Из околине Тетова воде порекло ови родови насељени у Вучју: Павловчики (10 к.), Маријинчики (7 к.), Станишљови (6 к.), Великинци (6 к.) и Славкови (3 к.). Сви су они потомци Деда Мате који је дошао у Вучје из околине Тетова. Род Степановци у Вучју (1 к.) је пореклом са Косова. Род Мишарци (10 к.) у Великом Трњану пореклом је из Трна (Бугарска). Косоваца има у селу Мирошевцу. Дошли су из села Зајчевца. По њима се и једна долина у побрђу на западу од села зове Зајкова долина. Косовцима припадају ови родови у Мирошевцу: Крстински (5 к.); Јовини (12 к.), Ћулавци (10 к.), Мацаркини (5 к.), Папуцанови (3 к.).

У селу Тодоровцу живи род Крстанци (25 к.) чије је порекло из Црне Горе. Из динарских области има насељеника у Мирошевцу и Накривњу. Тако у Мирошевцу постоје ови родови за које се каже да су из „Јерцеговине": Руменски род (3 к.), Јерци (8 к.), а у селу Накривњу су „Ужичани" — родови: Савићи (10 к.), Србин (1 к.), Јанковићи (6 к.), Јерци (3 к.), Савинци (2 к.). Чланови ових родова из оба села кажу да су из истог краја дошли њихови преци још за владе Турака.

У засеоку села Вучја Шутилици живи род Дисића (4 к.). Оснивач овог рода био је Арбанас Шаин, који је 1925. или 1926. године пребегао из Албаније са своја два сина Кадријом и Шљамом. Шаин се најпре настанио у пољаничком селу Мијаковцу, где се оженио Српкињом и при том примио са синовима хришћанску веру и променио своје име у Драгутин а синови у Владимир и Петроније. Но они се нису дуго задржали у Мијаковцу, већ су се настанили у Шутилици, где сада има 4 куће овог рода. Сам пак Шаин-потоњи Драгутин Дисић одселио се у Војводину.

Интересантно је порекло рода Демировићи (2 к.) из Горине. То су потомци јед-

ног од три господара села Горине Демира, који је умро пре ослобођења ових крајева од Турака, али му деца нису одбегла из Горине већ примила хришћанску веру и ту остала.

Највећи број досељеника у Поречју јесу из пољаничких села, из врањског краја, из Масурице, са Власине (босиљеградске Клисуре), Црне Траве, Лужнице, Заплања, околине Ниша (у Стројковцу постоји једна махала Нишевљана), из околине Прокупља и Крушевца, па чак и из Пожаревца (у Стројковцу род Миладиновића 2 к.).

Порекло и кретање становника по родовима види се из табеле бр. VI.

Таб. број VI

Назив села Поречја	Број домова старинаца	Број домова унутрашње миграције	Број домова спољашње миграције
Бели Поток	51	15	48
Брза	138	4	47
Букова Глава	15		35
Бунуша	154		15
Бунушки Чифлук	8	20	12
Велико Трњане	162	5	49
Вучје	113	4	97
Горина	97	13	10
Горње Јајно	77	12	27
Доње Јајно	53		84
Дрводеља	32	16	11
Жабљане	59	14	28
Игриште			90
Кукуловце	17	33	2
Мирошевце	75	15	89
Накривањ	132	40	48
Паликућа	42	1	21
Радоњица	129		3
Пресечина	38	15	48
Рударе	66	2	12
Накривањски чифлук	51	2	9
Рашин Лаз	6	1	13
Славујевце	39	14	24
Стројковце	132	7	90
Тодоровце	42		35
Шаиновац	20		21
Шишинце	46	6	38
У к у п н о	1.789	268	1.042

Мала разлика у укупном броју домаћинстава из предње табеле (3.099) и по попису од 1959. године појављује се због тога што смо ми у народу прикупљали податке после 1959. године, а највише током 1960. и 1961. године. Но број домаћинстава није константан, већ у сталној промени, али те промене не мењају битно стање ствари што се тиче односа старинаца и придошлица у Поречју.

Као што се види из табеле бр. VI, дошљаци из удаљених крајева представљају приближно једну трећину укупног броја домаћинстава. Међутим, када данас посматрамо Поречане ми на њима не можемо наћи никакве разлике и у физичком типу, ни у језику, ни у начину одевања и понашању. И старинци и дошљаци су се давно слили у један амалгам, примајући при томе у највећој мери битне одлике архаичног становништва. До оваквог утапања дошљака у староседелачку масу дошло је отуда што су старинци увек били у претежној већини. Даље, многи досељеници су били из околних предела: Пољанице, врањских села, Масурице, црнотравских планина, из Јужне Мораве, Заплања, Лужнице, Власине па и из околине Ниша. Тај елемент, иако са својим одликама, није се у великој мери разликовао од старинаца. Но, сем тога, ове придошлице су долазиле у мањим групама и у једном дужем временском периоду, некипут и као појединци, па су морали да се изједначе са староседеоцима и потпуно се изгубе. Тако је било чак и са оним досељеницима који су долазили из Црне Горе, од Ужица или можда чак и из Херцеговине. Иако су се у много им особинама разликовали од старинаца, и ови динарци су се утопили у маси староседелачког становништва и при томе, већ у другој генерацији, губили многе своје одлике, а касније, укрштањем са домородачким становништвом, примили од овога готово све његове особине. Тако се о баба-Крстани ,Црногорки, која је дала своје име Крстанском роду, у селу Тодоровцу очувало предање како је била храбра, отресита и борбена жена, како су и Турци зазирали од ње и избегавали да сврате у Тодоровце да се не би са њом срели; како је носила пиштољ за појасом чак и када је у кући боравила. Али, њени потомци данас ни по чему се не разликују од других Тодоровчана, који у себи немају ни капи баба-Крстанине крви, па ни од осталих Поречана.

V. ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ

Поречје је остало до данас сељачки и пољопривредни регион Лесковачке котлине. Велика фабрика вунених тканина, подигнута још пре другог светског рата, и нека друга мања предузећа унела су у друштвени и привредни живот овог краја нешто динамике и допринеле његовом културном напретку али, и поред тога, земљорадња је остала главно занимање становништва, а социјална структура веома мало измењена.

Само Вучје, иако је у једном делу непосредно поред фабрике добило карактер градског насеља, у целини је остало село. Што се тиче осталих насеља, она готово ни у чему нису променила своју спољну физиономију, а народни живот у њима задржао је готово све карактеристике предратног живота. Појединци су, и то они из најмлађе генерације, унели у своје домове неке реквизите материјалне културе: градски намештај, нешто од постељине; у кухиње унели емајлиране шпорете, негде и електричне штедњаке, па се нађе на неком месту и фрижидер, многе куће имају радиопријемнике а неке и телевизоре. Све то говори о напретку у смислу модерне цивилизације, али општи културни живот као да се није ни у чему изменио.

1. Немањина Дубочица. — Првобитни Словени, у свом продирању у унутрашњост Балканског полуострва, пустошили су пред собом све на шта су наишли. У Лесковачкој котлини је тако, после опседања, разорена и спаљена Јустинијана Прима, град који је био последња реч византијске архитектуре. Сигурно је да Јустинијана Прима, данас Царичин Град, на око 5 километара западно од Лебана, није био сазидан у пустом пределу, већ у густо насељеном региону, довољно далеком од несигурних северних граница империје. Поред Јустинијане Приме било је и других градова. Неправедно би било одбацити предање да је на месту данашњег села Рудара био велики град, а поред њега, свакако да је било и других насеља. Трагови тих насеља се данас налазе у такозваним латинским гробљима и другим траговима римске односно византијске културе које су се настављале. Словени су и та насеља порушили и сатрли им сваки траг, а природа, неометана од људи, брзо је испражњене крајеве вратила у дивљину.

Од првих освајачких словенских племена, која су прошла долином Мораве и долинама њених притока, па до настањивања Словена у овим пределима прошло је доста времена, можда и две-три стотине година. Сигурно је, међутим, да је Поречје било давно настањено Словенима када га је Манојло Комнен уступио великом жупану Стевану Немањи. Да је било насељено Словенима доказује сам његов назив Гл'бочица, Дубочица, који је чисто словенски. Сем тога, у овом крају Котлине свакако су била засељена и многа од данашњих села Поречја, или су то била села чији се трагови тако често срећу у топономији овог краја. Готово да нема једног села у Поречју које у својој близини нема локалитете селишта, тојест села којих је нестало.

Пре чврстог везивања за одређен крај, словенска племена, бавећи се сточарством, кретала су се са својим стадима у потрази за бољом и обимнијом пашом. А цела Лесковачка котлина са околним јој областима пружала је многе погодности за пастирски начин живота. У планинама и котлинском побрђу било је много шума и паше, а под планином је било доста скутнутих места за зимовнике. Пастири би топли период године проводили на пространим планинским пашама (на Кукавици, Радану и др.), а у зиму би се спустили у своје зимовнике. Ти зимовници су се звали п р и б о ј и. Временом, прибоји су постали стална људска насеља, па би они били први облици словенских насеља у Поречју. У Лесковачкој котлини се очувао траг на овај рани период словенског пастирског живота у селу Прибоју на левој обали реке Јабланице, на око 6 километара северно од Лесковца.

Тога момента, када су прибоји постали стална људска станишта, то јест када су се јавила прва стална насеља, настао је и преокрет у начину живота Словена. Тада су се почели јављати први облици земљорадње. Први земљорадник била је жена, а можда је она и прву дивљу животињу, ухваћену од људи, припитомила и тако била један од најважнијих фактора у прерастању ловаца у сточара и земљорадника. Сигурно је жена била та која је првом примитивном мотиком зачепркала земљу око своје куће у прибоју, откривајући тако ново занимање — земљорадњу.

Прве куће, једноћеличне грађевине, биле су подизане на крчевинама. За прве њиве ратар је морао да почисти од шуме знатно већи простор но што му је требало за његову кућу. Његова оруђа су, како за крчење шуме тако и за обраду земље, била веома примитивна и слаба. За борбу против шуме он се послужио в а т р о м. Примитивном секиром и мотиком уз помоћ огња освајао је прве просторе и од њих стварао своје прве њиве. Тако се зачела мотичка и паљевинска земљорадња. Можда и називи локалитета „гарине" у атарима села Тодоровца, Жабљана и Брзе и других села Поречја јесу траг крчења шуме паљењем и њено претварање у зиратно земљиште.

Ни са појавом земљорадње, па чак и са преласком многих пастира у земљораднике, нису се људи одрекли сточарства као претежног или искључивог начина живота. Чак и сами земљорадници поред земљорадње бавили су се сточарством и то у претежнијем обиму. Тек у новије време, негде пред почетак другог светског рата, Поречани су се престали бавити екстензивним сточарством.

Ваља истаћи да су се први словенски насељеници у Поречју радо бавили ловом и риболовом. И данас наши сељаци радо лове и баве се риболовом поред већих река.

У лов се ишло на крупну и ситну дивљач, а ње је било изванредно много у целој Котлини: у шумама је обитовао медвед, вукови и лисице. Дивљих свиња је било много. Поред ове дивљачи, у средњем веку у европским, па и у балканским шумама живеле су данас изумрле животиње: тур (врста дивљег говечета), зубр (европски бизон) и лош (врста јелена) (56). Траг ових животиња у Котлини налази се у именима два села и то Тureковца и Турјана. Ако је тур живео у Доњој Јабланици и Пустој Реци, свакако га је било и у Поречју.

Први словенски насељеници ловили су све ове животиње, а у многобројним језерцима, барама, језавама, шамацима и ботуњама било је много слатководне рибе и јата дивљих птица. Био је то богат дар природе нашим далеким прецима у овом крају.

У лов се ишло на коњу или пешице. Када се употребљавао коњ, ловило се копљем и стрелом. Овај начин лова је коришћен за крупну дивљач. Када су се ловиле птице употребљаван је дресиран соко, како се ловило у Индији, одакле је овај начин лова дошао на Балкан преко Византије (57). Као птице-ловци у Србији су радо употребљавани нарочито дресирани јастребови и крагуји (58). Многи сељаци су били вешти дресери ових птица, па су као такви били ослобођени других работа и дажбина. Поједини сељаци, па и села, оптерећивани су соколарином (59) као врстом дажбине, тојест гајењем и дресирањем соколова за лов. Д-р Михајло Костић, у своме раду „Врањско-Бујановачка котлина" указује на род Догацинци из села Лапардинца и објашњава да је овај род добио своје име по томе што се бавио чувањем и дресирањем сокола за време Турака (60).

У периоду српске средњовековне државе сељачко становништво је било подељено у главном на две категорије: Влахе (пастире) и Србље (земљораднике). Етнички, Власи су били остаци промењених староседелаца, који су се пред најездом Словена, склонили у планине и одали прастаром начину живота — сточарству. Међутим, стари споменици српске средњовековне државе, а посебно Душанов законик, под именом Влаха не подразумева народносну припадност, већ занимање и то сточарство. Истина је да су се остаци поромањених становника бавили искључиво чувањем стоке, али су и Срби, као властеоски људи, били сточари и називани су Власима. Отуда „влах" није означавао националну припадност, већ занимање сточарењем у номадском облику.

У Поречју има много локалитета који указују на влахе. Тако се највећи врх Кукавице назива Влајина, поред Бунушког Чифлука постоји заселак Влашко Поље, у атару села Стројковца потес Влашке арнице, у долини реке Сушице локалитет Влашки прт, а на северу од Хисарске чуке у сливу Доње Јабланице село Власе. Тешко би се могло рећи да су сви ови локалитети траг некадашњег поромањеног становништва. Чини нам се да би било много разумљивије објашњење да се ради о траговима номадске сточарске привреде у српској средњовековној држави у овим крајевима.

Док су средњовековни пастири у српским земљама били покретљиви и ишли за стадима са испаше на испашу, земљорадници су морали да „седну" на земљу и остану везани за њу. Седајући на земљу и привезајући се за њу, први земљорадници су ударили темељ својине на земљи, прву баштину. Начин стицања својине на земљу захватањем ничије земље, на којој је владалац начелно имао право власништва, у правној терминологији назива се оригинарним начином. Нас овде не интересује проблем својине са правног и социолошког аспекта, већ са гледишта историјског развоја земљорадње и фактичког истрзања земље из дивљине. На том путу срећемо се у Поречју са трагом првих захвата земље, првог њеног отимања од шуме и шумске дивљине и претварања тог земљишта у обрадиво земљиште, тојест у прве њиве, а тиме и у прве баштине. Тај први траг јесте лаз или лазина. Са овим називом се срећемо искључиво у зони планине. Тако имамо локалитет лазине у атару села Букове Главе, затим у атару села Чукљеника односно Накривња Бојин лаз, у атару вучанском Лаз и на падине Ките село Рашин Лаз.

Шта је то лаз или лазина? Те речи данас нема у српскохрватском говорном језику у Србији. Међутим, ње има у српским средњовековним споменицима. Тако је има, примера ради, у Светостефанској хрисофуљи краља Милутина, а у повељи краља Стефана Дечанског из 1327. године помиње се Таушанов лаз (61). Вук Стефан. Караџић у „Српском рјечнику" бележи ову реч и у објашњењу каже: „1. да је то „мала њива", а под 2. „мјесто где је много шуме исјечено".

Лаз и лазина је њива настала крчењем шуме и то у оно време српске историје када у говорном језику Срба није била позната реч крчевина, нити глагол крчити и трсити, па се за крчевину употребљавала реч лаз или лазина.

Први захвати земље за обраду, прве њиве, нису се јавиле у равници, већ на присојним планинским странама, где је земља растреситија и лакша за обраду. Ратар се одлучивао да прави прву њиву на оваквим теренима зато што је он располагао слабим оруђем за рад: најпре мотиком, а потом и дрвеним ралом. Таквим оруђима он није могао да обрађује гњецаву и „тешку" земљу у равници која је, као и она у планини, била покривена густом шумом, а уз то била и пуна мочвара. Постојање локалитета лаз и лазине у планини је доказ да се прва земљорадња развила на тим високим пределима, а то је истовремено и разлог да прихватимо народно казивање да је село Рашин Лаз најстарије словенско село у Поречју и целој Котлини.

Рашин Лаз није ништа друго до крчевина неког Раше који је на својој њиви, ослобођеној од шуме мотиком и секиром подигао свој дом, који је, временом, прерастао у сеоско насеље.

У топономији Поречја и у целој Котлини често се срећемо са локалитетима „тршевина". Али, док се локалитети лаз и лазина налазе у планини, тршевине се налазе у равном делу Поречја. Етимологија ове речи указује на земљу отету опет од шуме, тршењем, сечом шуме, али не у периоду када се та радња називала лазом, већ у време када је српски говорни језик заборавио реч лаз, а створио нове речи за крчење шуме — тршење и тршевине, као и глагол трсити.

Посматрано у историјској перспективи, лазине би био први и најранији стадијум земљорадње, а тршевине период нашег времена, када је ратар сишао у равницу и својим снажнијим оруђима могао да осваја земљу од дивљине и обрађује је.

Између лаза и тршевина, негде на средини и историјски и топографски, налазе се арнице или орнице.

У планини, али ниже од лазина и у побрђу често се срећемо са локалитетима који носи назив арница или орница, а у локалном говорном језику чак и арничка. Обично су ови називи везани за неко властито име, слично лазу (Рашин лаз, Бојин лаз), па се тако означавају поједини локалитети. Тако у атару села Дрводеље имамо локалитете Голема арница, Лис арница, Широка арница, Средња арница; у атару села Игришта Сваторске арнице, Пољске арнице, Средње арнице; у атару села Славујевца потес Арничке; у атару села Шишинца Динине арнице; у атару села Тодоровца Орнице и Орничке; у атару села Вучја Арничке у атару села Букове Главе Зајко арнице и Струља арница; у атару села Стројковца Влашке арнице; у атару села Чукљеника Доње арнице, Горње арнице и друге.

Велики број ових локалитета је данас под шумом, неке су пропланци обрасли опором травом и шибљем, а неки, нарочито они у Сушици, обрадива земља.

Арнице и орнице не треба мешати са ораницама (62). То су некадашње, сада у главном напуштене њиве, па је неке поново освојила шума, а неке су се претвориле у ледине усред шуме. Мали број њих земљорадник данас обрађује.

Арнице су биле њиве у време када је ратар почео да силази са планине и приближава се равници. Географски су редовно ниже од лазина, али на вишем терену од тршевина.

Када је ратар био у могућности да се понесе са плодном, али тешком за обраду земљом у равници, он је напустио и арнице, као што је пре тога био напустио лазине, па су се и арнице, као и лазине вратиле у дивљину.

Орница и арница има свуда у нашој земљи. Др Јован Трифуноски у својој књизи „Кочанска котлина", код описа села Лешки, помиње у његовом атару потес Орничке, који је сада под шумом(63).

Према томе, од лаза до тршевина, јесте дуга историја земљорадње и борба човекова да плодну земљу отме од шуме и дивљине и припреми је за гајење многобројних савремених култура.

Иако је земљорадник отео зиратну земљу од дивљине најпре секиром, мотиком и огњем, и у суровој борби са природом је бранио од поновног дивљања, тај земљорадник у српској средњовековној држави није био њен власник. Он није био власник ни шума ни ливада.

По старом српском средњовековном праву, изведеном из византијског права, владалац је био господар земље и он је био тај који је земљу могао давати другим лицима. Српска средњовековна држава и друштво били су сталешки уређени. Главни сталежи су били: владалац, племство, црква и сељаштво — људи.

Владалац је најпре давао земљу властели и властеличићима. По Душановом законику властелин је имао право својине на датој му земљи, које се по тадашњој терминологији звало баштина, са свима елементима својине укључујући и право располагања (64). Иако баштиник, то јест власник, властелин није обрађивао своју земљу, већ је само убирао плодове са ње у накнаду за услуге које је он био дужан да вати владаоцу: да дође на војску на позив владаоца са пуном ратном спремом и наоружаним сељацима са свог лена, , да даје „соћ" (неку врсту данка на земљу), да владаоца „преноси" (учествује са свим трошковима око снабдевања владаоца и његове пратње када кроз властелинову земљу про

лази), да зида и поправља градове на својој територији и др.

Поред баштине постојала је и пронија. То је земља са људима која се даје само на коришћење пронијару, то јест војнику који је дужан, уз извесне дажбине, да наоружан и на коњу иде у рат на позив владаоца са извесним бројем наоружаних људи према величини дате му проније.

Она земља коју је владалац давао црквама и манастирима звала се метох. Метоси, односно црква и манастири били су ослобођени свих дажбина које су падале на властелу, баштинике и пронијаре, а људи са те земље имали су да раде само за цркву и манастир.

Сељаци земљорадници или људи били су зависни и у споменицима српске средњовековне државе за њих има више имена, односно назива. По Душановом законику званични термин за сељаке земљораднике је меропх. Меропси су владаочеви, властеоски или црквени, према томе на чијој су земљи засељени, па су припадали владаоцу, властели и цркви односно манастиру као њихови људи. Слободних сељака је било мало, али их је ипак било.

Као што је напред изложено, сточари или пастири су били засебна категорија зависних људи и звали су се власима. Они су живели номадским животом, без сталног настањења, тумарајући са стадима стоке по планинама за време топлих дана, а склањајући се зими у топлије крајеве.

Све ове категорије друштва постојале су у Поречју. Било је властеоске земље и баштине и свакако проније, а било је и метоха. У селима су живели меропси и слободни људи, а власи су гонили своја стада по Кукавици и околним планинама, а зими силазили у скутнута места и онде зимовали.

На баштинама Поречја, пронијама и метосима, свакако је било и отрока (тојест робова), а у селима су живели и радили сокалници или занатлије.

Колико је Поречје било укључено у српски средњовековни економски и друштвени поредак види се по неким институцијама чији се траг у народном животу и топономији одржао до данас.

Ту, пре свега, долази установа потке. Шта је то потка? По пропису члана 82 Душановог законика потка је била новчана казна за повреду баштинских и пронијарских граница (65). Та новчана казна или глоба била је већа ако су повреду међе или границе између баштина или проније учинили пастири, тојест, ако су они, чувајући стада по земљи свога властелина или пронијара, прешли са њим и пасли на земљу другог властелина или пронијара или на земљу која је припадала црквама и манастирима. За тај прекршај глоба је износила 100 перпера, како с звала новчана јединица српске средњовековне државе. Ако су ту повреду учинили меропси, казна је била упола мања и износила 50 перпера.

Данас у Поречју и у целој Котлини пот ка је гомила земље коју власник њиве или ливаде начини на међи. Ако власник земље не жели да у његовој стрњики пасе туђа стока, он је „запотка", тојест са свих страна начини мотиком гомилице земље на краћем одстојању једне од друге. То чине и власници ливада када се поље, после косидбе, „пусти".

Ако пастири, напасајући своју стоку пољем, уђу са њом у овако запоткану њиву или ливаду, чине и данас прекршај, па их чувар поља („пољак") хвата и по сеоском правилнику глоби до одређене висине, а власнику њиве и ливаде, на случај знатније штете, остаје право да судским путем захтева да му власник стоке, која му је штету у запотканој њиви или ливади начинила, плати.

Друга економско-социјална институција српске средњовековне државе коју, истина, нисмо нашли на територији Поречја, али се њен траг налази у Котлини, јесте ступ.

Код манастирске и црквене земље било је земље коју су манастирски односно црквени људи радили, а део плодова давали цркви и манастиру којима је земља припадала као метох. Али цркве и манастири су имали и такву земљу коју су њихови људи морали обрађивати и сав плод са ње давати цркви или манастиру. Тај део црквене или манастирске земље звао се ступ (66). На источном ободу Котлине данас постоји село Ступница, насеље које је постало на ступу неке цркве или манастира.

Можда у Поречју није било ступа зато што су поречка села као метоси припадала далеким светогорским манастирима и црквама и што у њима није било ни једне знамените задужбине српских средњовековних владара.

Из споменика које смо напред наводили види се да су у доба највећег успона српске средњовековне државе и у време њеног гашења, поречка властела била најистакнутији људи оног времена. Тако је поречки властелин био војсковођа цара Душана Влатко-Вратко и његова кћер Милица ,затим Лазар Хребељановић — кнез Лазар, па његови и Миличини синови деспот Стефан и Вук, Стефан вероватно и као државни поглавар у доба деспотовине. Даље се као властелин Поречја помиње Југ, вероватно Југ Богдан из народних песама, затим кнегиња Мара, кћер деспота Ђурђа Бранковића, којој је отац, приликом удаје за турског султана Мурата II 1433. године,

дао у мираз Дубочицу и Топлицу. Да ли је и легендарни јунак Дубочице Никола Скобаљић био њен властелин остаје нам да нагађамо и правимо претпоставку да је заиста он то и морао бити, како мисли Драгољуб Трајковић (67).

Будући људи овако истакнутих личности српске средњовековне државе, Поречани су, заједно са својом властелом, учествовали у свим одсудним догађајима оног времена, почев од Велбужда до Косова. Да ли су и као људи Николе Скобаљића, команданта „војске у Дубочици", учествовали у биткама које је Скобаљић водио са војском султана Мехмеда II, тешко је са сигурношћу потврдно одговорити.

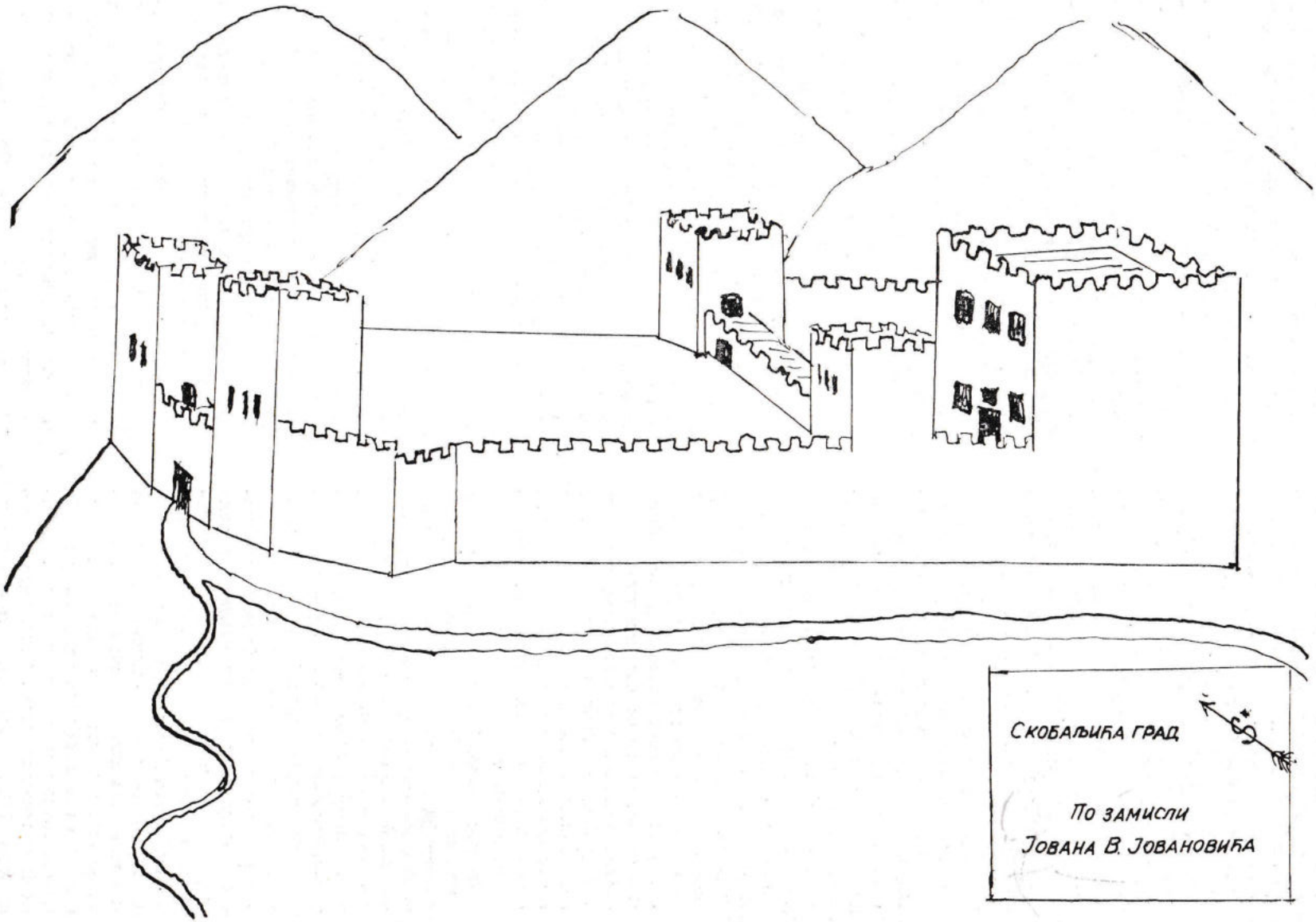
2. **Турски период.** — Као што је за време српске средњовековне државе сва земља припадала владаоцу, па је он давао у својину и проније властели, црквама и манастирима, тако исто и за време Турака сва земља је припадала султану, а овај је делио Турцима заслужним за турску државу — војницима разног ранга, затим џамијама, па и лицима других народности која су се показала одана турском господару. Дакле, у суштини, економски систем под Турцима остао је у прво време исти као у српској средњовековној држави (68).

Ипак се под Турцима много штошта изменило, негде на горе, а негде и на боље. На горе су се изменили економски односи српске раје према турским господарима, али не у самом почетку турске власти, већ пред њену пропаст. На боље су биле ове промене: прво, раја више није била обавезна да иде у рат и, друго, није била више везана за земљу. Та слобода српског човека под Турцима, тојест да више није кмет, да није саставни део земље коју је обрађивао, да може да се креће, у време када је сељаштво у хришћанским земљама на западу Европе и у источним европским земљама, укључујући ту пре свега Русију, било чврсто везано за земљу феудалног господара, имало је далекосежне последице за српски народ. Слободно српско сељаштво стало се кретати и ширити своје етничке границе и унутар њих стварати своје народно јединство које ће му дати огромну снагу и оспособити га за велике историјске подухвате.

Пре доласка Турака у Лесковачку котлину, она се дуго година налазила на државној граници према Турцима и била готво у току читавог једног века изложена њиховом сталном насртању. Од плочничке битке па све до пада Новог Брда под турску власт 1454. године, ови крајеви Србије били су непрекидно поприште сталних борби Срба и Турака. Наследник султана Мурата I, који је погинуо на Косову, Бајазит, лако се решио свога брата Јакуба као конкурента на турски престо, удавивши га на Косову. Међутим, после битке код Ангоре 1402. г., у којој је он заробљен и погубљен, настала је крвава борба међу његовим синовима широм целог турског царства за престо. Неке од тих битака дешавале су се у Јужном поморављу, на домаку Лесковачке котлине, нарочито између Мусе и Мехмеда I, а у тим биткама учествовале су и трупе деспота Стевана Лазаревића. Кратак предах је настао победом Мехмеда над братом Мусом код Чамурлије на реци Искару 1413. године. Тај предах, међутим, није дуго трајао. Наследник Мехмеда I Мурат II насртао је на српску деспотовину. Да би сачувао престо српског деспота Ђурађ Бранковић, наследник Стевана Лазаревића, дао је у царски харем своју кћер Мару а уз њу, као мираз, уступио Турцима област Дубочице и Топлицу. Тако је Дубочица постала још у четвртој деценији 15. века нахија алаџахисарског санџака и њена села су стали да деле међу собом разни турски феудалци. Ако је Дубочица Сегединским миром 1444. године враћена српској деспотовини, она је као гранични крај била изложена сталном немиру и упадима Турака који су је најзад, после пада Новог Брда 1454. године, коначно присајединили своме царству.

Можда је за Дубочицу и њену област Поречје то време — од косовске битке 1389. године, па до коначног пада Новог Брда под Турску власт, 1454. године — било време највећих невоља. Живело се у непрестаном ратовању. Са падом Смедерева 1459. године нестало је Србије, границе турског царства су се помериле далеко на север, престала је непрекидна војна у Дубочици и око ње, меропси и отроци су се отарасили властеле и властеличића, баштиника и пронијара и подложничког положаја далеким светогорским црквама и манастирима. Истина, на место српске властеле, дошли су нови господари, људи друге вере и народности. Али, они бар нису гонили Србе да иду у рат. Уз то, ослободили су их кметске везаности за земљу, па су српски сељаци могли ,кад им један господар досади или му се они замере, да иду другом, да се померају, да траже бољу земљу и човечнијег господара. Све то за бивше меропхе, соколнике и отроке није било мало. У почетку раја и није имала неки непосредан додир са господарима, јер су ови живели далеко од ње по разним градовима, чак и ван граница некадашње Србије: у Трну, Видину и другим местима, а када је Лесковац прерастао у градско насеље и у њему.

По мишљењу д-р Милана Васића постоји могућност да су Турци са припајањем Дубочице турској држави уништили српски феудални поредак, а свој тек време-

Скобаљића град
По замисли
Јована В. Јовановића

ном, касније, уводили (69). Ако је то тачно, а могло је тако бити, онда српски меропси и отроци нису имали за чим да зажале после пропасти деспотовине, бар не дотле док Турци нису почели све више да притежу рају и да је оптерећују разним давањима и работама.

За тај најранији период турске власти у Дубочици ми немамо много података на основу којих бисмо могли да утврдимо право стање ствари. У сваком случају и турски режим се током времена мењао, па се мењао и положај раје под Турцима. Сигурно је, међутим, да је тај режим постојао све неподношљивији, уколико се сунце турског царства више клонило своме заходу.

Спахије и спахилуци. — Спахије су били војници — коњаници разног војничког звања, који су од свог врховног господара — султана добијали као свој лено земљиште у освојеним крајевима. Од прихода са те земље спахија се издржавао у миру, а када га султан позове у ратни поход, он је био дужан да наоружан и на коњу са дружином — џебелијама пође. Спахије су биле подвргнуте строгој војничкој дисциплини. Спахијски доходак од додељеног им поседа састојао се од једног десетка жита и главнице у новцу на име десетка од поврћа и осталих усева и других ситница и то од ожењене главе (70). Спахијски посед — лено звао се спахилук.

Као што се види, положај спахије према султану био је сличан положају српског властелина према владаоцу, али право спахије према сељацима је било мање но право српског властелина, нарочито властелина баштиника.

Правни положај спахије био је сличан са положајем српских пронијара јер, као ни пронијари у српској средњовековној држави, ни спахије нису имали право својине на поседу који им је био дат од султана, већ само право коришћења. По мишљењу Јована Ађимовића, изложеном у раду објављеном у листу „Порота“ у Београду 1881. године, спахија није имао право да прода необрађену земљу која је улазила у његов лено, али је могао да прода обрађену и од сељака напуштену земљу (71), и да новац добијен од продате земље употреби у своју корист. По овом мишљењу Јована Ађимовића спахија је имао на лену и неку врсту ограниченог права својине. Петар Томац, у свом делу „Косовска битка“, заступа мишљење, да су спахије, по свом социјалном положају и војничким обавезама, имали извесне сличности са српском властелом, нарочито са пронијарима (72), а пронијари нису по српском средњовековном праву имали право својине на земљу датој им у пронију и, штавише, њихово пронијарско право је било условљено испуњавањем обавеза према владаоцу и није било наследно, док су властела баштиници имали својинско право на додељеном им лену са правом неограниченог располагања земљом и правом њихових потомака да ту земљу наследе.

Код додељивања земље спахијама султан је имао у виду њихове војничке заслуге, њихов војнички чин и њихов положај у државној и војној хијерархији, па им је, према томе, узимајући и њихове заслуге за ислам, давао већи или мањи посед на уживање. Отуда је постојала деоба спахија, односно спахилука у две категорије. Онај лено-посед који је спахији доносио приход од 20.000 аспри (акчи) годишње звао се тимар, а његов спахија тимарник. Онај, пак, лено који је спахији доносио од 20.000 до 100.000 аспри (акчи) годишње, улазио је у крупне спахилуке и цвао се зеамет, а његов спахија заим (73).

Према величини свог лена спахија је имао и обавезе према султану. Тако су заими на сваких 5.000 аспри годишњег прихода били дужни дати за рат по једног коњаника, а тимаринци на 3.000 аспри годишњег прихода по једног коњаника (74).

Приход спахије зависио је не само од величине лена, већ и од његове насељености и величине обрадиве површине. Стога су спахије настојале да се на њиховој земљи насели што већи број људи, и што већа површина земље обради. Сваки Србин, који је хтео да ради земљу, ма од куда дошао, добијао је од спахије земљу на обраду, а код овог налазио заштиту.

Спахије поречких села нису становали по селима, већ у Лесковцу. Будући турска елита, живели су у раскоши и пуном господству. Према раји су имали добар однос и нису код нашег народа оставили рђаве успомене. Вук Караџић у „Српском рјечнику“ каже код речи спахија да су спахије у Србији и Босни били најбољи људи за народ. Своје приходе нису убирали на неки строг начин, већ су се ослањали на казивање самих сељака колико му се од рода нашло на њиви, па је спахија од те количине узимао свој десетак. Ако би му сељак казао да због елементарних непогода није имао дохотка, спахија би рекао: „Даће бог догодине“(75).

Сем Турака, правих Османлија, спахије су били и људи других народности, као на пример Арбанаси муслиманске вере, па и поједини хришћани, мада у мањој мери.

Овај спахијски систем трајао је све до реформи које су изведене за владе султана Махмуда II (1808—1839). Пред крај владе овог султана, тачније 1839. године, тако званим Ђулханским хатишерифом, укинут је спахијски аграрни систем, спахије су до биле за своју дотадашњу војничку службу

као накнаду — пензију без права прелаза на потомке, а спахијски десетак је ушао у државну касу(76).

Читлук-сахибије и чифлуци. — Док је спахијски аграрни систем био законска институција заснована на прописима турског права, читлук-сахибијски систем како га Вук Ст. Караџић у „Српском рјечнику" назива био је насилна институција, не само противна турским законским прописима, већ и вољи турске владе, односно „противна царској вољи". Читлук-сахибије у Србији су се стали јављати у време опадања турске моћи. Тада су се стале погоршавати и материјалне прилике Турака, пре свега оних који су, када су се границе турске царевине помериле на десну обалу Саве и Дунава, морали прећи у Србију. У крајеве око Јужне Мораве почео је пристизати велики број Турака после првог и другог устанка. У тешком материјалном стању, ти Турци почели су да подвлашћују поједине српске куће на селу, затим више кућа, потом делове села па и читава села.

У Поречју су тако подвлашћена или, како су читлук-сахибије говорили, стављена под заштиту, сва села сем Великог Трњана и Рудара. Село Велико Трњане је покушао да подвласти некакав Сулејман Скопљак, али се село одупрло настојању Сулејмана Скопљака и послало у Цариград делегацију од највиђенијих људи, па је Порта овима издала потврду да је село Велико Трњане слободно село и да га Скопљак не може подвластити. И село Рударе је хтео да подвласти један Турчин. Он је чак почео да подиже свој чардак на месту зв. „Дуњчики". Рударчани су се одупрли овом Турчину и као Великотрњанчани затражили помоћ од Порте, која је и њима издала потврду да су слободно село и да их нико не може подвластити. После тога се овај Турчин удаљио из Рудара, а Рударчани су порушили зидине на силу подигнутог чардака(77). Но и у потчињеним селима било је појединаца који су сачували своју слободу. Тако је у селу Дрводељи био слободан сељак Трајко Настић, отац Станка Настића (78) из рода Славковци. Има примера слободних сељака и у другим селима Поречја.

Пред крај турске власти, као последњи аграрни господари и читлук-сахибије у Поречју, били су ови људи: у селу Пресечини Турчин Мула Алија, неки Арбанас из Пусте Реке, који је имао само једну кућу, и Јорга Костић—Тотин, по народности Грк и хришћанин. Јорга Костића господарлук се протезао и на део Накривња и Чукљеника, а исти је имао у непосредном власништву огроман комплекс шума у Кукавици око ко га су његови наследници водили са српском државом дуго година спор пред лесковачким првостепеним судом. Село Шаиновац је имало два господара: неког Дервиша и Фатиму, кћер стројковачког господара Рашит-бега. Село Стројковце је имало четири господара: Рашит-бега, Хаџи-Јашара, Амета и Мамут-спахију, у Накривњу је био„ поред Јорга Костића, господар села и неки Садик-ага. Бели Поток је имао три господара: Заира, Омера (Јумера) и Љатифа. Господар села Вучја је био Исмаил-паша, затим, иза његове смрти, син му Дилавер-бег. У Жабљану су били последњи господари Садик и Суља. Село Брза је имало 5 господара: Абаза, Хусеина, Садика, Асан-агу и Суљу. Горину су подвластила три господара: Демир, арбанашког порекла, затим Бислим и Иса, изгледа тако исто арбанашке народности. Господар села Букове Главе био је Асан Гушља. Мирошевце је имало два господара: Емин-агу и Мустафа-агу. Емин-ага је живео у Игришту, дакле био је арбанашке народности. Тодоровце је имало два господара: Јашара и Омера. Село Радоњица је имало ове господаре: Садика, Омера (Јумера), Хасана (Кас'ма, отуда локалитет „Кас'мово"), Гостиварлију, Аџију, Садика и Суљу, субашу Жабљанског. Бунушки господар је био Арбанас Исмет-бег, чији се харем налазио у Барју. Паликућом су господарили Шабан и Аличка (Јеличка). У Горњем Јајину је био господар неки Веза или Мула Веза (отуда локалитет „Мулавезино"), као и Амет. У Доњем Јајну су били господари Асан и Суља. Кукуловце је подвластио Омер (Јумер), а у Славујевцу српске куће су биле потчињене Ибрахиму, Арбанасу из Игришта, у Шишинцу су била два господара: Сабит и још један са титулом бега, чије се име у народу није сачувало(79).

Сви господари поречких села, сем горинског и бунушког, живели су у Лесковцу. Горински господар Демир живео је у самом селу Горини. То је једини случај да читлук-сахибија живи у српском селу међу потчињеним сељацима. Бунушки господар Исмет-бег био је веома моћан и један од најбогатијих читлук-сахибија у Поречју.

Временски је доста тешко утврдити прву појаву читлук-сахибија у Лесковачкој котлини. Сергије Димитријевић је у „Тефтерима нишке митрополије" нашао податак о читлук-сахибијама у Лесковачком крају још из 1731. године. Тај документ их назива „лесковачким агаларима" (80). Током 19. века број читлук-сахибија у Лесковачкој котлини се свакако стао знатно увећавати, а нарочито после укидања спахијског система 1839. године, када су се многе дотадашње спахије, остављене на државну пензију, натуриле селима која су до тада припадала њиховим спахијским поседима. Из имена једног од последњих

господара села Стројковца, Мамут-спахије, јасно произлази да је био спахија пре доношења Ђулханског хатишерифа, а можда се овај спахија, још у време спахијског система, био наметнуо и за читлук-сахибију једног дела Стројковца, који је улазио у састав његовог спахијског лена.

Као што се види број читлук-сахибија у Поречју је био тако велики, да су поједи на села међу собом просто рашчеречили. Забележили смо да је село Радоњица имало седам господара. По забелешци Хановој, ово село је имало 1858. године 30 домова, а у њему је било седам читлук-сахибија, међу којима је био и Суља, субаша жабљански! Село Брза је по Хану имало 1858. године 60 домова, који су били подељени на пет господара.

Шта су Поречани као подложни сељаци морали давати својим господарима? Ваља забележити да све читлук-сахибије нису од својих сељака тражили иста давања и нагонили их на исте работе. Било их је који су се задовољавали са мањим давањима и работама, али их је било и таквих који нису знали за границе у својим захтевима. Док је спахија узимао десетак, читлук-сахибија је почео са деветим делом, па се тај део стално увећавао: на осмину, шестину, четвртину, трећину па и половину целокупног жетвеног приноса(81). Разуме се, сељаци су морали плаћати држави и десетак који је некада припадао спахијама. Када се овоме дода терет у виду параспура, затим разне работе на одвојеном читлук-сахибијском имању, тек онда се може сагледати под колико су тешким приликама живели сељаци Срби у Поречју пред крај турске владавине.

Читлук-сахибијама, код оваквог начина убирања прихода од својих сељака није ни била потребна никаква својина на земљи, па се они како је лепо уочио Сретен Вукосављевић, „за дуго време нису грабили да сеоско земљиште претворе у непосредну својину, него га остављали својим чифчијама, али га, кад постане радна земља, оптерећивали агинским давањима“(82).

Као да је хаотично стање у погледу ових „агинских давања“ било најгоре у лесковачком крају, у који се из ослобођене Србије био уселио највећи број мухаџира. Да би се то стање некако средило и добило законски карактер, донет је 12. октобра 1860. године такозвани „Лесковачки закон“, којим су биле прописане све дужности земљорадника који живе у граду и по селима-чифлуцима према читлук-сахибијама. По члану 12. тога закона „сељаци Хришћани , који сеју њиве својим семеном, својим воловима и о свом трошку, дужни су давати господару на име кирије за земљу девето од пшенице, ражи, јечма, овса, крупица, проса, кукуруза, конопље заједно са семеном и најпосле и од ситнежа и зарзавата (поврћа) што га производе, но неће давати ништа од ситнежи и зарзавата што га производе за своју потрошњу у својим баштама што су близу куће њихове и ограђене су плотом и ендеком“(83).

„Лесковачким законом “дата је законска снага још једној институцији под Турцима, која је и пре овог закона постојала у лесковачком крају, па и ван граница српских земаља, као на пример у Бугарској (84). То је био „параспур“, тојест обавеза подложних сељака-чифчија, да уз друга давања, својом стоком изору и усеју један комплекс земље („параспурне њиве“), коју је читлук-сахибија задржао за себе као не посредну својину, да жито оврше и сав плод заједно са сламом дотерају у његове амбаре и кошеве који су се налазили у дворишту његовог чардака. По Милану Ђ. Милићевићу читлук-сахибија је био дужан да плати 20 ока семена(85). Д-р Милан Васић је мишљења да је величина параспурне њиве зависила од величине подложног села на које је овај терет падао, и да је био као нека накнада господару за куће и ливаде чифчија. По истом аутору параспурна земља је могла бити господарска својина, али и од утрине један разорени део, а многи господари су од сељака одузимали најплодније њиве и на њима је засејаван параспур(86).

У Поречју, у многим потчињеним селима, сачуван је траг ове установе у називима локалитета „параспур“. Нема га само у селу Стројковцу и селу Вучју, иако су била господарска села. Сигурно је да господари ових села нису хтели своје чифчије да оптерете и овом работом. Локалитет „параспур“ се не налази ни у селима Великом Трњану и Рудару, што је сасвим разумљиво, јер су ова села под Турцима очувала своју слободу и нису се дала подвластити ни од кога.

По квалитету земље, сви локалитети „параспур“ у Поречју представљају првокласну земљу.

Д-р Јован Хаџи Васиљевић у свом делу „Стара Србија. Књига прва: Кумановска област“ наводи како је он, у доба када је књигу писао, то јест пре 1912. године, у областима које су тада још увек биле под турском влашћу, нашао неколико врста параспура. Тако је нашао да постоји параспур господару, када потчињено село, поред тога што даје кесим или трећину или половину земљиних плодова „ревенски“ изугари, посеје, пожање, оврши и уопште обради један део зиратне земље у селу и сав приход од тог земљишта да господару. Ако је обрађивано жито, оно се однесе господару кући, а слама у плевњу. Сем овог параспура господару, Хаџи Васиљевић је

нашао да постоји и параспур момцима, параспур субаши, параспур пољаку(87). Ми нисмо нашли на територији Поречја ове облике параспура, па их можда и није било. Чињеница да их је у Македонији пред први балкански рат било говори о томе да су читлук-сахибије све више погоршавале по ложај својих чифчија и, у потрази за новим изворима својих прихода, изналазили и нове облике параспура.

Да поменемо још један облик параспура. То је параспур џамијама. Он постаје та ко када читлук-сахибија наложи својим чифчијама да један део земље обраде у ко рист какве џамије.

У атару села Тодоровца постоји локалитет „Џамиште". Како је сигурно да у То доровцу и другим селима Поречја никада нису живели Турци нити други муслимани, отпада свака могућност да је на овом месту постојала каква џамија. У топономији, пак, сваког краја сваки назив има своје оправдање. Ако је искључено да је на овом месту постојала каква џамија, могуће је да је ово место било лено неке муслиманске богомоље у Лесковцу или у неком другом месту. Још вероватније је, међутим, да је то била параспурна земља неке џамије. Врло је вероватно да је неки од господара (читлук-сахибија) села Тодоровца, одан Корану, оптеретио своје сељаке поред параспура за себе да и за неку џамију у Лесковцу или у другој вароши обрађују овај локалитет и дају тој џамији сав приход са њега, те би ово тодоровачко „Џамиште" био траг параспура џамија и у Поречју.

Чифлуци у правом смислу те речи нису била почињена села, већ велики комплекс земље, добро, у непосредној својини чифлук-сахибије. То обележје, непосредно власништво, непосредна својина је једна од битних особина, и најбитнија карактеристика **чифлука.**

Знамо, међутим, да господари потчињених села нису имали непосредну својину над земљом својих сељака-чифчија.

Друга одлика правог чифлука је била организација и начин обраде чифлучке земље. Код подложних села сељаци су обрађивали земљу као своју и били дужни да од плодова са ње дају своме господару један део. Код чифлука обрада земље је вршена у режији господара земље и у његову корист. Ову земљу обрађивао је господар помоћу момака и чифчија који станују на самом чифлуку (88). Чифлук је онај део земље у сеоском или градском атару која чини ону непосредну својину чифлук-сахибије, како мисли Сретен Вукосављевић. Стојан Новаковић у свом путопису „С Мораве на Вардар" упоређује чифлуке, које је видео у околини Скопља, са старим српским средњовековним стасовима и зевгаријама (89), а у своме делу „Село" каже да се „чифлуци или стара спахиска имања раде или преко исполција (наполичара) или преко аргата (према Јиречековом проучавању у Бугарској" (90).

На чифлуку је био чардак читлук-сахибије, кућа у којој су становали момци, затим кућа у којој је становало остало помоћно особље као што су наз'р и ћехаја, затим кула. Све ове зграде налазиле су се у ограђеном дворишту. Чифлук-сахибија није становао на чифлуку, он, штавише, није њиме непосредно ни управљао, већ је то чинио преко својих помоћника који су се звали наз'р и ћехаја.

Радници на чифлуку били су момци. Живели су у кући коју је чифлук-сахибија за њих изградио. Били су често неожењени, али и ожењени људи који су на чифлуку становали заједно са својим женама и децом. Момке није погађао чифлук-сахибија, сем код малих чифлука, већ је тај посао обављао у име чифлук-сахибије његов помоћник наз'р. Иако су у радном односу остајали често и до краја свога живота, момци су најмљени сваке године, обично на шест месеци или на годину дана. Као награду за свој рад момци су добијали 40—50 кутлова жита (један кутао имао је око 20 ока), 12 ока соли, 12 ока сира, пола коже за опанке и друго, а добијали су нешто и у новцу, обично 50 гроша, као и мало парче земље, на којој су сејали усеве за своју домаћу потребу. Кад су на чифлуку били момци ожењени људи заједно са њима су били то исто њихови синови, а жена и кћери момкиње. Обично је цела породица, рачунајући ту и децу, радила за очеву плату, некипут, чифлук-сахабија је жени и деци плаћао особно. Момци су морали радити сваки дан и за њих празнични дан није постојао. Храна им је била веома оскудна. Хлеб је био од јечма, овса и ражи. Меса су добијали само на велике празнике (91).

Главни момак је био субаша. Преко субаше је ћехаја издавао наредбе момцима за сав пољски рад. Субаша је за ред и безбедност на чифлуку одговарао ћехаји, ћехаја наз'ру, а овај чифлук-сахибији.

Ћехаја је међу радницима изабирао субашу, а субашина жена је постојала субашица. Субашица нема са радницима никакве радне односе. Она је имала да служи ћехају, да му спрема храну, да га пере и крпи, да му намешта постељу, плете чарапе и шије рубље и друго. Субашица је била сва ћехајина, а и сва субашина кућа је била ћехајина. (92).

Ћехаја је помоћник наз'ра. Он је одржавао чифлук, ред међу чивчијама и момцима, давао наређење субаши, а овај рад-

ницима, шта и како радити у пољу: орати, сејати, плодове прикупљати и остало.

Наз'р као пуномоћник чифлук-сахабије је куповао и продавао шта треба, мењао чивчије, налазио нове, погађао се са њима, погађао момке и аргате, а остале радње преносио је на ћехају (93).

Тако је изледала организација пољопривредног добра које се звало чифлук.

Чифлук на коме су се чувале пчеле у трмкама звао се кованлук, а момци који су на њему радили, кованџије.

Данас у Поречју имамо два сеоска насеља која носе назив чифлука. То су Накривањски Чифлук и Бунушки Чифлук. Ова села су настала прерастањем некадашњег дворишта на чифлуку са господарским чардаком и другим зградама у сеоско насеље. Од некадашњег пољопривредног добра-чифлука на овом месту нема ни трага, јер су момци и чифчије, наполичари и аргати, а и други сељаци околних села, после одласка Турака, разделили некадашњи чифлук и огласили се власницима на захваћеним парцелама. Видан траг некадашњег чифлука сачувао се само северно од Лесковца, код села Чифлук Мире, где се сада налази Пољопривредна школа.

Са локалитетима „кованлук" срећемо се у многим селима Поречја. Тако „кованлука" има у атару села: Доњег Јајна, Радоњице, Белог Потока, Вучја, Жабљана, Бунуше. У селима Вучју и Белом Потоку постоје и родови који носе име Кованџици, што показује да су преци ових родова били кованџије на турским чифлуцима. Ова бројност кованлука у Поречју указује на то да се под Турцима пчеларству поклањало више пажње него данас.

Наполичари или исполџије били су они сељаци који су од читлук-сахибије узимали део земље да је раде својом стоком уз наполицу, тојест уз накнаду у износу половине нађеног плода. Наполичари су махом били беземљаши или сељаци са мало земље. Ако су наполичари живели у својој кући, они су је сами и поправљали. Али, наполичари су могли са својом стоком доћи и на чифлук или се настанити у одвојеној кући власништва читлук-сахибије. У овом случају терет поправке куће падао је на читлук-сахибију (94).

Институција наполичарства се до данас задржала у Поречју. Али, док су некада читлук-сахибије, дакле велики поседници, давали своју земљу беземљашима или сиромашним сељацима на обраду, сада то чине обично сиромашни људи који немају стоке или остарели који немају у кући радне снаге, док су исполичари имућни сељаци чија домаћинства имају и стоке и довољно радне снаге па могу, поред своје, да обрађују и туђу земљу уз накнаду у половини нађеног плода и целокупној слами (код ситног жита) или тулузине (код кукуруза).

Ангарија. — То је била обавеза сељака подвлашћених, односно господарских села, да обављају извесне послове на имању господара њиховог села. Ангарија је веома тешко падала сељацима нарочито када је господар села захтевао од сељака да раде у доба акутних пољских послова, као што је на пример жетва или вршидба, који не трпе никакво одлагање. Код ангарије господари су тражили од сељака максимално физичко залагање како би се рад што пре и што боље обавио. О ангарији се сачувао траг у песми „Зађи слунце!" коју је забележио Драгутин М. Ђорђевић, од које доносимо неколико карактеристичних стихова.

„Зађи, слунце, не зашло га!
Мене ми се досадило
Од тројицу чорбације.
Први вика: брго жњејте,
Други вика: ниско жњејте,
Трећи вика: клас берите!"

То су и такви су били аграрни односи у Поречју под Турцима.

Уз ове терете у корист господара и чифлук-сахибија, долазило је и опорезивање у корист државе. Турци су порез наплаћивали путем пореских закупаца, који су држави плаћали одређену своту, а они су потом већу суму од народа узимали не бирајући средства.

Милан Ђ. Милићевић је забележио 1884. године нашта све и какав порез је морао плаћати српски сељак у Котлини турској држави: Бедел, што раја није служила војску; вергију од сваке мушке главе од 16—60 година; беглик-данак на овцу, козу, свињче (по грлу); десетак од сваког усева; воће од стабла; на винограде по дулуму (16 ара); на бостан по дулуму; на трмку; на кола сена; на воденични камен; на кућу (емљак); на вино (одвојено од винограда (95).

Сергије Димитријевић наводи у своме раду „Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају" ове пореске основице у XIX веку: вергију, беделет, аскерију, војницу, беглик, интезам, емљак, ђумрук, порез на воденице и т.д." (96).

Терета је, као што се види, и сувише било на сељачким леђима. Али када је изгледало да за рају више нема живота, дошла је слобода, тако дуго очекивана.

3. Период нове Србије. — Бегством Турака из Лесковца нестало је турског феудалног поретка. Поречки сељаци су, не чекајући да се рат заврши, нити да српска

влада донесе ма какву одлуку, себе прогласила пуним господарима земље коју су обрађивали. Тако су поступили не само сељаци такозваних господарских села, већ и наполичари, момци и аргати на чифлуцима. Наполичари су присвојили њиве које су у исполици обрађивали, а радници и аргати су поделили чифлук земљу својих додатадашњих читлук-сахибија. Тиме је извршена веома радикална аграрна реформа: сва земља је прешла у руке оних који су је дотле обрађивали.

Међутим, стање се убрзо компликовало и за сељаке се појавиле тешкоће које они нису очекивали. Велике европске силе су на Берлинском конгресу донеле једну за српске сељаке поражавајућу одлуку: оне су обавезале српску владу да поштује имовинска права муслимана у новоослобођеним крајевима и онима који су избегли омогућили повратак.

Но, иако је овакав став Европе значио санкционисање турског феудализма у једном делу Србије, тешко да су и сами Турци помислили да ће њихове социјалне привилегије остати у туђој држави. Истина, одлука једног међународног форума је била ту, али како ће се она спровести у дело, то је било друго питање. С друге стране, за Србију као државу и њено друштвено уређење, било је немогуће да новоослобођене крајеве остави под старим економским системом и да тако у њој буду два економска и социјална поретка и две категорије сопственог народа: на северу у старим границама слободан сељак на својој земљи, а на југу у новим крајевима чивчија туђинског господара!

Ратом од 1877. године Турци су били не само војнички страховито поражени, већ и морално. У основи фаталисти, они су изгубили сваку наду да се ма шта може поправити, па су се препустили судбини. Једино чему су се могли надати јесте да некако уновче своју већ изгубљену имовину, односно да дођу до неке накнаде.

Српска влада је некако морала решавати аграрно питање у новоослобођеним крајевима. Везана међународним уговором, она није могла да избегне сваку обавезу према Турцима али, као српска влада, није могла ни да лиши српске сељаке сопствености земље коју су држали. Она је стога учинила један корак којим је излазила и турским чифлук-сахибијама донекле у сусрет, а с друге стране потврдила је да су сељаци господари земље коју су обрађивали. Турцима се изашло у сусрет тиме, што су имали право на новчану накнаду. Српски сељаци су, пак, за земљу имали дати накнаду из сопствених средстава. То је била суштина једног прописа „Закона о аграрним одношенијима у новоослобођеним крајевима" донетог на дан 3. фебруара 1880. године. Истим законом је прописано да се висина ове накнаде има одредити међусобним споразумом српских сељака и турског господара земље, а ако до таквог споразума не може доћи, онда одлуком нарочите комисије. Овај закон је био обавезан и за Србе и за Турке (97).

За многе сељаке у Поречју била је срећа што се њихови господари нису никада ни јавили за накнаду. Били су то сигурно они Турци који су у рату изгинули.

Али и они који су се јавили нису лако остваривали своја права. Било је међу њима људи који нису имали доказе о своме праву власништва на земљу, па ако им то право не би сељаци признали, ваљало је да га пред српским судовима доказују. Такав се случај десио у селу Шишинцу са Турчином Арифом, који је имао чифлук у источном делу села и на њему своје чивчије Анту и Милоша, које је био довео из села Шумана да му као момци раде ову земљу. Када се Ариф обратио Милошу и Анти за накнаду земље коју су они приграбили, ови су порекли да је земља икада била његова. Ариф се нашао у тешком положају, јер је требало сада да утврђује своје право пред туђим судом. Он је тако и поступио, а позвао се на српске сељаке из Шишинца као сведоке. Међу њима је био и Лазар, деда Николе Лазаревића. Међутим, Анта и Милош су стали наваљивати на сведоке да пред судом порекну да је Ариф у Шишинцу имао своју земљу. И доиста, сељаци се пред судом закуну, да је земља својина Анте и Милоша, а не турчина Арифа(*), па је Ариф спор изгубио и вратио се у Турску празних руку (98).

Међу оним Турцима који се уопште нису јавили за накнаду спада и господар села Тодоровца Јашар који је можда у рату погинуо. Међутим, пред други светски рат, дошла су фијакером два Турчина у село. На питање сељака ко су и зашто су дошли, изјавили су да су унуци некадашњег њиховог господара, те да су дошли да виде крај у коме је њихов деда био читлук-сахибија (99).

И они сељаци који су пристали да дају накнаду некадашњим својим господарима, одлагали су плаћањем доспелих рата, пошто им је закон о аграрним односима признавао право да накнаду плате у року од пет година, а мало је било изгледа да ће икоји платити и када прође то време. Тада је српска влада 1882. године закључила такозвани аграрни зајам, па је исплатила господаре земље, а на место њих постала поверилац откупљених сељака. После тога сељаци су имали да отплаћују свој дуг

*) Од Анте и Милоша потичу родови Антића и Милошевића, чије куће данас чине источну периферију села Шишинца.

држави у ратама и то у току од 15 до 20 година (100).

За многе поречке сељаке су од тада почеле да настају тешкоће. Поречко село је под Турцима живело у једној претежно натуралној привреди. Са ослобођењем настале су велике промене. Упоредо са читавом Србијом и Поречје је морало улазити брзим корацима у новчану привреду. Пошто су дотле поречки сељаци производили само за себе, нису могли такорећи преко ноћи да стану производити за тржиште. Без производње за тржиште нису могли доћи до новца. Новац је, међутим, њима сада био потребан не само да плаћају порез и прирез, већ и да исплаћују доспеле рате аграрног дуга. Многи то нису могли чинити, па се дуг стао гомилати и са каматом нарастати. А онда је тако нарасло потраживање које је држава почела да утерује без икакве милости. За наплату дуга су полицијски органи као извршиоци пописивали све што је сељак-дужник имао: од стоке и сељачког инвентара до последње стопе земље. При овој принудној наплати дуг се увећавао знатним трошковима извршења, па је одлазила целокупна имовина многих аграрних дужника, а они остајали без игде ичега.

Као купци на овим лицитацијама јављали су се богати лесковачки трговци и друга лица. Тако је поп Гавра, свештеник при цркви у Бунушком Чифлуку, купио на једној лицитацији око 300 дулума земље. У Брзи су такву земљу купили Тонкићи. Тодор-Дорка Чуљковић куповао је овакву земљу почев од Мирошевца па до Стројковца. Јован Ћосић је купио земљу аграрних дужника из Шаиновца и Стројковца (101).

Драгутин М. Ђорђевић је у својој књизи „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави", о отплаћивању овог аграрног дуга у Лесковачком крају забележио између осталог, и ово: „Ради отплате тог дуга, људи су продавали све што се могло продати. Због тога су многи сељаци остали без стоке, без земље, без хлеба. Аграрни дуг је нарочито погађао економски слабије породице. Задруге су тај дуг регулисавале са мање потреса" (102).

Но и поред тога, Поречје је у новој држави кренуло крупним корацима напред.

Арбанаси су се иселили из Игришта и Славујевца зато јер су са барским Арбанасима организовали добровољачке одреде за борбу против Србије. Како су се поречки сељаци били латили оружја и били устали на Турке, дошло је до битке између Поречана, с једне, и игриштанских и барских Арбанаса, с друге стране. Када је ускоро српска војска дошла у Поречје и кренула ка Копиљаку, Арбанаси из Сушице су нашли да је за њих најбоље да напусте села Игриште и Славујевце. На њихово место су дошли насељеници из Пољанице, Масурице и врањског краја. Многи од ових насељеника су од одбеглих Арбанаса откупили земљу по слободној погодби у смислу законских одредаба. Тако од краја 1877. године више није било на територији Поречја ни једне арбанашке куће. Иза ове 1877. године у Поречју су остали само синови горинског господара Демира. Они су се одрекли арбанашке народности и прешли у хришћанство и као Срби остали у своме селу, односно Поречју, где њихови потомци и данас живе под презименом Демировића.

Од ослобођења, радећи за себе и своје потомство, на својој земљи, Поречани су стали у пољопривредне послове улагати више љубави и напора. Већ озираћена земља је и даље обрађивана, а почело је и озираћавање нових површина. Сточарство се почело још више унапређивати и то гајењем свих врста ситне и крупне стоке. Нарочито је свињогојство добило широке размере. Турци су из верских разлога ометали гајење свиња и српске сељаке су фискалним мерама принуђивали да што мање негују ове за њих „погане" животиње. Драгутин Ђорђевић је забележио да су поједини сељаци, да би избегли плаћање високог намета на свиње, који су Турци ударили, пред долазак турског порезника, убијали прасад и закопавали их. Тако је Ђорђе Станковић, из села Доњег Трњана, да не би платио беглик, који је био већи од вредности прасади, побио и тајно закопао 70 прасади, а неки деда Гроздан 30 комада (103).

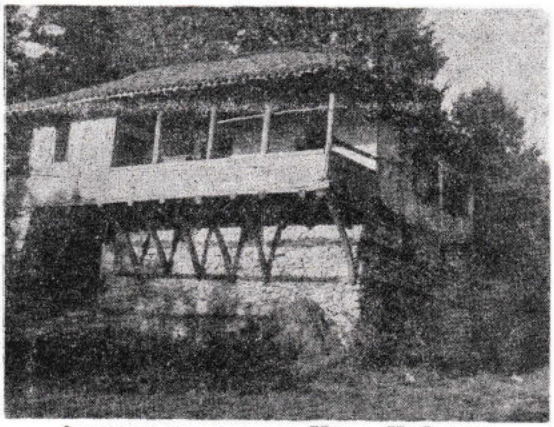
У динамичном развоју привреде Поречја истицале су се посебно ове делатности: воденичарство, дрвна радиност, кудељарство, производња ћумура и екстензивно сточарење.

Воденичарство се јако развило у Поречју благодареви условима које су пружале све десне притоке Ветернице: Буковоглавка, Горинка, Брзанка, Вучјанка и Накривањка. Воденица на овим рекама је било још за време Турака. Неке од њих, оне највеће, биле су у власништву Турака, а по њиховом одласку из Поречја, покуповали су их богати Лесковчани.

По мишљењу Драгутина Ђорђевића, заснованом на казивању старих људи, у целом лесковачком крају било је најраније воденица у Вучју и Накривњу (104), и то најпре у Вучју, а потом у Накривњу(105). Биле су добро уређене и доносиле су власницима велике приходе од ујма. Ђорђевић је забележио да је само на Накривањској реци, рачунајући ту и „газдинске" (во

Црквена воденица у Чукљенику

Додкина воденица у Накр. Чифлуку

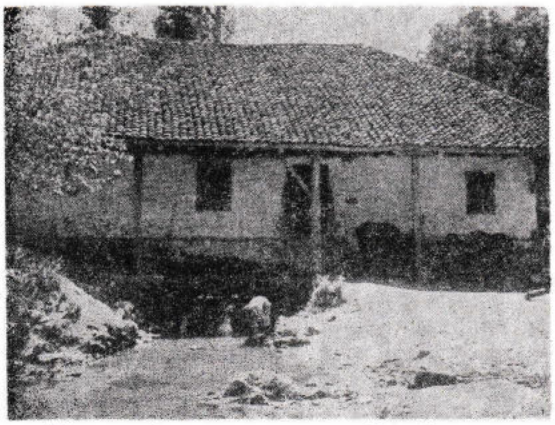
Исакова воденица у Стројковцу

денице лесковачких газда), било око 40 воденица(106).*)

Многе од ових воденица имају велике и лепе чардаке на спрату са пространим одајама и верандама под кровом и у архитектонском погледу представљају изузетно лепе грађевине.

Мање воденице имају по један или два витла, а велике најчешће по три витла. Дрвене цеви кроз које пролази вода за покретање воденичног механизма дугачке су до 12 метара. Зато што су ове цеви од букових стабала, воденице се класифицирају на: воденице на једну буку, воденице на две буке и воденице на три буке.

Наведене воденице, по мојим забелешкама, имале су 1960. године 42 камена. С обзиром на то да Накривањска река има довољно воде готово целе године, производна моћ сваког камена износи око 500 ки-

Чуљковићева воденица у Стројковцу

Млин у Мирошевцу

*) Приликом прикупљања материјала за овај рад у току 1960. године, ја сам побележио 14 најважнијих и највећих воденица, међу којима се налазе: црквена воденица у селу Чукљенику, затим Јајинска и Алексина, па Баба-Стојнина, потом три воденице Глигорија -Горче Поповића, Трњанска, Нешкина, две воденице Ђорђа-Додке Миленковића („Додки не воденице"), Исакова воденица, две воденице Тодора-Дорке односно жене му Наталије Чуљковић и Хаџи-Танчићева воденица.

лограма мељаве за 24 часа, а укупна производна моћ свих побројаних воденица износи око 16.000 килограма за 24 часа, што одговара производној снази једног модерног млина средњег капацитета. Када се узму у обзир остале мање воденице на овој речици, затим оне на Вучанки и другим њеним притокама као и на самој Ветерници, млинарство у Поречју је било тако велико да је до првог светског рата било пре расло у читаву млинарску индустрију која је далеко превазилазила потребе Поречја. Док Живко Стојиљковић није подигао први велики електрични млин у Лесковцу, и Лесковчани су млели своје жито у овим воденицама, а поред њих и многа равничарска села су терала своје жито у воденице на Вучанки и Накривањски, јер су у овим воденицама добијали најбоље брашно (107).

На територији Поречја је, ускоро после ослобођења од Турака, створено прво индустријско предузеће у Лесковачкој котлини. То је било 1884. године, дакле једва 7 година после одласка Турака. Истина, то предузеће нису подигли Поречани, али то, са чисто привредног становишта, нема неки особит значај. Творци овог првог индустријског предузећа су искористили водену снагу Накривањске реке и воденичну зграду са старим каналом својине Натали је односно Дорке Чуљковић, који су већ били у неку руку Поречани, јер је Дорка имао земљу и воденице по читавом Поречју, а и Антоније Поповић, први и једини јавни власник у фирми овог предузећа, имао је већ имање у Брзи купљено на јавној лицитацији од аграрних дужника.

Прво индустријско предузеће у Поречју било је инсталирано у селу Стројковцу, а на својих 60 чаркова израђивало је гајтан, који се дотле производио у Бугарској(124).

На почетку мала радионица са 20 радника, са четворицом стручњака из Бугарске, предузеће се брзо почело развијати. Ортаци су тада купили једну воденицу у Вучју и у њој отворили неку врсту другог погона предузећа у Стројковцу. У просторијама у Вучју је инсталирано 100 чаркова, па је на њима радило 20 радника под руководством мајстора из Бугарске (108).

Данас је воденица у којој је било прво индустријско предузеће у Стројковцу претворено у музеј, а на месту његовог погона у Вучју диже се велика фабрика вунених тканина.

На почетку XX века, 1903. године, у Вучју, односно 3 километра изнад њега, под зидинама Скобаљићевог града, подигнута је прва хидроцентрала у Србији. Изнад самог Дев-казана забрујали су први агрегати и засијала прва сијалица.

Воденице, а са њима и ваљаонице, потом прва фабричка предузећа и хидроцентрала увели су Поречје у капиталистички начин привреде и начели његову до тада чисто пољопривредну структуру, а у културном развитку зачели једну нову етапу.

Дрвна мануфактура. — Још једна делатност се јако развила у неким селима Поречја, нарочито у Вучју и Накривњу. То је израда разних предмета од дрвета нужних у сељачком домаћинству, пољопривреди и саобраћају. Користећи се богатством Кукавице у шуми, Вучанци и Накривчани стали су да израђују разне предмете од дрвета. На народном језику овога краја сви ти производи носили су заједничко име д р в у љ а ч.

Тако су израђивали разне држаље: за секире, мотике, копаче, за косе („косице"); лубове за сита, решета, шинике и гочеве; ковчеге за смештај одела и веша, наћве за смештај брашна; од трешњевих стабала производили су чутуре за туцање соли, паприке и др.; троношце за седење, касније и столице, затим тануре-софре за обедовање; сланике-соленике за смештај соли у кухињама; правили су разбоје за ткање и све делове почев од вратила па до скрипки; даље су израђивали све елементе за народна волујска кола, која су у почетку била без и једног гвозденог дела: ту дође процеп, па осовине — „оске", затим чеврме и оплењ, душеме и канате, лотре; па наплате и спице, паоце за точкове; разне врсте јармова од буковог и јасеновог дрвета. Фи нији јармови са повијеним крајевима горњег дела звали су се „банаћански". Од пољопривредних алата правили су нарочито виле, лопате и грабуље. Правили су и дугачке пекарске лопате, корита, заструге и др. (109).

Производња овог д р в у љ а ч а узела је огромне размере и по броју људи који су га израђивали и по обиму односно количини произведених предмета, па је добила облик развијене мануфактуре, која тек што није била прерасла у индустрију. Са свим овим предметима се на далеко трговало, а нарочито са вилама и лопатама, затим са држалицама. Ове вучанске и накривањске производе разносили су лесковачки трговци и занатлије по целој околини, износили на вашаре, њима снабдевали удаљене крајеве Србије чак до Тимочке Крајине.

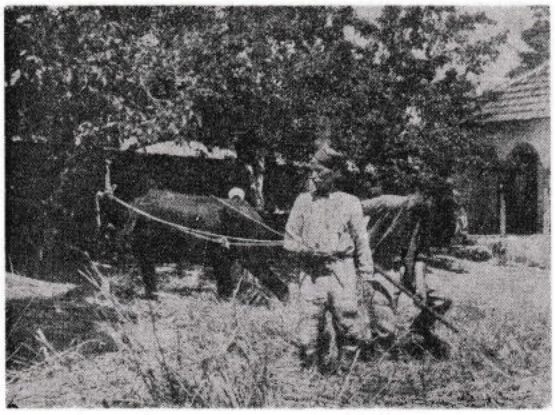
Радећи ове предмете, Вучанчани и Накривчани су готово очистили од крупне букове и јасенове шуме сву своју шуму, па су, касније, од државе куповали букова стабла у Кукавици.

Нешто од овог заната очувало се и данас у Вучју, нарочито израда столица и разних држалица за секире и мотике, док се остали предмети више не производе, јер се изменио начин народног живота, па је и у породичном животу, саобраћају и пољопривреди престала потреба за овим производима.

Кудељарство. — Поречани су од давнина гајили индустријске биљке, конопљу и лан. Чести локалитети „конопљиште" и „ланиште" показују колико је култура ове биљке била распрострањена. Конопља се и данас гаји у Поречју, нарочито у периоду под Турцима и после Турака, док лан више нико не сеје у овом региону.

За конопљу је у Поречју било увек много услова. Поред тога, обиље воде за потапање конопље и њен квалитет је исто тако један од услова за њено гајење. Изгледа да су конопљу у овим крајевима Словени затекли, па су наставили да је и сами гаје. Конопља је служила народу за одевање, рубље, постељину, за застирање одаја, покривање стоке, па и људски покривач. Народни живот Поречја није се могао замислити без конопље и кудеље која се од конопље добијала. Сељак се није могао ни обући без конопље, а ни стоку није могао везати или коња упрегнути у плуг или кола. Од конопље се производио и конац, којим је шивено народно одело од клашњи. Али има још један разлог за гајење конопље у великим количинама у овом крају. У то време, кудеља је био јако тражен артикал на свима тржиштима, не само у земљи, већ и ван ње. Ко је имао кудељу, лако је могао доћи до пара.

И тако су Поречани стали после ослобођења од Турака да сеју своје најплодније њиве конопљом. Равница Поречја је у то време била море конопље, чија је трска често израстала неколико метара, а мирис конопље испуњавао је атмосферу целе области. Свака кућа је имала своју њиву — конопљиште. Многи су садили неколико парцела. После жетве пшенице, настаје чупање („скубање") конопље. То је веома тежак посао. Рукама се свака стабљика ишчупа из земље, па се везује у ручице, а ове слажу у купе, које личе на зелено чадорје. Само се оставе поред слоге, некипут и унутар њиве, „семењајке" за семе. То су обично најкрупније стабљике, које се са тешком муком чупају из земље.

Вршидба коњем у Брзи

Млаћење пасуља у Стројковцу

Гребенање кучине у Доњем Јајну

Чукање конопље у Дрводељи

Жена из Доњег Јајна: И на сокаку са вретеном и предивом

Када се конопља просуши, тера се у дворишта или на топило у Ветерницу или њене притоке и затапа у воду, а када се влакно укисели, онда се конопља вади из воде, испира, затим слаже на песишту поред воде или на ледини изнад обале реке и речице у купе. И још једном поље Поречја покрије сада бело чадорје. Осушено конопље се потом дотерује у авлију, где се лупа („чука"), тојест од трске одваја влат, која се потом гребена, везује у повесма и слаже у бале. Овај посао „чукања" конопље обично су обављали Цигани конопљари, нарочито они настањени у Лесковцу, у његовом јужном крају — Подворцу.

Производња конопље је условила једну распрострањену трговину и појаву индустрије кудеље у Лесковцу(110). Али, сем тога, још и један веома распрострањен занат — ужарски.

Сељаци су од кудеље испредали разне узице (врце) и конопце. Правили су од узица оглаве и амове за коње, уларе за говеда. Правили су одвојене конопце за домаћинства и разне друге потребе. У доба натуралне привреде, свако је домаћинство за себе све ствари израђивало. Касније се производило и за пијацу и то не само лесковачку већ се ужарија разносила далеко ван Лесковца, а трговци су је разносила по Балкану и читавој Европи.

Зграда у којој се упредала („сукала") ужад (отуда и надимак „Сучкар") звала се ћерана. Ту зграду смо описали напред, а по Драгутину Ђорђевићу, „није било куће у селу без ћеране"(111).

Израда и продаја „дрвуљачи" и ужарских производа на пијаци у Лесковцу и ван њега научила је Поречане трговини и довела их у додир са другим људима и крајевима. Тако су они и овим путем долазили до нових сазнања, што је утицало на даљи њихов културни развитак.

Као што је обустављена свака производња „дрвуљача", и ужаријом се на селу више нико не бави. Ћерана у Поречју више нема, а у топономији се наиђе на локалитет ћераниште. У народном животу, у одевању, постељини, вешу и другим покривачима, све је мање тканина од кучине и кудеље. Сељачко одело се више не ради рукама, како су то чиниле старе абације, па се више и не производи канап за те сврхе. Уколико се задржала ношња, односно мушко одело од клашњи, шије се на машини. Везеног разним гајтанима и бурмама готово више и нема. Не носе се више опанци од свињске коже које су сами сељаци израђивали и уплитали их врчанкама од кудеље или козине. Најчешће се данас носе гумени опанци, углавном индустријске производње.

По ћеранама су упредене и узице од козине — кострети. У планини и побрђу Поречја чувало се много коза на брсту, па је било и козје длаке у изобиљу. Од узица од козине упредане су врчанке за опанке. У вези са козином се развио читав занат — мутавциски. Било је мутавција и по селима Поречја. Они су од козине израђивали: вреће, покровце за стоку (у градовима је било од козине и застирача по собама, чак и гостинским), затим бисази, зобнице за коње (говеда се крмила из шиника), разне торбе и друго.*) Мутавција је доскоро било и у другим селима котлине ван региона Поречја (112).

Ћумурџије и жежнице. — Још у старој српској држави, затим под Турцима, па за-

*) Јевтимије-Тима Ранђеловић, из Рашиног Лаза, и данас везује своје опанке врчанкама од козине.

дуго и после ослобођења од Турака, српски народ је зими просторије, у којима је обитавао и радио, загревао помоћу мангала. Ватра се ложила само у „кући", а када је требало да се утопли соба, онда се у земљани суд-црепуљу или неглеђосани ћувеч стављао жар са огњишта, затим овај суд уносио у собу, па је јара од жара загревала ваздух, а људи би наседали около и грејали руке радећи при томе или разговарајући са гостима. Касније је прављен мангал од метала, обично црног лима. Стојан Новаковић у своме путопису „Са Мораве на Вардар" забележио је 1882. године, да се „почев од јужних српских крајева па све до мора" људи греју на мангалу (113).

У старој лесковачкој чаршији је дуго времена мангал био искључиво средство за загревање дућана и занатских радионица, а било је заната који су обављани уз ватру преко целе године: ковачки, казанџијски, кубеџијски, абаџијски, кројачки, терзијски и кафеџијски. Када се у градским кућама почело рубље глачати пеглом, свака кућа је за домаће потребе куповала ћумур.

Све је то условило велику потражњу за ћумуром, па се он по околним селима много и производио. Ћумурџије су били Пољанчани и сељаци из ветерничке клисуре: Барчани, Калуђерчани, Црцавчани, а од поречких села највише су се бавили овим послом Брзанци, Горинчани и Буковоглавци, затим из Сушице Славујевчани и Игриштанци. У топономији села Славујевца и Игришта постоје многи трагови од ж е з н и ц а, места где се ћумур производио. Игриштанци, све сами насељеници после 1877. године, навалили су на младу храстову шуму у атару свога села и стали је немилосрдно сећи за продају као огревно дрво и производњу ћумура. Тако су оголела многа брда и на њима створене њиве и ливаде.

Сваког петка поподне и суботом ујутру из Пољанице, Ветерничке клисуре, Славујевца, Игришта, Брзе, Букове Главе и Горине кретали су се брдски коњићи натоварени струњним вређама пуним ћумура. Ћумур се довозио и колима. Некипут се преко дрва стављају вреће са ћумуром, па се тако дотерују на пијац и дрва и ћумур. Коњићи, кола и вреће ћумура испуне добар део дрвне пијаце, која се налазила на простору где је сада ватрогасни дом, затим простор око кафане Пољанице и њено двориште, као и двориште кафане Јове Паланчанина. Овде су стоварали и продавали свој ћумур сељаци из оних села која су долазила у Лесковац, „горњим путем" који је водио преко Горњег и Доњег Јајна. Буковоглавци, Горинчани и Брзанци су долазили „доњим путем" поред Ветернице и свој ћумур стоварали на пијацу у Подвор цу и дворишту кафана: Крњине, Шушпулине, Шаторске и Дуниске.

Ипак, и млинарство, и производња предмета од дрвета, кудеље и козине, затим производња ћумура били су споредна занимања Поречана. Као што је од првих словенских досељеника до наших дана остало сељачки крај, Поречје је у привредном погледу задржало карактер сточарског и земљорадничког региона. Сточарство је дуго било у привредној структури овог краја на првом месту. Тек после првог светског рата оно је то место уступило земљорадњи.

И после одласка Турака Поречани су наставили да гаје стоку на начин наслеђен од давних предака. Планина је са својим пасиштима, брстом, жиром и корењем разних биљака служила као основ за интензивно сточарење. Стока се изгонила у пролеће, када шума озелени, а враћала у села ујесен, када почне снег падати. У планини је било много колиба за сточаре и бачија за стоку. Кукавица је и сада пуна трагова на тај период сточарења. То су „баче", „бачишта", „бачевине", „Трлишта", „говедарници", „коњарници". Негде су ови називи потеса везани и за властито име, као на пример „Митине баче" и „Анђелинкове баче" (Брза) и „Качарова бача", „Јованова бача", „Шопске баче" (Чукљеник.

Стока се у планину пуштала и у сампас, па је постојао свињски сампас, говеђи сампас, коњски сампас (114). Као пасишта за овце, свиње, говеда, коње и биволе служили су и огромни простори сеоских утрина, које је свако село имало као прастари облик колективне својине.

На овај период сточарења и облик народног живота сачувао се траг и у коледарским песмама које је забележио Драгутин М. Ђорђевић у већ више пута наведеном делу, од којих неке цитирамо због пластичног и аутентичног сведочанства о том времену.

„Стојадине, домаћине, (код Ђорђевића: „Стојадине, господине")
глас ти дође из планине:
свиње ти се испрасиле,
све прачићи шипарчићи;
овце ти се изјагњиле,
све овчице калушчице,
све овнови виторози;
козе ти се искозиле,
све јарчики прћероги...

Све се краве истелише,
све телчики, све бичики...

Или:
Све прачики нерешчики,
све јарићи виљороги,
све јагањци калушасти". . .(115)

Временом се овај начин сточарења напуштао, па је народ све више прелазио на стајско сточарење, а број стоке се стао смањивати. У том раздобљу, пред крај XIX века, дошао је у село Стројковце неки Благоје Пећанац. Он је купио од Аврама Османбеговића, из Лесковца, две воденице, ливаде, њиве и шуме у површини од 16 хектара. Ова се земља налазила у атару села Стројковца. Благоје Пећанац је на купљеној земљи начинио тор за говеда и обор за свиње, па је покушао да организује фарму великих размера. Стоку је извозио за Аустрију. Међутим, после анексионе кризе, када је избио између Србије и Аустрије царински рат, Благоје се није снашао. Пошто није могао да извози стоку за Аустрију, он је запао у новчане тешкоће, јер се био задужио код банака у Београду. Београдске банке су пописале целокупно Благојево имање и изложиле га продаји на јавној лицитацији. Имање је купио Ђор ђе-Дотка Миленковић, из Лесковца, за 16.000 динара, а Благојев покушај гајења стоке на ширим комерцијалним основама у Поречју нико више није поновио. Касније, између два велика рата, Петар Тонкић, индустријалац из Лесковца, чувао је на своме имању у Брзи биволе. Ово је Петар чинио више из пасије. Када се бивола заситио, он је прешао на гајење оваца племенитих пасмина, затим свиња и најзад коња. Петар је све ово могао чинити из љубави према стоци и као неку врсту спорта, зато што су му велики приходи његове фа брике штофова у Грделици допуштали да себи прави задовољства ове врсте.

Прелазак на стајско сточарење био је и последица све већег везивања Поречана за земљорадњу и прелажење села из натуралне у новчану привреду. Први светски рат је вероватно у томе правцу веома радикално деловао. Велики број сељака је, стицајем ратних прилика, провео неколико година у Француској, Немачкој, Аустрији и Бугарској. Ове западне земље имале су, у односу на нас, веома напредно газдовање на селу. Чак су и Бугари били далеко испред нас. Наши су сељаци видели многе пољопривредне справе, за које нису дотле знали. Упознали су се са савременим стајским сточарењем: чувањем крава племени те пасмине, добрих коња и друге стоке. Упознали су се са новим начином исхране. У обради земље су видели методе дотле њима потпуно непознате. Најзад, видели су цео начин живота сељака у тим земљама, који је био далеко изнад онога којим су они вековима живели: окусили су бољу храну, видели другачије одевање, лепе куће за становање људи и стаје за стоку.

Разуме се, наши сељаци нису могли одмах по свршетку рата и да примене све што су на Западу научили и видели. За то је требало и других услова, а пре свега материјална подлога. Зато се мењало оно што је било могуће променити. Прво се набављао гвоздени плуг — „скакавац", а за брдско земљиште „окретач". Жито се пре сетве стало триерати и „плавити". Од стоке се стале набављати расне краве и коњи. За исхрану стоке, сем сена, стала се сејати и детелина, која је омогућила прелазак на стајско сточарство. Кромпир, који се мало трошио, стао се све више сејати и у народној исхрани употребљавати.

Некада се вршило воловима, па се тај начин задржао и до наших дана (1961. г.) у појединим домаћинствима. У доба вршидбе силазили су са својим коњићима сељаци са Власине и врли за жито по појединим кућама. Жито се од плеве одвајало лопатама: бацањем жита и плеве под правим углом од правца ветра, па је зрневље падало у правцу бацања, а плеву је ветар носио на другу страну. После рата се за вејање употребљавале ветрењаче, и свако иоле напредно домаћинство трудило се да купи ову тада значајну справу. Од чисто дрвених кола прелазило се на „гвоздена", тојест кола са челичном осовином, а за коње купована су нарочито лака гвоздена кола „срем". Кола су се шарала разним бојама, а највише плавом, црвеном и црном. После првог светског рата појавиле су се и прве вршалице са локомотивама на пару (сламу), па и први примитивни и тешки трактори, али их сељаци нису још куповали. Први трактор је дотерао у Поречје Славко Хаџи-Танчић 1923. године.*)

VI САВРЕМЕНО ПОРЕЧЈЕ

1. **Пољопривреда.** — Према нашем прорачуну Поречје има простор од 21.804 хектара. Од ове површине на оранице пада простор од 7.771 хектара, под воћњацима је 309 хектара а под виноградима 373 хектара (стање од 31. 12. 1957.). Ливаде, паш-

*) Хаџи-Танчићи су стара Лесковачка породица. Имала је воденицу испод Стројковца и доста земље око ње. Та воденица и сада постоји. Славко Хаџи-Танчић био је пчелар, а као економ свога добра, желео је да иде у корак са временом: међу првима је донео тријер у воденицу и набавио трактор којим је први пут у историји Котлине заорана дубока бразда. Сем тога, иако из грађанске породице, у доба стварања Савеза земљорадника као странке, Славко је међу првим Лесковчанима постао члан странке и ушао у управу првог градског већа, а био је јако цењен од странчког вођства у Београду, нарочито од генералног секретара странке д-р Уроша Стајића.

њаци, шуме и неплодно земљиште захватају простор од 13.270 хектара.

Сва ова земља у својини је и поседу 2.995 домаћинстава (по попису од 1959. г.), а по нашем налазу на терену 1960—1961. године ову земљу поседује 3.099 домаћинстава.

Поседи појединих домаћинстава крећу се од 0,05 ха до 15 ха. У периоду од 1959. до 1961. структура земље по поседима у Поречју овако је изгледала:

Таб. бр. VII

Величина поседа	Број домаћинстава
до 0,05 ха	13
од 0,06 — 2 ха	809
од 2,1 — 3 ха	532
од 3,1 — 5 ха	727
од 5,1 — 8 ха	466
од 8,1 —10 ха	130
од 10 —15 ха	199

Овом броју од 2.876 домаћинстава треба додати газдинства непољопривредника у износу од 212, па се долази до укупног броја домаћинстава на територији Поречја у износу од 3.087.

Као што се из табеле види, мали посед од 0,06 до 2 хектара има највећи број домаћинстава — 809. Иза овог броја дођу домаћинства чији је посед од 2,1 — 5 хектара (727 домаћинстава). Посед од 5 — 8 хектара има 466 домаћинстава, док поседе од 8 — 10 хектара има само 130 домаћинстава.

Изражена у процентима структура поседа је оваква:

Таб. VIII

Величина поседа	Постотак
до 0,05 ха	0,4%
од 0,6 — 2 ха	26,%
од 2,1 — 3 ха	17,2%
од 3,1 — 5 ха	23,6%
од 5,1 — 8 ха	15,1%
од 8,1 —10 ха	4,2%
Преко 10 ха	6,4%
Газдинства непољопривредника	6,9%

Према горњем, поседи од 0,51 — 5 хектара чине 67,0% свих поседа у Поречју или нешто више од две трећине.

На територији Поречја живи и известан број људи без земље. Њих има око 130 домаћинстава или људи, што у процентима износи око 4,3% свих домаћинстава.

Но праву слику аграрне структуре овог региона добићемо тек када земљу разврстамо по категоријама коришћења земљишта. Ево како изгледа Поречје сагледано из тог аспекта по попису од 31. 12. 1957. г.

Таб. IX

Назив села	Укупно земље у ха	Оранице	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шума	Неплодно
Бели Поток	303	195	13	4	27	28	13	23
Брза	1.148	391	34	7	60		483	173
Букова Глава	1.002	177	10	1	6	15	767	26
Бунуша (обе Бунуше)	906	501	10	31	39	6	218	95
Велико Трњане	941	488	2	34	72	90	222	35
Вучје	3.773	411	29	10	55	15	3.197	59
Доње Јајно	690	532	1	9	27	75	1	45
Горње Јајно	381	210	2	5	19	54	55	36
Горина	1.136	376	34	5	24	9	634	54
Дрводеља	409	154	5	3	31	16	182	18
Жабљане	444	230	14	2	35	22	121	20
Игриште	636	265	22	2	42	72	175	58
Кукуловце	335	208	3	3	15	43	52	11
Мирошевце	1.070	455	20	15	44	57	387	92
Накривањ	2.949	512	31	41	69	51	2.198	47
Паликућа	385	221	2	8	24	43	65	22
Пресечина	361	223		5	15	16	88	14
Радоњица	634	359	11	16	45	2	170	31
Рударе	614	231	1	126	64	78	91	21

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Славујевце	593	247	11	5	11	13	283	23
Тодоровце	502	238	8	9	36	8	177	26
Стројковце	953	556	20	21	74	47	168	67
Чукљеник	790	117	20		6	29	494	44
Шаиновац	250	109	2	4	14	25	80	16
Шишинце	599	375	2	7	51	67	70	27
Укупно:	21.804	7.771	309	373	905	871	10.401	1.093

Ако под зиратном земљом подразумемо само оранице и баште онда оне захватају само 35,5% укупне површине Поречја, Када овај постотак обрадиве земље упоредимо са постотком равног дела Поречја према његовој укупној површини, јасно се види да се не зирати само алувијална раван око Ветернице, већ добар део побрђа, а њива има још увек нешто и у рејону планине и то у атарима села Вучја и Накривња поглавито (засеоци Рашин Лаз, Збежиште и Шутилица).

Падају у очи ниске ставке земљишта под воћњацима и виноградима, мада потпланинска села као што су Вучје, Чукљеник, Брза, Горина, Букова Глава, па и она у Сушици имају идеалне услове за воћарство, а готово сва села у побрђу и равници и услове за виноградарство. Када се узме у обзир да само Рударе има под виноградима 126 хектара, а да је укупан износ под овом културом свега 375 хектара, остала села једва имају у просеку по 10 хектара под виноградима. За поједина села чак је и то веома велика површина, јер неке од њих имају под виновом лозом од је-

Влада Бојанић, опанчар из Лесковца пчелари у Рудару

Пољаничани на путу кроз Кукавицу између Вучја и Збежишта

Поречани још орју своје њиве воловима

дног до два хектара, па и три до четири хектара.

Овакво је стање према попису од 1957. године. Међутим, оно се стално мења. У Поречју нема појаве деаграризације и напуштања земље, већ се све више нове површине озираћују, а пашњаци уступају места воћњацима и виноградима. Према статистичким подацима Завода за статистику Народног одбора среза Лесковац, пораст зиратне земље у Поречју у 1959. години у односу на стање из 1957. године, изнео би за око 7,1% од укупне површине земљишта, те би обрадиве површине у региону Поречја у 1959. години износиле 42,6% његове укупне површине или у хектарима око 9.300 (116).

Зиратна земља према усевима. — На прво место долази површина под пшеницом и износи око 4.000 хектара. За пшеницом долази кукуруз, на површини од око 5.500 хектара. Раж се сеје на површини од око 500 хектара, јечам на око 300, а овас на око 400 хектара.

Принос ових житарица у метарским центама по једном хектару износи: за пшеницу 15,6; за раж 12,2; за јечам 13,0; кукуруз 18,0; овас 8,8. Када упоредимо овај принос са приносима у другим рејонима Котлине, видећемо да принос у Поречју није на првом месту, али ни при дну. Испред њега иде централни део Котлине око Лесковца, затим крај око Брестовца, као и Пуста Река. У овим рејонима Котлине принос пшенице износи по хектару 19—19,3 мет. центи; ражи од 16,8 до 14,9 м.ц.; јечма 18,1 до 21,2; за кукуруз принос у овим регионима износи до 26 м.ц. (Брестовац), 24,6 м.ц. (Лесковац), а у Пустој Реци 20,0 м.ц.

Разуме се, ово су најроднији региони Котлине. Али има крајева Котлине који имају мањи принос и од Поречја. Стога се за Поречје може рећи да по родности његове земље спада негде у средину.

Код утврђивања приноса у Поречју, узимали смо га у просеку. Али, ако бисмо узели у обзир само алувијалну раван реке Ветернице, она у погледу приноса не би изостајала ни иза најроднијих региона Котлине.

На принос земљишта у Поречју има утицај и велика уситњеност парцела као последица релативне пренасељености. Баштинска својина у њему је веома стара, свакако и најстарија у Котлини. Док се земља наслеђивала на основу прописа о наслеђивању у задрузи, она се мање уситњивала. Са применом новог наследног права, у коме се као конкуренти у наслеђу налазе сва деца па и брачни друг умрлога, долази до све већег комадања земље. Неке парцеле су тако уситњене да се готово могу у залету прескочити.

Индустријско биље. — Овде спадају конопља, сунцокрет и дуван. Данас површине под конопљом не само што су далеко мање но пре другог светског рата, већ оно заостаје и иза централних делова Котлине, региона у средњем току реке Јабланице и Пусте реке. Конопљом се у Поречју сада сеје око 150 хектара.

Сунцокрет се сеје на простору од око једног хектара па се може рећи да се ова индустријска биљка у њему и не гаји.

Дуван се нешто више гаји од сунцокрета и овом индустријском биљком усади се око 50 хектара, али у односу на друге регионе Котлине, ово је минимална површина. Сем тога, по приносу дувана, Поречје је најслабије у целој Котлини, сем региона Горње Јабланице.

Повртарско биље. — Ту спада кромпир, црни и бели лук, пасуљ у зрну и мауни, празилук, сочиво, купус, парадајз, паприка, бостан и остало повртарско биље.

Иако централни део Котлине спада у познатије регионе баштованске културе у Србији, Поречани се мало баве повртарством. Колико и негују повртарско биље, то чине само за домаћу употребу, па многи не произведу ни онолико колико у кући потроше.

У погледу повртарске културе, Поречани су на последњем месту у Котлини по засејаној површини. Они усеју повртарским биљем укупно 233 хектара земље, док се у атару Лесковац усеје 1.500 хектара, на територији некадашње брестовачке општине 777 хектара, Бојника 658 хектара и грделичке општине 487 хектара.

Од ове површине на 100 хектара се усеје кромпир, на око 6 хектара црни лук, на око једном хектару бели лук, сочиво на око два хектара, купус на око 18 хектара, парадајз на око пет хектара, зелена паприка на око 50 хектара, бостан на 20—25 хектара, а остало на око три хектара.

Принос од ових усева износи око 80 метарских центи по једном хектару. Колико је овај принос мали види се када га упоредимо са приносима истих култура у околини села Брестовца (132 м. центи по хектару) и Лесковца (125 м. центи по хектару (117).

Интересантно је истаћи да у Поречју одлично успевају од повртарског биља бундева и пасуљ. Бундева се сади као подкултура уз кукуруз и 1959. године усађена је на површини од око 1.063 хектара са приносом од 25,7 метарских центи по хектару, што представља најбољи принос ове културе у Котлини. Са наведене површине године 1959. убрано је 28.184 метар-

ске центе бундева или тикава, како се у народу зову.

Што се тиче пасуља и он се сади као подкултура на парцелама засађеним кукурузом, а саде га и по баштама, у знатној мери врсте „лозана". Пасуљ се у Поречју сеје на простору од око 1.000 хектара. Принос је осредњи и зноси 2,7 метарске центе по хектару.

Пасуљ заузима важно место у народној исхрани. Драгутин М. Ђорђевић је о њему, између осталог, забележио и ово: „Пасуљ је најомиљеније јело. Без њега се ни једна софра на подушјима не може замислити. Пасуљ је редак, чорбаст и онда се једе кашиком. Пасуљ се ставља „на тепсиче" њиме се пуне зелене и киселе паприке, а особито је укусан густ пасуљ, запржен зејтином" (118).

Сточно биље. — Пошто је Поречје прекинуло са екстензивним сточарством и прешло на стајско, појавила се потреба за стварањем залиха сточне хране. Ливаде и пашњаци више нису били довољни, па се стало сејати друго сточно биље, као што је детелина, луцерка, грахорица и друго. Детелина-сено засејана је на само 19 хектара, луцерка-сено на површини од око 177 хектара, а грахорица-сено на површини од око 32 хектара. Поречани не сеју кукуруз за крму, сточни грашак нити сточну репу, која се јако цени као храна нарочито за музне краве. Што се тиче ливада, оне захватају простор од око 900 хектара а пашњаци око 870 хектара. Принос са ливада је доста добар (17 м.ц. на 1 ха). Међутим, пашњаци су међу најоскуднијим у целој Котлини и дају по 1 хектару 3,6 мет. центи траве.

2. Воћарство. — Иако за воћарство има много услова у свим поречким селима, ова привредна грана је у целом региону доста запостављена не само по обиму гајења воћа већ и по његовом квалитету. Сем неколико пасионираних воћара у селу Чукљенику, воћарство је веома мало заинтересовало Поречане. Воће, такозвани „ошав", давао се деци. Уколико се производило воће, употребљавало се за печење ракије. У народу је мало познато спремање пекмеза и других џемова и слатког од воћа. Сељаци воле да ставе крушке у воду да укисну, па их укисле једу као мезе уз ракију. Драгутин Ђорђевић је уочио и забележио да „у Поречју (Чукљенику, Накривањ, Букова Глава, Брза, Горина)... успева врло добро и шљива, и крушка и јабука... Што се тиче рационалног коришћења, о томе нема ни речи. Огромна количина воћа пропадне, јер нешто се „скапе" по земљи, нешто се даје стоци као храна, а најмање се прода у свежем стању. Шљива која изобилно роди у овим крајевима, готово искључиво служи за ракију" (119).

У новије време се Чукљеничани и Накривчани истичу као добри произвођачи одличних јагода, које саде на великим парцелама и као рано и много цењено воће продају углавном на пијаци у Лесковцу, а некипут и терају у друге вароши.

Поречани гаје следеће воћке у своме атару:

Трешње, којих има у целом региону око 3.985 стабала, од којих је родно око 3.000 стабала.

Родне трешње доносе доста плода сваке године, сем ако их слана не уништи у цвету и приликом везивања плода. Родна трешњева стабла израстају веома високо и праве велику крошњу. Сељаци их не гаје, нити обрезују. По сортама одликују се „стамболке" розикасте боје, танке коре а меканог и сочног меса са доста шећера; „белице" тражене за справљање слатка и „црнице", које је „месо" црвено као крв. Вероватно су све ове врсте трешања наслеђене од Турака, нашта упућује нарочито назив трешње „стамболке". У народу нема економских и оплемењених врста трешњи, којих тако много има у власотиначким селима. Тек у најновије време на плантажама и задружним добрима гаји се оплемењено воће високог квалитета, па и трешње.

Вишње су мање заступљене од трешања. На територији Поречја има око 700 стабала. Нису неговане, а плод им је ситан.

Кајсије се гаје у нешто већем броју. Има их на око 1.500 стабала. Има их две врсте: праве кајсије и шевтелије. Ни ово воће, иако је цењено, није много неговано и у народу се не гаје неке особите лепе врсте калемљених кајсија.

Јабуке су радо гајено воће. У Поречју је пописано око 7.500 стабала. Иако је овај број, у упоређењу са трешњама и вишњама, знатан, колико је то ипак скроман број види се када се начини поређење са бројем стабала јабука на територији некадашње грделичке општине — 30.262 стабла, или на територији бивше власотиначке општине — 25.559 стабла, а услови за гајење на овим територијама нису ништа повољнији од услова у Поречју. У народу се гаје ове јабуке: „петровке', које сазревају о Петрову-дне; јаблани, „светоилике" — „тамњануге" (јер миришу на тамњан), „светоилике" — „граотаљке", код којих је једна страна сасвим црвена, а друга прошарана црвеним жицама; „колачаре", помало горког укуса, црвене боје; „госпођинке", „панађурке" и др. Напреднији воћари у Чукљенику (Живојин Павловић, Стојан П. Илић и др.) увели су у своје воћњаке и ја-

буке врсте јонатан, парменке и делишес, а са установљењем великих плантажних расадника ове врсте племенитих јабука јако су се раширила (120).

Крушке. Изгледа да педолошки услови у целој Котлини највише одговарају крушкама и јабукама, јер обе ове врсте воћа има веома много у дивљем стању: у шумама, у слоговима поред сеоских путева у побрђу и планинама. Сељаци воле да их калеме, чак и на туђем земљишту и сматрају да су тиме учинили добро дело. У Поречју је пописом утврђено око 17.000 крушкових стабала, од чега су родна око 12.000 стабала. Број је знатан, али ни издалека не одговара веома повољним условима за гајење. На територији грделичке општине пописано је око 53.000 стабала, од чега око 19.000 дивљака. Као и остало воће, Турци су крушке јако ценили. У селу Мирошевцу је постојао кованлук који се у топономији и данас очувао. На њему је било много крушака: караманке, воденци, сенци (одозго зелене а унутра гњиле), јечменке, чеклике, масларке, беле масларске, барчузи (крупне и слатке). Драгутин Ђорђевић је забележио ове врсте крушака у Лесковачкој Морави: јечменке, беле јечменке (сазревају после трешања), такажи (црвене боје, величине јечменки), воденци, жутци (дугачки плодови, жуте боје), бели воденци, зеленке, караманке, крушљаци (зелене коре, меке, слатке), медунке (мало крупније од масларки), шиљке (танке и дугачке), летњи воденац, острике, бела масларка, црна масларка, зимска масларка. Осим ових крушака има још: видовача, туршијарке, снопаће, дервенке и дивљакуше за ракију" (121).

На задружним добрима у Белом Потоку и Великом Трњану подигнути су модерни пространи воћњаци усађени племенитим врстама крушака кајзеркама, вилијамкама и другим, па ови воћњаци мењају слику воћарства у Поречју, мада је све то само почетак.

Дуње, чувене „лесковачке дуње", које су под тим именом ушле и у уџбенике, гаје се у Поречју у лепом али не и довољном броју. Има их преко 3.000 стабала, али им принос није онако висок као у Лесковцу, Лебану и Медвеђи. У Поречју он износи 17 килограма по стаблу, а у Лесковцу 39,8 килограма, у Лебану 43,7 килограма, а у Медвеђи 34 килограма.

Ораси, осредње распрострањености и родности. Има их око 3.000 стабала, од тога родних око 2.000. Принос по родном стаблу 17 килограма у просеку. Да је то мало види се код упоређења са Власотинцем, где има 21.619 орахових стабала, од којих 18.000 родних.

Шљиве и бресквe спадају у распрострањено воће у Поречју, и то специјално шљиве. Има их преко 100.000 стабала, од којих око 80000 родних. Бресака има свега око 6.000 стабала од којих су родна стабла око 5.000. Драгутин Ђорђевић је забележио ове врсте шљива у Лесковачкој Морави: ранке (ранице), којих има: белих и црвених. Има ранки још: црне ситнице, дрскавке, дунде; беле и црвене, белице, (белвице), које су крупне и добре за јело, а дају по 10—12 килограма ракије од казана, спасенке (у Бабичком зру пре мађарки). У Барју има шљива: гргуровке, а има и шљива: малинке, црвенке (лудаче), пожеге (мађарке), божјачке шљиве, беле јесењке, црне јесењке (122).

Бресквe (праске) гаје се нарочито у баштама, а саде се и поред кућа. Баштенске бресквe, због наводњавања, сочне су и знатно крупније.

3. **Виноградарство.** — Гајење винове лозе условљено је поднебљем и квалитетом земље. С друге стране, виноградарство представља виши степен агрикултуре, а у погледу уложеног рада, гајење винове лозе на америчкој подлози представља најнапорнији и најскупљи посао. По виновој лози се цени старост културе једног краја. Узимајући то у обзир, може се рећи да Поречје спада у регионе старе агрикултуре. На његовој јужној ивици је село Вина, које је носило овај назив и у српским средњовековним споменицима из XIV века. У потпланинским селима са жупном климом, какво је село Чукљеник има старих лоза дебелих као стабла(*). Но иако је винове лозе у Поречју било још пре доласка Словена, иако су климатски и педолошки услови погодни за ову врсту агрикултуре, Поречје је данас најмање виноградарски регион Котлине. Видели смо да се под виноградима налазе само 373 хектара, од којих пада на периферно село Рударе 126 хектара па и ових 126 хектара под виноградима нису сви сељачки виногради, већ у атару села Рудара има много лесковачких винограда. Уопште узевши, Лесковчани су допринели ширењу виноградарства у рударском атару.

Не само да се под виноградима налази минимална површина земље, већ је и принос од њих готово најнижи у целој Котлини (сем Медвеђе и Црне Траве) и износи само 0,305 килограма грожђа по једном чокоту. То је мање од половине приноса ле-

(*) У башти Стојана П. Илића, из Чукљеника, видео сам неколико стабала старе лозе, која су могла имати у пречнику и до 15 сантиметара. Расле су поред високих јабланова (врста јабуке) и њихове лозе су биле испреплетане са гранама јабланова. Плод им је био крупан и боје тамне пловдине. Свака лоза је рађала добро грожђе.

сковачких винограда (0,716 килограма по чокоту).

Од грожђа са својих винограда Поречани производе око 3.967 хектолитара вина и испеку 418 хектолитара ракије.

Виноградарска култура се све више шири у овом региону. Поречани воле виноградe иако је рад у њима тежак и скопчан са високим издацима око плевљења, ђубрења, подупирања и подвезивања. Зато је берба винограда и цеђење вина (кључање) за сваку породицу и ширу родбину радостан догађај уз месму и свирку.

4. **Шумарство.** — Из табеле број XI види се да се од укупне површине Поречја, у износу од 21.804 хектара, под шумом налази 10.401 хектар. У обзир је узета само шума у власништву индивидуалних произвођача. Али на територији Поречја има и шуме у друштвеној својини, чије гро чини такозвана државна шума старе Југославије. Она захвата централни део планинског масива Кукавице и разграничена је од такозваних сеоских, општинских и приватних шума у току 1924—1929. године. Ова некадашња државна шума захвата на територији Поречја 2.710,96 хектара, не рачунајући пропланке-чистине и некадашње њиве у површини од 38,69 хектара.

Поред државне шуме у старој Југославији постојала је у Поречју и шума појединих села и општина. То је била такозвана сеоска и општинска шума. Године 1948. законом је ова сеоска и општинска шума проглашена за општенародну имовину.

На територији Поречја било је сеоске и општинске шуме на површини од 2.368 хектара, не рачунајући чистине и њиве у површини од 98,93 хектара.

Тако се данас у Поречју у друштвеној својини налази шуме са чистинама и њивама на површини од 5.216,50 хектара у зони планине. Међутим, нешто шума у друштвеној својини има и у побрђу. То су мањи комплекси који не мењају знатно ситуацију.

Како се са шумом некада газдовало, а како се сада газдује?

Сељаци су нарочито сеоску и општинску шуму немилосрдно таманили. Дрвна радиност у селима Вучју и Накривњу нарочито је допринела да се посече сва квалитетна шума у атарима ова два села. Сем тога сељаци су ову шуму секли за продају и огрев својих домаћинстава, а сатирали су је за исхрану стоке на брсту, и то не само коза, већ и оваца и говеда. Сељаци су у планини напасали своја стада на чистинама. У густој шуми траве нема, већ су пуштали стоку да се храни младим изданцима и лишћем, а када стока поједе оно што може, дохватити, чобани би својим секирама, које су увек уз себе носили, кресали гране и обарали читаве крошње и тако стварали пашу за своју стоку. На овај начин су сељаци спремали сточну храну за зиму. То су чувени лисници, којих је било

Сеча шуме у Кукавици: оборена стабла на Јасичком равништу

много у рачваством дрвећу у планини и у двориштима у селима. У народном говору уместо глагола кресати употребљавао се глагол чукљати. Место где се шума кресала — чукљала звало се чукљеник. Отуда је и настало име села Чукљеника.

Као последица овакве експлоатације шуме, онај сектор данашње шуме у друштвеној својини који је некада био сеоска или општинска својина пун је празних простора — чистина — пропланака и некадашњих њива и он захвата простор од 98,93 хектара. Сем тога, сама шума није квалитетна већ деградирана. Сељаци су боље очували шуму у своме приватном, индивидуалном поседу. Уопште узевши, они се односе према друштвеној имовини нерационално, чак и непријатељски. Сретен Вукосављевић је у својој књизи Историја сељачког друштва ову појаву објаснио на следећи начин: По њему највећи део баштина постао је захватањем и ширио се после захватима. Из општег земљишног фонда свако је захватао и крчио. „Данашњи неморал и неред сељака према селини, то јест сеоској земљи, то је оно што је некада би морал и ред" (123).

Што се тиче некадашње државне шуме она је чувена и данас се чува и рационално користи. Пре свега настоји се на пошумљавању чистина. Сем тога, врши се замена врсте у деградираним шумама и шикарама четинарима: сади се црни, бели бор, смрча и молике на 55 хектара. Даље се букова шума у површини од 99 хектара очетињава, врши мелиорација деградираних шума четинарским врстама. Врши се чишћење односно проред у густику ради неге и подизање младе шуме, затим земља чишћењем од корова и трња припрема за природно обнављање путем семена букове шуме.

За све ове радове Шумско газдинство у Лесковцу предвидело је 3,417.542 нових динара.

Сеча шуме се врши по плану. За период од 10 година, тојест од 1963. до 1973. године треба да се посече 226.467 м^3 квалитетне шуме, а у деградираној шуми 8.321 м3 дрвне масе. Ова неквалитетна дрвна маса налази се у некадашњој сеоској и општинској шуми упропашћеној нерационалним и штеточинским коришћењем.

Иначе однеговане квалитетне шуме у Кукавици има на простору од 3.887,81 хектара са дрвном масом од 903.756 м3. Неквалитетна, деградирана шума протеже се на простору од 1.096,62 хектара са дрвном масом лошијег квалитета у 75.177 м3 (124).

Ради приступа шуми и њеној експлоатацији изграђен је аутомобилски пут уз Вучанску реку и Малу реку у укупној дужини од 18 километара, а изваљан је и пут уз Чукљеничку реку у истом циљу. На овај начин је омогућен и приступ у планину ради спорта и рекреације. Но то је само почетак. Кукавица чека да је људи оплемене и начине приступачном, а она ће им све то стоструко накнадити многоструким даровима: чистим ваздухом, здравом водом, уживањем у лову и риболову, хладовином под крошњама вековних букава и вечитим зеленилом четинара, разним лековитим и мирисним биљем и корењем.

5. **Савремено сточарство.** — Последњи услов за екстензивно сточарство у Поречју нестао је 1948. године, када су сеоске утрине под шумом и пашњацима као и општинске шуме проглашене за општенародну имовину и сељацима забрањено да у њима чувају своју стоку. Тако је нестало главне базе за екстензивно сточарство, које је у нашим условима и у наше време у Поречју представљало заосталост у економском и друштвеном развоју. Од сељака пастира-полуномада није се могло очекивати никакво културно уздизање, а да он остане код дотадашњег начина живота и привређивања како је живео и привређивао малтене као рајетин под Турцима на бачиштима и ториштима и по колибама у планини уз своја стада.

Сељак је морао да промени свој начин живота. Он је имао најпре да „седне" на земљу. У земљорадњи није могао више да се бави производњом свега и свачега, већ да пређе на неку врсту специјализације, како је свуда у напредном свету: да гаји стоку где за то има услова, да као земљорадник негује оне културе који су најекономичније, да не сеје све врсте жита. Поготову да није и сточар и земљорадник. То не значи да земљорадник треба да се одрекне сваког облика чувања стоке. Напротив, напредном земљораднику нужно је да има стоку: добре и млечне краве, добру пасмину коња и свиња. Краве су добродошле сваком домаћинству како због млека тако и због стајског ђубрива. Онај сељак који производи кукуруз, моћи ће да чува доста свиња, али не на жиру у планини, већ у модерним свињарницима. Коњи су све мање потребни модерном ратару јер је он данас у могућности да обрађује своју земљу тракторима, да је наводњава пумпама на нафту, да извози своју робу камионетима. Модеран сељак данас чува коње добре пасмине више ради уживања и неке врсте спорта.

И тако су сви ти фактори: нестанак паше за стоку, културни утицај Европе на наше сељаке у току ратова, економски и друштвени развитак нашег друштва довели и наше сељаке до тога да морају да се одрекну старог начина сточарења и пређу на нов, стајски начин чувања стоке, истина у мањем броју али квалитетније.

Пре свега нестало је бивола и биволица, тако радо чуваних у Поречју до наших дана. И сада се види гдекоји сељак са својим биволима. Нестало је великих бујука коза, а стада оваца се смањила и са тешком муком се одржавају на стрњикама и малим попашама крај путева и по ливадама после пуста поља. И коња је све мање. Какво је у ствари стање у сточарству у Поречју види се из ниже наведених статистичких података.

По попису извршеном у општини Вучје у априлу 1960. године било је овакво стање сточног фонда у тој општини:

Таб. XII

Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Живина	Пчеле (кошница)
830	7.648	15.681	28.454	28.511	834

Код анкете извршене 15. јануара 1963. године констатовано је овакво стање:

Таб. XIII

Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Живина	Пчеле
1.005	8.150	5.979	19.829	36.981	774

Најзад, код пописа 1964. године нађено је ово стање у стачном фонду Поречја:

Таб. XIV

Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Живина	Пчеле (кошница)
816	8.439	7.436	17.320	40.723	729

Повратак са пијаце са непродатим биволима

Напасање бивола крај пута код Стројковца

Из предњих статистичких података види се да је бројно стање стоке у Поречју у сталном паду сем код говеда и живине. Ставка која се односи на коње је нестабилна. Према стању у 1960. години, у току 1963. године број коња је био у приметном порасту. Међутим у 1964. години, дакле за само једну годину, број коња се смањио не само у односу на број у 1963. години, него је мањи и од броја у 1960. години. Број говеда је у благом, али сталном порасту. Број свиња се у 1964. години свео на мање од половине из 1960. године. Исто тако се у великој мери смањио број оваца готово на половину. Број кошница је у сталном паду. Једино је у знатнијем порасту број живине.

Кад се овај сточни фонд Поречја упореди са бројем домаћинстава у њему види се да на четири домаћинства пада један коњ, на свако домаћинство 2,8 говеда, 2,5 свиња, 5,8 оваца, 13,5 кокоши и на четири домаћинства само једна кошница пчела односно трмка.

Иако сељаци више брину о стоци него о деци, гајење стоке није на некој завидној висини. Готово је немогуће наћи у целом Поречју модерно сграђену шталу за говеда и коње. Све су неокречене, многе без прозора, негде са хартијом уместо стакла на прозорчету, а негде са рупом која се запуши сламом за време зиме. Под у штали је раван и без канала за одвођење мокраће, па се сточна балега и мокраћа мешају са сламом и стока због тога лежи на влажној слами помешаној са балегом (*). Иначе је, у просеку, поречка стока ситна и неугледна. Код добрих домаћина се могу наћи краве боље пасмине.

6. Занати. — У српској средњовековној држави занатлије — сокалници живели су и радили у главном у селима. Пошто у Котлини у то време није постојало никакво градско насеље, у Поречју су занатлије живели и радили искључиво по селима. Стање се стало мењати вероватно најраније у 16. веку када је Лесковац почео прерастати у варошко насеље. Тада почиње концентрација занатских радњи у Лесковцу.

Вероватно су прве занатлије у Лесковцу били Турци, а са њима свакако и Цигани, којих је у Лесковцу, код пописа из 1570. године, било 13 кућа (124а). Са развитком Лесковца као варошког насеља све се више увећавао и број занатлија, па су многи Срби занатлије прелазили из околних села и настањивали се у Лесковцу.

Било је, међутим, заната који су били везани за село, па занатлије те врсте никада нису напустили сеоска насеља. Такав занат је, све до појаве парних и електричних млинова, био воденичарски занат, а за њим и ваљавичарски и ћумурџијски. Но иако су се занати били преселили у Лесковац, села никада нису остала без занатлија. Драгутин Ђорђевић је правилно запазио да „сваки сељак уме по нешто да одеља, прикује и поправи... Самоуци, често неписмени људи, а неки се од њих, благодарећи бистрини, усаврше те постану прави мајстори“(124б). Жене — сељанке су поготову биле вичне у неким чисто „женским“ занимањима као

(*) Често ми се дешавало да кад бих завирио у шталу и затекао стоку како лежи у нечистоћи, да је неочешљана и замазана, сељаци би ми, без мог питања, као правдајући се, говорили: „Не стигнемо од работу“.

што је предење, ткање, плетење, вез у којима су показивале умешност која је у многим случајевима достизала до праве уметности.

Неки занати су у периоду од ослобођења од Турака па до избијања првог светског рата и неко време иза њега доживели у селима Поречја брз развој, и ми смо на њих напред указивали. Али, ови занати су са све већим развојем целокупног живота, замрли и готово се угасили. Изгледало је, да су се поречка села вратила земљи и стоци. Само у неким селима видео би се који пинтер, дрводеља, колар, ковач и механција, и понегде трговац.

Иза другог светског рата постаје појава гашења заната у градовима благодарећи широком развоју индустрије. Данас готово нема предмета, потребног за људски живот, а да га савремена индустрија не производи. Занатлијама по варошима остало је да врше само услуге, иако се неки занати упорно држе (као, на пример, кројачки и поред поплаве конфекцијске робе): да поправљају и крпаре (као, на пример, обућари).

Но и поред праве поплаве индустријске робе за широку потрошњу, занати нису нестали, већ су се само повукли са извесних терена — из градова — и преселили у села. Тако је село, у коме су живели и радили први занатлије ,поново преузело занат, оживело га и умножило. Данас у Вучју има 65 занатских радњи, у Брзи 36, у Стројковцу 32, у Доњем Јајну 25 у Великом Трњану 23, у Горњем Јајну 21, у Мирошевцу 18.

Укупан број занатских радњи свих бранжа регистрованих у Занатској комори у Лесковцу, на територији Поречја, износи 296.

По врстама заната, највише је распрострањен зидарски занат и на територији Поречја има укупно 76 зидара, а село са највећим бројем зидара јесте Брза. Тако су Брзанци, некадашњи ћумурџије, извршили неку врсту преквалификације, и прешли на модеран и актуелан занат. У Брзи је регистровано 16 зидара. Иза ње долази село Стројковце са 11 зидара. У Вучју има осам регистрованих зидара, Великом Трњану 7, Славујевцу и Доњем Јајну по 5, а у осталим селима од 1—4 зидара, сем села Игришта, Дрводеље, Кукуловца, Шаиновца, Белог Потока и Чукљеника у којима нема ни једног регистрованог зидара.

Иза зидарског заната по распрострањености долазе превозници. Има их у целој области 28, а највише у Доњем Јајну (9), Горњем Јајну и Стројковцу по 3, а у још 9 села 1 до 2 превозника.

Пекачи ракије су на трећем месту по броју регистрованих радњи. Има укупно 24 радње, а највише у Брзи — 7.

Столичара има укупно 18, од тог броја у Вучју ради 14 занатлија. Остали се налазе у Стројковцу (2), Мирошевцу (1) и Белом Потоку (1).

Ковачких радњи има укупно 17. Највише их је у Великом Трњану (3), у Брзи, Жабљану и Вучју по 2, осталих седам радњи налази се у осталим селима Поречја. Кројача има 12: у Вучју 3, у Стројковцу, Жабљану и Брзи по 2 и у Великом Трњану, Мирошевцу по 1. Млинара има 14. Потковача 11 и то у Брзи 2, а у селима: Великом Трњану, Мирошевцу,, Стројковцу, Вучју, Жабљану, Горини и Буковој Глави по 1.

Број занатских радњи по врстама заната види се из ниже табеле:

Таб. бр. XV

Врста заната	Број радњи у области
Зидари	76
Ковачи	17
Дрвоструга ри	6
Кројачи	12
Содари	1
Грнчари	3
Млинари	14
Фотографи	2
Обућари	2
Посластичари	3
Леблебџије	2
Воденичари	2
Орање трактором	10
Вршачи	15
Пластичари	1
Превозници	28
Стаклорезци	3
Хармоникаши	1
Лимари	2
Молери	1
Механичари	1
Пекачи ракије	24
Часовничари	1
Колари	6
Качари (бачвари)	7
Столичари	18
Столари	4
Угоститељи	6
Штрикери	6
Опанчари	5
Бојачије	3
Фарбари	4
Бербери	4
Електричари	2
Вуновлачари	2
Укупан број занатских радњи	296

Као што су некада, специјално до првог светског рата, многе занатлије у Лес-

ковцу, поред заната, имале и земљу: њиве, винограде, а од стоке краве и коње, па су се поред заната бавили и неком врстом мале земљорадње. Тако данас у Поречју највећи број мештана-занатлија није прекинуо са земљорадњом и стајским сточарењем. Домаћинство је у основи и даље остало земљорадничко: обрађује земљу и гаји стоку: краве, свиње, овце и живину. У дворишту има амбар, салач, плевњу и шталу, као и кочину за товљење свиња за потребе породице. Ако је занатлија са развијеним пословањем, па је лично везан свакодневно за свој занат, онда остали чла нови његове породице обрађују земљу и старају се о стоци и живини, пре свега његова жена и деца, али и сам занатлија не прекида потпуно везу са земљом. Ово долази отуда што су сви сеоски занатлије дојучерашњи земљорадници навикли да раде земљу, а сем тога и зато што сеоски занатлија није онако оптерећен поруџбинама муштерија као у великим градским центрима, нема од радње велике приходе, па, по оној народној „и попује и приорује", тојест приходима од заната употпуњује породични буџет.

Видели смо да највећи број газдинстава у Поречју има посед од 0,51 ха до 5 ха. Таква газдинства чине 67% свих сеоских газдинстава. Код свих домаћинстава, разуме се у просеку, шума захвата готово једну половину. То значи да се оранља земља своди на половину. Тако малу површину земље није тешко обрадити. Али још нешто: од тако мале површине земље се једва може живети и то оскудним животом. Сељаци налазе излаз из тога стања тражећи бар за једног члана у породици неко запослење: занат или рад у фабрици. Свака породица која има бар једног радника у неком предузећу живи боље и на мањем поседу него она која има своје земље, али нема никога који би од другог запослења сваког месеца доносио макар коју суму новца. Отуда поречки сељаци много цене занат. Добар домаћин више воли да му син научи да буде столар, кројач, ковач, колар, качар, зидар, хармоникаш или да зна ма који други занат, него да учи школу. Ако сврши школу, дете ће се удаљити од њега и земље. Са малом школом имаће несигурно запослење и увек ће зависити од родитеља. Уместо да своје родитеље помогну, таква деца непрекидно откидају од родитељских устију, па нити родитељи имају за себе, нити су кадри да омогуће деци бољи живот. Ђорђе Цветановић, из Великог Трњана, стар преко 80 година, који још увек неуморно ради на својим њивама, у винограду и поред стоке, говорио му је како је најстабилнији живот на селу у оним домаћинствима код којих бар један од чланова породице зна неки добар занат и има своју радњу. Радња и земља дају му пуну сигурност у материјалном погледу: земља даје све што човеку треба за живот, а занатом се дође до новца којим се подмирују друге потребе. Такво домаћинство не стрепи од неродице, а не плаши га ни криза и могућност да се изгуби радно место у предузећима било из ког разлога.

Из табеле бр. XV види се да у Поречју постоји 10 власника трактора који у виду заната својим трактором обрађују и туђу земљу. Овај занат сељаци у Поречју много цене. Са њим они не напуштају своју земљу, не удаљују се од земљорадње као занимања, а орање трактором туђе земље уз накнаду доноси им лепе приходе. Сељак са поносом каже за свог сина или унука да је тракторист.

Има заната који су сезонског карактера. Такав је зидарски занат, затим печење ракије. Код ових заната сељаци не напуштају потпуно земљу. Истина, зидари су на послу баш у јеку пољопривредних радова. Али, кад зидар не нађе посао, он ради своју земљу, а када има посла, његови укућани раде на земљи. У критичним данима у пољопривреди, за време жетве или косидбе, зидари узимају годишњи одмор и то време употребе у раду на пољским радовима. Здрав сељак не зна за годишњи одмор. Чак и када је болестан он не оставља земљу док трају послови. Отуда је сељак по бањама ујесен, када се послови на селу окончају.

Печење ракије је исто тако сезонски посао и пада у јесен и зиму. У јесен се пече ракија од шљива и другог воћа: бресака, крушака и другог воћа, а зими када се „комињак" попије. Број пекача ракије у Поречју износи 24 регистроване занатлије, што у просеку износи готово на свако село по један пекач. Највише их има у Брзи (7). Ово вероватно зато што је Брза централно потпланинско село у Поречју у чијој околини има доста воћа. Но то може да значи и да су Брзанци довитљив и радан свет. Они као што смо видели, предњаче и у зидарском занату, а са својих 36 регистрованих занатлија показују како им ни други занати нису страни. Зачуђује чињеница да у селу Игришту има само један — угоститељ! Иако су Игриштанци све сами Врањанци, Масуричани и Пољанчани, свет познат са своје вредноће, добри и вредни зидари, нико се као занатлија није регистровао, мада им земља није најбоља.

7. Пољопривредне организације. — У Поречју данас (1970. г.) постоје две пољопривредне организације: пољопривредна задруга „14. август" у Мирошевцу и пољопривредно-трговачки комбинат „Поречје" у Вучју.

Пољопривредна задруга „14. август" у Мирошевцу је задружна организација. Располаже са 46 хектара земље делом некадашње сеоске утрине, а делом конфисковане земље Лазе Теокаревића. Од ових 46 хектара, обрадива земља износи 20 хектара, и то: 16 хектара која се сеје пшеницом и кукурузом, 2 хектара за сетву разног поврћа, док су два хектара под воћем — јабукама (делишес и јонатан). Остатак земље у површини од 26 хектара налази се под шумом, и то 13 хектара под багремовом, а исто толико под храстовом. Празнине у храстовој шуми задруга попуњује багремом.

Задруга располаже са овим машинским парком: 4 трактора точкаша, 1 комбајн, 4 вршалице, 3 приколице за тракторе, 13 прикључних машина, 1 камион.

У регион ове задруге спадају ова поречка села: Мирошевце, Букова Глава, Сла вујевце, Дрводеља и Игриште. Број задругара из свих ових села износи 540 људи. Сем тога, задруга има кооперантске односе са још 600 индивидуалних произвођача са којима одгаја стоку (свиње и говеда), вр ши им машинске услуге (орање, превоз и друго) и снабдева их репродукционим материјалом.

У задрузи је стално запослено 17 радника и 6 службеника (125).

Од далеко већег значаја је пољопривредно-трговачка организација „Поречје" у Вучју. Ова организација располаже земљишним фондом од укупно 710 хектара, По величини земљишног фонда јача је од Пољопривредне задруге у Мирошевцу више од петнаест пута. Од ових 710 хектара земље обрадива је 400 хектара (оранице и баште), а 300 хектара се налази под воћем.

Од пољопривредних производа комбинат сеје на својој земљи пшеницу на 160 хектара, кукуруз на око 100, сунцокрет на 80 и поврће на 40 хектара.

Воћњаци овог комбината се налазе у атару села Пресечине, Белог Потока, Славујевца и Накривња. Од воћа се гаје јабуке (делишес и јонатан), крушке, бресквe и вишње. Јабука има на површини од 100 ха у селу Белом Потоку; крушке су усађене на 140 хектара у атару села Пресечине и Накривња, вишње и бресквe у атару села Сла вујевца на површини за сваку врсту воћа по 30 хектара, или укупно на површини од 60 хектара.

Комбинат располаже овим машинским парком: 15 трактора, од којих је 13 точкаша, а 2 гусеничара, 5 камиона и 2 путничка аутомобила.

У току радне године Комбинат запошљава око 300 сезонских радника, а у сталном радном односу се налази 200 радника и 28 службеника.

Комбинат успева да на трижиште у Београду и Нишу пласира око 300 вагона првокласног воћа које је комбиновано по врстама да сазрева у различито доба године, тако да се тржиште снабдева непрекидно свежим воћем.

Иако је принос у пшеници 3.500 килограма по хектару, у раду овог комбината се воћарство показује као најекономичнија грана производње.

У својим погонима у Белом Потоку и Пресечини комбинат има и мала акумулациона језера, од којих је оно у Пресечини знатно веће и порибљено (126).

Обе ове пољопривредне организације представљају, поред Шумског газдинства у Лесковцу, облик пољопривредних организација друштвеног сектора. Свака у своме региону деловања имају поред привредног значаја и културни. Кроз директну по љопривредну производњу и воћарство оне уносе у Поречје методе модерне машинске пољопривреде, а воћарство овог краја обогаћују новим до сада народу непознатим врстама воћа. На њивама и воћњацима како Задруге тако и Комбината ради велики број пољопривредних радника. За њих је рад у овим пољопривредним организацијама и једна практична школа у којој сваки може да се обучи у савременом начину земљорадње и воћарства, и да то искуство пренесу на своје парцеле и своју околину.

Пољопривредна задруга у Мирошевцу уз то кроз кооперативне радне односе са индивидуалним произвођачима омогућује им да дођу до бољег семена, вештачког ђубрива, упућује их у употребу тог ђубрива. Затим у одгоју стоке, нарочито добре пасмине млечних крава, утиче на побољшање квалитета стоке у целом региону.

Сав овај утицај је за пољопривреду и сточарство целе области од већег значаја него економски ефекат саме производње у обема организацијама.

8. Индустрија. — Кад су Антоније Поповић, Мита Теокаревић, Глигорије Јовановић и Прока Митић у заједници са Бугарином Стеваном Бојацијевим 1884. године подигли у селу Стројковцу прву радионицу гајтана, у Поречју је воденичарство и ваљавичарство било достигло висок степен развијености и представљало у неку руку млинарску и текстилну индустрију рудиментарног облика.

После прве радионице у Стројковцу са 60 чаркова, подигнута је у селу Вучју друга, 1889. године, са 100 чаркова. Затим су никле још две радионице: у селу Козару 1890. и Грделици 1894. године.

Прва фабрика штофа је створена у Лесковцу 1896. године. А онда су стала ницати нова текстилна предузећа не само за прераду вуне, већ и кудеље и памука .

Тако је никла лесковачка текстилна ин дустрија. Њен почетак је био у Поречју и представљао само даљи степен развитка привредног живота у овом региону.

Са преласком на производњу штофа, изгледало је да се текстилна индустрија коначно преселила у сам Лесковац, а да ће Поречје остати један чисто сточарски и аграрни крај. За лесковачке индустријалце је било важно да им фабрике буду што ближе железници, а она је, супротно од путева који су 400 година водили кроз По речје, прошла долином Мораве, па је и гла вни колски пут, који спаја Београд са Солуном, изграђен по дну ове реке.

Пред крај треће деценије двадесетог века настао је преокрет. Лаза Теокаревић, један од синова Мите Теокаревића, оснивача лесковачке индустрије, после деобе са браћом и напуштања фабрике у Параћину, одлучио је да подигне сопствену фабрику у селу Вучју. Лаза је поступио супротно од осталих лесковачких индустријалаца. За њега је железничка пруга била од другостепене важности. Он је пре свега тражио воду, али не као погонско средство, ка ко је радио његов отац 1889. године, већ воду као онај битно важан фактор у технологији вуне. Драгољуб Трајковић у својој расправи „У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу“ наводи како се „од синова једног од матичара лесковачке индустрије један издваја и у Вучју — где је, кажу, вода одлична, подиже фабрику за израду штофова“ (127).

У цитираном пасусу из рада Драгољуба Трајковића: „У Вучју — где је, к а ж у, вода одлична“, провирује сумња савременика да је Лаза Теокаревић у Вучје дошао баш због воде, како је он у разговору са пријатељима изјављивао.

Тада се о фактору воде код технологије вуне мало знало, па је и сам Лаза Теокаревић мање знао но што сада знају текстил ни стручњаци. Ипак, Теокаревић је ,на основу дугогодишњег искуства свога оца Мите и личног запажања, осетио огроман значај воде у текстилној индустрији, специјално у вунарској.

Не само да је квалитет воде веома важан фактор у текстилној индустрији, већ и релативна влажност ваздуха, односно це ле атмосфере у региону где се подиже фабрика.

У том погледу Вучје је најпогодније ме сто у целој Котлини. Као што смо напред изложили, падавине у Поречју износе 764 мм годишње, док у Лесковцу има само 628 мм. Облачност у Поречју је већа но у Лесковцу. Ветрови слабији и тишина дужа. Због свега овога, а нарочито због многих планинских потока и река, присутност вла ге у ваздуху је константна и знатно већа но у центру Котлине. За вуну и производе од ње веома је важна једна константна влажност ваздуха, која омогућује вуненом влакну, као живом бићу, еластичност, необично важно својство у технологији вуне.

Данас се у модерним фабрикама вуне них тканина вештачки стварају ови услови, уграђивањем нарочитих клима уређаја. У време када је никла лесковачка индустрија, па чак и када је Лаза подизао своју нову фабрику у Вучју, природна влажност ваздуха средине у којој се подиже фабрика имала је велики значај.

У текстилној индустрији уопште, а поготову у вунарској индустрији вода се користи у огромним количинама у разним моментима израде вунених тканина, почев ши од прања вуне као основне сировине, затим код бојења, апретуре и прања штофова.

У свима овим операцијама, дакле кроз целу технологију, користи се вода, а при томе је њен квалитет од пресудног значаја.

Ако вода у своме саставу има карбонате (калцијум карбонат, магнезијум) они чи не карбонатну тврдоћу воде. Ова тврдоћа воде је пролазна и може се отклонити пре вођењем ових елемената у друге облике који технологији прераде вуне не би сметали. Ако се у води нађу сулфати они је чине стварно тврдом, јер се не могу одстранити. Сва је срећа што се ови елементи ма ло налазе у води, односно мало вода има са овим елементима. Но када се јаве, они утичу на физичке особине вуненог влакна, које под њиховим утицајима, односно када се вуна пере у таквој води, постаје крто, мање еластичдо и промени свој сјај.

Гвожђе у води која се употребљава у технологији прераде вуне је веома штетно. Оно мења боју влакна, отежава технолошке операције, нарочито бојење и бељење.

Код прања вуне, први лесковачки индустријалци употребљавали су сапун. Са тврдом водом овај сапун је градио калциумове односно магнезиумове нерастворљиве сапуне, који су ефекат сводиле на минима лну меру, односно били готово без ефекта. Чак и када се употребљавала већа количина сапуна, ефекат се није много промењио.

Другачије је стајала ствар са меканом водом. Она је уз употребу мале количине сапуна максимално скидала прљавштине и ефикасно прала вуну и друге сировине.

Када је реч о води из Вучанке примећено је да је кудеља у њој топљене конопље имала нарочиту белину и сјај. А један свештеник у бунушкој цркви је говорио да Вучанце познаје по белини њиховог рубља.

Данас је квалитет воде из Вучанке научно испитан. По систему такозване немачке тврдоће. тврдоћа Вучанке износи $0,5^0$

док је тврдоћа воде у бунарима у лесковачкој равници и до 24^0. С обизром на степен тврдоће, вода из Вучанке спада међу најмекше воде у Европи.*)

Лаза Теокаревић, иако је већ имао једно искуство свога оца стечено у изради гајтана у Вучју, прво је испитивао какво је дејство вода из Вучанке, па је тек онда приступио градњи саме фабрике. Тако је он још 1928. године подигао у Вучју најпре перионицу у којој су прани штофови израђивани у фабрици у Параћину. Испитивање је трајало дуго, и тек кад се утврдило необично повољно дејство вучанске воде на вунене тканине, Лаза Теокаревић је приступио подизању комплетне фабрике чија је изградња трајала све до 1932. године, и те године фабрика је пуштена у рад (128).

Тако је Поречје, у вези са развојем текстилне индустрије показало предност над осталим регионима Котлине. Са развитком аутомобилског саобраћаја, за индустријску производњу је жељезница изгубила некадашњи значај, па је и са те стране умањен престиж места подигнутих поред железничке пруге. Ако се у нашем друштвеном развоју буде рационално планирао даљи развој текстилне индустрије, Поречје треба тек да прерасте у један изразито текстилно индустријски базен. За овакав развој имамо примере у иностранству: у Италији, Немачкој и другим земљама, где текстилна индустрија није изграђивана у великим градским центрима, већ у потпла нинским регонима и у сливовима малих планинских река чија вода има природну мекоћу, тако драгоцену у технологији вуне.

Једном подигнута од Лазе Теокаревића и пуштена у производњу, фабрика вунених тканина у Вучју се брзо рашчула са особитим квалитетом њених производа.

После другог светског рата, у друштвеном власништву ,фабрика показује стални раст.

Према статистичким подацима Завода за статистику Народног одбора среза Лесковац од 31. 3. 1953. године, у општини Вучје, тојест самом Вучју, у индустрији је било запослено 740 радника.

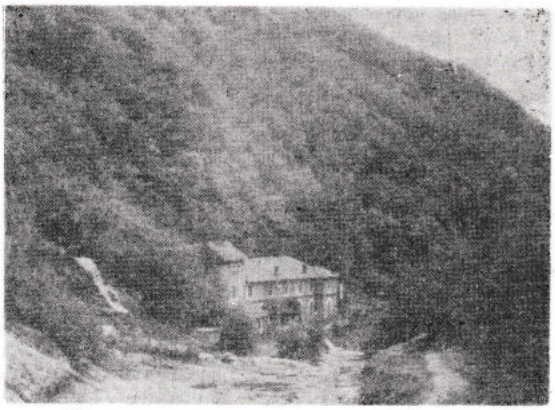
Према статистичким подацима од 31. 3. 1959. године, број запослених у индустрији на овој територији повећао се на 1.516 радника, а на дан 30. септембра 1959. године, он је износио 1.603. радника.

У почетку 1971. године у фабрици вунених тканина Вучје ради 2.200 радника, од којих је 1.140 мушкараца, а 1.060 жена.

У фабрици је запослено 26 факултетски образованих радника: 4 текстилна инжењера, 2 електроинжењера, 4 правника и 16 економиста. Вишу спрему има 36 радника, а са средњом стручном спремом 165. Висококвалификованих има 131; квалификованих 1.486 полуквалификованих 92, и простих радника само 56.

Међу радницима је било 100 неписмених, али су при основној школи у Вучју формирана одељења за описмењавање одраслих радника, па ће неписменост до краја 1972. године бити потпуно ликвидирана. (129).

Кад се говори о индустрији у Поречју ваља истаћи још једно индустријско предузеће у Вучју. То је хидроцентрала на Вучанки. Ова електрана подигнута је 1903. године и представља једну од најстаријих хидроелектрана у нашој земљи. Подигнута је од стране шведских стручњака и уз учешће шведског капитала ради расвете Лесковца. У почетку је имала два агрегата укупне снаге од свега 300 киловата .Године 1932. монтиран је још један агрегат јачине 650 киловата, па је од тада снага хидроцентрале у Вучју износила укупно 950 киловата.

Хидроцентрала у кањону Вучанке

Вучанска хидроцентрала нема своје акумулационо језеро, већ само користи редовну текућу воду, која се у летњим данима знатно смањи, а у доба топљења сне га и у кишним данима велике количине воде остају неискоришћене.

Мала хидроцентрала у Вучју у почетку је својом слабашном струјом осветљавала јавне установе, кафане и неке улице у Лесковцу. Све до свршетка првог светског рата, мали број домаћинства у Лесковцу је осветљавао своје домове електриком. Тек после тог рата Лесковчани су почели све чешће да уводе у своје домове струју и остављају петролејке којима су до тада осветљавали своје домове.

Пошто је хидроцентрала у Вучју била слаба да удовољи све већи број потрошача

*) Слободан С. Јовановић, дипломирани инжењер текстилног смера из Лесковца, дао ми је ове стручне податке о води као важном фактору у технологији вуне, те се исти засни вају на његовом стручном знању.

електричне енергије, подигнута је на јужном прилазу града у Влајковој улици термоцентрала 1932. године, па су тако у то време биле задовољене потребе растућег Лесковца.

Хидроцентрала у Вучју подигнута је од стране Швеђана уз учешће извесног бро ја лесковачких капиталиста, међу којима се нашао Стева Живковић Богојевачки, ре нтијер и један од млађих индустријалаца из породице Врањкића — Коста Врањкић. Швеђани и њихови компањони из Лесковца су створили удружење под називом Електрично друштво, па је формално то дру штво било носилац права и обавеза хидроценрале и касније подигнуте термоцентрале.

Данас у Лесковцу не ради термоцентра ла, коју су партизани у току другог светског рата разорили, а хидроцентрала у Вучју учествује у снабдевању струјом лесковачки регион са само 6% укупно утрошене електричне енергије.

У електричној централи у Вучју данас је запослено 8 радника, од којих је један висококвалификовани електричар, а тројица квалификовани радници машинске ст руке, а остала четворица су полуквалификовани радници, који раде на одржавању канала (130).

Према томе, структура становништва у Поречју изгледа овако:

Таб. XVI

Укупно становника	Активно становн.	%	Пољопривреда	Индустрија	Занати	Неактивно	%
18.150	11.402	62,2	8.900	2.208	296	6.750	37,3

VII РАЗВОЈ ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ

Пред пад турске власти у Поречју су постојале само две школе манастирског типа и то у селу Чукљенику и Бун. Чифлука а међу Поречанима једва да је ко знао само читати и писати. Код организовања општина после ослобођења у целој области се није могао наћи човек способан за деловођу па је за првог општинског деловођу у Поречју постављен Љубомир - Љуба Миладиновић, резервни официр једне јединице српске војске стациониране у Лугару приликом демобилисања српске војске после свршетка рата(*).

Године 1882. основна школа у селу Бунушком Чифлуку, смештена у једној згради у црквеној порти је реорганизована у школу световног типа.

Школу су имали да похађају ученици из свих села Поречја, па и неких села ван његових граница (из Барја, Вине и др.). У почетку је било 120 полазника, а први учитељ био је Аћим Чавдаревић, пореклом из Куманова. После Чавдаревића у овој школи су учитељовали многи други, а међу њима и Лазар Миљковић — Поштркуља, родом из Власотинца (**) и Ђока Поповић.

Пошто су школу похађали ученици из далеких села као што су Вина, Барје и др. на југу и Велико Трњане на северу Поречја, за ову децу из удаљених села организован је при школи интернат, па су у њему ноћивали, а храну је за ту децу припремала баба Петкана, из Брзе, од намирница које су њихови родитељи доносили([132]).

Током времена стале су се отварати основне школе и у другим селима овог региона, па су између два рата имала четворо разредне основне школе ова поречка села: Велико Трњане, Горње и Доње Јајно, Стројковце, Накривањ, Брза, Мирошевце, Славујевце и Вучје.

Школство и просветне прилике у Поречју данас овако изгледају:

У целом региону постоје три осмогодишње матичне школе и то у селима: Великом Трњану, Вучју и Мирошевцу са истуреним четвороразредним одељењима у овим селима: Белом Потоку, Накривњу, Чукљенику, Брзи, Славујевцу, Игришту, Стројковцу и Горњем Јајну. У Бунушком Чифлуку постоји пуна осморазредна основна школа, али је она без истурених одељења. С друге стране поречко село Рударе има четворазредну основну школу као истурено одељење основне школе „Петар Тасић“ у Лесковцу, а село Доње Јајно четвороразредну основну школу као истурено одељење основне школе „Светозар Марковић“ у Лесковцу.

Од мале основне школе манастирског типа под Турцима у Чукљенику и Бунушком Чифлуку у току

(*) Љубомир — Љуба Миладиновић је био рођен у околини Пожаревца. Као резервни официр српске војске дошао је у Поречје и ту остао до расформирања своје јединице. Отпуштен из војске он се настанио стално у селу Стројковцу, оженио се и образовао породицу. Као писмен човек постављен је за деловођу неколико општина и он је ту дужност обављао све до своје смрти. Његов млађи син Костадин — Дима Миладиновић је наставио занимање свога оца, док се старији, Алекса Миладиновић, истакао као политички човек у општини стројковачкој и у њој био дуго година председник општине као присталица демократске странке. Оба Миладиновића су до данас задржали у народу леп углед и поштовање.([132])

(**) Лазар Миљковић — Поштркуља погинуо је у рату са Аустријом 1914. године.

протеклих близу сто година, густа мрежа основних школа прекрила је читаво Поречје и у току 1969. године овако је изгледала и имала полазнике како је изложено у табели XVII.

Таб. бр. XVII

Назив села у ком се налази школа одн. одељење	Млађи разреди		Старији разреди			
	Број одељења	Број ученика	Број одељења	Број ученика	Укупно Одељ.	Учен.
Вучје	8	251	17	556	25	807
Бели Поток	1	29	—	—	1	29
Накривањ	2	77	—	—	2	77
Чукљеник:	1	42	—	—	1	42
Брза	2	67	—	—	2	67
Мирошевце	2	70	—	241	—	311
Славујевце	2	47	—	—	2	47
Горина	2	71	—	—	2	71
Игриште	1	48	—	—	1	48
Велико Трњане	3	91	8	243	11	334
Стројковце	3	113	—	—	3	113
Горње Јајно	3	97	—	—	3	97
Чифлук Бунушки	6	204	6	192	12	396
Рударе	1	29	—	—	1	29
Доње Јајно	4	120	—	—	4	120
					Укупно:	2588

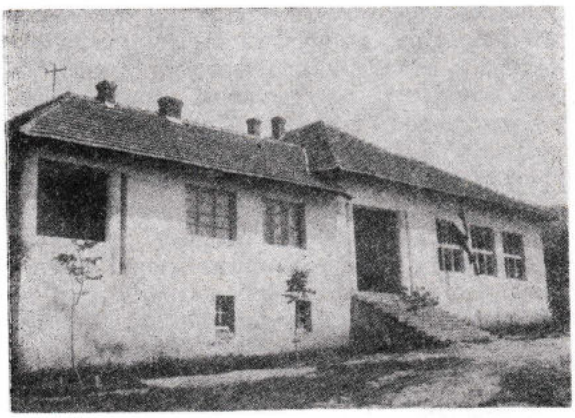
Мирошевачка основна школа као матична има своја истурена одељења четворо-разредне школе и у селима Барју, Калуђерцу, Црцавцу, Доњој и Горњој Оруглици. Ове основне школе нисмо узели у обзир, јер се наведена села не налазе у Поречју, већ у Ветерничкој клисури. Међутим,у обзир смо узели основне школе у поречким селима Рудару и Доњем Јајну иако припадају матичним школама у Лесковцу, јер су полазници у овим школама деца из Поречја.

Према табели XVII, у школској 1968/69. години у Поречју су биле четири потпуне осмогодишње школе. Од укупног броја села у Поречју (26), у 15 постоје школе и то у четири села комплетне осморазредне, а у 11 села четворо-разредне.

Број полазника у нижим разредима у свима овим школама у школској 1968/69. години био је 1.356 ученика оба пола, док је у вишим разредима било 1.232 ученика оба пола. Приближно једнак број ученика у нижим и вишим разредима, како се у овој табели показује, није реалан због тога што су код пописа полазника нижих разреда изостављени ученици из основних школа у Ветерничкој клисури, тојест из Барја, Калуђерца, Црцавца, Доње Оруглице и Горње Оруглице, док су узети у обзир ученици из истих села који похађају више разреде основне школе у Мирошевцу. Када се издвоје ови последњи, долази се до знатније разлике између броја полазника у нижим разредима и оних у вишим разредима свих школа у Поречју.

Основна школа у Бун. Чифлуку

Основна школа у Брзи

Наставнички колегијум Основне школе у Великом Трњану 1960. г.

Али показани број ученика није обухватио све школске обвезнике, већ негде испод 90% деце школског узраста од 7—15 година, не узимајући у обзир децу која услед телесних или менталних недостатака нису у могућности да похађају школу.

Ваља приметити и то да ни ових 90% деце обавезног школског узраста не завршавају пуну осмогодишњу школу. Статистички је утврђено да прва четири разреда основне школе не похађа око 1% у односу на укупан број школских обвезника тога узраста (7—11 година), а старије разреде не похађа 20% школских обвезника узраста од 11—15 година.

Према томе, практично, проценат деце која заврше осмогодишњу школу је далеко мањи од броја школских обвезника и износи негде око 77%. Највећи број деце који престаје да похађа школу после завршеног четвртог разреда јесу деца из планинских села удаљених од матичне осморазредне школе. Али, поред овог разлога, постоје и други. Сељаци, чија су у овом случају искључиво деца у питању, практично не виде никакве користи од тога да им деца заврше осам разреда основне школе. Са осмогодишњом основном школом, без техничког образовања, деца не стекну ни једно коначно образовање, већ само припрему за даље школовање. Дечаци, па и девојчице од 15 година, одвикнути од пољског рада у току осмогодишњег похађања основне школе, без могућности да се даље школују, постају велики терет за родитеље и друштво.

Поред овог редовног школовања подмлатка, у селу Вучју постоје уз тамошњу осмогодишњу школу и одељења за описмењавање пунолетних лица запослених у индустрији. Према подацима које смо добили од управе фабрике вунених тканина у Вучју, њених 100 неписмених радника се описмењује у одељењима основне школе у Вучју.

У погледу писмености целокупног становништва у Поречју, и поред веома разгранате мреже основних школа и одржавања курсева за описмењавање неписмених, велики број људи и жена не знају читати и писати.

Велики напори у области образовања данас доносе своје плодове па се у целом региону постепено подиже и општи културни ниво. Ипак, неписменост наслеђена из прошлости не може се за кратко време ликвидирати. У том погледу, штавише, стање ствари је још увек неповољно и статистички подаци показују да се Поречје налази тек на пола пута до потпуне ликвидације неписмености.

Ево како је изгледала писменост у општини Вучје на дан 31. марта 1953. године: од укупног броја становника који је износио 20.392, знали су читати и писати 8.062. Као што знамо, општина Вучје у то време обухватала је и велики број села Ветерничке клисуре, која не улазе у наш појам Поречја, па се отуда и појављује већи број становника. У тим селима Ветерничке клисуре има највећи број неписмених. Но, ако се и то узме у обзир слика није ни мало ружичаста ни за само Поречје. Са свима корекцијама једва да се 50% целокупног броја становника може урачунати у оне који знају читати и писати, тојест у оне који располажу са најнужнијим елементима писмености.

Младе жене из Белог Потока на течају за одрасле (у средини учитељ Томислав Марковић са својом супругом)

У новије време се као веома моћна средства за ширење обавештености и културе јављају радио и телевизија. Добар број домаћинстава у Поречју има радиопријемнике и транзисторе, а ни телевизори нису у поречким селима реткост.

Према подацима добијеним од управа пошта у Лесковцу и Вучју у Поречју је пријављен број радиоапарата и теливизора 1969. године, како је то изложено у табели XVI.

Таб. бр. XVIII

Назив села	Радиопријемници и транзистори	Телевизори
Рударе	70	10
Велико Трњане	130	10
Пресечина	52	2
Паликућа	40	2
Доње Јајно	140	23
Горње Јајно	80	10
Шишинце	60	4
Кукуловце	20	—
Мирошевце	120	18
Горина	100	5
Славујевце	50	3
Дрводеља	10	2
Букова Глава	10	3
Вучје	426	238
Стројковце	150	10
Бели Поток	50	3
Шаиновац	20	2
Накривањ	130	10
Чукљеник	43	3
Свега у свим селима	1.701	364

Наведени број радиопријемника и телевизора је стање једног тренутка, које се стално мења. Сем тога, узели смо у обзир само пријављене апарате, а свакако да има приличан број и непријављених, нарочито транзистора.

У културном развоју овог региона веома значајну улогу има Народни универзитет у Вучју. Он остварује своју активност кроз два центра: центра за образовање и центра за културу.

Образовна активност Народног универзитета у Вучју обухвата друштвено-политичко образовање одраслих и стручно образовање. Друштвено-политичко образовање врши Универзитет кроз ове форме: отварањем вечерње политичке школе, држањем семинара и јавних предавања. Стручно образовање обухвата раднике текстилне индустрије у Вучју у циљу стицања квалификације квалификованог радника интерног карактера. Сем тога, у оквиру рада Универзитета спада и основно образовање одраслих, тојест радника запослених у фабрици текстилних производа у Вучју.

Културна активност обухвата рад библиотека и кинофикацију.

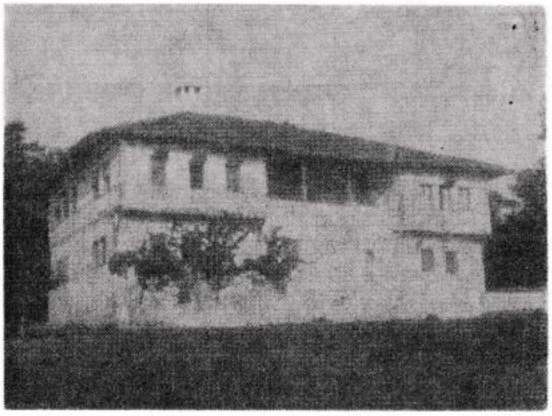
У Вучју постоји централна библиотека смештена у веома лепој просторији димензија 18 x 8 метара у којој се налази читаоница и веома лепи рафови са око 10.000 свезака, углавном белетристичке литературе.

Текстилни музеј у Стројковцу

Библиотека има два истурена одељења: једно у селу Великом Трњану, основано 1. јуна 1964. године, које располаже са око 1.700 књига, а друго је у Мирошевцу основано 1. новембра 1967. године и располаже фондом књига од 570 свезака.

И у централној библиотеци и у њеним истуреним одељењима главну читалачку публику чине ученици и радници текстилне фабрике у Вучју. Од пољопривредних произвођача читаоци су омладинци у скромном броју: У Великом Трњану их има 10—15. У Мирошевцу нешто више.

Конак рударске цркве

Кинофикација представља једну од основних делатности Народног универзитета у Вучју. Филмови се приказују не само у селу Вучју, већ и у још 11 села Поречја: Мирошевцу, Доњем Јајну, Стројковцу, Ве-

ликом Трњану, Чукљенику, Горини, Шишинцу, Белом Потоку, Бунушком Чифлуку, Брзи и Накривњу. Каквог је интензитета ова активност била у току 1969. г. види се из ниже табеле:

Таб. бр. XIX

Место у коме је приказана представа	Број представа	Број посетилаца
Мирошевце	47	4.453
Доње Јајно	40	3.675
Стројковце	28	1.806
Велико Трњане	43	3.219
Чукљеник	7	443
Горина	17	1.013
Шишинце	15	905
Бели Поток Бунушки	1	71
Чифлук	2	180
Брза	34	1.823
Накривањ	3	272
Вучје	280	30.000
Свега:	517	47.860

Иначе, Универзитет има четири киноапатуре од 16 мм и 35 мм. а њима рукују 3 киноапаратера, од којих је један квалификован а двојица полуквалификовани радници.

Филмови се у појединим селима приказују под веома лошим околностима: просторије за приказивање филмова су неопремљене, са сломљеним прозорима, а негде их и нема. Сем тога, посетиоци су често веома недисциплиновани([135]).

Рад под таквим околностима је веома тежак и тражи много напора и пожртвовања.

VIII ЉУДИ И НЕКЕ ЊИХОВЕ ФИЗИЧКЕ И ПСИХИЧКЕ ОДЛИКЕ

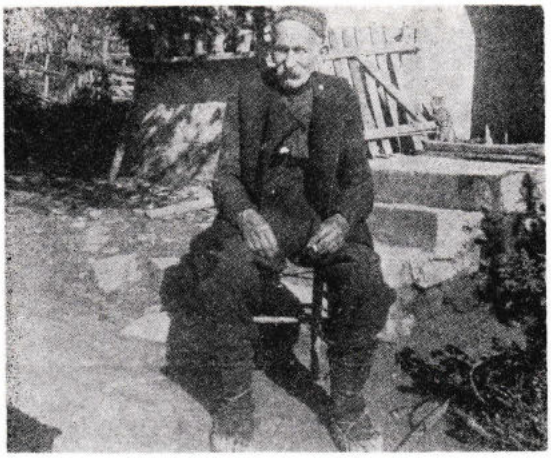
1. **Ко су и какви су Поречани.** — У највећој мери старинци, делом од првих словенских насељеника а делом од придошлица из Рашке после припајања Дубочице Немањиној држави, Поречани су изразити тип српског аутохтоног становништва у долини Јужне Мораве и њених притока. По својој телесној конституцији они стоје на средини између источног шопског типа нашег човека и западног Динарца. Витког су стаса, али не као Динарци. Раста су средњег, мада има и високих људи. У просеку Поречани су високи око 170 сантиметара. Од Шопова се разликују по томе што немају њихову честу збојитост — „несу збитаци". Наиђе се и на човека нижег раста, снажних груди и широких рамена, какав је био Стојан Јера и син му Милан из Доњег Јајна. Међутим, чешће ће се срести људи високог стаса и до два метра какав је Сретен Јовановић — Поповче из Чукљеника, или какав је био Милан Стефановић, из Горине. Корак им је спор, али уједначен ,као да иду за својим плугом или за запрегом својих бивола. Поречани немају маркантне главе са високим челом и јаким носевима, какви се људи срећу међу Динарцима. Оглед им је смирен и очи им заблистају само у тренуцима већег унутрашњег немира изазваног радошћу или љутњом.

Међу Поречанима је веома редак угојен човек или жена, већ су готово сви од реда сувоњави. У новије време сретну се људи тридесетих година живота ухрањени, али не и гојазни, и то међу онима који раде у фабрици, трговини и другим привредним организацијама на радним местима које не захветају физичко залагање.

Жене су нижег раста од људи, мада их има и високих и витких. У средњим годинама живота нешто су ухрањеније, али су у старости увек свеле и као сасушене. Најлепше изгледају девојке пред удају, штићене од мајки од тешких послова и понете младалачким илузијама. Међутим, после удаје, чим понесу, многе промене свој изглед, свену, потавне и у првим годинама брака горе изгледају него касније када им деца поодрасту.

Вукадин Јањић, из Д. Јајна са женом

Глигорије Вељковић, из Бунуше, стар 100 година (1960. г.)

Алекса Миладиновић, из Стројковца

Поречани су махом смеђи људи, али има доста и плавих, а сретну се и црномањасти. Очи су им најчешће плаве, али има доста и граорастих и црних као и плод од купине. Код изразито плавих особа, каквих има у роду Јераца у Доњем Јајну, очи бивају бледо плаве, па и чакрасте. Међу женама се често сретну нежно беле особе плавих очију.

Борђе Јовић, из Лугара, са женом, сином, снајом и унуцима

Мушкарци, сем у жалости, редовно брију браду. Старије генерације су редовно неговале бркове, јер су они „лик човечји“(*). Новије генерације бришу и браду и бркове. Коса се шиша до коже. Само савремени омладинци негују косу по угледу на варошку омладину.

У одевању се старају Поречани још увек држе старе народне ношње шивене од клашњи. За лето многи шију чакшире од кудељног платна. Народно одело се данас ретко „оптаче“ као некада гајтаном и бурмом или оптуком, мада има још људи који носе мифтане опшивене гајтаном. Пошто у Поречју има око 1.000 индустријских радника мушкараца, често се срећу млађи и средњовечни људи у плавим радничким блузама и панталонама. Млади свет најрадије купује конфекцијско одело, а многима кројачи, по мери, шију одело од камгарна, па се по оделу и белим најлонским кошуљама, како се обично облаче у празничним данима, уопште не разликују од варошке омладине. Због начина у одева-

(*) Милан Станковић Јера, из Доњег Јајна, дугогодишњи председник великотрњанске општине, брковима је поклањао велику пажњу. Он није бријао и део лица на крајевима усана, па су бркови у томе делу били дебели и израстали дуги, а он им је давао таласасту форму увијањем.

Стари људи из Поречја

њу згубио се абацијски занат у целој Котлини, а у колико се још шије одело од клашњи или шајка, то раде обично „шнајдери" по селима, шијући сељачка одела искључиво на машини.

Као да се жене више држе народне ношње. У највећем броју, чак и младе, носе футе од материјала које саме тку на разбојима по својим кућама. Зимске футе су вунене, а летње од памука. И зимске и ле-

тње су разнобојне, код старијих жена затворенијих боја, а код младих и девојака отворених и врло живих. Футе младих жена и девојака су и краће и гајтаном, односно бурмом, опшивене и ласкама накићене, док су футе старијих жена једноставне, без накита и опшива.

Мушкарци на глави носе шубаре или шајкаче. Млађи свет шешир носи на глави. Качкет као део мушке ношње није продро у Поречје, док се у новије време среће француска берета („буретка").

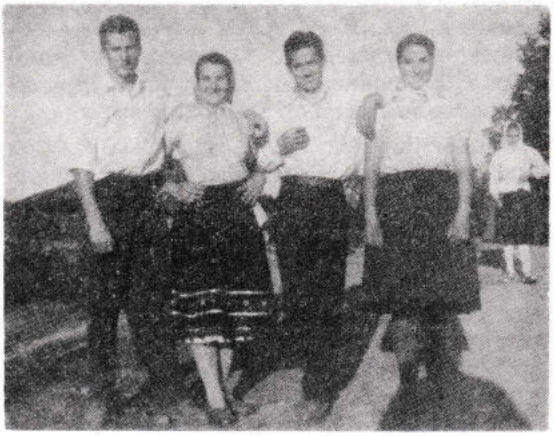

Девојка из Пресечине

До пред други светски рат старији људи носили су малу вунену капу, коју су сами плели дрвеном иглом ([134]). Ову капу је нашао у северном делу Ветерничке клисуре Риста Николић када је 1902. и 1903. године испитивао Пољаницу и Клисуру. У своме делу „Пољаница и Клисура" он о овој капи каже: „У северном делу клисуре ближе Лесковачком пољу понеки носе и плетене капе. То су т. зв. п о љ с к е к а п е, које су примили од становника у Пољу, где се само и носе. То су црне вунене капе, које плету сами становници Поља"([135]). Врло је карактеристично оно што је Константин Јиречек, судећи по свему, баш о тој капи забележио. Он каже: „Врло разноврсни беху покривачи за главу. Такав беху сасвим мала капа коју помиње Метохит, слична оној какву данас носе Црногорци и Херцеговци"([136]). Ја сам лично познавао људе који су носили такве капе, па могу рећи да се опис капе који је дао Јиречек, доиста односи баш на ову народ-

Девојка из Збежишта силази у Вучје

Младићи и девојке из Чукљеника

ну капу. Из тога се да извући закључак о облицима прастаре одеће који су се очували у Поречју, као и то да су Поречани један заиста аутохтон свет.

Што се тиче жена оне носе мараме на глави: младе отворене боје и разних шара, а старије „старачке шамије" тамније боје („мораве шамије), често тамно-зелене са једва приметном шаром у виду гране на ивици шамије.

Младе жене и девојке радо носе кецељице извезене разним шарама, док старије жене носе „скутаче" изаткане од вуне. На горњем делу тела младе жене и девојке носе преко белих кошуља мале јелеке, јако отворене на грудима, који се некипут само при дну закопчавају, а негде су и

потпуно отворене. Ти јелеци су обично од црног сатена и спреда извезени разним шарама.

На ногама народ овог краја носи опанке од свињске и говеђе коже. Младићи „кицоши" носе такозване „шумадинске опанке" са широким и уназад повијеним „носом". Пред први светски рат и данас најчешће се носе гумени „пиротски" опанци — попке. Носе их људи, жене и деца. На ногама носе, испод опанака и „попки", вунене чарапе у свима годишњим добима уз употребу обојака нарочито код опанака од свињске коже. Лети, у пољу, често иду у гуменим опанцима — попкама босих ногу.

Поречанке негују дуге косе и плету их у плетенице. Младе жене и девојке „наколмују" део косе изнад чела и тај део не покривају марамом. Старије жене везују мараме често и преко чела до самих обрва.

2. Радне навике. — Радне навике су у сваком Поречанину дубоко усађене. Раде и стари и млади, раде и деца. Непрекидно раде. Жене више но мушкарци. По Јовану Цвијићу ова особина људи централног типа, коме припада човек Јужне Мораве, јесте „реалистичка црта њиховог карактера". За њих је „кроз цео живот главно „работа": на послове се брзо решавају, без оклевања; многи су прави активни и пословни темпераменти... Причање и зановетање без практичног циља је по правилу противно њиховој природи"([137]) (*).

Поречани навикавају децу на рад од малена. Пре другог светског рата падало им је тешко кад су морали да их пошаљу у школу и из ње би децу радо вадили јер „који ће чува стоку?" У економици многих поречких породица законска обавеза да се деца оба пола морају школовати најмање 8 година у основној школи, представља удар који добија веома тежак облик када деца заврше школу са којом се не могу нигде запослити. Та деца се нерадо хватају за мотику, а родитељи немају могућности да их даље школују, па се велики број такве деце одаје ленствовању и представља проблем не само за породицу већ и за друштво.

Но и поред тога што је подмладак до 15 година живота одстрањен од рада и при вређивања, и поред тога што у фабрици у Вучју и у лесковачким фабрикама ради преко 2.000 људи и жена из Поречја, у овом региону нема појаве деаграризације, односно напуштања земље, какви се случајеви често јављају у западним регионима Котлине, нарочито у плодној Пустој Реци. У Поречју је свака стопа земље обрађена, а освајају се и нове површине. Све то указује на то колико су у Поречанима, прастарим земљорадницима, потомцима давних меропха, дубоко усађене радне навике, према којима они цене вредност појединаца и читавих породица. Кад хоће неког да похвале, они кажу: „млого работан човек" или „млого работна жена". Када Поречанина видите да у празничке дане ради, он каже: „не ми се седи бађава", а каже се и: „Који ради. бог не брани!".

Радни у сваком погледу, они су нарочито одани земљи и везани за њу дубоком љубављу. У тој љубави и хиљадугодишњој агрикултури, лежи један од разлога њиховог парничарског духа, особине коју показују сви стари земљораднички народи, иако знају да је бољи „мршав мир него дебела парница" и да „онај који води парницу не музе кравицу".

Колико Поречани цене радног човека, још више осуђују нераднике, „батакчије". Нарочито презиру оне који проћердају свој иметак у кафанама и на коцки и за таквог кажу да „није никакав човек".

Поречани воле школу и цене школованог човека. Иако имају велики број школованих земљака на разним положајима, не грабе се много за службеничке положаје и не ломе врат другоме да би га истисли из „меку столицу". Штавише, добар занат у рукама њиховог подмлатка сматрају сигурнијим и бољим хлебом, мада се и као занатлије не одвајају потпуно од земље.

Као што се види из табеле XV у Поречју је у току 1970. године било 296 регистрованих занатских радњи, а од занатлија ни један није престао да се бави и земљорадњом.**)

(*) Мој отац, абација по занату, приповедао ми је једном приликом ово: Када се 1910. године у околини Лесковца градили стратешки путеви у правцу Копиљака и долином Јабланице на Туларе и даље, међу радницима било је много сељака из Шумадије. Једном је неки Шумадинац, видећи мога оца како савијених колена на тезги шије сељачко одело, стао да га запиткује за разне ствари и на широко да приповеда. Шумадинац је мислио да га мој отац са пажњом слуша. Међутим, мој отац га је наједном прекинуо: „Човече, имам си работу!", па је овај престао да говори и удаљио се из радње мога оца.

**) Ђорђе Цветановић, из Великог Трњана, стар преко 80 година, ратник у првом и другом балканском рату, учесник у првом светском рату, Солунац са чином резервног наредника и учесник у НОБ-и, још увек активни радник у винограду и на њивама, говорио ми је да је за сељачко домаћинство најбоље да бар један његов члан ради неки занат. Нарочито је ценио: тракториста, ковача, колара, столара, кројача и друге. Он сматра да занат уз земљорадњу омогућује сељачком домаћинству добар живот у нормално време и даје пуну сигурност у ратовима, економским поремећајима и кризама.

Иако су Поречани одлични војници нема их у командном кадру. Њих не мами ни једно официрско блиставо звање. Били су увек добри редови, каплари, поднаредници и наредници, тојест онај кадар у армији који носи најтежи део рата. Увек су били цењени и хваљени од својих старешина. Такви су се показали у балканским ратовима, такви су били у првом светском рату, па су изванредне борачке способности и сналажљивост показали и као парти зани, а били су чврсти и у тамницама и логорима.

3. Још неке карактерне црте Поречана. — Поречани су сталожени људи, јер их је вековни рад смирио и упитомио. Они неће за малу ствар и на мах да плану. Никада не одговарају изазивачу одмах истом мером. Покушавају најпре да противника смире разумним разлозима. У незгодним ситуацијама гледају да се мирно извуку. Али ако морају да приме борбу, не беже, иако у овом крају постоји изрека: „Стојанова мајка плаче, а Бежанова поје". На њих се могу применити речи Јована Цвијића: „да се ретко где у јужнословенским земљама мање свађају и да се ретко где увреде мирније сносе но овде" (138).

Но и међу њима дође до свађе и увреде у сукобима око међа, права на пут или воду, па се људи покавже, некипут и побију. Али су оваква решења сукоба међу њима ређа. Више воле да иду на суд, да траже правду „до крај", „док има таксене марке". За увреде, клевете, па и туче на суду се често измире. Мали је број оних који не послушају околину или суд и не повуку тужбу, већ терају мак на конац да против нику „докажу".

Драгутин Ђорђевић је у своме већ толико пута навођеном делу „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави" записао: „У свађи се не бирају речи. Каже тако неко: „Посваћа се с'с Јована и уста несам питаја што сам му навикаја". Свака друга или трећа реч у тим свађама је инкриминисана и за то се може одговарати пред судом, али се због тога не туже. Кажу за свађе и увреде: „Тој ништа неје: п'с лаје, ветар носи!" И: „Ако ми је опсуваја мајку, он ли ће до њима да дође?" (139).

Поречани псују, али у сексуалној псовци немају бескрајну скалу псовки, каква се може чути у граду. Жене не псују. У свађи се међу собом вређају, али беже од тривијалних и бестидних речи какве се чују у граду, нарочито у свађама Циганки. Жене имају обичај да куну и у клетвама показују често велику свирепост. Драгутин Ђорђевић је забележио велики број клетви које се чују из женских устију, а између осталих и ове: „Бог те убија! Ђавол те однеја! Да просиш па да се раниш! Кућа ти опустела! Цигани ти по кућу ковали! Кућа ти се упалила! Огањ ти гу (кућу) изгореја! Црн ти век бија! У црн га мајка повој повила! Душа ти испала! Убила те света недеља! Нека ти најмило цркне! На главу да си видиш! Да ти не цуне мајка зелени венци! Гром те убија! Голем те болес уфатија (туберкулоза)! Гушобоља (дифтерија, шарлах) те уфатила! Чума те утепала! Вуци те изели! На дрвене ноге ишеја! Да му никнев коприве и пелин у двор, а боцке у огњиште! Слунце те не огрејало! Саво, св. Саву не дочекаја! Перо, пејчин д'н не дочекаја! Пукнуло, па те у перчин ударило!" (140).

Људи ређе куну, али и они то чине и клеветама нису онако жестоки и немилосрдни. У свађама они најрадије употребљавају псовке.

Скромност је једна од одлика људи овог краја .Чини нам се да је то најскромнији свет Лесковачке Мораве. Пред старијима су повучени. Кад неко приповеда, воле да слушају, а мање да казују своје мишљење. У суду о некој ствари или догађају никад се не истрчавају да први кажу своје мишљење, сем у припитом стању, у које се, некипут, намерно доведу ,да би се „охрабрили".

Жене су нарочито скромне. И када су паметније од својих мужева, кажу да тре ба да питају мужа, јер „он је домаћин". Као да мужеви дају женама углед пред светом. Жена без мужа је „гологлава". Кад се муж са неким разговара или препире, па се у препирку и жена умеша, он каже својој жени: „Ти да ћутиш". Ако она и даље говори, хоће да замахне и да је удари. У суштини жене имају већи утицај на мужеве но што би се то могло споља видети. Када остану саме са њима, оне нађу начина да им наметну своје мишљење и вољу.

Поречани су људи ведра духа, спремни на шалу и смех. Нарочито се смеју млади. а код младих жена и девојака смех добија веома звучне димензије, па се каже да се оне „кикоћу". Смеју се на свечаним скупо вима и при раду на мобама („моба"): за време житве, вршидбе, плашћења сена, бер бе винограда, у баштама. Умеју да праве разне досетке и пошалице. Код сусрета и поздрава редовно се осмехну. Тај осмех је непосредан и искрен. Никада лицемеран. Осмехом они никада не прикривају своје нерасположење или презир. Ако лоше мисле о некоме, они то не прикривају, већ ис казују и речима и својим ставом.

Самокритични су. Кад се извуку из неке незгоде, признају да су се били јако уплашили: „Жив ме стра изеде", „Утепа се од бегање!"

Муке трпе, и када о њима приповедају, то чине тако као да се ништа са њима није десило. И о смрти говоре са смиреношћу, као о нечему што мора да дође: „И такој, умре си човек, па ништа. . .“

Поречани нису маштовити ни склони сањарењу. Као да у њима, у њиховој души нема нечега што може свесно да ствара и преображава представе. Цело њихово биће као да је створено од реалности и за реалност. За људе који су склони сањарењу и фантазијама каже да се „запљускују“, да се „заносе“. Као да и њихов говорни језик није погодно оруђе за уобличавање мисли. У многим речима сугласници потискују самогласнике, а онде где би их морало бити, елизије их одстрањују. Такав језик није погодно средство за поетске и говорничке фигуре, па народна поезија на говорном језику овог региона нема оне лепоте и музике какве има у овим творевинама у језику Динараца пуном самогласника.

Погрешно би било рећи да у Лесковачкој Морави, па и у Поречју као њеном региону, нема епа. И овде постоји еп, али није онакав какав се јави код Динараца. Уосталом, способност за епско уобличавање је дар којим се један део српског народа одликује међу свима народима Европе. Код Поречана је осећајност присутнија од фантазије. Драгољуб Трајковић, који иначе сматра да у Јужном поморављу нема епа, мисли, да „лирско са мелодијом представља главно изражајно средство“ (141).

Поречани се не одликују само тиме што немају фантазије и што им је епско изражавање веома оскудно. На људе са стране запањујуће делује готово потпуна небрига за породичну генеологију. Исто тако у све сти овога света мало је трагова српске средњовековне државе иако је он живео у њој близу 300 година и са њом и потпуно срастао (142).

Како објаснити ову карактерну црту људи Лесковачке Мораве и Поречана?

Поречани о своме породичном пореклу, „од потекло“, тако мало воде рачуна да неки не знају ни име свога деде, а име прадеде готово нико. О роду по мајчиној лози уопште не воде рачуна. Чак не знају готово редовно девојачко презиме своје мајке. Једва ће понеко знати да каже коју карак терну црту свога деде. Рећи ће: „Бија мужа!“ Или: „Бија работан“ и то је све.

С друге стране, самоуки Милут Милатовић, из села Петровца, засељеног на 12 километара западно од Лесковца људима из Црне Горе, пре нешто више од пола века, знао је да прикаже све своје далеке претке и да прича не само о својој породичној лози, већ и племену коме је његова породица припадала. Пун динамике, двапут је одлазио у Америку и радио у њеним рудницима, док га није привукла равна Дубочица „гдено роди вино и пшеница“, како је певао у једној од својих многобројних песама*).

Из историје Поречја знамо да је оно стари земљораднички крај насељен првим словенским насељеницима, а прикључен српској средњовековној држави половином XII века у доба великог жупана Стефана Немање. Од времена припајања Рашкој, па све до пропасти српске средњовековне државе, за период од око 280 година, дошло је до потпуног етничког изједначавања првобитних словенских насељеника Поречја са рашким Србима.

После смрти цара Душана (20. 12. 1355. године), Поречје се нашло у непосредној близини државног центра државе кнеза Лазара — Крушевца. У периоду српске деспотовине као да је овај крај Србије био под непосредном управом најближе родбине српских деспота, нарочито Ђурђа Бранковића и да су у овом крају били главни феудални поседи његових кћери Маре и Јелене (143).

У доба косовске битке Поречје се налазило под управом феудалне елите Лазареве државе, па су под вођством својих феудалаца Поречани учествовали у косовском боју 1389. године и у судару са Турцима се показали као најпоузданија војска кнеза Лазара. Тада је изгинуло локално племство и у Поречју је остао да живи само прост народ: отроци, меропси, власи, себри и соколници. Ако је Никола Скобаљић био поречки властелин и војни заповедник, и он је, после 65 година од косовске битке, јуначки пао са тадашњом властелом и властеличићима овог краја, па када су Турци коначно овладали Немањином Дубочицом у њој више није било ни трага од српског племства, већ је остао само обичан народ, лишен своје друштвене елите.

У сталешком друштву каква је била српска средњовековна држава постојале су многе разлике између властеоског слоја и простог народа, почевши од одевања и начина становања и исхране, до многобројних права и привилегија које су властела уживала и дужности које су лежале на простом народу.

Властеоско звање је било наследно и од владаоца степеновано не само према заслугама племића већ и заслугама његових предака. О пореклу властеле се много водило рачуна. И сам властелин је бринуо о дока-

*) Првих дана после свршетка другог светског рата Милут Милатовић ме је умолио да му „прецукам“ на мојој машини многобројне песме које је он писао по разним свешчицама и обичним листовима хартије, па сам прекуцао око 8.000 стихова и повезаму му их у једну свеску. Милут је давно умро, а ја не знам шта је било даље са његовим песмама.

зима своје „племенитости". Властела су па мтила своје претке и све догађаје у којима су учествовали, а томе су бринули и други племићи у тежњи да се у њихов сталеж не увику никоговићи. Владалац је поготово водио рачуна о пореклу потчињеног му племства, о његовим манама и врлинама.

О пореклу простог народа нико није водио рачуна, па био то отрок (роб), меропх (земљорадник), влах (пастир), себар (слободан сељак) и соколник (сеоски занатлија). У многим случајевима и отац новорођенче та се није знао с обзиром на „право прве ноћи" које је припадало племству на Западу, а које су право вероватно користили и српски племићи .Отроци, меропси и власи су били саставни део властеоске баштине, добрим делом ствари а не личности. Знали су само за дужности. Никоме, па ни њима самим, није било потребно да води рачуна ко су и од кога су претка, већ само о томе чији су људи. Они сами нису имали зашто да се поносе својим пореклом и својим прецима исто тако бедним створењима као што су и они сами. На основу свога права рођења од одређеног родитеља нису могли полагати никакво право на бољи живот. У многим случајевима је било корисније при крити своје порекло и своје трагове, нарочито ако су морали плаћати тешке глобе и поднети свирепе казне.

Кад је пропала српска средњовековна држава, преживело племство, уколико се није потурчило и тако однародило, склонило се у неприступачне планине Црне Го ре и Херцеговине. У новој средини, лишено привилегија племства, одало се сточарењу, чувајући љубоморно своју слободу у планинама у које се тешко могло продрети, а још теже живети. Из тих планина оно је правило .есте испаде у питомије кра јеве било за пљачку или одмазду. Од пушака и јатагана се није никад одвајало. Поносно на своје пореклом неговало је традицију и од Косова и пре тога памтило сво је узвишене претке. Чак је у своме одевању очувало трагове окићеног и извезеног одела племића у стилу византијске властеле (144).

С друге стране, поречки отроци, меропси, власи, себри и соколници су само про менили свог феудалног господара: у место националног племства дошло је туђинско, па су Поречани, никоговићи у својој држави то исто остали и у туђој.

Такви какви су били и каквим их је немарни живот начинио током више стотина година, са психологијом људи мање вредности, они нису имали нити шта да памте и чега да се сећају из своје прошлости, нити су имали за чим што је прошло да жале, кога да величају, па ни у шта да верују. У својој средини нису имали ни један велики храм, цркву или манастир да у њима подгрева веру, буди успомене и изазива дивљење. Национално их је племство кињило малтене више но туђинско. Радили су за непознате, далеке и туђе манастире. Гусле нису под Турцима имали да загуде и уз дубоки звук њене струне мушки запевају: да славе своју прошлост и пркосе туђину, да чезну за лепим и оживљавају илузије срећније народне будућности.

У народним песмама овог краја, готово искључиво лирским, опевају се у главном, љубавне чежње младих. То су кратке, лаке песме са тематиком из народног живота (144а), како је рекао њихов скупљач Драгутин М. Ђорђевић, а по садржини односе се на један обичан догађај, на једну појаву, на један предмет, на једну личност (144б)*) У песмама из овог краја нигде боја ни мегдана, нигде јуначке смрти ни победе над противником. Иако има у њима и хумора, па и филозофије, филозофска мисао овога човека нема ни дубине и ширине филозофије уграђене у народним песмама српских Динараца.

Повучени у себе са доброћудним смешком на лицу, Поречани остављају утисак људи који никада ни на чији живот нису кидисали нити би могли кидисати, да се никоме нису никада одупирали, иако су оснивачи многих њихових родова у Поречје дошли после неког убиства извршеног у крају из кога су дошли.

Психологија Поречана је психологија меропаха, потоњих чифчија и аргата, ство рена кроз живот од близу осам векова, током којих је најмање 25 генерација преносило једну на другу своје физичке и пси хичке особине и своје животно искуство.

Данашње поколење, и поред свих напора, није могло да измени у већој мери оно што је од својих предака примило у баштину.

4. Поречје и хришћанска религија. — Од номинално 26 села у Поречју, само четири имају цркве. Истина у топономији региона има такозваних црквишта, то јест места на којима су некада биле цркве, но ни садашње цркве ни стара црквишта нису од неког нарочитог историјског значаја,

*) Драгутин Ђорђевић је у своме делу „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Мо рави" скупио и систематизовао око 400 народних песама из Лесковачке котлине. Од овог броја, највише је, и чини нам се и најлепше су, лазаричке песме, мада, по осећајности не заостају севдалинке. Ову своју збирку народних песама из Лесковачке котлине Ђорђевић је увећао са око 40 песама објављених уз свој рад у „Лесковачком зборнику" св. IX: „Обредне и друге народне песме", од којих је највећи број сакупљен из самог Поречја и то села Брзе. Међу њима се налазе две које би се могле уврстити у епске песме, нарочито она о Марку и дилбер Иконији.

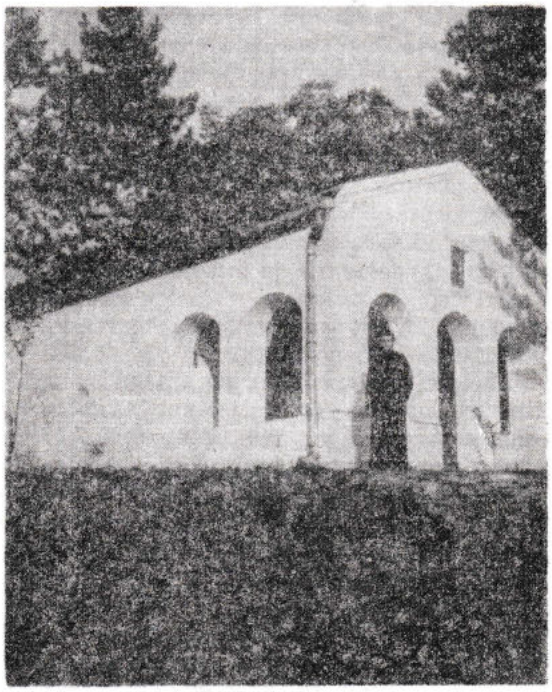
Црква у Горини

Црква у Бунушком Чифлуку

Црква у Вучју

Црква у Чукљенику

сем можда чукљеничке цркве св. Николе и рударска црква св. Петке. Црква св. Јова на у Вучју је најновијег датума, из треће деценије овог века па, иако је веома лепа и њен мозаик веома жив, за културну ист орију старог Поречја је без значаја. Чак се и црква у Бунушком Чифлуку, која је подигнута пред одлазак Турака из Поречја, иако архитектонски представља велику грађевину, не може сматрати историјским и културним спомеником, а живопис у њој је без икакве уметничке вредности. Српски средњовековни владаоци и знаменити ја властела, иако је међу њом било и поречких баштиника, нису у Поречју подигли ни једну цркву нити манастир и тако нам оставили у наслеђе неки културни споменик. Краљ Милутин је зидао цркве далеко на истоку од Поречја, чак у долини реке Јерме (ман. Поганово) и у долини реке Пчиње под Козјаком (св. Прохор Пчињски), а кнез Лазар у своме Крушевцу и долини Раванице код Ћуприје и син му Стефан Лазаревић у долини реке Ресаве.

Тај недостатак стародревних цркава и манастира је свакако један од разлога што је у народној свести готово утрнула свака мисао на стару српску државу и њену славну пршлост, па је сигурно један од разлога површној побожности Поречана и уопште људи Лесковачке Мораве.

Сигурно је да су и наши сељаци, као свуда у Европи, последњи примили хришћанство и то на силу, а да нису ни схвата-

ли нити прихватали његову философију (145), па су остали верни своме прастаром веровању и магији. Уско везани са природом и готово срасли са њом: са њивама, ливадама, луговима, рекама и потоцима, пространим барама које су окружавале њихова села као у Припетским мочварама, нарочито са планином и њеном тајанственом дубином. Тај географски миље са тајанственим небеским покривачем, који уме да буде ведар и насмејан ,али и срдит и непријатељски понет према људима и свему што је на земљи, све је то вршило снажан утицај на формирање психичког бића Поречана, па се за њих може рећи да су дуго били деца природе. У вери Поречана присутни су ђаво и разне друге силе и сподобе колико и бог. Они су веровали у један ђаволски и вилењачки свет своји их окружује, више но у бога, а Исус Христос им је остао потпуно непознат. По њиховом уверењу у планини су живеле разне омаје, по гробљима вампири, у рекама и барама ђаволи. Најстарији ђаво деда Јован обитовао је у Девказану изнад Вучја, а његова старија сестра Маргита живела је у води Јужне Мораве*).

Цео тај ђаволји и вилењачки свет, те омаје и сотоне, по народном уверењу, кретао се ноћу по пољу и планини, вребао и правио им разне пакости и тиме се увеселљавао, а Поречани се од тог тајанственог света бранили магијом и крстом и живели под опсесијом свеопште присутности ђавола уз човека.

Као да је и данас код Поречана, нарочито код жена, хришћанска религија само један површински слој, а да испод њега стоје дебеле наслаге прастарих религија и још старије магије. У свима животним манифестацијама Поречана, од рођења па до смрти, ти остаци старих религија и магије пренети из прасловенске постојбине и примљени ко зна од којих познатих и непозна тих народа, присутнији су од хришћанског веровања.

Све ове облике прастарих религија и магије Поречани називају адетом (обичајем). Чинити адет је често важније него вр шити свештену радњу хришћанске религије, чак пречи и важнији од савета лекара и школованих „бабица". За њих су свештене радње ствар свештеника, а адет ствар народа. Прво је службено, а друго пра исконско народно веровање.

Сељаци и нарочито жене за време божје службе у цркви показују мало интересовања за свештеникову радњу. Жене се за време богослужења тако у цркви понашају као да у њој нема свештеника нити се служи божја служба: улазе у цркву, разве зују своје бошче, гласно међу собом говоре, готово лармају, да се свештеников глас губи у тој галами и уопште не чује, нити га ко слуша. Болесне жене и људи поседају по поду са крстићима на оболелим деловима тела: на челу, грудима и обнаженим ногама предати своме болу а не верском размишљању.

Једина свештеникова радња коју уочавају и опонашају јесте кршћење. Ту свештеникову радњу виде и опонашају крстећи се кад и он, али не правећи на грудима правилан знак крста, већ машући скупљеним прстима од чела ка стомаку и обрнуто, и то узастопце више пута и брзо. То је њихов начин кршћења.

Друга манифестација хришћанске религије био је пост — „пости". Поречани су се држали дугих постова преко године вероватно и зато, што су тако оскудицу лакше пребројивали и немаштину лако сносили.

Тако се добија устисак да се код Поречана хришћанство сводило на крст и пост, а остало у њиховом веровању је прастара паганска вера и магија. Утолико данас нова поколења раскидају са религијом лакше и напуштају од хришћанског веровања и оно мало чега су се њихови преци придржавали.

5. Народно здравље, природни прираштај и умирање. — Греше људи када мисле да сељачки свет „пуца" од снаге и здравља. На великим народним скуповима о свечаностима или на вашарима могу се видети многи млади сељаци и сељанке расцветане снаге и лепоте. То ствара утисак као да је сав сеоски свет здрав, снажан и леп. Међутим, на саборе, игранке и вашаре не иду они који су оболели и које муче видљиве и невидљиве болъке. Тек када би се целокупно становништво једног региона подвргло свестраном лекарском прегледу, могло би се говорити о народном здрављу тога региона.

Ми располажемо статистичким подацима на основу лекарског прегледа 11.870 љу

*) Сада покојни Крста Павловић, из Вучја, приповедао ми је (1960. г.) како је једном приликом тобоже видео ђавола деда Јована. Седео је, говорио је Крста, на стени изнад дубоког вира Вучанке, замишљен и сунчао се. На себи је имао фермен, а на глави фес. Крсти је крцнула гранчица испод ноге, која је тргла ђавола из сањарења, осврнуо се ка Крсти, па када је видео човека, стрмоглавио се у плаву дубину Девказана, из који се више није помолио. Крста ми је ово приповедао са уверењем да ми говори једну дубоку истину.

Сем ове приче о деда Јовану, слушао сам и приче поречких сељака о омајама које су их у планини вребале и ноћу изазивале да изађу из својих торишта у којима су, поред својих оваца и коза, ноћивали. Те омаје и друге сподобе узимале су на себе ликове јаради и других домаћих животиња и својим врекањем и блејањем позивале уснуле сељаке да пођу за њима, а онда их „водиле" по планини док не би пред зору запевао певац.

ди и жена у општини Вучје у току 1959. го дине. С обзиром на број становника ове оп штине, прегледано је две трећине целокупног становништва, па се, на основу налаза лекара и овог броја прегледаних лица, може са доста тачности говорити о народном здрављу овог регина. Како се општина Вучје у главном поклапа са појмом Поречја, нађено здравствено стање народа у општини Вучје је у ствари и народно здравље у Поречју.

По тој статистици људи овог региона били су оболели:

Таб. бр. XX

	лица
Од туберкулозе укупно	27
од венеричних болести	6
од инфективних болести	121
од гушавости	10
од шећерне болести	10
од авитаминозе	260
од болести крвних органа	43
од живчаних обољења	941
од аномалије ока	3
од других обољења на оку	296
од болести ушију	218
од акутног реуматизма	341
од хроничног реуматичног обољења срца	19
од других обољења срца	86
од хипертензије (повишеног крвног притиска)	38
од обољења периферног централног система	59
од акутног инфективног обол. гор. делова респ. орг.	1925
од акут. инфек. доњих делова респ. путева плућа	1284
од инфлуенце — грипа	753
од обољења лежишта зуба и зуба	152
од чира у желуд. и дван. палач. цреву	31
од гастритиса	779
од нефритиса и других обољења бубрега	161
од обољења полних органа мушкараца	31
од обољења полних органа код жена	438
од побачаја	73
Свега лакше и теже оболелих лица било је	8103

Пада у очи висок број живчано оболелих лица (941), што ће рећи да је сваки тринаести Поречанин оболео од ове болести*).

Из ове статистике се види исто тако да Поречани у великом броју болују од болести респираторних органа. Укупан број оболелих износи 3.207 лица (1.923+1.284). То је нешто више него сваки четврти човек или жена! (146).

Од чира у стомаку и дванаестопалачном цреву не болује велики број лица, али зато сваки петнаести Поречанин има запаљење желуца-гастритис као последица нередовне хране и свакако употребе љутих паприка и другог јела које нагриза унутрашњост стомака.

Према томе, народно здравље у Поречју није на завидној висини.

Природни прираштај становништва у овом региону не само што није велики, већ као да показује тенденције опадања, као да се не ради о једном чисто сељачком и аутохтоном региону, већ о некој већ исцрпљеној градској средини. Младе сељанке избегавају да рађају не само много деце, како су то њихове мајке радиле, већ неће да роде више од једног детета или нај више двоје деце.

Уосталом ево статистичких података за општину Вучје о природном прираштају у тој општини у току три узастопне године: 1956, 1957. и 1958.

Таб. бр. XXI

Година	Природни прираштај становника мушки	женски	свега
1956.	203	164	367
1957.	174	141	315
1958.	175	146	321

Сва рођена деца у току ове три године рођена су без стручне помоћи не само лекара, него и бабица, уз асистенцију неуких жена из народа.

Ако нас стагнирање прираштаја становништва забрињава, умирање као да нам пружа умирујућу слику: и оно је у опадању. Ево шта о томе показују статистички бројеви умрлих за наведене три године:

Таб. бр. XXII

Година	Број умрлих мушки	женски	свега
1956.	109	87	196
1957.	105	103	208
1958.	63	62	125

*) Као адвокат у своме раду у Лесковцу у времену од око 30 година, приметио сам у кривичним процесима, нарочито код кривичних дела увреда и клевете међу женама, да су у великом броју случајева обе странке у ства ри неурастеничари и да би било боље да су се обратиле неуропсихијатру да их лечи но суду да решава о њиховим неурастеничним поступцима.

Из обеју горњих табела се види да се мушка деца више рађају, али и да мушки више умиру, па се у региону тако одржава диспропорција између мушког и женског становништва у корист жена.

Највише умиру деца до 1 године. Најмање се умире у раздобљу од 5 до 24 година живота. Но смртност је знатно велика у раздобљу од 25 до 44 године живота, или када су људи у најбољој снази и најактивнији у привреди и животу. Смртност људи и жена узраста од 25 до 44 година долази одмах из смртности деце до једне године живота. Од 44 до 75. године смртност није онако велика као до једне године и у периоду од 25. до 44. године. Статистички подаци ништа не говоре о смртности људи и жена преко 75 године, вероватно зато што је мали број оних који преживе 75. годину живота (147).

Из статистике о узроцима умирања види се да Поречани највише умиру од болести од којих и највише болују, тојест од болести респиративног система. Чудновато је заиста да људи и жене који готово цео век проведу у пољима и у шуми болују и умиру од наведене болести. Није ли можда рад у фабрици допринео овоме? У сваком случају разлог овоме су нездрави станови и нехигијенски живот људи овог региона.

6. Говорни језик Поречана. — Свакако је највећи број данашњих села Поречја за сељен најкасније у XII веку пошто је овај регион ушао у састав Немањине Србије. Плодна земља овога краја привукла је мн оге становнике Рашке из брдовитих крајева, па су се они почели у Поречју настањи вати и мешати са првобитним словенским насељеницима. Ако је између рашких Срба и словенских племена у овим крајевима и било какве етничке или језичне разлике, оне су током даљег живота нестале у томе правцу што је говорни језик свих Поречана изједначен са језиком Рашана. За овај процес развоја говорног језика људи овог региона било је довољно времена, кроз које је проживело свој век најмање десет по колења.

У каснијем периоду народног живота, када је у Србије заведена турска власт и створени потпуно нови услови живота, дошло је до диференцирања у говорном језику српског народа, па се јужноморавски говор, а тиме и говор Поречана, издвојио у посебну говорну групу српског језика.

По Јовану Цвијићу, Динарци су били онај део српског народа који је напустио многе од старих језичних облика да би створио нове, док је језик централног типа остао архаичнији: очувао је старе речи и старе језичне облике, мада ни он није остао у потпуности непромењен (148).

После пропасти српске деспотовине, за период дуг можда и неколико стотина година, престало је кретање српског народа са севера на југ, а настала су кретања у обрнутом правцу са југа на север. Тако је у развоју српског језика у Лесковачкој Морави дошло до снажног утицаја са југа и донекле и са истока: из врањске и кумановске области, са Овчег поља, из централ не и западне Македоније и из Шоплука, који захвата широку зону западне Бугарске. Утицај је даље долазио од Грка, Цинцара и, најзад, Турака који су овим делом Србије владали преко 420 година.

За све ово време рашко-херцеговачки језик није могао допрети до ових крајева нити утицати на говорни језик овог региона, иако је током XIX века било придошлица у Поречје из Црне Горе, од Ужица и Херцеговине. Ти малобројни насељеници, долазећи повремено и појединачно у Поречје, утапали су се у масу староседелачког становништва, прихватајући говорни језик нове средине без могућности да на њега утичу у правцу говорног језика матичног краја из кога су се доселили.

Из свих ових разлога говорни језик Поречана може се рећи да представља архаични облик српског језика формираног после језичне реформе коју је извео Свети Сава, са касније насталим променама утицајем метанастазичког кретања вардарско-моравске струје са југа и ширењем Шопова са истока.

Иако је Поречје на јужном ободу Лесковачке котлине, на коју се настављају Пољаница и Врањска котлина, говорни језик Поречана се у извесним нијансама разликује од говорног језика ова два суседна региона на југу. Међутим, он је истоветан са говорним језиком становника Лесковачке котлине, нарочито оних њених становника настањених на обала Јужне Мораве.

Одлике говорног језика Поречана су следеће*).

Фонетске црте. — Гласовни систем говорног језика овог региона има 30 гласова као и у српском књижевном језику. У говорном језику Лесковачке котлине, у ограниченом броју речи, јавља се изразит глас, за који у Вуковој азбуци не постоји знак. Тај глас се чује као оштро З или ДЗ. Ево неких речи у којима се овај глас јавља: дзвезда (звезда), дзвирка) (звирка), дзви-

*) Читаво поглавље о језику урађено је углавном на основу необјављеног дипломског рада професора српског језика из Лесковца Анђелије Митић, рођене Ранђеловић, којој за ово дугујем особиту захвалност. Многи примери народног говора су, међутим, моји и узети из народних песама које је сакупио Драгутин Ђорђевић.

ри (звири), дзвоно (звоно), дзвони (звони), дзивла (слинавица), дзива (слина), дзверка, дзвер (зверка, звер), дзвиска (звиска-позно женско јагње), дз'вни (одјекује) и др.

Сем тога, у овом говорном региону појављују се и полугласници којих исто тако нема у српском књижевном језику јер су вокализовани у правцу самогласника А. Ти полугласници се у Поречју и у целој Котлини изговарају као редуковано-кратко А, полугласник реда А. Примери: Уб'в мом'к. Голем л'жов. С'г ћу дођем. Ник'д несмо на сув леб: к'д гра', к'д пасуљ. А бре, што правиш толки к'л'б,л'к?

Консонант Л на крају слога и речи у српском књижевном језику прерастао је у О, па је тако нестало полугласника, а језик добио већу сонорност. У Поречју се консонант Л задржао и на крају речи и на крају слога. Примери: дел, вол, сол, ор'л, кот'л; з'лва, б'л'г'за.

Даље, у глаголском придеву, на крају речи, уместо Л јавља се ЈА: дошеја, отишеја, умреја, зинуја, паднуја, стануја, нестануја.

С друге стране, у говорном језику овог региона, нема консонанта Х, па се каже: леб (хлеб), оди! (ходи!), оће (хоће) и др.

Сугласничка група ХВ у почетку речи прелази у Ф: Не се фаћај до мене (не хватај се до мене). Б'ш ти фала за туј лак'рдију! Кој се фали, сам се квари. Ако се ова група консонаната нађе у средини речи, фрикативно Х преноси своју функцију на В, а после губљења функције гласа Х прелази у Ф, па се тако каже: Уфати, прифати, прифатија, прифатан: Прифати ов'ј конопац! Он је прифатан занатлија. Там'н се уфати за работу и гости дођоше... Уфатија се у оро, па мора да игра!

Код глагола хтети у аористу, на место гласа Х, кога нема у Поречју, дође Т, које некипут прелази у Ћ, па се каже: Тедо да идем у планину, али удари време. Он ћаше да пође с'с мене на пазар, али му мајка не даде. Ћасмо да покосимо целу ливаду, али удари киша.

Сугласник В се губи, ако се нађе између вокала А и И или У и А. Примери: А мори, што си тој направила? Забраила си шамију куде нас.

Код неких речи опет сугласник В замењује сугласник Ј: Завива к'ко вук. Увива са к'ко бршљан око дрво.

Глас Ј се губи код глагола: спие, мие, измие. Примери: Донеси ибрик да измием руке. Умориа сам се од работу, па ми се спие.

Негде се овај глас губи и на почетку речи. Тако се каже: Поштујемо се ербо смо комшије.

Негде се Ј употребљава место Х: снаја (снаха), а често се налази између вокала И и О: Бија, напсија, уфатија, работија, усампасија се и тако даље, дакле у радном придеву који се у књижевном језику завршава на О, а у локалном говору на А.

Консонант Ф је веома често у употреби јер је постао асимилацијом Х и В: Уфатија будалу, па га води како мечку на вашар. Ударија у фалбу. Фала ти што си ме помогнуја! Он је голем фалџија. Не се фаћај за туј работу к'д неси кад'р.

Сугласник Ћ се често употребљава место Т; каже се: Уфаћа, дофаћа. Али у трпном прдеву бива обрнуто: место Ћ употребљава се Т. Пример: Ти си бре недокрстен! Убаво сам почастен! Носи буклију с'с вино, с'с цвећку закитену.

У коледарској песми из Поречја коју је сто јако умекшан, па се место Ћ чује К. У коледарској песми из Поречја, коју је забележио Драгутин Ђорђевић, се пева:

„Стојадине, господине,
глас ти дође из планине:
свиње ти се испрасиле,
све прачики, неречики;
краве ти се истелиле,
све телчики, све бичики..."
. . . . . .

Иако је јотовање захватило и говорни језик овог региона, остале су грпу ВЈ, БЈ, ПЈ у којима није извршено јотовање, па се каже: здравје, дрвје, гробје, сноп је. У науци у језику се претпоставља да је ово утицај из Македоније, пошто је кроз овај регион ишао један од путева метанастазичке вардарско-моравске струје.

Групе СТ и ШТ на крају речи у овом говору се упрошћавају, да се каже: младос, старос, радос, болес, жалос, крс, пос, слас, час итд.

Уместо Ч негде се изговара Ц. Тако се каже: Много си ме цврсто уфатија.

Негде уместо групе ПС долази ПЦ или само Ц, па се каже: Пцује ми мајку. Пцета га изела!, али и: Цета га изела!

Код глаголских именица уместо ОВ, ИВ и АВ употребљава се УВ. Каже се: Врзување (везивање), гладување (гладовање), купување (куповање), негување (неговање).

Често се уместо А наизменично употребљава О. Каже се: Одовде до реку има сто метра. Тако исто Е место И: Радеја сам док сам бија здрав. Затим, место А-И, па се каже: Превари ме онај рђа! Даље, употребљава се место О-У: Удавање, а место У-И: Девказан је бија млого дибок. Врши се замена М са Н: Узни од моју баницу! Узнем ја мотику, па на копање...

Палатализација-смекшавање се врши у вокативу и презенту, па се каже: Викни га! Рекни му! Ја му викам да не гази по

траву. Ја дизам голем терет. Међутим код именица на ИЦА не врши се умекшавање, па се каже: Рукица, ногица.

Поречани брзо говоре, а реченице су им, као и у северној Македонији, кратке (149). У њиховом говору су веома честе елизије: Шће ти тој? С'г ћу дођем! Те кратке реченице, крцате елизијама, тако се брзо изговарају, да нашег човека људи из Мачве с муком разумеју.

Морфолошке особине говорног језика у Поречју. У овом региону као уосталом и у целој Лесковачкој Морави, род именица није исти као српском књижевном језику. Многе речи које су у српском књижевном језику женског рода, овде су мушког рода. Тако су мушког рода: крв, жуч (жључ), ноћ, пећ, памет, маст (маз) и др.

Демунитиви код именица су на ЧЕ: прстенче, марамче, аљинче; затим на КИ и КА: пилички, парички, јарички, бички, гушчики, мачики; чашка, флашка, ложичка, столичка, паничка, кашичка и тако даље.

Као и код Врањанаца употребљавају се именице на ИЊА: лепотиња, убавиња, снајиња и др.

Што се тиче промене именица, она је веома упрошћена. У говорном језику овог региона, као и у целој Лесковачкој Морави, поред вокатива има још само два падежа: номинатив и акузатив, који врши службу свих зависних падежа као „општи падеж".

Када акузатив као „општи падеж" врши службу партитивног генетива, или објекта, увек је без предлога. Тако се каже: Попимо кило ракију. Изедомо тепсију питу. У осталим случајевима праћен је предлозима.

Пошто су облици номинатива и акузатива као општег падежа синтетизовани у значењу саме именице и падежног односа, то је главна функција у њиховом разликовању пренета на предлог који означује падежно значење. Тако се генитив гради када се испред општег падежа (акузатива) стави предлог ОД или ИЗ: Изеде ме стра од твојега татка! Од комшију имам голему муку. Ће излетиш к'ко пијан Шваба из кафану. Искочи из њиву!

Датив се гради кад се испред општег падежа именице која се мења стави предлог НА: Дај на деду шише ракију. Однеси на мајку шамију.

Инструментал се гради када се испред општег падежа именице која се мења стави предлог С, СА или С'С. Каже се: Он се шетаја с'с девојку. Посвадимо се с'с нашега комшију. Род смо с'с твоју мајку. Писујем с'с плајвез. Куса с'с ложицу.

Локатив се гради када се испред општег падежа именице која се мења стави предлог ОД: Цел д'н прича од муку. Он би само (или с'мо) од партизанску борбу причаја.

Неке именице женског рода које се у номинативу завршавају на КА и А имају у вокативу наставак Е или О: Савке, Стојанке, Ђурђо, Дивно!

Општи падеж множине именица мушког рода редовно се изједначава са номинативом: Изнели пред гости купус и ракију. Искршили пред радници погачу.

Према овоме, овако изгледа промена именица у говорном језику Поречана:

I.

Имена места: Радоњица

Номинатив:	Радоњица
Генитив:	од Радоњицу
Датив:	на Радоњицу
Акузатив:	Радоњицу
Вокатив:	Радоњице
Инструментал:	с'с Радоњицу
Локатив:	од Радоњицу

II

Именице мушког рода: човек

Номинатив:	човек
Генитив:	од човека
Датив:	на човека
Акузатив:	човека
Вокатив:	човече
Инструментал:	с'с човека
Локатив:	од човека

III

Именице женског рода: мајка

Номинатив:	мајка
Генитив:	од мајку
Датив:	на мајку
Акузатив:	мајку
Вокатив:	мајке
Инструментал:	с'с мајку
Локатив:	од мајку

IV

Именице средњег рода: пиле

Номинатив:	пиле
Генитив:	од пиле
Датив:	на пиле
Акузатив:	пиле
Вокатив:	пиле
Инструментал:	с'с пиле
Локатив:	до пиле

Придеви и поређење придева. — У поречком говорном језику постоји велико одсуствовање у поређењу придева у односу на поређење придева у српском књижевном језику. У овом говорном подручју ступњеви поређења се граде када се испред позитива ставе предлози, и то: ПО за компаратив и НАЈ за суперлатив. Сам придев остаје непромењен и задржава облик позитива. Тако се каже: Стана је убава девојка, али је Дивна по убава. Или: Милан је вредан, Стојан по вредан, а Јован је нај вредан.

Када је реч о компарацији придева у Поречју, као, уосталом, и у целој Лесковачкој Морави, као да се, код неких придева, јавља још један ступањ, непознат у српском књижевном језику. Ево неколико придева код којих се јавља овај „трећи" степен.

Придев кисел:

Позитив: кисел
Први степен поређења: по кисел
Други степен поређења: нај кисел
„Трећи" степен поређења: цивор (од најкисело по кисело)

Придев горчив:

Позитив: горчив
Први степен поређења: по горчив
Други степен поређења: **нај горчив**
„Трећи" степен поређења: **терјаћ** (од најгорчиво по горчив)

Придев љут:

Позитив: љут
Први степен поређења: по љут
Други степен поређења: нај љут
„Трећи" степен поређења: биљор (од најљуто по љут)

Придев лош (рђав)

Позитив: лош
Први степен поређења: по лош
Други степен поређења: нај лош
„трећи" степен поређења: бетер (од најлоше по лош). Каже се: „На бетер крај нема".

Не знамо да ли би наука о језику могла да прихвати овај „трећи" степен поређења код придева. Но чињеница је да у региону Лесковачке Мораве постоји овај начин описивања какав је ко и какво је што, које појаве нема у српском књижевном језику, што овај дијалог чини интересантним.

Оваква компарација придева у Поречју и Лесковачкој Морави није никаква специфична појава овог региона. Ње има код Македонаца и Бугара, али је има и у Европи код романских народа (Француза). Она није знак неразвијености језика, нити ниже културе народа, већ утицај у развоју говорног језика овог језичког подручја српског народа. Д-р Александар Белић је мишљења да се ради о утицају македонског језика, док проф. Павле Илић заступа мишљење да је реч о много старијем утицају, и то несловенских народа на формирање говорног језика овог подручја, о утицају романског и новогрчког језика на говорни језик оних словенских племена која су се, по доласку из Панонске равнице, овде настанила. А пошто овакву компарацију не познаје старословенски језик, највероватније је да се она развила у раном периоду живота словенских досељеника у ове крајеве. Мишљење Павла Ивића у суштини није у опреци са схватањем А. Белића.

Говорни језик овог региона је, током живота од 280 година у српској држави морао бити изједначен са говорним језиком рашких Срба. До специфичног развоја језика овог подручја дошло је после пропасти српске деспотовине. И у периоду живота нашег народа под Турцима могло је доћи до промена у овом језичном подручју и под утицајем македонског језика. Међутим, како су и Македонци Словени, а у старословенском језику није било овакве компарације придева, јасно је да су га Македонци прихватили како од поромањених староседелаца, тако и од новогрчког језика, па су они, касније, у том правцу утицали на развој говорног језика јужноморавског подручја.

Заменице. — У овом говорном подручју често је у употреби удвојен облик личних заменица. Каже се: Иди куде татка па му се њему пожали. Или: Мене ми је казала твоја мајка. Ја те тражим дома, а тебе те нема.

Карактеристику овог подручја чини и употреба ненаглашене личне заменице женског рода у акузативу, који има облик ГУ: Ја ву реко да искочи да гу видим. Ја гу просим, а она ме мене неће. Ћу гу водим на собор.

Код ове заменице генитив, датив и акузатив множине за сва три рода гласи ГИ: Бојим ги се. Ћу ги дам моји волови да поорев њиву. Овеј девојке ћу ги водим на оро.

Што се тиче промена заменица, и за њих важи правило као и за именице: и оне имају само два падежа и то номинатив и акузатив, а остали се падежи граде помоћу предлога и општег падежа заменице (акузатива), узимајући при томе горе наведене облике ГУ и ГИ код ненаглашених заменица, као и ове облике: датив нена-

глашене личне заменице првог и другог лица множине, који гласи: НИ и ВИ. Тако се каже: Твој ни татко даја паре да си купимо црешње. Или: Ће ви дамо наша кола, па идите за сено.

Даље, лична заменица трећег лица једнине женског рода има у акузативу облик ЊУМА, па се каже: Њума сам видеја на собор како игра. Овај облик се употребљава још и у дативу, инструменталу и локативу. На њума сам поклонија огледалце. С'с њума сам играја у оро. Од њума сам ти њекње казуваја.

Показне заменице у Поречју у сва три рода завршавају се на Ј и АЈ: Он'ј човек је мој ујка. Тај жена је млого работна. Оној дете је неваљашно (болешљиво).

Присвојне заменице ШІ лица женског рода уместо Е у корену имају ОЈ': Њој'н муж (њен муж), њо'јн свек'р (њен свекар). А присвојна заменица І лица множине средњег рода уместо Е на крају има О. Нашо дете је још малецко. Нашо пцето не апе. Нашо прасе је по гојно.

Бројеви. — Поречко говорно подручје зна за све врсте бројева: основне, редне и збирне, па се не може прихватити мишљење Анђелије Митић да се у овом говорном подручју не употребљавају збирни бројеви (150). Није тачно да се у Поречју каже: „Среја сам два кола", како она наводи, већ: „Среја сам двоја кола". Поречани кажу: „Натоварија сам троја кола крљке". Или: „Дотераја сам из реку двоја кола пес'к." Дакле, као што се види, Поречани знају и радо употребљавају и збирне бројеве у свом говорном језику.

Неке бројеве Поречани изговарају уз употребу редукованог А. Тако они кажу: Јед'н, сед'м, ос'м, јед'најес, сед'мнајес, ос'м'најес и тако даље, а код неких бројева радо употребљавају на крају С, као: шес, јед'најес, дванајес, тринајес и тако даље, изостављајући тако код свих бројева од једанајест па надаље крајње слово Т. Тако кажу: двајес, а не двадесет, тријес, а не тридесет, четерес, а не четрдесет, у којим случајевима испада и претпоследњи самогласник Е.

У говору Поречана не мењају се облици именица уз број пет и изнад пет, па Поречани кажу: Пет човека идев по пут. Или: осам човека полагали под лад у ливаду. Број два има два рода: мушки и женски, па се каже: Два човека, две жене и два села.

Глаголи и њихова промена. — У овом подручју се инфинитив не употребљава. Њега нема у говорном језику Поречана. Исто тако у овом региону нема ни правог футура. Овде се употребљава комбинација скраћеног облика времена садашњег од глагола хтети са садашњим временом глагола који се мења и том комбинацијом се изражава оно што се исказује будућим временом у српском књижевном језику. Тако се каже: Ја ћу те утепам. Дан'с ће пођемо у град. А ти, куде ће идеш? итд.

Карактеристику говорног језика овог подручја, као и целе Лесковачке Мораве, чини веома честа употреба аориста, па и имперфекта. Али аорист у Поречју одступа од аориста у српском књижевном језику, а код неких глагола је тако упрошћен да се своди на само један облик за сва три лица једнине и множине. Такав је случај, на пример, са глаголом бити, код кога аорист у Поречју овако гласи:

Једнина	Множина
Ја би	Ми би
ти би	ви би
он, она, оној би	они, оне, онај би.

Имперфектум пак од глагола бити овако гласи:

Једнина	Множина
Ја бе	Ми бесмо
ти беше	ви бесте
он, она, оној беше	они, оне, онај бев.

Од глагола ићи имперфектум гласи:

Једнина	Множина
Ја идешем	Ми идешемо
ти идеше	ви идешете
он, она, оно идеше	они, оне, она идешев.

Перфектум у Поречју се гради као и у српском књижевном језику с том разликом што радни придев глагола који се мења не гласи као и књижевном језику, па од глагола ићи перфектум у овом региону гласи:

Једнина	Множина
Ја сам ишѐја	Ми смо ишли'
ти си ишѐја	ви сте ишли'
он је ишѐја	они су ишли'
она је ишлà	оне су ишлѐ
оно је ишлò	онај су ишли' (онај деца су ишли у школу).

Што се тиче плусквамперфектума и он се гради од имперфектума помоћног глагола бити и радног придева глагола који се мења, али са облицима помоћног глагола и радног придева који имају у овом региону облике који се разликују од оних у српском књижевном језику. Тако плусквамперфектум од глагола писати у Поречју гласи:

Једнина	Множина
Ја бе писаја	Ми бесмо писали
ти беше писаја	ви бесте писали
он беше писаја	они бев писали
она беше писала	оне бев писале
оно беше писало	онај бев писала

Императив се у Поречју гради када се на презентску основу глагола дода Ј, МО и ЈТЕ, па овај облик од глагола бежати гласи:

—	Бежмо
бегај	бежте или бегајте

Код глагола који у другом лицу множине императива имају ИТЕ, уместо тог додатка, долази ЕТЕ. Тако од глагола ићи императив гласи:

—	Идемо
Иди	идете
—	—

У Поречју се каже: Идете за дрва у шуму! Или: Идете поорете њиву! Носете тој дете! Џамбошете га там! (Однесите га негде!).

Код глагола VII врсте не постоји уобичајено јотовање, па се каже: Овај њива је купена за двеста банке. Ов'ј вол је купен дом'з'л'к.

Прилог времена садашњег гради се наставцима: ЕЋИ, ЕЕЋИ, а некипут и КЋИ. Тако се каже: Утепамо се пиеећи. Не се работи седећки.

Прилози у поречком говорном језику редовно се завршавају сугласницима. Негде се вокал пред крај прилога губи. Пример: овдек, ондек, туј, там, онам; с'г, т'г, д'н'с, јучер. Веома је у честој употреби прилог за време ЊЕКЊЕ, у значењу ономад, ту скоро*). Прилози за начин и количину- такој, он'кој; млого (веома), оволицко, мрвка (веома мало, вероватно од именице мрвица, делић нечега, на пример хлеба или меса).

Предлози. — Предлози су као и у српском књижевном језику са малим разликама. Тако предлог СА у Поречју гласи С'С. Радо се употребљава предлог КУДЕ у значењу КОД, па се каже: Куде куга си бија? Бија сам куде чичу. Наша је ливада куде реку. У значењу КОД употребљава се и предлог ПРИ. Каже се: Имамо бачу при бару.

Свезе-везнице. — Ова врста речи у говорном језику Поречана има исту функцију као и у књижевном језику. Има неколико локалних везника, као на пример ЈАЛИ, ЕМ. Први у значењу ИЛИ, а други у значењу И. Тако се каже: Јали ти дођи куде мене, јали ћу ја дођем куде тебе. Или: Ем плаче, ем се смеје. Ем љуто, ем благо (када се једу љуте „туцане" паприке каже се: Ем љуто, ем благо!).

Узвици. — Од узвика се у овом региону често чују: Море, бре, туго, леле, ај, уф, ам'н! За одрицање готово се редовно употребљава турска реч ЈОК. Тако се каже: Бија ли си у лојзе? Јок, несам!

Партикуле. — У Поречју има низ локалних партикула, тојест речца, као што су: Бајагим, божем, барем, почим, с'лте, ете, такој и др.

Акцентовање. — Акцентовање у Поречју истоветно је са акцентовањем у целој Лесковачкој Морави. Код вишесложних речи акцент пада обично на последњи или претпоследњи слог. Тако се каже: Донеси ми туј тестију. Пијем ракију. Кусам млеко. Како си с'с рану за стоку? Зашто си се такој раскомбасаја (Што си се тако распасао?). Али, код речи планина акцент пада на први слог. Тако акцент пада на први слог и код ових двосложних речи: кућа, мајка, мајстор, стока; док код других опет пада на последњи: жена, дете, котле, теле итд. Код речи: буваљка, бубаљка, сказаљка, наглашен је слог у средини речи и акцент пада на његов самогласник.

У реченичним конструкцијама овог говорног подручја има одступања од правила српског књижевног језика. Тако, ако се у некој реченици глагол употребљава у одричном облику, прво дође одречна речца НЕ, затим ненаглашена заменица и најзад глагол. Пример: Не ми се пије ракија. Не ми се иде на работу. Не ми се фаћа у тој оро.

Често се употребљава удвојени облик личних заменица. Тако се каже: Ако ме мене питујеш, немој тој да работиш. Или: Дал ме мене не чујеш, тебе ти зборим! Куде си пошеја сам, чекај ме мене! Мене ме примише, а њега га најурише.

За говорни језик овог подручја је исто тако карактеристична веома честа употреба скраћеног облика повратне заменице СЕБЕ-СЕ, и то у дативу. Каже се: Ја сам си цело лојзе сам орезаја. Дођо си дом. Л'ко је к'д си човек има срећу. Она си сама ем снове, ем навива, ем ткаје. Он си сам прав оп'нци.

Исто тако је карактеристика овог говорног подручја често изостављање везника ДА код презента, па се каже: Чекај ти дам леб (Чекај да ти дам хлеба); С'г ћу дођем (сада ћу доћи, долазим).

---

*) Лесковчани су једном свом сугрђанину дали надимак Њекње због честе употребе овог прилога, па га по томе надимку људи више знају него по имену и презимену.

Радо се удваја субјекат, па се каже: Мој деда, он је бија млого стар човек. Моја мајка, она ме је мене млого волела.

Елизије се у говорном језику Поречана често јављају: каже се: Шћеш толко рано дом? Шће ти тој секирче? С'г ћу дођем. Ко па не (како па да не). А, ча Јоване, куде си пошеја? Бројутро! Бровече!

Изостављање везника да, честе елизије и рада употреба аориста доприноси економичности и брзини говора овог језичног подручја. С друге стране, он није мелодичан, већ се чини спутаним и непогодним за поетске изразе, приповедање и беседништво.

У говору овог језичног подручја има много речи којих нема у српском књижевном језику и које су чисто локална творевина. Има доста речи које су у употреби у суседним областима. Тако се чују ове речи: адет (обичај), ад'м (неплодни ован), в'зд'н (цео дан), глотан (нечист), дип (Дип смо род па не могу да кандишем!), завалија (јадан, сиромах), запљуштен (мало шенут). запљускује се (прави се луд), звиска (неплодна овца) здригосаја се (малаксао, физички попустио), исцибрија, исцибрен стоји (увенуо), комат (комад), кентери се (пентра се), криваче (две шаке спојене за захватање воде, брашна, жита, служи као мера), мрвка (мало), пакос, пакосник (зло, онај који зло чини), помињује, прекарување, прекаротина, првен (ту скоро, бугарског порекла), раскомбосан, раскомбосаја се (неуредан, распасан), чеперак, одн. чепер'к (мера за дужину: одстојање између кажипрста и палца), устожија се (оснажио се, ојачао), уштумеја (уплашен), цамбоши га там (удаљи га негде), цамбосаја се дабогда! (отумарао и изгубио се дабогда!), штирка (крава јаловица).

Од речи других народа које су се одомаћиле у говору народа овог региона највише има турских речи, али се нађе која и из језика других народа. Тако се употребљава реч КОНТАН у значењу сагласан. Каже се: Контан ли си? (Слажеш ли се, хоћеш ли?). Вероватно се ради о француској речи content. Даље је у употреби реч бисази, немачког порекла. Највероватнија је претпоставка да су ове речи остале од крсташа чији су путеви водили кроз ове крајеве.

Од турских речи навешћемо само неколико које су у најчешћој употреби: абер, аг'л'к, ам'н, зам'н, ацамија, бостан, јок, каил, капан, кантар, тестија, тепсија, тепсиче, синија, туферкција, ћеремида, ћеримицијa, цам, шаин*).

Ипак, и поред бројних речи турског језика, Поречани су далеко више очували свој језик од турцизма но Лесковчани, јер су са Турцима мање контактирали но Лесковчани, који су од 16. века били помешани са њима и стално у службеним и пословним односима.

XI ЗАКЉУЧАК

Неопходно је да се Лесковачка котлина најзад почне систематски проучавати географски, антропографски и социолошки јер је ово пространо подручје Србије недовољно са ових аспеката изучавано, чак и оно што се о њему са те стране зна често је резултат површног посматрања са нетачним и често лошим закључцима, нарочито о његовим људима.

Зашто је проучавање Лесковачке котлине започето баш од Поречја, које се као регион Котлине не издваја онако наглашено као рецимо Пуста Река или Горња Јабланица? За ово је било неколико разлога. Прво, јер се оно граничи са своје јужне стране облашћу коју је пре више од пола века тако лепо обрадио Риста Николић у своме делу „Пољаница и Клисура". Научни захват Ристе Николића у овом његовом далу допире до „Поља" како је он назвао равни део Поречја, тачније до висова Умца и Чапљака, са којима се висовима завршава област Ветерничке клисуре коју је Риста Николић назвао Клисура. Друго, што је овај регион несумњиво улазио у појам Немањине Дубочице, коју је он, заједно са суседном Пољаницом и свакако и Клисуром, под називом Ушка, добио од византијског цара Манојла и коначно га присајединио Рашкој. Треће, јер је овај део Котлине непосредно повезан са Лесковцем као центром целе Котлине, и јер су у њему наши словенски преци најраније засновали своја села и то она која сада постоје, и под онима именима која сада носе. Четврто, Поречје привлачи као крај Котлине са изразито аутохтоним становништвом, са очуваним траговима српске средњовековне културе, крај који је, изгледа, етнички најмање претрпео промене у целој Котлини. Најзад, од негде се мора почети.

У овом раду учињен је покушај да се, на основу науци већ познатих докумената и трагова у топономији, пружи слика овог краја интегрално сраслог са српском средњовековном државом и давно потпуно стопљеног у српску народносну групу. У периоду српске средњовековне државе и оном који је претходно, на своме развојном путу, од потукача и пастира поречки љу-

*) Реч шаин сам чуо од Благоја Тодоровића, из Вучја — Дубрава изнад Соколице. Објашњавајући ми назив овог топонима, Благоје ми је рекао: „Туј су се гнездили шаини".

ди прерасли су у стално настањено становништво. Ту, у овом региону се јасно виде трагови правог облика земљорадне („лазине") и даљи развој агрикултуре, преко „арница" и „тршевина" до савременог аграра.

У овом крају, кроз који се, стицајем прилика, за временски период од око 400 година нашао на најзначајнијем лонгитудиналном путу преко Балканског полуострва, развила се једна привреда која га је чинила далеко напреднијим крајем од осталих делова Котлине, којој је био потребан само један корак до модерне индустријске производње.

Тај исти фактор, тојест нагла промена правца ове саобраћајнице, пре више од 100 година, допринео је некој врсти културног конзервирања овог краја.

Међутим, климатски услови и друге природне погодности овог региона, нарочито етички квалитети Поречана, учинили су да овај регион ухвати корак са савременим развојем нашег друштва, да се у њега уклопи, не напуштајући своју присну везу са земљом. Изгледа да га баш та карактеристика издваја од осталих региона, или бар неких региона Котлине, и чини привредно и етнички чврстим, без хазардерства сталних потукача, неспособних да „угреју" једно место и на њему граде за себе и своје потомство.

У раду је приказано Поречје у периоду под Турцима, под спахијама и „господарима", при чему је највише пажње поклоњено аграрном и социјалном систему у овом периоду. По нашем схватању спахијски систем је био и правни систем у турском периоду са много сличности са српским феудализмом. Читлук- сахибијски систем није имао карактер правне институције турског друштва, већ је носио карактеристике насиља Турака и повлашћених Арбанаса који су се, разним формама, наметали као „заштитници" и „господари" појединим кућама, деловима српских села и читавим селима. Овај систем није био универзалан као спахијски систем, а раја се могла успротивити подвлашћивању и тражити законску заштиту код највиших турских власти и тако сачувати своју слободу. Ми смо нашли да такозване господарлуке и господарска села ваља издвојити од правог чифлука како по правном основу власништва турског или и хришћанског сахибије (власника) земље, тако и по начину обраде земље и располагања плодовима са ње на чифлуцима. У господарским селима господари (аге и бегови) нису били непосредни власници земље, а од плодова са ње добијали су само део, док су код чифлука они били непосредни власници земље и зграда на чифлуку, а плодови су припадали искључиво њима. У господарским селима су сељаци радили земљу као своју и од ње се хранили, на чифлуку су радници — чифчије радили за плату у новцу и натури и били у краткорочном радном односу који се уговарао за сваку годину или на краће време.

Период нове Србије у Поречју донео је Поречанима националну слободу после више од 400 година робовања Турцима, али су у почетку овог периода многа инокосна домаћинства пала у велику економску беду због немогућности да одговоре обавезама аграрних дужника проистеклих из наметнуте одлуке Берлинског конгреса српској држави и људима из ослобођених крајева у рату 1877/78. године. Та одлука је помутила сељацима из Поречја радост коју им је ослобођење донело и била онај фактор који је допринео да се поремети аграрна и социјална равнотежа у поречким селима и створе велики поседи неземљорадника, дакле нови чифлуци и чифлучки и наполичарски односи у Поречју између поречке сиротиње и лесковачких газда.

У најновије време исправљена је и ова социјална неправда и земља одузета од неземљорадника и предата онима који земљу раде и од тога рада живе.

Какве су привредне, социјалне, културне и остале прилике у Поречју у савременом периоду Поречја изложено је на последњим страницама овог рада.

Тако је учињен покушај да се, у историјском пресеку, пружи целовита слика овог региона Котлине.

Разуме се, овај рад не сматрамо последњом речју коју наука може да каже о Поречју. Многе ствари су остале неказане. Много штошта ће очи других проматрача тек видети. Ако између оног што смо ми нашли и овде изложили и онога што други нађу или уоче буде било раскорака биће нам драго да се наш рад употпуни и проблеми и са друге стране осветле. Све ће то бити још један допринос за боље познавање Поречја и целе Котлине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1) Јован В. Јовановић: Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју, Лесковачки зборник, св. I., стр. 28.

2) Подаци добијени из Геолошког завода СО Лесковац.

3) Исти извор као под 2.

4) Сима Милојевић: Лесковачка котлина са околином, Географски гласник, св. 10, 1924. год., стр. 24 у одвојено штампаном раду.

5) Сима Милојевић: цитирано дело, стр. 25.

5а) Момчило Горуновић: Упоредно фармакогнозиско проучавање Хималајског буна и могућност интродукције код нас, Београд, 1969. г.

5б) Бранислава Пекић: Одређивање, препаративно добијање и хем. трансформација ланатозида из лишћа digitalis lanata Ehrh, Лесковац, 1972. г.

6) Д-р Драгомир Ђукановић: Клима среза Лесковац, Београд, 1967. година, стр. 7—10.

7) Д-р Драгомир Ђукановић: цитирано дело, стр. иста.

8) Д-р Михајло Костић: Клима Врањске котлине, Врањски гласник, том, I, стр. 187.

9) Д-р Драгомир Ђукановић: цитирано дело, стр. 15—26.

10) Педолошка студија Лесковачког поља, Лесковац, 1964. г.

11) Д-р Драгомир Ђукановић: исто дело, стр. 42—45.

12) Сергије Димитријевић: Грађа..., Лесковац, 1954. г., стр. 8.

13) Риста Николић: Пољаница и Клисура, стр. 91, примедба под 3) Београд, 1905 г.

14) Д-р Јован Трифуноски: Грделичка клисура, Лесковац, 1961. год. стр. 63.

15) Милутин Гарашанин и Вељa Ивановић: Праисторија лесковачког краја, 1958. г., стр. 7.

16) Милутин Гарашанин и Вељa Ивановић: цит. дело, стр. 37—46.

17) Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, Београд, 1954. г., страна 8.

18. Милан Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, Београд, 1884. г., стр. 82.

19) Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 18.

20) Драгољуб Трајковић: исто дело, стр. 36—37.

21) Драгољуб Трајковић: Исто, стр. 36—37.

21а) Јован В. Јовановић: Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине, Лесковачки зборник, св. IX.

22) Сергије Димитријевић: Борбе с Турцима, Лесковац, 1951. г., страна 9.

23) Сергије Димитријевић: Исто дело, стр. 13.

24) Драгољуб Трајковић: Цитир. дело, стр. 40.

25) Сергије Димитријевић: Борбе с Турцима, стр. 17.

26) Сергије Димитријевић: Исто дело, стр. 22.

27) Сергије Димитријевић: Исто, стр. 33.

28) Олга Зиројевић и И. Ерен: Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице, Врањски гласник, том IV, стр. 391.

29) Драгољуб Трајковић: Нем. Дубочица, стр. 40.

30) Д-р Милан Васић: Лесковац у XVI вијеку, Сарајево, 1967. г., стр. 44.

31) Д-р Милан Васић: Исто, стр. 44.

32) Казивање Влајка Стојановића Шијака, геометра, из Грделице.

33) Казивање Јована Стојановића Равноделца, из Власотинца.

34) Драгољуб М. Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 40.

35) Милан Ђ. Милићевић: Краљ. Србија, стр. 82.

36) Казивање Алексе Трајковића, из Великог Трњана.

37) Сергије Димитријевић: Стрељa, Лесковац, 1954. г., стр. 23—26.

38) Драгољуб Трајковић: Нем. Дубочица, стр. 79.

39) Hahn: Reise von Belgrad nach Salonique, Wien, 1861.

40) Статистички Билтен НОС-а Лесковац, књ. П, 1959. г.

41) Драгутин Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, Београд, 1958. г., издање САН, стр. 87.

42) Риста Николић: Пољаница и Клисура, стр. 64.

43) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 87.

44) Радмила Стојановић: Израда тугли у лесковачком крају, Лесковачки зборник, свеска VI, стр. 159.

45) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 81.

46) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 92.

47) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 95.

48) Подаци добијени у Дому народног здравља у Лесковцу од др Костића.

49) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 97.

50) Драгољуб Трајковић: Нем. Дубочица, стр. 36.

51) Драгољуб Трајковић: Исто, стр. 37.

52) Константин Јиречек: Историја Срба, том. I., Београд, 1951. г., стр. 7—8.

53) Драгољуб Трајковић: Нем. Дубочица, стр. 65.

54) Константин Јиречек: Историја Срба, том П, Београд, 1923. г., стр. 4 у примедби бр. 1.

55) Драг. Трајковић: цит. дело стр. 65.

56) Константин Јиречек: Историја Срба, том I, стр. 80 и 8.

57) Константин Јиречек: Исто дело, стр. 83.

58) Константин Јиречек: Исто дело, стр. 65.

59) Д-р Јован Х. Васиљевић: Јужна Стара Србија, књ. П, Београд 1913. год., стр. 112—113 И К. Јиречек: Истор. Срба, том I, стр. 259.

60) Д-р Михајло Костић: Врањско-бујановачка котлина, Врањски гласник, том IV, стр. 196.

61) Стојан Новаковић: Село, Београд 1943. г., стр. 122—123.

62) Политика, број од 30. I. 1970. г. у рубрици „Да ли знате"?.

63) Д-р Јован Трифуноски: Кочанска котлина, Скопље, 1970. г., стр. 62.

64) Д-р Феодор Тарановски: Историја српског права у Немањићкој држави, књ. I, Београд, 1931. г., стр. 20—23.

65) Др Феодор Тарановски: Исто дело, стр. 70.

66) Д-р Феодор Тарановски: Исто дело, стр. 55.

67) Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 40.

68) Јован Цвијић: Балканско полуострво, књ. I., стр. 208.

69) Д-р Милан Васић: Цит. рад, стр. 42.

70) Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, Лесковац, 1951. г., стр. 7.

71) Јован Аћимовић: Аграни одношаји у Бугарској, „Порота", 1881. год., стр. 67, Универзитетска библиотека у Београду бр. П. Б. 17.

72. Петар Томац: Косовска битка, Београд, 1968. г., стр. 76.

73) Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турака, страна 4.

74) Јован Аћимовић: Наведен рад од 71. стр. 78.

75) Вук Стефан. Караџић: Српски ријечник, код речи Спахија.

76) Јован Аћимовић: Цитирани рад, стр. 99.

77) Казивање Алексе Трајковића, из Великог Трњана.

78) Казивање Станка Настића ,из Дрводелье.

79) Јован В. Јовановић: Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју, Лесковачки зборник, св. Ш, стр. 142.

80) Сергије Димитријевић: Аграрни односи. . ., стр. 7.

81) Сергије Димитријевић: Исто, стр. 11—12.

82) Сретен Вукосављевић: Историја сељачког друштва, Београд 1963. г., издање САН, књ. I., стр. 77.

83) Сергије Димитријевић: Аграрни односи . . . , стр. 3 и 19.

84) Стојан Новаковић: Село, стр. 129.

85) Милан Ђ. Милићевић: Краљ. Србија, стр. 135.

86) Д-р Милан Спасић: Подаци о аграрним односима Хришћана, Гласник Српског ученог друштва, књига 71, Београд, год. 1890.

87) Д-р Јован Х. Васиљевић: Јужна Стара Србија, књ. I., Кумановска област, 1909, г., стр. 160.

88) Д-р Јован Х. Васиљевић: Скопље и његова околина, Београд 1930. г., стр. 144.

89) Стојан Новаковић: Са Мораве на Вардар, Београд, 1894., страна 35.

90) Стојан Новаковић: Село, стр. 129.

91) Јован Аћимовић: Цит. рад под т. 71.

92) Д-р Јован Х. Васиљевић: Исто дело, стр. 225.

94) Јован Аћимовић: Цит. рад, стр. 105.

95) Милан Ђ. Милићевић: Краљевина Србија.

96) Сергије Димитријевић: Аграрни односи . . . , стр. 5.

97) Слободан Јовановић: Влада Милана Обреновића, књига друга, Београд, 1934. г., стр. 247.

98) Казивање Николе Лазаревића, из Шишинца.

99) Казивање Јована Стојановића, из Тодоровца.

100) Слободан Јовановић: Цитирано дело, стр. 248.

101) Јован В. Јовановић: Из историје аграрне својине, стр. 32.

102) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 135.

103) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело стр. 164.

104) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 45.

105) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 64.

106) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 204.

107) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 64 и 204.

108) Д-р Миливоје Перовић: Лесковац трговачки и индустриски град, Лесковац, 1954, г., стр. 61—62.

109) Драгутин Ђорђевић: Цитирано дело, стр. 46.

110) Д-р Миливоје Перовић: Цитирано дело, стр. 19—20.

111) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 97.

112) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 45—46.

113) Стојан Новаковић: Са Мораве на Вардар, стр. 27.

114) Драгутин Ђорђевић: Исто дело, стр. 175.

115) Драгутин Ђорђевић: Исто, страна 330—331.

116) Статистички билтен НОС-а Лесковац, св. П., 1961. г. и 1959. г.

117) Статистички билтен НОС-а Лесковац, св. П. 1961. г.

118) Драгутин Ђорђевић: Цит. дело, стр. 118.

119) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 25.

120) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 26.

121) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 26.

122) Драгутин Ђорђевић: Исто, стр. 26.

123) Сретен Вукосављевић: Цит. дело, стр. 59.

124) Подаци из Шум. газдинства у Лесковцу.

124а) Јован В. Јовановић: Лесковачки Цигани, Лесковачки зборник св. Х., стр. 137.

124б) Драгутин Ђорђевић, цитирано дело, стр. 43.

125) Подаци добијени од директора Пољопривредне задруге „14 август" Мирошевце.

126) Подаци добијени од директора Пољопривредног комбината „Поречје" у Вучју.

127) Драгољуб Трајковић: У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу, Ужице, 1940. г., стр. 59

128) Казивање Јована Михајловића, из Вучја

129) Подаци добијени у дирекцији фабрике вунених штофова у Вучју.

130) Подаци добијени од дирекције Јужноморавског електричног предузећа у Лесковцу.

131) Казивање Алексе Љ. Миладиновића, из Стројковца.

132) Подаци добијени од Војина Марјановића, учитеља из Лесковца.

133) Извештај о раду Народног универзитета у Вучју.

134) Сведочење Драгутина Ђорђевића, свештеника и етнолога из Лесковца.

135) Риста Николић: Пољаница и Клисура, стр. 133.

136) Константин Јиречек: Историја Срба, књ. II, стр. 58.

137) Јован Цвијић: Балканско полуострво, стр. 444.

138) Јован Цвијић: Цитирано дело, стр. 446.

139) Драгутин Ђорђевић: Цитирано дело, стр. 527.

140) Драгољуб Трајковић: Трагом епике у Јужном Поморављу, Лесковац, стр. 41.

142) Јован Цвијић: Цитирано дело, стр. 440.

143) Јован В. Јовановић: Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине, Лесковачки зборник, св. IX, стр. 257.

144) Д-р Владимир Дворниковић: Карактерологија Југословена, Београд, 1939. г., стр. 235.

144а) Драгутин Ђорђевић: Цитирано дело, стр. 236.

144б) Драгутин Ђорђевић: Цитирано дело ,стр. 236.

145) Андрија Гамс: Библија у светлости друштвених борби, Београд, 1970, г., стр. 128.

146) Статистички билтен НОС-а Лесковац, св. I., 1961. г.

147) Статистички билтен НОС-а Лесковац, св. I., 1961. г.

148) Јован Цвијић: Балканско полуострво, стр. 440.

149) Д-р Јован Х. Васиљевић: Јужна Стара Србија, књ. I. Кумановска област, Београд, 1909. г., стр. 357.

150) Непубликован дипломски рад Анђелије Митић, рођене Ранђеловић, проф. српскохрватског језика из Лесковца: Говор Лесковачког поречја стр. 12.

НАПОМЕНА

Овај рад сам написао на основу дугогодишњег контактирања са Поречјем и његовим људима. Кроз овај крај Лесковачке котлине сам пешачио, ишао бициклом и колима. Са људима сам се сретао и водио разговоре на њивама и ливадама, по виноградима и воћњацима, у баштама, у планини, на сеоским сокацима, у двориштима и кућама. Податке су ми давали и људи и жене. Сем тога, као адвокату за време више од тридесет година пословања, долазили су ми Поречани да их саветујем, заступам и браним, па сам и тим путем долазио до многих сазнања о њима и њиховом начину живота.

Све фотосе сам лично начинио.

Дакле, оно што сам својим очима видео и оно што сам сазнао из казивања Поречана чини главну основу мога рада.

Сем тога, код трагања за подацима пружили су ми веома корисну помоћ: инж. агрономије Живојин С. Ђорђевић, директор Пољопривредне станице из Лесковца, инж. агрономије Живојин С. Ђорђевић, шеф лабораторије исте станице, Стојан — Стојанча Петковић, директор Републичког завода за статистику у Лесковцу, директор „Јабланице" Радивоје Стојановић, инжењер шумарства Димитрије Богатиновић, директор фабрике „Здравље" из Лесковца Божидар Ђорђевић, д-р Бранислав Пекић, из Лесковца, Војин Марјановић, учитељ у пензији из Лесковца и др.

Овим одајем свима моју дубоку захвалност.

Нарочито сам захвалан професору универзитета д-р Јовану Трифуноском, из Скопља за охрабрење које ми је у свакој прилици давао и посебно за помоћ код техничког склопа мога рада. Његово научничко искуство и топла пријатељска реч били су за мене од непроцењиве важности.

Колико сам, пак, ја својим радом успео остаје да цене читаоци и позвани стручњаци.

28. јула 1972. г. J. J.

J. V. Jovanović

LESKOVAČKO POREČJE

Etude anthropologique et sociologique

Leskovačko porečje est une parite de la vallée de Leskovac au sud de la Serbie qui entoure le cours moyen de la rivière de Veternica. C'est cette région que Stefan Nemanja avait unie à Raška au deuxième moitié di XIIe siècle sous le nom Globočica - Dubočica. Au cours de temps ce nom s'est élargi sur toute la vallée de Leskovac.

Auteur de cette oeuvre examinait l'évolution de cette région surtout dès la venu des Slaves, par les époques historiques: le temps de l'empire des Nemanjić, le temps de l'occupation turque, le temps de la nouvelle Serbie et, enfain, le temps présent.

La population de cette région contient 29 vil-

lages. L'auteur, en examinant l'origine des familles de ces villages, a constaté le nombre des habitants autochtones et celui des familles venues des régions diverses de la Yougoslavie.

D'après le résultats de ses recherches vers 75% des familles sont de l'origine autochtone tondis que 25% font les familles venues des régions diverses de la Yougoslavie.

Dans cette oeuvre l'auteur a décrit aussi les circonstances économiques et sociales à l'époque de l'empire serbe de moyen âge, puis le régime feodal turc et enfin la situation dans la Serbie nouvelle. A l'époque contemporain l'auteur a exposé la structure agraire de la région, le développement de l'artisanat et de l'industrie.

L'auteur donne aussi les circonstances culturelles de cette région, l'état sanitaire des habitants, ses traits physiques et morals, et son langage.

Cette oeuvre est le premier de set espèce sur la vallée de Leskovac qui jusqu'au présent n'était pas examinée systématiquement de l'aspect anthropologique et sociologique.

С А Д Р Ж А Ј

I ОБЛАСТ И ЊЕНЕ ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ — — — — — 3
1. Област Лесковачког поречја — — — — — — 3
2. Име Поречја — — — — — — — — — — 4
3. Геолошка грађа — — — — — — — — — 4
4. Главне морфолошке одлике — — — — — — — 4
5. Клима — — — — — — — — — — — 7
6. Воде — — — — — — — — — — — 9
7. Везе са суседним областима — — — — — — — 11

II ПРОШЛОСТ ПОРЕЧЈА — — — — — — — — — 14

III НАСЕЉА — — — — — — — — — — — — 19
1. Положај села — — — — — — — — — — 19
2. Густина насеља — — — — — — — — — — 19
3. Тип села — — — — — — — — — — — — 21
4. Организација сељачког домаћинства — — — — 21
5. Кућа — — — — — — — — — — — — 22
6. Привредне зграде — — — — — — — — — 24
7. Хигијенске прилике — — — — — — — — 27

IV СТАНОВНИШТВО — — — — — — — — — — 28
1. Бројно стање — — — — — — — — — — 28
2. Порекло становништва — — — — — — — — 28
3. Унутрашње миграције — — — — — — — — 29
4. Спољашња миграција — — — — — — — — 30

V ДРУШТВЕНИ И ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ — — — — — 31
1. Немањина Дубочица — — — — — — — — 32
2. Турски период — — — — — — — — — — 36
3. Период нове Србије — — — — — — — — — 42

VI САВРЕМЕНО ПОРЕЧЈЕ — — — — — — — — — 50
1. Пољопривреда — — — — — — — — — — 51
2. Воћарство — — — — — — — — — — — 54
3. Виноградарство — — — — — — — — — — 55
4. Шумарство — — — — — — — — — — — 56
5. Савремено сточарство — — — — — — — — — 57
6. Занати — — — — — — — — — — — — 58
7. Пољопривредне организације — — — — — — 60
8. Индустрија — — — — — — — — — — — 61

VII РАЗВОЈ ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ — — — — — — 64

VIII ЉУДИ И НЕКЕ ЊИХОВЕ ФИЗИЧКЕ И ПСИХИЧКЕ ОДЛИКЕ — — — — — — — — — — — — — 68
1. Ко су и какви су Поречани — — — — — — — 68
2. Радне навике — — — — — — — — — — — 72
3. Још неке карактерне црте Поречана — — — — 73
4. Поречани и хришћанска религија — — — — — 75
5. Народно здравље, природни прираштај и умирање 77
6. Говорни језик Поречана — — — — — — — 79

IX ЗАКЉУЧАК — — — — — — — — — — — — 85
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА — — — — — — — — — 86
НАПОМЕНА — — — — — — — — — — — — 89
РЕЗИМЕ — — — — — — — — — — — — — 89

САРАДНИЦИ У ОВОЈ СВЕСЦИ

Хранислав А. Ракић, директор Народног музеја у Лесковцу

Милан М. Миладиновић, професор из Београда

Драгољуб Трајковић, заменик јавног тужиоца СР Србије

Др Владимир Стојанчевић, виши научни сарадник Историјског института САНУ у Београду

Јован В. Јовановић, адвокат у пензији

Др Јован Бирић, сарадник Балканолошког института у Нишу

Радомир Костадиновић, наставник из Црне Траве

Јован Ф. Трифуноски, професор Универзитета у Скопљу

Др Венцеслав Глишић, Институт за проучавање радничког покрета СРС, Београд

Драги Миленковић, публициста из Београда

Мр Стојан Николић, дипл. правник из Вучја

Бошко Крстић, председник Матице исељеника Србије

Светислав Савковић, потпуковник у пензији

Мр Иван Цина Глигоријевић, пуковник ЈНА

Драгољуб Мирчетић, публициста из Ниша

Борђе Момчиловић, Институт за проучавање радничког покрета Југославије

Војислав Лазовић, професор Учитељске академије у Врању

Никола П. Илић, професор Економске школе у Лесковцу

Борислав Андрејевић, Завод за заштиту споменика у Нишу

Драгутин Борђевић, свештеник из Лесковца

САДРЖАЈ

Страна

Симпозијум у Бојнику

Венцеслав Глишић, Злочини у другом светском рату у светлу историје и права (с нарочитим осврtом на Србију) — — — 5

Драги Миленковић, Литература и масовни злочин. Оглед о човечном и нечовечном — — — — — — — — — — — — — — — 11

Мр Стојан Николић Јоле, Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године — — — — — — — — — — — — — — 23

Хранислав Ракић, Бојник и његова трагедија фебруара 1942. године 31

Милан М. Миладиновић, Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године — — — — — — — — 41

Бошко Крстић, Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години — — — — — — — — — — — 55

Радомир Костадиновић, Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају — — — — — — — — — — — — — — — — — 67

Светислав Савковић, Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици (1941 — 1944) — — — — — — — — — — — 79

Мр Иван Цина Глигоријевић, Облици злочина окупатора и њихових помагача у источној Србији 1941 — 1944. године — — 93

Драгољуб Мирчетић, Нишки концентрациони логор и стрељање на Бубњу — — — — — — — — — — — — — — — — — — 105

Борђе Момчиловић, Ратни злочини немачког окупатора у Банату 1941 — 1944. године — — — — — — — — — — — — — — 117

Чланци и грађа

Др Владимир Стојанчевић, Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године — — — — — — — — — — 135

Војислав Лазовић, Ратни дневник Стојана Јовановића Шукара 141

Никола П. Илић, Улога, значај и задаци сеоских НОО за време НОР и револуције у лесковачком округу — — — — — — 147

Др Јован Ћирић, Пуковац. Порекло, развој и проблеми развоја насеља — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 153

Драгутин М. Борђевић, Власотинце. Прилози за проучавање историје лесковачке области — — — — — — — — — — — 167

Страна

Борислав Андрејевић, Црква у селу Конопници — — — — — — 187

Јован Ф. Трифуноски, Старије рударство у Грделичком и Врањском поморављу — — — — — — — — — — — — — — — — 193

Јован Ф. Трифуноски, Неки народни обичаји у кумановском крају 199

Прикази и белешке

Драгољуб Трајковић, Владимир Стојанчевић: Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године — — — — — — — — — — — — 203

Симпозијум у Бојнику — — — — — — — — — — — — — — — — 204

Хранислав Ракић, Драгослав Танић: Лесковац и околина — — — 206

Прилог

Јован В. Јовановић, Лесковачко поречје. Антропогеографска и социолошка студија (први део) — — — — — — — — — — — — 1—92

Сарадници у овом броју — — — — — — — — — — — — — — — 93

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XII

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*
* *

Насловна страна Јован Поповић
Коректор Михајло Дедић

Фотографије и цртежи из приватних
збирки и Народног музеја у Лесковцу